

अंक १३   ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

त्रयोदशो भागः ।

Sa 4~~th~~

ॐ

लेखक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मण्डल, किर्लोसा-पारडी (जि मृत)

चतुर्थ आवृत्ति.

ॐ

शके १८७२, सन १९५०

क्रियापद-विचार.

दोषत्याही भाषेचे वाक्य पूर्ण रचवावयाचे असल्यास त्या भाषेतील पदाचे ज्ञान योग्ये असणे लागते. संस्कृत भाषेचे ज्ञान होण्यावरिता जी कादि निरनिराळ्या विचाराचा माहिती असावी लागते, ती माहिती वाचकाना झालाचि आहे, त्या या भागापासून पुढील सहा भागापर्यंत व ना संस्कृतमधील क्रियापदाची माहिती करून दावयाची आहे. या भागात गणाच्या धातूंची रूपे कशी बनतात, ते सांगितले जाईल. प्रथम गणाचे नेहमी लागणारे सर्व धातू या भागात दिले असून त्या धातूंपासून क्रियापद, नाम व विशेषण यांची निरनिराळी रूपे कशी बनविता येतात, त्याची अगदी सोपी रीतही सांगितली आहे. म्हणून प्रथम गणाच्या धातूंची रूपे कशी बनवावी, त्याचा अभ्यास वाचकाना या पुस्तकावरून सज्ज करता येईल.

वाचक जर या धातुविचाराच्या सहा पुस्तकांचा अभ्यास नीट लक्षपूर्वक करतील, तर त्यांना क्रियापदांचे आवश्यक ज्ञान प्राप्त होईल असेल. विद्युताचे संस्कृतमधील धातू या ह्याचो चांगली माहिती करून घेतल, त्यांना संस्कृत भाषा पारच चकत्या तऱ्हेने व सुलभतेने समजू लागेल, -यात शंका नाही. कारण संस्कृत भाषा ही यौगिक अर्थात धातूंपासून बनलेली भाषा असल्यामुळे, जयाला धातूंची चांगली माहिती झालेली असते त्याला या भाषेत चांगलेच प्रविष्टिय संपादन करता येते म्हणून वाचकाना या धातुविचाराच्या प्रकरणाचा उत्तम अभ्यास करावा

“लेखक”

मुद्रक आणि प्रकाशक

वसंत श्रीपाद सातवळेकर B. A

भारत मुद्रणालय, स्थापना-मण्डल, -

‘मानन्दाभम’ किछा-पारडी. (त्रि. संत)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

त्रयोदशो भागः ।

पाठ १

प्रथम गणाचे धातु.

संस्कृत भाषेत मूळ धातु हजारो आहेत. या धातूंसमूह अनेक क्रियापदें आणि धातुशापितेय निरनिराळीं नाभे बनविता येतात. हा धातुविचार अत्यंत मेनोर्जक असून, त्याचा निरूपणशास्त्राची फारच निकट संबंध आहे. या धातु-विचाराच्या प्रकरणाचे अभ्ययन चांगले झाले, तर संस्कृत भाषेचे ज्ञान चांगले होईल; इतरेंच नव्हे, तर गीर्वाण भाषेचे जे शब्द इतर निरनिराळ्या भाषांतून गेलेले आहेत, त्यांचाही शोध होऊ शकेल.

आय क्षत्रियुर्नीना हा धातुपाठाचा संघट्ट करून ठेवला आहे. हा मानवजाती-पर त्यांचा मोठाच उपकार झाला आहे. नाहीतर भाषेच्या विचाराच्या पत्ता कोणा-खाही लागणें शक्य नव्हतें.

संस्कृतमधील हजारो धातूंचो रूपे निरनिराळ्या प्रकरणांनीं बनत असतात. प्रत्येक प्रकारच्या धातूंचा एक एक गण बनविलेला आहे. अशा तऱ्हेने एकेंदर धातूंचे दहा गण केले आहेत. या दहाही गणांची ओळख वाचकांना पुढील भागा-समूह करून दिली जाईल. या भागात फक्त प्रथम गणाच्याच (पहिल्या गणा-च्याच) धातूंचा विचार केला आहे; कारण या गणाचे धातु पुष्कळ असून, त्यांचीं रूपे बनविण्याची रीतही सोपी आहे.

१. धातुरूपांचे मुख्य भेद.

धातूच्या रूपांचे मुख्य भेद दोन आहेत - " १ परस्मैपद् अणि २ आत्मनेपद् " प्रत्येक गणाच्या धातूपाठी वही धातूची रूपां परस्मैपदाप्रमाणे होतात, तर वहीची फक्त आत्मनेपदाप्रमाणेच होतात. या शिवाय धातूचा आणखी एक वर्ग आहे, त्याला " उभयपदी " असे म्हणतात या वर्गात ४ धातूची रूपां प्रथम सांगितलेल्या दोही रीतीप्रमाणेच होतात म्हणजे त्याची रूपां परस्मैपदाप्रमाणे व आत्मनेपदाप्रमाणे दोही रीतींनी होत असतात.

या पुस्तकात पहिल्याने प्रथम गणाचे " परस्मैपदी " धातु दिले जातील नंतर " आत्मनेपदी " दिले जातील व त्यानंतर ' उभयपदी ' धातु देण्यात येतील अशा तऱ्हेन धातुविचाराच्या प्रकरणामध्ये वाचकाचा महत्त्व प्रवेश होईल.

काळ-विचार.

क्रियापदाचा विचार करित असताना काळाचा विचारही कराव जगणे काळ चा क्रियापदाशी घालव महत्त्वाचा सम्बन्ध आहे क्रियापदांच्या क्रियेक रूपां वरून " भूतकाळ " चा बोध होतो, क्रियेकाराने " वर्तमानकाळ " चा बोध होतो व क्रियेक रूपां " भविष्यकाळ " दर्शवित त जणे—

- १ भूतकाळ = अभवत् = झाला
- २ वर्तमानकाळ = भवति = आहे
- ३ भविष्यकाळ = भविष्यति = होईल

पाठ २

क्रियापदाच्या काळांच्या रूपांशिवाय आज्ञा, संदेह, संकेत इत्यादि मनोमान दाखविणारीं रूपेही निरनिराळीं होत अगतात. मराठीमध्ये पुढा अशा तऱ्हेचीं निरनिराळीं रूपे होत अगतात. तो करतो, त्याने केले, तो करील, त्याने करावे, त्याने केले पाहिजे, इत्यादि प्रकारचीं अनेक रूपे प्रत्येक भाषेतून होतच अगतात. त्याचप्रमाणे संस्कृतमध्येही अशीं रूपे होत अगतात. या रूपांचे एकंदर दहा वर्ग केले आहेत. या दहा वर्गांना "दहा लकार" म्हणतात. संस्कृत व्याकरणाचे प्रसिद्ध आचार्य पाणिनी मुनि यांनी या दहा लकारांचीं नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत-

१ लट्, २ लिट्, ३ लृट्, ४ लृट्, ५ लेट्, ६ लोट्, ७ लङ्, ८ लिङ्, ९ लुङ्, १० लृङ्, ११ यांचेही पांचव्या लेट्चीं रूपे फक्त वेदामध्येच येत अगतात, इतर संस्कृत ग्रंथातून त्यांचा प्रयोग आढळत नाही.

या दहा लकारांच्या रूपांचा उपयोग पुढीलप्रमाणे होतो-

१ लट् (वर्तमान काल) = या वर्गाच्या रूपांनी वर्तमानकालाच्या क्रियेचा बोध होतो. जसे " भवति " = होतो.

२ लिट् (भूतकाल) = अनघतन परेक्ष भूतकाल = अर्थात जी क्रिया आज झाली नाही व बोलणाऱ्याच्या समोरही झाली नाही, त्या क्रियेचा अर्थ या वर्गाच्या रूपांवरून होत असतो. जसे " अभूव " = झाला.

३ लृट् = (भविष्यकाल) = अनघतन भविष्यकाल = अर्थात ज्या रूपांवरून आजच्या भविष्यकालाचा बोध होत नाही, तो रूपांच्या वर्गाची होत. जसे " भविता " = पार पुढे होणार.

४ लृट् = (भविष्यकाल) = या वर्गाच्या रूपांवरून सामान्य भविष्यकालाच्या रूपांची क्रिया दाखविली जाते. जसे- " भविष्यति " = होईल.

५ लेट् = (या वर्गाच्या रूपांचा प्रयोग वेदामध्येच होत असतो. इतर संस्कृत ग्रंथातून याचीं रूपे आढळत नाहींत. " लिङ् " वर्गाच्या रूपांचा जो अर्थ दर्शविण्याकरिता उपयोग केला जातो, तोच अर्थ या वर्गाच्या रूपांनी वेदामध्ये दाखविला जातो.)

घरांत धातूंमध्ये (१) मूल प्रथम धातु. (२) नंतर त्याचा अर्थ, (३) त्यानंतर त्याने वर्तमानकाळचे (लट्चे) रूप व त्यानंतर (४) त्याचे भविष्य काळचे (लृट्चे) रूप या क्रमाने धातु, अर्थ व रूपे दिली आहेत. यावरून वाचकाना या धातूंचीं रूपे सहज धनविता येतात. आता याचा वाक्यांमध्ये उपयोग करा—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः नगरे अटति । २ अधौ ग्रामात् बहिः यत्र कुत्र अपि अटत. ।
३ मार्जाराः तत्र गृहे अटन्ति । ४ कः तत्र अतति ? ५ त्वं देवं कदा अर्चि-
ष्यति ? ६ स. तं अवति । ७ वीरः जनपदं अवति । ८ रामभद्रं नगरं न
पश्यति । ९ यथा देवदत्तः आत्मानं अवति, तथा भूमित्रः न अवति ।
१० कथं स गृक्षं पृजति ? वायुना स गृक्षः पृवपृजति । ११ स पूजां अर्हति ।

मराठी वाक्ये.

१ मनुष्य नगरात मटकतो. २ (दोन) घोडे गावाच्या बाहेर कोठे तरी मट-
कतात. ३ मार्जरे तुझ्या घरांत फिरतात. ४ कोण नेथे नेहमी जातो ? ५ तू देवाची
केव्हा पूजा करशील ? ६ तो त्याचे रक्षण करतो. ७ वीर देशाचे रक्षण करतो.
८ रामभद्र नगराला जाणार नाही ९ ज्याप्रमाणे देवदत्त आपले रक्षण करतो,
त्याप्रमाणे भूमित्र आपले रक्षण करीत नाही. १० ते झाड कसे हातते ? वाऱ्याने
ते झाड असे हालते. ११ तो पूजेला योग्य आहे.

वाचकांनी अशा तऱ्हेने धातूंच्या रूपांचा वाक्यांत उपयोग करावा.

पाठ ४

प्रथम गणाच्या परस्मैपदाचीं रूपे.

हृष् (नांगरणे)

वर्तमान काळ (लट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	कर्षति	कर्षतः	कर्षन्ति
२ म० पु०	कर्षसि	कर्षथः	कर्षथ
३ उ० पु०	कर्षामि	कर्षाव	कर्षामः

भविष्यकाळ (लृट्)

१ प्र० पु०	कर्ष्यति	कर्ष्यत	कर्ष्यन्ति
२ म० पु०	कर्ष्यसि	कर्ष्यथ	कर्ष्यथ
३ उ० पु०	कर्ष्यामि	कर्ष्याव	कर्ष्यामः

संस्कृत-वाक्यानी ।

१ हृषक इहेन भूमि कर्षति । २ हृषीयसौ भूमि कर्षत । ३ हृषीयथाः
भूमि कर्षन्ति । ४ त्व स्तुभिमि वदा कर्षसि ? ५ यदा त्व भूमि कर्षसि,
तदा अह न कर्षामि । ६ अः यद्य सर्वे भूमि कर्ष्याम ।

मराठी वाक्ये.

१ दोनटो नांगराने जमीन नांगरतो २ (दोन) हेतकी जमीन नांगरतात-
३ (मर्ष) दोतकरी जमीन नांगरतात. ४ तू आपली जमीन केव्ही नांगरशील ?
५ जेव्ही तू आपली जमीन नांगरशील, तेव्ही मी नांगरणार नाही ६ उद्या
अपण सर्वजण जमीन नांगरत.

प्रथमगण परस्मैपदां धातु

धातां पुढील धातु पाठ करा-

- कठ् = (दुःखात राहणे) कठति, कठिष्यति
 कण् = (दुःखाने रडणे) कणति, कणिष्यति
 कर्द् = (वाईट शब्द बोलणे) कर्दति, कर्दिष्यति
 कित् = (शंका विचारणे, रोग दूर करणे) चिन्तति,
 चिकित्सिष्यति

- कित् = (इच्छा करणे) केतति, केतिष्यति
 कुच् = (संकोच करणे) कुचति, कुचिष्यति
 कुच् = (संवृत्त होणे, लहान होणे) कुंचति, कुंचिष्यति
 कुंठ् = (पंगू बनणे) कुंठति, कुंठिष्यति
 कुंथ् = (दुःख सहन करणे) कुंथति, कुंथिष्यति
 कृञ् = (अस्पष्ट शब्द करणे) कृञ्जति, कृञ्जिष्यति
 कृल् = (झुकणे) कृलति, कृलिष्यति
 कृप् = (नागणे) कृप्ति, कृप्तिष्यति
 क्कंद् = (रडणे, पुकारणे) क्कंदति, क्कंदिष्यति
 क्कम् = (चालणे) क्कामति, क्कमिष्यति
 क्क्रीह् = (खेळणे) क्क्रीडति, क्क्रीडिष्यति
 क्कृश् = (रडणे, ओरडणे) क्कृशति, क्कृशिष्यति
 क्कवथ् = (शिजावणे) क्कवथति, क्कवथिष्यति
 क्कृश् = (सवणे) क्कृश्ति, क्कृशिष्यति
 क्कृक्ष् = (नाश पावणे) क्कृक्षति, क्कृक्षिष्यति ।

माधी रूपे पुढी सांगितल्याप्रमाणे करा.

पाठ ५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुत्र्यः तत्र किमर्थं कणति ? २ वैद्यः तस्य रोगं चिकित्सति, अतः स तत्र कणति । ३ तत्र वैद्यो क रोगं चिकित्सतः ? ४ तत्र तस्य ज्वरं वैद्यो चिकित्सतः । मम पुत्रः अवरेण पीडितः, अतः वैद्यो मं हृदानीं चिकित्सतः । ५ यथा स तत्र कूत्रति, तथा एव त्वं भद्रं कूत्रसि । ६ यथा स बालकः क्रन्दति, तथैव त्वं अपि क्रन्दसि । ७ एवं किं तेन सह हृदानीं न क्रीडसि ? ८ सर्वे बालकाः तत्र हृदानीं क्रीडन्ति । ९ यूयं सर्वे छात्राः कदा क्रीडिष्यथ ? १० तत्र धर्मपत्नी हृदानीं किमर्थं क्वथति ?

मराठी वाक्ये.

१ तो पुत्र्य त्या ठिकाणी कशाकरिता रडतो ? २ वैद्य त्याच्या रोगाची परीक्षा करित आहे, म्हणून तो रडत आहे. ३ तेथे (दोन) वैद्य कोणत्या रोगाची चिकित्सा करतात ? ४ तेथे त्याच्या ज्वराची दोन वैद्य चिकित्सा करतात. माझ मुलगा ताप न आजारी आहे, म्हणून दोन वैद्य त्याची आना तपासणी करतात. ५ ज्याप्रमाणे तो तेथे शब्द करतो, त्याचप्रमाणे तू येथे शब्द करतोस. ६ ज्या प्रमाणे तो बालक रडतो, त्याप्रमाणेच तूही रडतोस. ७ तू का त्याच्या बरोबर आता खेळत नाहीस ? ८ सर्व मुले तेथे आता खेळतात. ९ तुम्ही सर्वे सिष्य केव्हा खेळाल ? १० तुम्ही धर्मपत्नी कोणाकरिता शिजविते ?

अद्या तच्छेने वाचकाना वाक्ये तयार करता येतील, आता पुढे उपसर्गाची बोधीची माहिती दिली आहे, ती पहा—

उपसर्ग.

धातु अर्थात् क्रियापद वाच्या पूर्वी येऊन क्रियेचा अर्थ जे बदलतात, ते उपसर्ग होत हे उपसर्ग एतद्वर गावीस आहेत. ते हे—

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि व उप. या उपसर्गाचा अर्थ पुढीलप्रमाणें आहे—

१ प्र = अधिकता, उत्कर्ष; २ परा = उलट; ३ अप = दूरपणा-वियोग; ४ सम् = एक होणे; ५ अनु = अनुकूल, अनुसार; ६ अव = खाली; ७ निस् = हानिता; ८ निर् = दीनता; ९ दुस् = बुद्धता; १० दुर् = दुर्गति; ११ वि = विशेष, विरोध, भिन्नता; १२ आ = अलीकडे; १३ नि = खाली करणे; १४ अधि = वर; १५ अपि = पुढे; १६ अति = अतिशय; १७ सु = उत्तम; १८ उद् = उंच वर; १९ अभि = सम्मुख; २० प्रति = लीटणे, उलटे होणे; २१ परि = सर्वत्र; २२ उप = जवळ, अधिक.

या उपसर्गांचे अर्थ याहुनही पुष्कळ होत असतात; परन्तु येथे दिलेले अर्थ जरी वाचकांच्या लक्ष्यात राहतील, तरीसुद्धा त्यांचे कार्य चाळू शकेल. आतां घातूना हे उपसर्ग लागले असता त्यांचा अर्थ कसा बदलतो, तें पहा—

भू = असणे (भूत = झालेला) याची रूपे पहा—

प्रभू = वाढणे (प्रभव--जन्म, प्रभाव = शक्ति; प्रभु = मालक)

पराभू = पराभव करणे. (पराभव = अपजय)

अपभू = दूर राहणे (अपभूति = पराजय, नाश)

संभू = एक होणे, जन्म घेणे. (संभव = उत्पत्ति; संभूति = ऐक्य, उत्पत्ति)

अनुभू = अनुभव करणे (अनुभव = अनुभव)

विभू = वैभवयुक्त होणे (विभव = धन, ऐश्वर्य)

आभू = उपस्थित होणे; (आभूति = शक्ति, व्यापकता)

अतिभू = सर्वापेक्षा अधिक वाढणे (= अतिभवनं सर्वापेक्षा मोठे होणे)

उद्भू = उत्पन्न होणे (उद्भव = उत्पत्ति)

अभिभू = पराभव करणे (अभिभव = पराभव)

परिभू = पराभव करणे (परिभव = पराभव, अपमान)

वाचीच उपसर्ग भू धातूच्या पाठोमागे बहुधा लागत नाहीत. इतर निर. -
 ज्या धातूना ते लागून त्यांचे रूपे कर्मा बनतात, ते वाचकाना पुढे कळून येईलच.
 या ठिकाणी वहील निरनिराळे उपसर्ग एकाच धातूला लागले असता त्या धातूचे
 अर्थ कसे निरनिराळे होतात, ते वाचकाना सहज समजून येईल. आता या उपसर्ग-
 पूर्वक नियापदाचा वाक्यांत कसा उपयोग केला जातो, ते पहा-

१ सः पुरुषः विचिञ्चेत्सति = तो पुरुष विशेष दिका वेगो.

(किञ्-विचिञ्चति । वि किञ् - विचिञ्चति)

२ ते सर्वे तत्र संक्रोडन्ति । = ते सर्व तेथे उताम वेळतात.

३ बालकाः तत्र संक्रोडन्ति । = मुले तेथे रडतात.

४ त्वं किमर्थं एव आक्रोशसि ? = तू कां असा आक्रोश करतोस ?

५ नारदः नारायणं अभ्यर्चति । = नारद नारायणाची पूजा करतो.

ज्या तन्हेने धातूच्या पूर्वी उपसर्ग लागून रूपे बनत असतात ते त्या
 धातूचा निरनिराळा अर्थ दर्शवू शकतात. याप्रमाणे एका लहानशा धातूचेच
 अनन्त शब्द संस्कृतमध्ये बनत असतात. याचक धातूच्या व उपसर्गांच्या सन्ध-
 म्बाना याप्रमाणे जर विचार करतील, तर या रूपांची प्रकिया त्यांना पारच
 लीनर समजू लागेल; कारण उपसर्ग असलेले शब्द मराठीमध्येसुद्धा आहेत;
 म्हणून त्यांच्या अर्थाची कल्पना करण्यास पारसे थम पडणार नाहीत.

पाठ ६

मूतकाल (लङ्)

ज्या भूतकालान्या योगाने आजचा समय दाखविला जात नाही, त्या (अत-
द्यतन) भूतकालाकरिता " लङ् " नावान्या भूतकालाची रूपे घातपुढे प्रयुक्त होत
असतात. ' भू ' घातूची या भूतकालाची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात—

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अभवत्	अभवताम्	अभवन् ।
म०	अभवः	अभवतम्	अभवत ।
उ०	अभवम्	अभवाय	अभवाम् ।

१. तत्र ह्यः किं अभवत् ? = तेथे काळ काय झाले ?
२. तत्र ह्यः किमपि न अभवत् = तेथे काळ वाहीदी झाले नाही.
३. ते सर्वे वीराः शत्रून् पराभवन् = त्या वीरांनी शत्रूंचा पराभव केला.
४. यदा स उवभवत् तदा त्वं पुत्रं अभवः = जेव्हा तो जन्म
झाला, तेव्हा तू कोठे होतास ?

मागील घड्यात सांगितलेले उपसर्ग भूतकालाच्या रूपान्या पाठ्यामागेच
लागत असतात या गोष्टीकडे वाचनानी लक्ष्य द्यावे; उदाहरणार्थ पहा—

पर + अभवत् = पराभवत् (पराभव केला)

वि + अभवत् = व्यभवत् (वैभवयुक्त झाला.)

सं + अभवत् = समभवत् (उपज झाला.)

या ठिकाणी उपसर्ग व क्रियापद, चें रूप याचा जो सार्थ केलेला दिसत आडे,
तशा तऱ्हेचे सार्थ संरक्षित आपेंत नेहमी देता असतात. परन्तु वेदां-मध्ये
हे उपसर्ग बहुधा निराळेच लिहिले जात त. आता खाली घातु दिले आहेत,
त्यांचा वाचनानी चांगला अभ्यास करावा. तिसरे रूप म. धर्मांत सांगितलेल्या
भूतकालाचें आहे.

प्रथम गण, परस्मैपदा धातु

- खाद् = (भक्षण करणं) - खादति, खादिष्यति, अखादत् ।
 गद् = (गोलनं) - गदति, गादिष्यति, अगदत् ।
 गम् = (जाणं) - गच्छति, गमिष्यति, अगच्छत् ।
 गर्ज् = (गर्जना करणं) - गर्जति, गर्मिष्यति, अगर्जत् ।
 गर्ष् = (गर्ष करणं) - गर्षति, गर्षिष्यति, अगर्षत् ।
 गल् = (गिञ्जं) - गलति, गलिष्यति, अगलत् ।
 गुप् = (रक्षण करणं) - गोपयति, गोपायिष्यति, अगोपयत् ।
 ग् = (गाणं, सागणं) - गम्यति, गारयति, अगायत् ।
 ग्रंष् = (ग्रंथन करणं, सदसं जोडनं) - ग्रमति, ग्रमिष्यति, अग्रमयत् ।
 घृप् = (प्रसिद्ध करणं) - घोषयति, घोषिष्यति, अघोषयत् ।
 घृष् = (घर्षण करणं) - घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षयत् ।
 चर् = (चालणं) - चरति, चरिष्यति, अचरत् ।
 चर्त्सुं = (विवाद करणं) - चर्त्सुति, चर्त्सुिष्यति, अचर्त्सुत् ।
 चर्बुं = (चावणं) - चर्बति, चर्बिष्यति, अचर्बत् ।
 चल् = (चालणं) - चलति, चलिष्यति, अचरत् ।
 चित् = (जाणणं) - चेतति, चेतिष्यति, अचेतत् ।
 चित् = (चिंतन करणं) - चिंतति, चिंतिष्यति, अचिंतत् ।
 चुम्ब् = (चुम्बन करणं) - चुम्बति, चुम्बिष्यति, अचुम्बत् ।
 चुप् = (दिने) - चुपति, चुपिष्यति, अचुपत् ।
 छद् = (आच्छादन करणं) - छदति, छदिष्यति, अछदत् ।
 जप् = (जप करणं) - जपति, जपिष्यति, अजपत् ।
 जम् = (खणं) - जमति, जमिष्यति, अजमत् ।
 जर्प् = (बेलणं) - जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत् ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१. स पुरुषः फलं खादति । अहं गोदकं नैव प्राशिव्यामि । एवं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि समखादन् ।

२. तत्र यः गदति, स पुत्र स मनुष्यः । एवं तेन सह किं अगदः ? सर्वे परस्परं समगदन् । यथा स गदति तथा ध्रुवो गदिष्यथः किम् ?

३. आकाशे मेघः गर्जति । यथा स गर्जिष्यति, तथा कः गर्जितु समर्थः भवति ?

४. रामः लक्ष्मणेन सह समगच्छत् । एवं केन सह तत्र भाग्यः ? यथा वायुणः अगर्वत् तथा न रामः ।

५. एवं इदानीं किं घोषसि ? यदा सः तत्र एतत् घोषिष्यति तदा एवं किं कशिष्यसि ? स पुरुषः तत्र तदा किं अघोषत् ।

६. एव कुत्र चलसि ? स किं न मंचलनि ? एवं तं किमर्थं अनुसरसि ? यदा स अचलत् तदा एवं किं अचलः ?

७. एवं इदानीं किं चिंतसि ? य तदा किं चितिष्यति ? अहं किं अनितम् । ते वाककाः किमपि न अचितन् ।

८. एवं किं जपसि ? एवं तं मन्त्रं कदा जदिष्यति ? यदा एवं अजपः तदा तेन किं कृतम् ?

९. अहं इदानीं जमामि । स नैव इदानीं जमिष्यति । एवं कदा अजम ? तौ तत्र यः जमिष्यतः । ते सर्वे तत्रैव जमिष्यन्ति ।

मराठी वाक्ये.

१. तो पुरुष फळ खातो, मी काही नाही खाणार; तू फळ केव्हा खाण्ये ! त्या सर्व मानसानी फळें खाई.

२. तेंपे जो बोलतो, तोच तें मनुष्य. तूं त्याच्याबरोबर काय बोलतास ! सर्व आपआपसात बोलवे. जसें तो बोलतो, तसें तुम्ही (दोघे) बोलाळ सम !

३. व्याजशांत लग गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो गडगडेल, त्याप्रमाणे गर्जना करण्यास कोण समर्थ आहे !

४. राम लक्ष्मणाचरोवर गेला. तूं कोणाचरोवर तेथे गेलास ? ज्याप्रमाणे राव-
जाने गर्व केला, त्याप्रमाणे रामाने जाही (गर्व केला).

५. तूं आता कशाची घोषणा करतोस ? जेव्हा तो तेथे याची घोषणा करील,
तेव्हा नूं काय करील ? तो पुरुष तेथे तेव्हा कराची पापणा करील ?

६. तूं कोठे चालतोस ? तो कां नाही चालत ? तूं त्याच्या कां पाठीमागे
चालतोस ? जेव्हा तो चालला, तेव्हा तूं कां नाही चाललास ?

७. तूं आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करील ? मी काय
विचार केला ? त्या थालझाती काहोडी विचार केला नाही.

८. तूं काय जप करतोस ? तूं त्या मंत्राचा जप करशील ? जेव्हा तूं जप
केलस, तेव्हा त्याने काय केले ?

९. मी आता यातो. तो नाहीच आता याणार. तूं केव्हा यातोस ? ते (दोघे)
तेथे उद्या भोजन करतील, ते घरे तेथेच भोजन करतील.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे संस्कृत यास्यांची मराठी वाक्ये व मराठी वाक्यांची
संस्कृत वाक्ये बनवून, आपल्या अभ्यास वाट्यावर.

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

- जि = (जिक्कणे) जयति, जियति, अजयत् ।
 जृ = (जार्णे होणे) जरति, जरिष्यति, अजरत् ।
 ज्वर् = (ज्वर येणे) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत् ।
 ज्वल् = (जळणे) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ।
 तक्ष = (महान करणे, तासणे) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत् ।
 तप् = (तप करणे) तपति, तपिष्यति, अतपत् ।
 तर्ज = (निंदा करणे) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत् ।
 तुह = (तोडणे) तुहति, तुहिष्यति, अतुहत् ।
 तृ = (तरणे) तरति, तरिष्यति, अतरत् ।
 तेज् = (पालन करणे) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ।
 त्यज् = (त्याग करणे) त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत् ।
 दल् = (मोठणे) दत्ति, दलिष्यति, अदत्त् ।
 दंश् = (दंश करणे) दंशति, दंशिष्यति, अदंशत् ।
 दंस् = (तोडणे) दंसति, दंशिष्यति, अदंसत् ।
 दह् = (दहन करणे) दहति, दहिष्यति, अदहत् ।
 दा = (देणे) दासति, दास्यति, अदासत् ।
 दृश् = (पाहणे) पश्यति, दृक्ष्यति, अपश्यत् ।
 दंद् = (वाढवणे) दंद्ति, दंद्दिष्यति, अदंद्त् ।
 दृ = (भिणे) द्रति, द्रिष्यति, अद्रत् ।
 द्रु = (जाणे) द्रवति, द्रोष्यति, अद्रवत् ।
 ध्मा = (फुंकणे) धमति, ध्मास्यति, अधमत् ।
 ध्यै = (विचार करणे) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत् ।
 ध्वन् = (दाब करणे) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत् ।

३. आकाशांत दम गडगडतो. ज्याप्रमाणे तो गडगडेल, त्याप्रमाणे गर्जन करणास कोण समर्थ आहे !

४. राम लक्ष्मणाबरोबर गेला. तूं कोणाबरोबर तसे गेलास ? ज्याप्रमाणे रावणाने गर्व केला, त्याप्रमाणे रामाने नाही (गर्व केला).

५. तूं आता कशाची पोषणा करतोस ? जेव्हा तो तसे घाची भोक्षणा करित, तेव्हा तूं माय करशील ? तो पुरव तसे तेव्हा कशाची पोषणा करित ?

६. तूं वोटो चालतोस ? तो कां नाही चालत ? तूं त्याच्या कां पाठीमागे चालतोस ? जेव्हा तो चालला, तेव्हा तूं कां नाही चाललास ?

७. तूं आता काय विचार करतोस ? तो तेव्हा काय विचार करित ? मी काय विचार केला ? त्या चालकानी काहीही विचार केला नाही.

८. तूं काय जप करतोस ? तूं त्या गंगेचा जप करशील ? जेव्हा तूं जप केलास, तेव्हा त्याने काय केले ?

९. मी आता खातो. तो नाहीच आता खाणार. तूं केव्हा खात्रेस ? ते (दोषे) तसे उवा भोजन करतील. ते सर्व तसेच भोजन करतील.

सूचना

वाक्यांनी ज्याप्रमाणे संस्कृत वाक्यांची मराठी वाक्ये व मराठी वाक्यांची संस्कृत वाक्ये बनवून, आपला अभ्यास वाढवावा.

पाठ ७

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

- जि = (जिक्कणे) जयति, जेष्यति, अजयत् ।
 जृ = (जार्णं होणे) जरति, जरिष्यति, अजरत् ।
 ज्वर = (ज्वर येणे) ज्वरति, ज्वरिष्यति, अज्वरत् ।
 ज्वल् = (जलणे) ज्वलति, ज्वलिष्यति, अज्वलत् ।
 तक्ष = (लहान करणे, तासणे) तक्षति, तक्षिष्यति, अतक्षत् ।
 तप् = (तप करणे) तपति, तपिष्यति, अतपत् ।
 तर्ज् = (निन्दा करणे) तर्जति, तर्जिष्यति, अतर्जत् ।
 तुह् = (तोडणे) तुहति, तुहिष्यति, अतुहत् ।
 तृ = (तरणे) तरति, तरिष्यति, अतरत् ।
 तेज् = (पालन करणे) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत् ।
 त्यज् = (त्याग करणे) त्यजति, त्यजिष्यति, अत्यजत् ।
 दल् = (मोडणे) दलति, दलिष्यति, अदलत् ।
 दंश् = (दंश करणे) दंशति, दंशिष्यति, अदंशत् ।
 दंस् = (तोडणे) दंसति, दंशिष्यति, अदंसत् ।
 दह् = (दहन करणे) दहति, दहिष्यति, अदहत् ।
 दा = (देणे) दान्ति, दास्यति, अदानत् ।
 दृश् = (पाहणे) दृश्यति, दृशिष्यति, अदृश्यत् ।
 दृंह् = (पाडवणे) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत् ।
 दृ = (भिणे) द्रति, द्रिष्यति, अद्रत् ।
 द्रु = (जाणे) द्रवति, द्रुष्यति, अद्रवत् ।
 ध्मा = (पुंढणे) धमति, ध्मास्यति, अधमत् ।
 ध्वे = (विचार करणे) ध्याति, ध्यास्यति, अध्यादत् ।
 ध्वन् = (ध्वर करणे) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत् ।

संस्कृत वाक्यानि ।

१. रामः सत्रं जयति । एवं तस्मिन् युद्धे जेष्यसि वा न ? अर्जुनः युद्धे अजयत् ? कर्णः विमर्शं न अजयत् ?
२. सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगी एव योगवहेन न जरति । कथं योगी न जरति, इति त्वं जानासि किम् ?
३. सत्रं अग्निं ज्वलति । अग्निः इदानीं न तत्र ज्वलति । अग्निः कदा तत्र अज्वलत् ?
४. त्वष्टा काष्ठानि तक्षति । एवं काष्ठं तक्षिष्यामि किम् ? सा वेन शस्त्रेण तत्काष्ठं अतक्षत् ।
५. विद्विषमित्रः तस्मिन् महारण्ये तपः अतपन् । एवं कथं तत्र तपः तपामि ? अहं अपि तस्मिन् स्थाने तपिष्यामि ।
६. अहं नदीं तपिष्यामि इशानीम् । पूर्वं कथं न तरिष्यथ ? सर्वे अपि तत्रैव तरन्ति । अहं परश्वः नदीं अत्रैव अतारम् ।
७. त्वं धनं किं सज्जसि ? तः राष्ट्रं ऐश्वर्यं वा कदापि नैव त्यक्तसि । स सर्वं अपि धनं अत्यजत् ।
८. सर्वे नरे दक्षन्ति । सर्पौ नरान् ददात् । सर्पाः मनुष्यान् दक्षन्ति । नागाः कथं तं दक्षन्ति ?
९. अग्निः सर्वं काष्ठजानं दहति । प्रलयपात्रिः सर्वं जगत् प्रलयकाले घटयति । एवं तं अग्निना कथं अदहः ?
१०. यथा सः पश्यति, तथा एव अहं पश्यामि । राजा दुष्टं मानवं नैव इदानीं दृश्यति ।
११. पुरोहितः वेणुधमन्या भार्गवं धमति । एवं कथं भार्गवं धमास्वसि ? सा तदा भार्गवं अधमत् ।

भरारी वाक्ये.

१. राम तेषु विजय मिलवितो. तं. सा युद्धत विन्तोल सी नार्हो ? अर्जुनाने युद्धान कसा जय मिलविला ? कर्णाला का नार्ही जय मिलाना ?

२. सर्व प्राणी वृद्ध होतात. योग्यच योग्याच्या चलाने जर्ण होत नाही. कसा योगी नाही जर्ण होत, तें तुला समजतें का ?

३. तेथे अभि जळतो. अभि आता नाही. तेथे प्रदीप्त होत अभि वेव्हां तेथे प्रदीप्त झाला ?

४. सुतार लाकटें तासोत आहे. तूं लाकूड तासतोस काय ? त्याने कोणत्या राजाने तें लाकूड तासलें ?

५. विधामित्राने ह्या मोठ्या अरण्यात तप केलें. तूं कसें तेथे तप करशील ? मांशुद्धा ह्या ठिकाणी तप करीन.

६. मी नदी तहान जाईन. आता तुम्हां (सर्व) करों नाही तरणार ? सर्वही तेथेच पोहतात. मी परवा नदी येथेच तहान गेलों.

७. तूं धन का दान देतोस ? तो राष्ट्र आणि ऐश्वर्य वेव्हांही नाहीच त्याग-गार. त्याने सर्व धन दान दिलें.

८. सर्प मनुष्यास दंश करतो. (द्यौन) सर्प मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) साप (पुष्कळ) मनुष्यांना दंश करतात. (पुष्कळ) नाग कसे झाला दंश करतील ?

९. अभि सर्व लाकडे जाळतो. प्रलयाभि सर्व जग प्रलयनाळाच्या वेळीं जाळील. तूं त्याला अग्नीने कसें जाळवोस ?

१०. उदाप्रमाणे तो पाहतो, त्याप्रमाणेच मी पाहतों. राजा हुए मनुष्याला नाह्नि आतां पाहणार.

११. पुरोहित वेळूच्या मळाने अभि कुंजतो. तूं कसा अभि कुंजशील ? त्याने ह्या वेळीं अभि प्रज्वालित केला.

सूचना.

वाचकांनीं येथे पूर्वा दिलेल्या भातूंचीं रूपे घनवृत्त, त्यांचीं येथे वास्तवत्वाप्रमाणे शक्य तितकीं अधिक वाक्यें घनवाची. मराठी वाक्यांचीं संस्कृत वाक्यें घनवाची, व संस्कृतची मराठी घनवाची. असें केलें अरतां त्यांना संस्कृत वाक्ये राष्ट्रंज करतां येतील.

- पाठ ८

आज्ञार्थ अथवा विध्यर्थ

आज्ञा करने, सत्कार करने, प्रश्न विचारने, प्रार्थना करने, आशीर्वाद देवें इत्यादि अर्थ दास्यवाक्याचे असतांना " लोट् " च्या रूपाचा उपयोग केला जातो. " भू " पाठ्याची आज्ञार्थाची रूपे पुढीलप्रमाण होतात—

आज्ञार्थी रूप (लोट्)

	एक०	द्वि०	बहु०
१	भवतु, भवदात्	भवताम्	भवन्तु
२	भव, "	भवतम्	भवत
३	भवानि "	भवाथ	भवाम्

विध्यर्थी रूप (लिट्)

या ध्व्यारथा आरंभी धागितलेकेच अर्थ दर्शवावयाचे असतांना " लिट् " च्या रूपाचा उपयोग केला जातो. याची रूपे अशा तऱ्हेने घनतात—

	एक०	द्वि०	बहु०
१	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
२	भवे	भवेतम्	भवेत
३	भवेयम्	भवेथ	भवेम

याचीं वाक्ये.

१ त्वं	भवे	=	तु हो.
२ त्वा	भवतु	=	तो होवो.
३ त्वहं	भवानि	=	मी व्हावें.
४ त.	भवेत्	=	तो होवो.
५ त्वे	भवे	=	तु व्हावें.
६ त्वह	भवेथ	=	मी व्हावें.

या प्रमाणे याचा उपयोग करावयाचा असतो. पुढे जे धातु दिले आहेत, त्यांमध्ये आशार्थ व विध्यर्थाची स्पेक्षा दिली आहेत.

प्रथम गण, परस्मैपदी धातु.

नद्	= [नाचणे] = नचति, नचिष्यति, अनचत्, नचतु, नचेत् ।
नद्	= [अस्पष्ट शब्द करणे] = नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत् ।
नद्	= [आनंद करणे] = नंदति, नदिष्यति, अनंदत्, नंदतु, नंदेत् ।
नम्	= [नम्र होणे] = नमति, नमस्यति, अनमत्, नमतु, नमेत् ।
नर्द	= [जोराने पुकारणे] = नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत् ।
निद्	= [निश्णे] = निदति, निदिष्यति, अनिदत्, निदतु, निदेत् ।
पठ्	= [याचणे] = पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत् ।
पत्	= [पडणे] = पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत् ।
पा	= [पिणे] = पियति, पास्यति, अपिवत्, पिवतु, पियेत् ।
पूप्	= [वाढणे] = पूयति, पूयिष्यति, अपूपत्, पूपतु, पूपेत् ।
फल्	= [फलयुक्त होणे] = फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत् ।
बुध्	= [जाणणे] = बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत् ।
बृह्	= [वाढणे] = बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृहेत् ।
भण्	= [बोलणे] = भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत् ।
भू	= [होणे] = भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत् ।
भूप्	= [भूषित करणे] = भूपति, भूपिष्यति, अभूपत्, भूपतु, भूपेत् ।
मंड्	= [,, ,,] = मंडति, मंडिष्यति, अमंडत्, मंडतु, मंडेत् ।
मंथ्	= [घुसळणे] = मंथति, मंथिष्यति, अमंथत्, मंथतु, मंथेत् ।
मार्ग्	= [हुडकणे] = मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत् ।
माल्	= [डोळे मिटणे] = मालति, मालिष्यति, अमालत्, मालतु, मालेत् ।
मुञ्	= [मुंडण करणे] = मुञ्जति, मुञ्जिष्यति, अमुञ्जत्, मुञ्जतु, मुञ्जेत् ।
मूर्च्छ्	= [मूर्च्छित होणे] = मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छतु, मूर्च्छेत् ।

मृष = [चोरों] = मृषति, मृषिष्यति, अनृषन् मृषतु, मृषेत् ।

रक्ष् = [रक्षक करों] = रक्षति रक्षिष्यति भरान् रक्षतु, रक्षेत् ।
धातूँ रपे वेधे दावक-याप्रमाणे यतया व त्याचीं वाक्ये पुटे दिव्याप्रमाण मनवा

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ नाटके नटः नटति । अहं भवि अद्य नटिष्यामि । मं पुरुष नटतु । सर्वे
भवि अद्य नटतु । बालका तव आज्ञयान्तु । स नटेत् ।

२ अहं जनेन कर्मणा नन्दामि । अस्मिन् नगरं सर्वेऽपि मनुष्या अद्य
महोत्सवा नमिद्व्यन्ति । सर्वे बालका नन्दन्तु ।

३ स मांस्मिन्निदिशति दुष्ण मनुष्या सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान्
निदिशति । निद-तु नीतिनिपुणा यदि वा सुवन्तु । त्वां स कथं निदिशेत् ?

४ घनद्वाम तस्मिन् मार्गे पठति । तौ पुहवौ कुत्रापि न परिष्यत । म
जानामि अहं तत्र कथं जपतम् । स तत्र पठतु ।

५ अहं अद्यैव पक्षं पास्यामि । अहं एव दुग्धं न मपिबन् । तव पुत्रं दुग्धं
पिबतु । दानं पुरव जलं न पिबेत् ।

६ आश्रमस्य वृक्षा अस्मिन् मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृक्षा आगामिनि
माम फलिष्यन्ति । मम वृक्षा फलन्तु ।

७ स मां बोधिव्यातं । गुरु मां अबोधन् । स सर्वान् बोधिष्यति । स
बोधतु । कथं त स बोधेत् ?

८ स स्व शरीरं भूषति । स नृपति तस्मिन् महोत्सवे सर्वं नगरं भूषिष्य
ति । सर्वे पुहवा स्वमदिशानि भूषन्तु ।

९ स्वेन धने मृषति । स मय द्रव्यं भूमयन् । किमर्थं स पुस्तकं मूषेत् ।
यदि स भूषितु इच्छति, तर्हि मूषतु ।

१० राजपुरुषं नगरं रक्षति । द्वारपाला मन्दिरं रक्षन्ति । तव भुव्य तत्र
वृक्षान् किमर्थं न रक्षति ?

पाठ ९

मराठी वाक्ये.

१ नाटकात नट नाचतो मीशुद्रा आज नाचिन. तो पुरुष नाचो ! सर्वजण आज नाचोत ! बालक [पुष्कळ] तुझ्या आशेने नाचोत ! त्याने नाचायें !

२ मी या कृत्याने आनंदित होतो. या शहरात सर्वही मागने आज मोठ्या उत्सवाने आनंद करतील. सर्व बालक आनंद करोत

३ तो माझी वा निंदा करतो ! दुष्ट लोक नेहमी सर्व संपुण्याची निंदा करतात निंदा करोत नीतिमान् [लोक] अथवा स्तुति करोत. तुम्ही तो कशी निंदा करील ?

४ घनश्याम त्या मार्गावर पडतो, ते [दोन] पुरुष कोठेही नाही पडत नाही [मला] फळत मी तेथे कसा पडलों तो तेथे पडो.

५ मी आजच पाणी पिईन मी काल दूध नाही प्यालों. तुम्हा पुन दूध पिवो रोगी मनुष्याने पाणी न प्यावें.

६ आच्याच्या वृक्षाला या महिन्यात फळें येतात. तुझ्या सर्वही वृक्षाना येत्या महिन्यात फळें येतील. माझ्या वृक्षाना फळें येवोत.

७ तों मला समजाऊन देईल. गुरूने मला समजून दिलें तो सर्वांना समजाऊन देईल. त्याने समजाऊन घावें फसें त्याला तो समजाऊन देईल ?

८ तो आपलें शरीर सजवितो तो राजा त्या मोठ्या उत्सवाच्या वेळा सर्वां शहर सुशोभित करील सर्व लोखानी आपली घरे सुशोभित करावी.

९ चोर धन चोरतो. त्याने तुज द्रव्य चोरलें. कशाकरिता त्याने पुन्हा चोरायें ? जर तो चोर्ह इच्छितो, तर चोर्ह दे !

१० राजाचे नोकर शहराचें रक्षण करतात द्वारपाल मंदिराचें रक्षण करतात तुम्हा चाकर तुझ्या बागेचें वा नाही रक्षण करीत ?

धातुसाधित.

" तुं " प्रत्यय लक्षण एव धातुसाधित होत असते. या ' तुं ' वा अर्थ
" करिणा " अन्ना असती उदाहरणार्थ—

धातुसाधित शब्द	अर्थ	मूल धातु	
१ गन्तुं =	जाण्याकरितां	गम्	[जाणे]
२ कर्तुं =	करण्याकरितां	कृ	[करणे]
३ घफ्तुं =	घोलण्याकरितां	घच्	[बोळणे]
४ पातुं =	निष्कारितां	पा	[पिणे]
५ खादितुं =	खाण्याकरितां	खाद्	[खाने]

अशाच तऱ्हेने निरनिराळ्या धातूंची साधित रूपे बनत असतात. या धातुसा-
धितांच्या रूपांच्या योगाने पुष्कटच वाक्ये वाचकांना पत्रवितां येतात—

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदि एवं जलं पातुं दृश्यमि, तर्हि तं कूपं प्रति गच्छ, तत्र जलं च पिब ।
यदि सः मदितुं दृश्यति, तर्हि मादकसाक्षायां किं न गच्छति ? अहं पठितुं
एव अत्र आगतः, न तु सोदकं खादितुम् । यदि सा की स्वगरीरं भूषितुं
आभरणानि दृश्यति, तर्हि तस्यै तानि आभरणानि देहि । यदि एवं स्तेन-
भूत्वा धनं मूढितुं दृश्यमि तर्हि तथा कुट । तेन राजपुरुषः एवां कारागृहे
स्थापयिष्यति । केन कर्मणा एवं जीवितुं दृश्यति ? यदि एवं अज्ञानेन कर्मणा
एव जीवितुं दृश्यमि, तर्हि तथा कारणं तुभ्यं न योग्यं अस्ति । यदि एवं मूर्धिरं
रक्षितुं अत्र आगतः तर्हि तेन बाधेण सह अत्र आगच्छ, मूर्धिरस्य रक्षां च
कुर्व । पूजनीयः गुरुः एवां अनेन वरदेतेन बोधितुं दृश्यति ।

पाठ १०

पांचही लकारांचीं रूपें.

पूर्वी सांगितलेल्या पांचही लकारांचीं रूपें शक्यतांना सहज समजावीं म्हणून पुनः येथे तशींय देत आहें--

घट् [चोत्तरे]

[प्रथम गण परस्मैपदी]

[१] लट् [वर्तमानकाल]

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र०	घदाति	घदतः	घदन्ति
२ म०	घदासि	घदथः	घदथ ।
३ उ०	घदामि	घदाथः	घदामः ।

[२] लृट् [भविष्यकाल]

१ प्र०	घदिष्यति	घदिष्यतः	घदिष्यन्ति ।
२ म०	घदिष्यसि	घदिष्यथः	घदिष्यथ ।
३ उ०	घदिष्यामि	घदिष्याथः	घदिष्याम ।

[३] लह् [अनगतन भूत]

१ प्र०	अघदत्	अघदताम्	अघदन् ।
२ म०	अघदः	अघदतं	अघदत ।
३ उ०	अघदं	अघदाथ	अघदाम

[४] लोट् [आहार्य]

१ प्र०	घदत्, घदतात्	घदतां	घदन्तु
२ म०	घद	घदतं	घदत ।
३ उ०	घदानि	घदाथ	घदाम ।

[५] लिङ् [विध्वयं]

१ प्र०	घदेत्	घदेनां	घदेयुः ।
२ म०	घदे	घदेत	घदेत ।
३ उ०	घदेयम्	घदेव	घदेम ।

अशाच तन्हेने खाली दिलेव्या धातूचीं हपें वाचकाना बनविना येनील—

प्रथम गण परस्मैपदी धातु.

रण् [शब्द करणे] रणति, रणिष्यति, अरणत्, रणतु, रणेत्, रणितुं ।

रुह् [उगरणें] रोहति, रोह्यति, अरोहत्, रोहतु, रोहेत्, रोहितुं ।

लृप् [बोलणें] लरति, लरिष्यति, अलरत्, लरतु, लरेत्, लरितुं ।

लुभ् [लोभ करणे] लोमति, लोभिष्यति, अलोमत्, लोमतु, लोमेत्, लोमितुं ।
लोभिर्तु, लोभ्यु ।

वद् [बोलणें] वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम् ।

वम् [ओक्कणें] वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्, वमितुं ।

वस [राहणें] वसति, वसत्यति, अवसत्, वसतु, वसेत्, वस्तुम् ।

वृष् [वाढणें] वर्षति, वर्षिष्यति, अवर्षत्, वर्षतु, वर्षेत्, वर्षितुम् ।

व्रज् [जाणें] व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्, व्रजितुम् ।

शंस् [स्तुति करणे] शंसति, शंसिष्यति, अशंसत्, शंसतु, शंसेत्, शंसितुम् ।

पाठ ११

आता या ध्वन्यामध्ये पुढील धातूचीं रूपे करा व त्याचा वाक्यात उपयोग,
करा—

शुंघ् [खळउ करणे] शुंघति, शुंघिष्यति, अशुंघत्, शुंघतु, शुंघेत्, शुंघितुं ।

शुभ् [प्रसादायुक्त होणे] शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्, शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिष् [आलिंगन देणे] श्लेषति, श्लेष्यति, अश्लिषत्, श्लेषतु, श्लेषेत्, श्लेषितुम् ।

सह् [सहन करणे] सहति, सहिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्, सहितुं, सोढुं ।

सृष् [गराटणे] सर्षति, सर्ष्यति, असर्षत्, सर्षतु, सर्षेत्, सर्षितुम् ।

स्खल् [अडकणे] स्थलति, स्थलिष्यति, अस्थलत्, स्थलतु, स्थलेत्, स्थलितुम् ।

स्तन् [गर्वना करणे] स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तनेत्, स्तनितुं ।

स्था [उभे राहणे] तिष्ठति, म्थाष्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुं ।

स्फुट् [फुटणे] स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम् ।

स्मृ [स्मरण करणे] स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत्, स्मरतु, स्मरेत्, स्मृतुम् ।

स्यु [गळणे] स्यति, स्योष्यति, अस्यत्, स्यतु, स्येत्, स्यतुं ।

हल् [नागरणे] हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलेत्, हलितुं ।

हिंस्र [हिंसा करणे] हिंसति, हिंशिष्यति, अहिंसत्, हिंसतु, हिंसेत्, हिंसितुं ।

ह् [हरण करणे] हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हर्तुम् ।

येवे " तुम् " प्रत्ययान्त रूपे प्रत्येकं भातूया दोषटी दिलीं आहेत,
शाचकोनी नीट लक्ष्यपूर्वक पदांनी—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ए राजकुमार, अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति । कथं वीर-
दक्षितनं आरोहं प्रयत्नोति ? स पुण्यः अश्वं आरोहत् ।

२ एव किं लपसि ? ए किं न आळपति । एवं किमर्थं तथा आळपिष्यसि ।
यदि एव आळपितुं इच्छसि, तर्हि तथा ब्रू । स तथा कदापि न आळपत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः । ते सर्वेऽपि बालाः तत्र वादिष्यन्ति । ते कदापि
न व्यवदन् । सा पुत्रिका तथा वदतु परंतु एवं न वद । यदि एवं वदितुं इच्छसि
तर्हि प्रथमं पुस्तकं पठ ।

४ स ज्वरति अतः घमति । न हृदानीं स न ज्वरति, परन्तु घमति । तेन
घमनाय कपाय, पीठ तेन स तथा घमति ।

५ स तस्मिन्गृहे वसति । एवं कुत्र वस्यसि ? यदि स वस्तुं इच्छति तर्हि
तत्र वसतु ।

६ स सर्पति एवं तथा सर्पसि किं ? सर्पुं न इच्छामि अतः तत्र हृदानीं
मेव आगमिष्यामि ।

७ अहं न स्नायामि यत् स्वभा तदानीं तत्र उक्तं । तत् स्वमपि स्नसि किं
यत् । ए स्नसतु तेन यत् उक्तम् ।

८ तत् पात्रं स्वप्रति अतः तस्मात् पात्रात् सर्वं जलं बहिः आगतम् ।

९ अहं भूमिं न हलामि । तर्हि क इच्छिष्यति ? मम मृत्युः इच्छिष्यति ।
कदा स तत्र हलितुं गमिष्यति ?

१० तस्मात् कृपात् सः जलं आहरति । अहं कदापि न आहरामि,
स एव तथा आहरति । कः आहर्तुं इच्छति ? यः आहर्तुं इच्छति, स
जलं आहरतु ।

मराठी वाक्ये.

१ तो राजकुमार घोड्यावर चढतो. त्या शेतात वृक्ष उगवतो. कसा वीर हत्तीवर चढू शकतो ? तो मनुष्य घोड्यावर चढो !

२ तू का बोलतोस ? तो का नाही बोलत ? तू का तनें बोलशील ? जर तू बोळू इच्छितोस तर तसें कर. तो तसें कधीही नाही बोलला.

३ ते [दोघे] कां नाहीत बोलत ? ते सर्व ही बालक तेथे बोलतील. ते कधीही नाही बोलले. ती मुलगी तसें बोळो, परंतु तू नको बोळू. जर तू बोळू इच्छितोस तर प्रथम पुस्तक वाच.

४ तो आजारी आहे म्हणून ओरतो. नाही, आता तो नाही आजारी परंतु ओरतो. तो ओकण्याकरिता काढा प्याला, त्यामुळे तो तसा ओरतो

५ तो त्या घरात राहतो. तू कोठे राहशील ? जर तो राहू इच्छितो तर तेथे राहो.

६ तो सरपटत जातो. तू तसा सरपटत जाशील काय ? मी सरपटत जाऊ नाही इच्छित. म्हणून तेथे आता नाहीच येणार.

७ मला नाही स्मरण जें तू तेथे तेथे बोललास. तें तुला तरी स्मरणें काय, बोल त्याने जें रागितलें त्याचि तो स्मरण करो.

८ हें माझे गळतें म्हणून त्या भांड्यातून सर्व पाणी बाहेर आलें

९ मी जमीन नाही नागरत. तर कोण नागरत ? माझा धाकर नागरील. फेव्हा तो तेथे नागरण्याकरिता जाईल ?

१० त्या विहिरीतून तो पाणी आणतो. मी कधीही नाही आणीत परंतु तोच नेहमी आणतो कीप आणू इच्छितो ? जो आणू इच्छितो तोच पाणी आणो !

धातु-साधिते.

“ त्वा ” प्रत्यय लागून एव प्रवारयें धातुसाधित बनविता येत. ७२६९
पहा—

धातु		धातु साधित
गम्	{ जाणें }	= गत्वा { जाऊन }
पठ्	{ पठन करणें }	= पाठित्वा { पठन करून }
स्मृ	{ स्मरणें }	= स्मृत्या { स्मरण करून }
दृश्	{ पाहणें }	= दृष्ट्वा { पाहून }
अद्	{ भटवणें }	= अट्टित्वा { भटवून }
नद्	{ आनंद कर }	= नंदित्वा { आनंद करून }
द्विस्	{ हिता करणें }	= द्विसित्वा { हिता करून }

‘ त्वा ’ व ‘ य ’ प्रत्यय

धातूच्या पाठीमागे उपसर्ग असताना “ त्वा ” प्रत्ययाच्या ऐवजी “ य ” प्रत्यय लागत असतो “ त्वा ” प्रत्यय लागून धातुसाधिताचा जो अर्थ होतो तोच “ य ” प्रत्यय लागला असताही होत असतो उदाहरणार्थ पहा—

सं	+	गम्	—	संगम्ब	{ मिडून }
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्	{ विशेष वाचून }
धि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	{ विसाहून }
स	+	स्पृञ्	—	संस्पृञ्	{ स्पर्श करून }
प्र	+	पठ्	—	प्रपठ्	{ पाठ करून }
धि	+	द्विस्	—	धिविद्विस्	{ हिता करून }
अभि	+	नद्	—	अभिनन्द्य	{ अभिनंदन करून }
धि	+	स्मृ	—	विस्मृत्य	{ विसाहून }

पाठ १२

‘ य ’ प्रत्यय लावलेली घातुमाधिते पूर्वी दातारत्तो आहेत. तशांच जाण्ट्या वा घड्यात पहा--

स + ट्ठ् = संट्टश्य [चांगले पाहून]

आधि + भट् = अभ्यट्य [पर भटकून]

वि + मंद् = विमंथ [विशेष आनंद करून]

वि + हिस् = विहिंस्य [विशेष हिंसा करून]

“ ह्या ” प्रत्ययाच्या पूर्वी कित्येक घातूंना “ इ ” लागते व कित्येकाना ती लागत नाही, परंतु ज्या घातूंना उपसर्ग लागलेला असतो. त्या घातूंना मात्र “ इ ” प्रत्यय कधीही लागत नाही हा एवढा साधारण नियम वाचरानी लक्षात ठेवला असता त्यांना अशा तऱ्हेच्या घातुमाधिताचा उपयोग वाक्यांत सहज करता येईल. उदाहरणार्थ या घातुमाधिताचा उपयोग करून पुढे काही वाक्ये दिली आहेत, ती पहा--

संस्कृत-वाक्यानि.

१ खं तं ग्रामं गत्वा किं करिष्यसि ? अहं तत्र गत्वा, गुरुं नत्वा, ईश्वरं च प्रणम्य, गुरोः सकाशात् काश्वं पठित्वा, राम मित्रं दृष्ट्वा च. सायंकाले पुन अग्रैव स्वारसमीप आगमिष्यामि ।

२ खं कदा भोजनं करिष्यसि ? अहं मद्य सायंकाले शीतोदकेन स्नात्वा, सन्ध्यं उपास्य, परमेश्वरस्य प्यान कृत्वा, स्तोत्राणि च पठित्वा, वेदं अधीत्य, गुरोः दर्शनं च कृत्वा, पुनः गृहं आगत्य, मित्रैः सह संलापं पृत्वा, हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य, पश्चात् पुन भोजनं करिष्यामि ।

मराठी अर्थ.

१. तू त्या गावाला जाऊन काय करशील ? मी तेथे जाऊन गुरुला नमस्कार करून आणि ईश्वराला प्रणाम करून, गुरुजकळ काव्य म्हणून, माझ्या मित्राला पाहून, उद्या रांध्यासाठी पुनः येथेच तुझ्याजवळ येईन.

३. तू बेव्हत भोजन करशील ? मी आज संध्यावाटी चंड पाण्याने स्नान करून सध्या वरून, परमेश्वराची घ्यान करून, स्तोत्रे म्हणून, वेदाचा अभ्यास आणि गुरुंचे दर्शन घेऊन, पुन. परीं येऊन, मित्राच्या बरोबर गोष्टी बोलून, हातपाय धुवून, नंतरच भोजन करीन.

सूचना.

“ इष्टा ” आणि “ य ” प्रत्यय लावून धातुसाधिते करीत बनतात, हे समजून आख्यामुळे वर दिलेल्या वाक्यांसारखीं भितीतरी भोळोभोळीं वाक्ये बनविता येतात, हे वाचकांना यावरून स्पष्टच वटून लुबडे अत्तेल म्हणून अशा तऱ्हेच्या रूपाचा उपयोग करून वाचकांना अत लाई अशी भोळोभोळीं वाक्ये करता येतील.

संधि कैलेलीं वाक्यें.

घनश्यामस्तस्मिन्मार्गे पतति । नाहं ज्ञानमि तत्र किं पतितम् । बहम-
 नैव जल पात्यामि । अर्हं ह्यो दुग्ध मापिषम् । रात्र पुत्रो दुग्ध पिबतु । रुग्ण-
 पुरषो जल न पिबेत् । अत्रास्व पृथोऽसिन्मासे कलति । तप सर्वेऽपि वृक्षा
 आगामिनि माहे कलिष्यन्ति । गुरुर्मागधोषत् । स गृपतिस्तस्मिन्महोत्सवे
 सर्वं नगरं भुविष्यति । रसेनो धनं भूपति । राजपुरषो नगरं रक्षति ।
 द्वारपालो मन्दिर रक्षति ।

पाठ १३

वाकीच्या लकारांची परस्मैपदी रूपे.

पाच प्रकारच्या लकारांची हरे वाचकाना आता ज्ञाता वेळ लागली आहेत. सहाव्या लकाराची हरे फक्त वेदाच्या मंत्रांमध्येच येत असतात. म्हणून या सहाव्या लकाराचा विचार करण्याची या टिकागीत पारशी आवश्यकता नाही. तेव्हा आता फक्त चार लकारांचीच हरे करीत बनतात, तेवढेच पहावयाचे उरते आहे. त्यापैकी पुढे एका लकाराची हरे बरी बनवण्याची, ते मागितले आहे, ती रीत वाचकानी नीट लक्षात ठेवानी.

(१) अनद्यतनपरोक्षभूते-लिट् ।

अनद्यतन अर्थात जे काही आज झाले ते नाही आणि परीत अर्थात आपल्यासमोर झाले नाही, अशा प्रकारच्या भूतकाळाचा जेव्हा उद्गार करायचा असतो, तेव्हा " लिट् " च्या लाराचा वाक्यात उपयोग करावयाचा असतो असे- " राम राजा झाला होता. " अर्थात आज झाला नाही व आपल्या समोरही साज नाही हेच वाक्य सहजकारण असे म्हणता येईल- " राम राजा बभूव । " त्याच मार्गे " राघव नाम राक्षसानां अधिपति बभूव । " इ० या लिट्ची हरे खाली दिली आहेत--

	एक	द्वि०	बहु०
१ प्र०	वभूव	वभूवतु	वभूवु
२ म०	वभूविथ	वभूवथुः	वभूव
३ उ०	वभूव	वभूविथ	वभूविम

ही " भू " धातूची हरे आहेत यातील पहिले अक्षर दोनदा येत असते असे- " भू " चे रूप प्रथम " भू भू " असे बनते. त्यानंतर " भू भू " च " वभू " असे रूप बनून नंतर त्यात पुढे प्रत्यय लावावयाचा असतो आता " रक्ष् " धातूची लिट्ची हरे करी होतात, ते पहा-

पाठ १४

प्रम् = वमाम्, वममतुः

क्रीड् = चिक्रीड, चिक्रीडतुः

क्षर् = चक्षार, चक्षरतुः

स्था = तरथी, तस्थतुः

स्मृ = सस्मार, सस्मारतुः

हिस = जिहिस, जिहिसतुः

हां रूपें वाचकानी वाचार्थीत इ याच धातूंचीं कारीचीं रूपेंही वनविण्याचा प्रयत्न करावा. तीं त्यांना स्वतःलाच वनविता येण्माजोगीं आदेत. इतक्या धातूंचीं रूपें वाचकाना वनवितां देऊं लागल्यानंतर कारीच्या धातूंचीं रूपेंही त्यांना सहाजच वनविता देऊं लागतील. पूर्वी सांगितलेल्या रूपाप्रमाणेंच वाचकानी या धातूंचीं सर्व रूपें प्रथम कागदावर लिहून पाठण्याचा पुष्कळ सराव ठेवावा. म्हणजे रूपें लवकर लक्षात राहतील.

[०] अनद्यतन भविष्यति लुट् ।

जो भविष्यवाक्य असा नाही, त्या भविष्यवाक्याला अनद्यतन भविष्य म्हणतात.

या अनद्यतन भविष्यवाक्याचा उपयोग करावयाचा असताना " लुट् " च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो.

" भू " धातूंची " लुट् " चीं रूपें-

	ए०	दि०	बहु०
१ प्र०	भविता	भवितारौ	भवितारः
२ म०	भवितासि	भवितास्यः	भवितास्य
३ उ०	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

" लुट् " धातूंची " लुट् " चीं रूपें-

१ प्र०	वोधिता	वोधितारौ	वोधितारः
२ म०	वोधितासि	वोधितास्यः	वोधितास्य
३ उ०	वोधितास्मि	वोधितास्वः	वोधितास्मः

या " लुङ् " चीं ह्ये वनदिग्धाची रीत फारच मोरी आहे पर जे " तासै, तास " ह्यादे प्रथम दिवे आहेत, ते एक घानुग चोहन दिवे, म्हणजे लागतीच ह्य वना अवते कियेच घातुता प्रचयाच्या पूर्वा " र् " लागत अने व रि येकाना लागत वघते यारी च्यागरी माहिती नेहमी निर- निराळ्या सरहून येथवे याच करीन गे-फने होऊ नहेर या ' लुङ् " चीं ह्ये सस्कृत भाषेन फारच थोडी आडळान पाचशा घड्यात " लुङ् " च्या भविष्य काळाचीं ह्ये सांगितली आहेत, त्याचच बहुवा भाषांमून पुष्कळ उपयोग होत असतो म्हणून या " लुङ् " च्या एतानिपथी फारसे तिदिग्धाची या टिकाणी आवश्यकता दिमत नाही

(३) भूते " लुङ् "

सर्वाधारण भूतकाळाच्या जेव्हा उपयोग करावयाचा असतो, तेव्हा या " लुङ् " च्या ह्याचा उपयोग वास्त्यात करावा

" भू " भातूची " लुङ् " चीं ह्ये

१	प्र०	अभूत	अननाम्	अभूवन्
२	म०	अभू	अभूतम्	अभूत
३	उ०	अभूतम्	अभूव	अभूत

निरानिराळ्या भातूची या " लुङ् " चीं ह्ये वनदिजे थोडेसे अवघड आहे म्हणून या " लुङ् " विपथी ज्या काळीं सूनना लक्ष्यात ठेवणे आवश्यक ज्ञे स्वापुजे वेळवेळीं करावा यातलि

पाठ १५

[४] हेतुहेतुमद्भाषाद्यर्थे भविष्यति लृङ् ।

“ असें झालें तर असें होईल, ” अशा वद्देचे एकमेकाविषयी हेतुभाव ज्या वेळीं वास्तनामयाचे असतात, तेव्हा या “ लृङ् ” च्या रूपाचा उपयोग कराव-
याचा असतो

“ भू ” धातूची “ लृङ् ” चीं रूपें

१ प्र०	अभविष्यत्	अभविष्यतां	अभविष्यन्
२ म०	अभविष्य	अभविष्यतं	अभविष्यत
३ उ०	अभविष्य	अभविष्याव	अभविष्याम

या “ लृङ् ” च्या रूपामध्ये जें वैशिष्ट्य आहे, तें हें हीं आरम्भाचा “ अ ” कार व शेषवृत्ता प्रत्यय हे तर “ अनद्यतन भूत-लृङ् ” चेच आहेत व मध्येही “ भविष्य लृट् ” या “ स्त्र ” लागलेला आहे याप्रमाणे “ लृट् ” आणि “ लृङ् ” याचा मिलाफ या ‘ लृङ् ’ मध्ये झालेला आहे ही एवढी विशेष गोष्ट जर वाचकांनीं नीट लक्षात ठेवली, तर त्यांना ‘ लृङ् ’ चीं रूपें सहज वनविता येऊ लागतील

या ठिकाणीं उरलेल्या चारी लकारांचीं रूपें वनविष्याची रीत सांगितली आहे पहिल्या पाच लकारांचीं रूपें वनविष्याची रीत यापूर्वीं आरम्भोच दिलेल्या घड्यांत आलेली आहे याप्रमाणें एमदर ९ लकारांच्या रूपाशीं वाचकाचा आता पर्यंत परिचय झाला आहे दहावा लकार वेदाच्या मनातूनच नेत असतो म्हणून त्याचा दिचार इतक्यातच करण्याची आवश्यकता नाहीं

या रूपाचे प्रयोग व तसेंच त्याचा उपयोग पुढें सांगितला जाईल, या नजदीक लकारांचीं रूपें नीटच लौकर समजावित, म्हणून पुन एवढा तीं खालीं देत आहे—

वस् धातूचीं रूपे.

- १ (लट्) वसति, वसतः, वसन्ति । वसति, वसथ, वसथ । वसामि, वसाव, वसाम् ॥
- २ (लृट्) वत्स्यति, वत्स्यते, वत्स्यन्ति । वत्स्यति, वत्स्यथा, वत्स्यथ । वत्स्यामि, वत्स्याथ वत्स्याम ॥
- ३ (लङ्) अवसन्, अवसतां अवसन् । अवम अवसत, अवसन् । अवम, अवसाव, अवसाम् ।
- ४ (लोट्) वसन्तु वसन्तान् वसन्ता, वसन्तु । वस वसन्तः, वसन्तं, वसत । वसामि, वसाव, वसाम् ॥
- ५ (लिङ्) वनेऽ, वनेऽः, वनेऽः । वने, वनेऽ, वनेऽ । वसेथ, वनेथ, वसेम ॥
- ६ (णिङ्) उवास, ऊवन्तु, ऊवु । उवासिथ, ऊवन्तु, उव । उवाम, ऊविस, ऊविस ॥
- ७ (लुट्) वस्ता, वस्ताः, वस्तार । वस्तासि, वस्ताम्य, वस्ताथ । वस्तामि, वस्तास्व, वस्तास्व ॥
- ८ (लुङ्) अवाञ्छिन्, अवाञ्छाम् अवाञ्छन् । अवाञ्छामि, अवाञ्छ, अवाञ्छ । अवाञ्छसि, अवाञ्छस्व, अवाञ्छस्व ॥
- ९ (लृङ्) अवत्स्यन्, अवत्स्यन्ता, अवत्स्यन् । अवत्स्य, अवत्स्यत अवत्स्यन् । अवत्स्यं, अवत्स्यथ, अवत्स्याम् ॥

सूचना.

“ वस् ” धातूचीं रूपे इतर धातूंचून धोडींशीं अधिक कठिण असल्या - मुळ या ठिकाणीं दिलें आहेत इतर धातूंचीं रूपे पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें च धातूंचांना बनविला येनील

या ठिकाणीं परस्मैपदांच्या प्रथम गणांच्या धातूंचीं प्रकरण समाप्त झालें आहे

पाठ १६

या घट्यात् महाभारतांतीति पुढील श्लोकांच्या अभ्यास करा—

(म० भारत वन० अ० २५९)

वैशंपायन उवाच ।

घने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।

वर्षाण्येकादशाऽतीत्युः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥

फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

प्राप्तकालमनुध्यातः सेहिरे वरपुरुषाः ॥ २ ॥

युद्धिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।

चित्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥

न सुध्याप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवाऽर्पितैः ।

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥

हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! तेषां महात्मनां पांडवानां घने निवसता-
मेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण वष्टेन व्यतीतानि ॥ १ ॥ ते हि सुखार्हाः
सुखाय योस्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्त-
समयमनुध्यान्तो विचारयन्तो वरपुरुषाः श्रेष्ठमनुभ्याः उत्तममर्थतं दुःखं
सेहिरे ॥ २ ॥ महाबाहु राजर्षियुद्धिष्ठिरस्तु राजश्रेष्ठो भर्तृराजस्तु आत्मकर्मा-
पराधजं आत्मनः शल्य कर्मणः अपराधात् जनितं वरपुरुषं भ्रातृणां वंपूनां
उत्तमं दुःखं चित्तयन् ॥ ३ ॥ स राजा हृदि अर्पितैः शल्यैः इव द्यूतोद्भवस्य
द्यूतजनितस्य तस्य दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुध्याप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ—कृच्छ्र = कष्ट, सेहिरे = सहन केले. चित्तयन् = विचार कर-
णारा. अर्पित = शिलेला. सुध्याप = निजला. दौरात्म्यं = दुःख.
शल्यं = शस्त्र, पाण. सुखं न सुध्याप = सुखानें नाहीं निजला.

सस्मरन्परुषा वाच सूतपुत्रस्य पाडव ।
 नि श्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविप महत् ॥ ५ ॥
 अर्जुनो यमजो चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥
 युधिष्ठिरगुदीक्षन्तः सेहुकुं खमनुत्तमम् ।
 अवाशिष्ठमल्पकाल मन्वाना पुरुपर्णभा ॥ ७ ॥
 वपुरन्यादिवाऽकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितै ।
 कस्याचस्वथ कालस्य व्यास सत्यवतीसुत ॥ ८ ॥
 आजगाम महायोगी पाडवानवलोककः ।

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परुषा कृष्णा वाच शब्दा सस्मरन् स्मरान् पाडवा
 धमराजो महत् कोपविप क्रोधस्य विप विभ्रत् धारयन् नि श्वासपरमो नि श्वा
 र्गुको दीनश्च अमर्षत् ॥ ५ ॥ अर्जुनः उभौ यमजो नकुलसहदयौ यश
 स्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमा बली बलिष्ठो महातेजा महातेजस्वी स
 भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुषपर्णभाः युधिष्ठिरमुदाक्षन्तो अल्पकालमवाशिष्ठ
 मन्वाना विचारयन्तोऽनुत्तममरयत् दु ख सेहु सेहारे ॥ ७ ॥ उरसाहामर्ष
 चेष्टित अयत् मित्र इव वपु शरीर मकापु । अय कस्यचिन् कालस्य
 पश्चान् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पाडवान् अवलोकको द्रष्टुकामो
 व्यास आजगाम ।

शब्दाथ-परुष= कठार कोपविप क्रोधार्थे विप नि श्वासपरम -
 दाप दास पैणार अनुत्तम- अल्पत उत्तम मन्वान - विचार
 प्रणारे सेहु सहन करने क्षात्रे अमर्ष सहन न करणं चेष्टित-
 प्रयत्न वपु - शरीर अवलोकक - पाहण्याची इच्छा करणारा
 आजगाम- आला उदीक्षन्- पाहणारा

पाठ १७

तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।	॥ ९ ॥
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।	
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः	॥ १० ॥
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवतंदनः ।	
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः	॥ ११ ॥
महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद् वाप्यगदगदम् ।	
युधिष्ठिर महाबाहो ध्रुगु धर्मभृतां वर	॥ १२ ॥
नाऽतस्तपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।	
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते	॥ १३ ॥
न ह्यनंतं सुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ	॥ १४ ॥

कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मानं व्यासं प्रत्युद्गम्य संमुखं गत्वा यथाविधि विधिं अनुसृत्य प्रत्यगृह्णात् प्रतिक्रम्य हृत्वात् ॥ ९ ॥ तं व्यासं आसीनं उपविष्टं पांडवतंदनः पर्युत्तुः युधिष्ठिरः नियतेन्द्रियः संयतेन्द्रियः उपासीनः समीपमेव उपस्थितः शुश्रूषुः सेवाकर्तृकामः प्रणिपातेन नमस्कारेण तोषयन् संतोषयन् । तान् पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन कंदमूढफलादिना क्षीयतः जीवतः कुर्वतः अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महर्षिः अनुकंपार्थं दपार्थं वाप्यगदगदं वाप्यगदितनेत्रान्यो गदगदितकंठेन च अब्रवीत् उक्तवान् । हे युधिष्ठिर ! हे महाबाहो ! हे धर्मभृतां वर ! ध्रुगु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतस्तपसो लोके महासुखं न प्राप्नुवन्ति । हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥ हे पुरुषर्षभ ! कश्चित् हि अनन्तं सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शब्दार्थ-शुश्रूषुः= सेवा करण्यत्वी इच्छा करणारा, अतस्तपसोः= ज्यानें तप केले नाही. पर्याय= एकामागूल एक.

प्रजावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
 उदयास्तमनसो हि न हृष्यति न शोचति ॥ १५ ॥
 सुखमापतितं खेदेद् दुःखमापतितं घडेत् ।
 कालप्राप्तमुपासीत सत्यानामिव कर्षकः ॥ १६ ॥
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विद्वे महत् ।
 नाऽसाभ्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १७ ॥
 सत्यमार्जवमक्रोधः सविभागो दमः शमः ।
 भनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ॥ १८ ॥
 पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ।
 अघर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुभ्रता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥

* प्रजावान् बुद्धिमान् एव पुरुषः परया धिया संयुक्तः उदयास्तमनसः
 उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनसः न हृष्यति न च
 शोचति न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं खेदेत्, आपतितं दुःखं
 घडेत् । कर्षकः कृषिकर्मकर्ता सत्यानां कालप्राप्तं फलं इत् उपसीत ॥ १६ ॥
 हि तपसः सर्वधरणान् परं भेदं किञ्चित् अपि नास्ति । तपसा महत् फलं
 विद्वे प्राप्नोति । हे भारत ! बुद्धिदिः । तपसः असाभ्यं किञ्चिदपि नास्ति
 इति बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, मार्जवं = अशुभं = सरलत्वं,
 अक्रोधः = क्रोधादिरयं, सविभागः = समविभागः, दमः = इन्द्रियदमनं,
 शमः = मनसः शांतिः, भनसूया = असूयाराहित्यं, अविहिंसा =
 अहिंसा, शौचं, इन्द्रियसंयमः ॥ १८ ॥ हे महाराज ! पुण्यकर्मणां नराणां
 एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति । अघर्मरुचयः मूढाः तिर्यग्गतिपरायणाः
 अघोमाति प्रति गच्छन्तः, कृच्छ्रां कष्टपदो योनिं अनुभ्रताः जनाः सुखं न
 विन्दते ॥ १९ ॥

पाठ १८

आत्मनेपदी धातु.

परस्मैपदाच्या पहिल्या गणाची ओळख वाचकांना आतां चांगली झाली आहे. आता यापुढे वाचकांना आत्मनेपदान्या पहिल्या गणाची ओळख करून घ्यायची आहे. वास्तविक पाहिल, तर “ परस्मै (दुसऱ्यांकरतां) पदा ” चा अर्थ दुसऱ्यांशीं सम्बन्ध दाखविणारा व “ आत्मने (आपणां स्वतःकरतां) पदाचा ” अर्थ आपणांशीं-स्वतःशीं-सम्बन्ध दाखविणारा असा आहे व अशा तऱ्हेच्या अर्थाचा प्रयोग फार प्राचीनकाळीं रूढही होता; परन्तु हल्लीं हा भेद कोणत्याही रीतीनें दितून येत नाही. कोणत्याही पदाचा उपयोग स्वतःकरितां अथवा दुसऱ्यांकरितां करता येतो; परन्तु परस्मैपद व आत्मनेपद हे शब्द फार प्राचीन काळीं बरीच अर्थागम्यें रूढ होते, ही गोष्ट मात्र खरी आहे. वसो. आत्मनेपदाच्या पहिल्या गणाच्या धातूंचींही पूर्वी सांगितलेल्या वहा “ लकारा ” चीं रूपें होत असतात. जसें—

क्रंद् = (रडणें) प्रथम गण आत्मनेपद.

१ लट् (वर्तमानकाल)

	ए०	दि०	पहु०
१	क्रंदते	क्रंदते	क्रन्दन्ते
२	क्रन्दसे	क्रन्दथे	क्रन्दध्वे
३	क्रन्दे	क्रन्दावहे	क्रन्दामहे

२ लृट् (भविष्य काल)

१	क्रन्दिष्यते	क्रन्दिष्येते	क्रन्दिष्यन्ते
२	क्रन्दिष्यसे	क्रन्दिष्यथे	क्रन्दिष्यध्वे
३	क्रन्दिष्ये	क्रन्दिष्यावहे	क्रन्दिष्यामहे

३ लृङ् (भूतकाल)

१	अक्रंदत	अक्रंदेताम्	अक्रंदन्त
२	अक्रंदथाः	अक्रंदेथाम्	अक्रंदध्वम्
३	अक्रंदे	अक्रंदावहि	अक्रंदामहि

४ लोट् (आहार्य)

१	क्रंदताम्	क्रंदेताम्	क्रंदन्ताम्
२	क्रंदस्व	क्रंदेथाम्	क्रंदध्वम्
३	क्रंदै	क्रंदावहै	क्रंदामहै

५ लिङ् (विध्यर्थ)

१	क्रंदेत	क्रंदेयाताम्	क्रंदेरन्
२	क्रंदेथा	क्रंदेयाथाम्	क्रंदध्वम्
३	क्रंदेय	क्रंदेवाहि	क्रंदेमहि

याप्रमाणे खालील धातूंचीही रूपे होत असतात—

प्रथम गण, आत्मनेपदी धातु.

- अंक् = (चिन्ह करणे) अंकते, अंकिष्यते, अंकत, अंकतां, अंकते ।
 कथ् = (प्रशंसा करणे) कथयते, कथिष्यते, अकथयत, अकथताम्, अकथेत् ।
 कम् = (इच्छणे) कामयते, कामयिष्यते, अकामयत्, कामयताम्, कामयेत् ।
 काश् = (प्रकाशणे) काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशेत् ।
 क्रंक् = (रडणे) क्रंदते, क्रदिष्यते, अक्रंदत, क्रंदताम्, क्रंदेत् ।
 क्षम् = (क्षमा करणे, सहन करणे) क्षमते, क्षमिष्यते-क्षंस्यते, अक्षमत, क्षमताम्, क्षमेत् ।

- खंड् = (तोड़ने) खंडते, खंडिष्यते, अखंडत, खंडताम्, खंडेत ।
 गर्ह् = (निंदा करणं) गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हत, गर्हताम्, गर्हेत ।
 प्रस् = (रागें) प्रसते, प्रसिष्यते, अप्रसत, प्रसताम्, प्रसेत ।
 गाह् = (स्नान करणं) गाहते, गहिष्यते, अगाहत, गाहताम्, गाहेत् ।
 खंड् = [शोध करणं] खंडते, खंडिष्यते, अखंडत, खंडताम्, खंडेत ।
 चेष्ट् = [वेष्टा करणं] चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत ।
 डी = [लडणें] डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत् ।
 प्रप् = [लभित होणें] प्रपते, प्रपिष्यते, अप्रप्यते, अप्रपत, प्रपेताम्, प्रपेत ।
 ध्रै = [रक्षण करणं] ध्रायते, ध्रास्यते, अध्रायत, ध्रायताम्, ध्रायेत् ।
 त्वर् = (शक्तिता करणं) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्, त्वरेत् ।
 दध् = (धारण करणं) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत ।
 दय् = (दया करणं) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत् ॥
 = [स्तुत्येणं] देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत् ।
 ध्वंस् = (नष्ट होणें) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्, ध्वंसेत् ।
 पण् = [व्यापार करणं] पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत ।
 पृ = [पवित्र करणं] पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत् ।
 प्रथ् = [प्रसिद्ध करणं] प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं नम वक्ष्ये वंके । एवं किं तत्र अकंसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अपत्र न अकंसे ।
 स कदा अंकिष्यते ? वयं नैव अंकिष्यामहे ।

२ अहं कल्पिष्ये । आवां करिष्यावहे । वयं न करिष्यामहे । स तुभ्यं
 पुराणकथां कल्पताम् । ते सर्वे कथां अकथंयत ।

३ अहं ह्यः न अकंसे । शूयं एव सत्र ह्यः अकंसे । यदि स बालः कंदिपुं
 इच्छति तर्हि स मुपं कंदताम् ।

४ स योगी शीतोष्णो क्षमते । अहं तत्र अपराधं नैव क्षंसे । सर्वे वयं क्षंसामहे । वयं तं क्षमामहे । कः न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गहंते ? यदा स तं गहंते, यदा त्वं तं न गहंस्व । स तं सदैव गहंष्यते । कः सं भगहंत ?

६ अहं तदागस्य क्षीते जले गाहे । त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा भगाहंत ? त्वं किं न भगाहयाः ? अहं तत्र ह्यः भगाहे ।

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टेयया स चेष्टते । अत्र कः एवं अचेष्टत ?

८ पश्चिण्णः आकाशे द्यवन्ते । विमानं आकाशे उड्डयते । त्वं कः उड्डयिष्यसे ? अहं अपुना उड्डये । त्वं न उड्डयसे ।

९ क्षतात् प्रायते यः स क्षत्रियः भवति । स क्षत्रियः भूत्वा कथं प्रजा न प्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं पणसे ? वयं सर्वे अपि असिन् दशे पगामहे । किमर्थं स तसिन् स्थाने न पणते ? कः तत्र अपणत ?

११ त्वं हृदानीं किमर्थं एव त्वरसे ? सर्वे अपि ते त्वरन्ते । यदि वयं न एवं त्वरामहे, तर्हि कथं तत्र गामिष्यामः ।

मराठी वाक्ये.

१. मी माझ्या वस्त्रावर बिन्दू करतो. तू ह्या वेष्टे बिन्दू नरतोस ? ते दोन पुरुष वेष्टे नाहीत बिन्दू परोस. तो केव्हा बिन्दू करीस ? आम्ही नाहीच करणार.

२. मी प्रशंसा करीन. आम्ही [दोघे] प्रशंसा करूं. आम्ही [सर्वे] नाही प्रशंसा करणार. तो तुम्हाला जुनी कथा सांगो. त्या सर्वांनी कथा सांगितली.

३ मी काल रडलों नाहों. तुम्हीच काल तेथे रडलां. जर तो मुलगा रई इच्छिते, तर तो खुशाल रावो !

४ तो योगी शीतोष्ण सदन करतो. मी तुम अवरुध नाहींच सदन करणार. सगळे आम्ही सदन करूं. आम्ही लाला शमा करूं. केंच क्षमा नाहीं करूंत ?

५ तो अशी कां स्वाची निन्दा करतो ? अशी तो स्वाची निन्दा करतो, तरां तूं त्याची निन्दा नको करूंस तो स्वचं नेहमीच निन्दा करील. कोणी लयाची निन्दा केली ?

६ मी तलावाच्या घंट पण्यान स्नान करतो. तूं कां नाहींच स्नान करीत ? त्या सर्वांनी वेव्हां स्नान केलें ! तूं कां नाहींच स्नान केलेंस ? मी तेथें काल स्नान केलें.

७ केंच तेथें अशी चेष्टा करतो ? तो अशी का चेष्टा करतो ? मी तशी नाहींच चेष्टा करीत, अशी तो चेष्टा करतो. येथे कोणी अशी चेष्टा देखील ?

८ पक्षी आकाशात उडतात. विमान आकाशात उडतें. तूं कसा उडशील ? मी आता उडतां. तूं नाहींस उडत.

९ क्षत्र (दुःखा) पासून रक्षण करणो जो, तो क्षत्रिय होतो. तो क्षत्रिय बनून कसें पजेचें नाहीं रक्षण करीत ? कसें स्वाने स्वाने नाहीं संरक्षण केलें ?

१० तूं कां नाहींच व्यापार करीत ? आम्ही सर्वही या देशांत व्यापार करतो. का तो त्या ठिकाणी नाहीं व्यापार करीत ? कोणी येथे व्यापार केलें ?

११ तूं आता वां अशी घाई करतोस ? सर्वही (जग) ते घाई वरतात जर आम्ही नाहीं अशी घाई करणार, तर कसें तेथें पोहोचूं ?

पाठ १९

आत्मनेपदाच्या लकारांची रूपे.

१ लट् (वर्तमानकाळ) = (भाष् धातु) भाषते भाषते, भाषन्ते ।
२ भाषसे, भाष्ये, भाष्ये । ३ भाषे, भाषावहे, भाषामहे ।

१ लिट् (अनयतन परोक्ष भूतकाळ) = (भाष् धातु), १ वभाषे,
वभाषाते, वभाषिरे, २ वभाषिसे, वभाषाये, वभाषिष्वे । ३ वभाषे, वभा-
षिवहे, वभाषिमहे ।

३ लृट् (अनयतन भविष्यकाळ) = (भाष् धातु) १ भाषिता, भाषि-
तारौ, भाषितारः । २ भाषितासे, भाषितासाथे, भाषिताष्वे । ३ भाषिताहे,
भाषितास्वहे, भाषितास्महे ।

४ लृट् (भविष्यकाळ) = (भिक्ष् धातु) १ भिक्षिष्यते, भिक्षिष्येते,
भिक्षिष्यन्ते । २ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्ये, भिक्षिष्ये । ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावहे,
भिक्षिष्यामहे ।

५ लोट् (याचे प्रयोग फक्त वेदाच्या मंत्रांतूनच येत असतात.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = (भृञ् धातु) १ भर्षताम्, भर्षताम्, भर्ष-
न्ताम् । २ भर्षस्व, भर्षयाम्, भर्षष्वम् । ३ भर्षे, भर्षावहे, भर्षामहे ।

७ लृट् = (अनयतन भूत) (भ्रम् धातु) १ अभ्रंसत, अभ्रसेताम्,
अभ्रंसन्त । २ अभ्रण्याः, अभ्रषेयान्, अभ्रसष्वं । ३ अभ्रंसे, अभ्रंशावहि,
अभ्रंसामहि ।

८ लिङ् = (विध्यर्थ) = (भ्राञ् धातु) = १ भ्राजेत्, भ्राजेयाताम्,
भ्राजेरन् । २ भ्राजेया, भ्राजेयायाम्, भ्राजेष्वम् । ३ भ्राजेयं, भ्राजेवहि,
भ्राजेमहि ।

लिङ् = (आशीर्वाः) = (यद् धातु) १ यतिषीष्ट, यतिषीयास्ताम्,
यतिषीरन् । २ यतिषीष्टाः, यतिषीयास्ताम्, यतिषीवन् । ३ यतिषीय, यतिषी-
वहि, यतिषीमहि ।

९ लुङ् (भूतकाल) = (व्यष् धातु) १ अव्यधिष्ठ, अव्यधिधाता, अव्यधिषत् । २ अव्यधिष्ठाः, अव्यधिषाधाम्, अव्यधिष्त्रम् । ३ अव्यधिषि, अव्यधिष्यादि, अव्यधिष्यामहि ।

१० लृट् (हेतुमद्भावार्थ) = (संस् धातु) अवसिष्यत्, अवसिष्येताम्, अवसिष्यतं । २ अवसिष्येषाः, अवसिष्येषाम्, अवसिष्येष्वम् ३ अवसिष्ये अवसिष्यावहि, अवसिष्यामहि ।

धातु.

भाष् = (बाल्ये) भाषते, भाषिष्यते, भाषत, भाषताम्, भाषेत ।

भास् = (प्रकाशनेन होणे) भासते, भासिष्यते, भासत, भासताम् ।

भिष् = (भोक मागणे) भिक्षते, भिक्षिष्यते, भिक्षत, भिक्षतां भिक्षेत ।

भृज् = (भाजणे) भर्जते, भर्जिष्यते, भर्जत, भर्जताम्, भर्जेत ।

आता पुढे काही धातु देत आहो. त्याची फक्त वर्तमान कळाचीच रूपे येणे दिली आहेत. ती पाहून वाचकांनी बाकीची भविष्यकळाची वगैरे इतर रूपे स्वतःच बनवावीत.

भ्रंस् (पडणे) भ्रंसते ।

भ्राज् (चमकणे) भ्राजते ।

मद् (वाढणे) मद्दते ।

मुद् (आनंद करणे) मुदते ।

म्रद् (मर्दन करणे) म्रदते ।

यत् (यत्न करणे) यतते ।

रभ् (आरंभ करणे) रभते ।

रम् (रममाण होणे) रमते ।

रुच् (प्रकाशित होणे, पसंत

होणे) रोचते ।

लंघ् (जाणे) लंघते ।

शंक् (शंका करणे) शंस्ते ।

भाशंस् (इच्छा करणे) भाशंसते ।

शिद् (शिकणे) शिद्यते ।

शुभ् (शोभणे) शोभते ।

श्लाघ् (प्रशंसा करणे) श्लाघते ।

श्लोक् (कविता करणे) श्लोकते ।

वेष्ट् (वेष्टन करणे) वेष्टते ।

व्यथ् (दुःखी होणे) व्यथते ।

स्वप् (आलिंगन देणे) स्वपते ।

(भावेप्य०) स्वप्यते ।

सह् (सहन करणे) सहते ।

लृट् लृट्

लभ् (प्राप्त करणं) लभते ।
 लोक् (पठणे) लोक्ते ।
 लोच् (पाहणे) लोचते ।
 वद् (बंदन करणं) बंदते ।
 वच् (चमरणे) वर्धते ।
 वर्प् (वर्षाव करणं) वर्षते ।
 घृत् (राहणं) वर्तते ।
 घृध् (वाढणे) वर्धते ।
 वेप् (कापणे) वेपते ।

खेप् (खेवा करणं) खेपते ।
 स्पंद् (चालणे) स्पंदते ।
 स्पर्ध् (स्पर्धा करणं) स्पर्धते ।
 स्मि (हासणे) स्मयते ।
 स्नस् (पढणे) हसते ।
 स्वाद् (चव घेणे) स्वादते ।
 स्विद् (घाम येणे) स्वेदते ।
 हद् (शौचास जाणे) हृदते ।
 ह्लाद् (आनंदित होणे) ह्लादते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं हृदानी किं भावते । तौ किं न भावतः ? ते कदापि नैव भावन्ते वय सर्वेऽपि हृदानी भाषामहे ।

२ स भिक्षु किमर्थं न भिक्षुवते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते । यथा एवं भिक्षसे तथैव स भिक्षते ।

३ यथा सूर्यः भ्राजते, तथैव अग्नि भ्रमि भ्राजते । यथा रात्री अग्निः भ्राजते, तथा न दिवा ।

४ एवं किं न यतमे ? अत्र कः यतते । तौ यततः । वयं न यतामेह । यथा यतमे तथा अद् अति यते ।

५ स वृद्धः पुरा वेत्ते । स रोगेण व्यथते । किमर्थं स एवं वेपसे ?

मराठी वाक्ये.

१ तू आतां काय बोळतोस ? ते (दोषे) का नाशित बोलत ? ते कशी नाशित बोलत आम्ही सर्वही आतां बोलतो.

२ ते भिक्षारी ना नाही भिक मागत ? सर्वही भिक्षारी येथे भिक मागतात अशी तू भिक मागतोस, तसाच तो भिक मागतो.

३ ज्याप्रमाणें सूर्य प्रकाशतो, त्याचप्रमाणें अग्निही प्रकाशतो ज्याप्रमाणें रात्री अग्नि प्रकाशतो, त्याप्रमाणें दिवसा नही.

४ तू को नहींस यत्न करोन ? येथे कोण खटपट करतो ? ते (दोघे) मत्न करतात. थाम्ही नाही यत्न करति. जसा तू प्रयत्न करतोय, तसा मीही प्रयत्न करतो.

५ तो म्हानारा मनुष्य वापतो. तो रोगामुळे दुःखी होतो. कां तू असा कापतोस ?

वाचकांनी आममाणें स्वतःच वाक्यें बनवावीं व स्वतःच धातूंची श्लो धन-विषयाचा अन्वय करावा. आता पुढील श्लोक पदा—

(महाभारत वन० अ० २७२)

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।

वधन्दे विह्वलो राजंस्तोश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा ॥ १९ ॥

तस्यु राद्य वृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाधिना ॥ २० ॥

अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः कश्चित् ।

स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥

एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्त्यः पुरुषाधमः ।

गतस्त्वामिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥

स जयद्रथः मुक्त. संघनात् मोचितः युधिष्ठिरं राजानं अभ्येत्य समीपं गत्वा तं च अभिवाद्य नमस्कृत्य, हे राजन् ! तदा मुनीन् दृष्ट्वा विह्वलः उपविष्टः भूत्वा तान् वधन्दे वंदनं कृतवान् ॥ १९ ॥ धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः. वृणी दयामयः राजा, सव्यसाधिना अर्जुनेन गृहीतं वज्रं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा, तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि, अदासः दासमाचरदितः गच्छ, एवं पुनः कश्चित् मा कार्षीः, त्वं क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन मुक्तः असि, स्त्रीकामं वा धिग् अस्तु ॥ २१ ॥ स्वदन्त्यः कः पुरुषाधमः एवं-विधं हि कुर्यात् ? अशुभस्य कर्मणः कर्तारं तं जयद्रथं गतस्त्वं गच्छीतं इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥

पाठ २०

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु

अथ काही धातु आहेत की, ज्यांची रूपे परस्मैपदाप्रमाणे होतात व आत्मानेपदाप्रमाणेही होतात अशा धातूना “ उभयपदी धातु ” म्हणतात फक्त परस्मैपदाचीं रूपे व फक्त आत्मानेपदाचीं रूपे मागील एकोणिस धड्यातून सांगितलींच आहेत आता दोन्ही रीतींनी काही धातूंचीं रूपे बनवावयाची असतात, त्याची रीत या धड्यांन सांगवावयाची आहे

आत्मानेपदाचा उपयोग पूर्वा स्वतः सवधानेच केला जात होता व परस्मै पदाचा उपयोग दुसऱ्यांच्या सवधानेच केला जात होता, ही गोष्ट पूर्वीच वाचकांना सांगितली आहे उदाहरणार्थ, “ चद् ” धातु उभयपदी प्रथम गणाचा आहे याचीं रूपे “ चदति, चदते ” अशीं होतात. ‘ चदति ’ परस्मैपदाचें रूप असल्यामुळे त्याचा वास्तविक अर्थ ‘ पर ’ अर्थात् दुसऱ्याच्या बरोबर बोलतो, ” असा होतो आणि “ चदते ” रूप आत्मानेपदाचें असल्यामुळे त्याचा अर्थ “ तो स्वतः शी ” बोलतो, असा होतो जरी हा भेद फार प्राचीन काळीं प्रचलित होता, तरी पुढें पुढें संस्कृत भाषेमध्ये हा भेद राहिले नाही व दोन्ही पदांचा उपयोग सारखाच होऊ लागला

ही गोष्ट येथे सांगण्याचें कारण असें की, संस्कृत भाषेपासून ज्या इतर अनेक भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या भाषांतून हा भेद अजूनही दिसून येतो निदृष्टाचे ज्ञान होण्याकरितां ही गोष्ट लक्षात राहणें आवश्यक आहे आतां उभयपदांचीं रूपे कशीं होतात, ते पहा—

१ लट् (वर्तमानकाल) = (खन् धातु) = (परस्मैपद्) १ खनति खनत , खनति । २ खनधि, खनथ खनथ । ३ खनामि, खनाथ खनाम ।

(आत्मानेपद्) १ खनते, खनते, खनन्ते । २ खनसे, खनथे, खनथे । ३ खने, खनावहे, खनामहे ।

-२ लङ् (अनद्यतन भूत) = (युष् धातु) = (परस्मैपद ।

१ अवोधेत्, अवोधताम्, अवोधन् । २ अवोधः, अवोधतां, अवोधत ।
३ अवोधम्, अवोधाय, अवोधाम् ।

(आत्मनेपद) १ अवोधत, अवोधताम्, अवोधन्त । २ अवोधयाः,
अवोधेयाम् अवोधध्वम् । ३ अवोधे, अवोधायहि, अवोधामहि ।

वाचकांना याप्रमाणें नऊटीं लकारांचीं उभयपदी रूपें स्वतःच बनवितां येतात.
आतां उभयपदी कांहीं धातु पहा—

प्रथम गणाचे उभयपदी धातु.

खन् = (खोदणे) खनति, खनते । खनिष्यति, खनिष्यते ।

गूह् = (गुप्त ठेवणे) गूहति, गूहते । गूहिष्यति, गूहिष्यते ।

ध्वप् = (मक्षण करणे) चपति, चपते । चपिष्यति, चपिष्यते ।

छद् = (आच्छादन करणे) छदति, छदते । छदिष्यति, छदिष्यते ।

त्विष् = (चमकणे) त्वेषति, त्वेषते । त्वेषिष्यति, त्वेषिष्यते ।

दाश् = (देणे) दासति, दासते । दाशिष्यति, दाशिष्यते ।

दास् = (देणे) दासति, दासते । दासिष्यति, दासिष्यते ।

धाव् = (धावणे) धावति, भावते । धाविष्यति, धाविष्यते ।

घृ = (धरणे) धरति, धरते । धरिष्यति, धरिष्यते ।

नी = (नेणे) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।

पच् = (शिजविणे) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।

बुध् = (जागणे) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।

भक्ष् = (खाणे) भक्षति, भक्षते । भक्षिष्यति, भक्षिष्यते ।

भज् = (सेवा करणे) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते ।

भृ = (भरणे) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।

मृप् = (सडन करणे) मर्षति, मर्षते । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ।

मेघ् = (जाणणे, संगति करणे, दिशा करणे) मेघति, मेघते ।

मेधिष्यति, मेधिष्यते ॥

यज् = (पूजा, संगीत किंवा दान करणे) यजति, यजते । यश्यति,

यश्यते ॥

याच् = (याचना करणे) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।

रञ्ज् = (रंगविणे) रंजति, रंजते । रंज्यति, रंज्यते ।

राज् = (प्रकाशणे) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।

लप् = (इच्छा करणे) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।

वद् = (बोलणे) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।

वप् = (वपन करणे) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।

वह् = (वाहणे) वहति, वहते । वश्यति, वश्यते ।

वृ = (वरणे) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।

वे = (विगने) वपति, वपते । वास्यति, वास्यते ।

शाप् = (शाप देणे) शापति, शापते । शास्यति, शास्यते ।

ध्रि = (आश्रयाने राहणे) ध्रपति, ध्रपते । ध्रपिष्यति, ध्रपिष्यते ।

ह्रि = (आह्वान करणे) ह्रपति, ह्रपते । ह्रास्यति, ह्रास्यते ।

येथे प्रथम धातु, नंतर त्याचा अर्थ, त्यानंतर धातूची वर्णमान काळाची (परस्मैपदी व आत्मनेपदी) ह्यो आणि शेवटी मविष्य काळाची दोन्ही पदाची रूपे दिवी आहेत याची ह्यो याचक ररत व पूर्वीमाणे बनवू शकतील.

श्लोक याचा.

संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।

धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाऽधर्मे मनः कृपाः ॥ १३ ॥

नराधिपः भरतश्रेष्ठः तं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिः धर्मे वर्धतान्, अधर्मे मनः मा कृपा ॥ १३ ॥

(म० भा०)

पाठ २१

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सः खनते । ती खनेते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते । यदा एवं खनिष्यसि, तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

२ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकः तत्र हृदयं धावते । ते सर्वे हृदयं पृथु धाविष्यन्ते ।

३ कः त्वां एवं अवोधत ? अहं अवोधे । आवा अवोधावहे । दय अवोधावहे । ते सर्वे अवोधन्त ।

४ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषी परमात्मानं भजते । साधवः जगत्पतिं भजन्ते ।

५ याचकः धनं याचते । सौ भूमिं याचते । कथं ते सर्वे जलं याचन्त ? एवं किमर्थं याचसे ?

मराठी वाक्ये.

१ तो खोदतो. ते (दोघे) खोदतात. ते सगळे मिळून तेथे खोदतात. जेव्हां तूं खोदशील. तेव्हां तोसुद्धा खोदो. मी नाहीच खोदणार.

२ बालक ह्या मार्गाने धावतो. (दोन) बालक तेथे आता धावतात. ते सर्व (जण) आतांच धावतील.

३ कोणी तुला असा उपदेशी केला ? मी समजलो. आम्ही (दोघानी) जाणले. आम्ही (सर्वांनी) जाणले, त्या सर्वांनी जाणले.

४ भक्त ईश्वराला भजतो. (दोन) सत्पुरुष परमात्म्याला भजतात. साधु जगत्पतीला भजतात.

५ याचक धन मागतो. ते (दोघे) जमीन मागतात. कथे त्या सर्वांनी पाणी मागितलें ? तूं कां माचना करतोस ?

उपसर्गसहित धातु.

संभञ्ज् = (भजन, सेवन करणें; विभाण करणें) संभजते ।

विराज् (विशेष प्रकाशणें) विराजति, विराजते ।

अभिलप् = (इच्छा करणें) अभिलपति ।

संवद् = (संवाद करणें) संवदति ।

याप्रमाणें निरनिराख्या धातूंना उपसर्गें लावून हीं यांची "लकारां" ची रूपें बनवितां येतात. कांहीं कांहीं धातूंचीं पदें उपसर्गें लागल्यानंतर बदलतमुद्धां असतात.

आतां इदिल्या गणाच्या धातूंचें प्रकरण संपलें. जरी सर्व धातूंचीं रूपें लीकर बनवितां आलीं नाहींत, तरी संस्कृत ग्रंथ माचीत असतां रथात येणारीं रूपें पादतांच ओळखितां आलीं, तरीमुद्धां संस्कृत भाषा बरीचशी समजू लागली आहे, असें म्हणण्यास हरकत उरणार नाहीं; कारण सर्व धातूंचीं सर्व रूपें बनविणें हें काम विशेष विद्वतेचें अथून, तें पुष्कळच अभ्यासानें साध्य होण्यासारखें आहे. म्हणून वाचकांनी फक्त प्रत्येक लकाराचें वैशिष्ट्य तेवढेंच विशेषकरून घ्यानांत ठेवण्याचा प्रयत्न करावा व संस्कृत शिक्षण्याचा अभ्यास वाढवावा. असें केल्यानें पुढें पुढें सर्व रूपें वाचकांना आपें समजू लागतील.

श्लोक याचा.

साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।

ययमुक्तस्तु समीढं तूर्णी किंचिद्वाङ्मुखः ।

जगाम राजन्दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत

॥ १४

हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरथपादातः रथैः पादातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! भवं उक्तः तु समीढं सलज्जं तूर्णी भूत्वा किंचिद् अपि न वक्त्वा अवाङ्मुखो भूत्वा दुःखार्तः गंगाद्वाराय जगाम ।

पाठ २२

(महाभारत वनपर्व अ० २७३)

जनमेजय उवाच-एवं हतायां कृष्णार्यां प्राप्य फलेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वन्त पांडवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच-एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।

संशयं परिपृच्छामि त्विच्छन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥

द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥ ५ ॥

मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।

भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच-एवं कृष्णार्यां द्रौपद्याम् हतायां द्रौपदीदरणे जय-
 द्रथेन हृते, अनुत्तमं अत्यन्तं क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्रा नर-
 थेप्या पांडवाः किमकुर्वन्त ? ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच-कृष्णां द्रौपदीमेवं
 शोखा मोक्षयित्वा जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य पराभवं कृत्वा, धर्मराजो
 युधिष्ठिरो मुनिगणै सह आसांचक्रे उपविष्टः ॥ २ ॥ दृष्टवतां अनुशोचतां
 तेषां महर्षीणां मध्ये मार्कण्डेयं महर्षिं पांडुनंदनो धर्मराज इदं, वाक्यमब्रवीत्
 ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच-हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतभविष्यवित्
 ख्यातः । मे हृदि दृश्ये स्थितं संशयं परिपृच्छामि तं संशयं त्विच्छन्धि द्रौ-
 प्दम् ॥ ४ ॥ हि एषा द्रुपदस्य सुता वेदिमध्यात्समुत्थिता महाभागावति
 महात्मनः पांडोः स्नुषा जति ॥ ५ ॥ अहं मन्ये भगवान् कालः अथवा
 विधिनिर्मितं दैवं भास्ति एव । भूतानां प्राणिनां च भवितव्यं ज्ञात्वा, तस्य
 भवितव्यस्य स्वातिक्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥

इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
 संस्पृशेद्वीद्विशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवाऽनृतम् ॥ ७ ॥
 न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निर्दितं क्वचित् ।
 द्रौपद्या प्राणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥
 तः जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
 तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥
 पराजयं च संग्रामे सप्तहायः समाप्तवान् ।
 प्रत्याहृताः तथाऽस्माभिर्दत्त्वा तत्संघर्षं बलम् ॥ १० ॥
 तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
 दुःखश्चाऽयं पते वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥
 हिंसा च मृगजार्तनां वनौकोभिवनौकसाम् ।
 शातिमिदिप्रवासश्च मिथ्या व्यवासितैरियम् ॥ १२ ॥

हि इमां अस्माकं धर्मचारिणीं धर्मज्ञां पत्नीं ईदृशीं भावः ईदृशिवर्षं
 दुःखं संस्पृशेत्, शुचिं शुद्धाचारं भरं अनृतं स्तैन्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं ।
 ॥ ७ ॥ द्रौपद्या किञ्चिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचित्किञ्चित् वाऽपि कर्म न
 कृतं । प्राणेष्वेव महान् धर्मः सुचरितः सुष्ठु भाचरितः ॥ ८ ॥ तः मूढ-
 बुद्धिर्जयद्रथो राजा बलाज्जहार । तस्याः संहरणात् द्रौपद्या हरणात् पापः
 सप्तहायो जयद्रथः शिरसः केशपातने केशवपनं ॥ ९ ॥ संग्रामे पुद्गे च
 पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा अस्माभिः संघर्षं सिधुदेशाधिपतेर्बलं
 हत्वा द्रौपदीं प्रत्याहृता ॥ १० ॥ अस्माभिः अवितर्कितं न दितर्कितं तत्
 दारहरणं प्राप्तम् । एवं प्रकारेण अयं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां
 च जीविका दुःखमदा एव जालि ॥ ११ ॥ वनौकोभिवननिवासिभिर्वनौकसाम्
 वनचरिणीं मृगजार्तनीं इयं हिंसा मिथ्या व्यवासितैः मिथ्याव्यवहारैः
 कृतादिभिः प्रातिभिः विप्रवासः प्रामाद् कदिनि-सारणं जालिकं सर्वमेव
 दुःखकरं जालि ॥ १२ ॥

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।

भवता दुष्टपूर्वो वा धृतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

नूनं मया सदृशः अल्पभाग्यतरः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता
दुष्टपूर्वो वा धृतपूर्वो वा अपि अस्ति ? पूर्वं दृष्टः पूर्वं धृतः वाऽपि भवेत् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच-प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुपम् ॥ २ ॥

प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।

बध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच- हे भरतर्षभ ! अप्रतिमं दुःखं रामेण प्राप्तम् । तस्य
भार्या जानकी बलीयसा रक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥ दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण
रावणेन माया कपटं आस्थाय जटायुपं गृध्रं हत्वा तरसा वणेन (सीता
हृता) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीवबले आश्रितः रामः प्रत्याजहार पुनः आनीत-
वान् समुद्रस्य सेतुं बध्वा, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा ॥ ३ ॥ (वनपर्व व. २७४)

समाप्त.

१ अल्पभाग्यतरः = अल्पं च तत् भाग्यं च अल्पभाग्यं । अधिकं अल्प-
भाग्यं यस्य स अल्पभाग्यतरः ।

२ दृष्टपूर्वः = पूर्वं दृष्टः दृष्टपूर्वः ।

३ धृतपूर्वः = पूर्वं धृतः धृतपूर्वः ।

४ अप्रतिमं = न विद्यते प्रतिमा यस्य तत् अप्रतिमम् ।

५ राक्षसेन्द्रः = राक्षसानां इन्द्र राजसेन्द्रः ।

६ सुग्रीवबलमाश्रितः = सुग्रीवस्य बलं सुग्रीवबलं । सुग्रीवबलं
आश्रितः ।

पाठ २३

संजय उवाच - समुदीर्णं ततो हृष्टा संप्रामं कुरुमुत्पयोः ।
 अथावर्षीर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥
 अनयोर्वीरयोर्बुद्धे को ज्यायान् भवतो मतः ।
 कस्य धा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ २ ॥
 वासुदेव उवाच - उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलरत्नरः ।
 कृन्वी यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
 अन्यायेन तु युध्यन्धै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ४ ॥
 मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ॥ ५ ॥

संजय म्हणाला-जेव्हा (कुरुमुत्पयोः) दोनही कुरुजुलधेष्ट वीरांचें भसें
 (संप्रामं) युद्ध सुरू झालेलें दिसलें, तेव्हा यशस्वी (वासुदेवं) धी-
 कृष्णाळा अर्जुन म्हणाला. ॥ १ ॥ हे जनार्दना ! या दोनही वीरांचें युद्ध चालूं
 आहे, त्यांत तुमच्या मतानें कोण धरें अधिक धेष्ट आहे ? कोणामध्यें
 कोणता गुण अधिक आहे, हें मला सांगा. ॥ २ ॥ वासुदेव म्हणाला - या
 दोघांचीही (उपदेशः) विद्या स्वरूपीच आहे; पण भीम अधिक बलवान्
 आहे व हा धृतराष्ट्राचा मुलगा सुयोधन (वृकोदरात्) भीमाहून अधिक
 धोऱ्शी व प्रयत्नशील आहे. ॥ ३ ॥ भीमसेन जर केवळ धर्माप्रमाणे युद्ध
 करूं लागला, तर जय मिळणार नाहीं; पण जर अन्यायानें लढला, तरच
 सुयोधनाला मारीक. ॥ ४ ॥ देवांनीं मायेनें अमुरांता पराभूत केलें, असें
 आम्ही ऐकलें आहे. विरोचन अमुराचा पराभवही (बलसूदनः) इंद्रानें
 कपटानेच केला. ॥ ५ ॥

मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन ।
 तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥ ६ ॥
 प्रतिज्ञातं च भीमेन द्यूतकाले धनंजय ।
 ऊरु भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुबोधनम् ॥ ७ ॥
 सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पाठयत्वरिकर्षणः ।
 मायायिनं तु राजान माययैव निरुन्ततु ॥ ८ ॥
 यद्येव बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पांडवेय निबोध मे ।
 धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
 दृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून् ।
 जयः प्राप्ते यशः प्राग्न्यं वैरं च प्रतियातितम् ॥ ११ ॥
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ।
 अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥

मायनेच इन्द्राने दृष्टात्ते तेज कमी देलें. म्हणून भीमानें मायने
 (कपटानें) पराक्रम करावा. ॥ ६ ॥ हे अर्जुना ! पूत वेळग्याच्या वेळीं
 भीमाने प्रतिज्ञाच वेळी होती की, ' सुद्धामध्ये सुबोधनाच्या मांड्या
 फोडीन. " ॥ ७ ॥ तर ही प्रतिज्ञा त्या अनुनाशन भीमानें जाती पाळावी.
 मायावी राजाचा बध मायनेच करावा. ॥ ८ ॥ जर हा आपल्या शक्तीच्या
 विश्वासानें, न्यायानें सुद्ध करूं लागेल, तर युधिष्ठिर राजा (विषमस्थ)
 आपत्तीत पडला, असें होईल. ॥ ९ ॥ हे पंडुपुत्रा ! पुन. मी सांगतो, तें
 ऐक. धर्मराजाच्या अपराधानें पुन. आम्हांला भय प्राप्त झालें आहे. ॥ १० ॥
 झोटा पुरुषार्थ वेळा. भीष्मादि कौरवांना ठार मारलें, जय मिळविष्टा,
 यश कनाबलें व वैराचा सूड घेतला ॥ ११ ॥ हा वरसा विजय मिळवला,
 तरी तो सर्व जाती संशयित पडला, असें झालें. हे पाण्डवा ! ही धर्म-
 राजाची मोठी निर्बुद्धता आहे. ॥ १२ ॥

यदेकविजये युद्ध पाणित घोरमादशम् ।
 सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥
 अपि चोशनसा गीत श्रूयतेऽय पुरातन ।
 श्लोकस्तद्वार्थसहितस्तन्मे निगदत शृणु ॥ १४ ॥
 पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीविनेपिणाम् ।
 भेतव्यमरिशोषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥
 साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
 न शक्यमप्रत स्यात्तु शक्रेणापि धनजय । ॥ १६ ॥
 सुयोधनमिमं भग्न हतसैन्यं हृद गतम् ।
 पराजित वनप्रेम्तुं निराश राज्यलभने ॥ १७ ॥
 को न्वेप सयुगे प्राह । पुनर्द्वे समाह्वयेत् ।
 अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधन ॥ १८ ॥

काण त्याने हे असं एकत्र्याने लढावपावें घोर युद्ध करण्याचा (पाणितं)
 ण वेला । सुयोधन हा अग्नि हूपार वीरही (एकायनगतः) एकदा
 असहाय झालेला होतो ॥ १३ ॥ या ठिकाणी वधना ऋषीचा पुरातन
 लोक आहे व त्यांत मोठे तपत्र भरलं आहे तें ऐक ॥ १४ ॥ जे शत्रु पुन
 पुन्हाळा झाले असतील, वाचण्याची भाशा त्यांना नाही, जे धनुष्य पोडेसे
 ते उक राहिले असतील, त्यांना भ्याले पाहिजे: कारण की ते असहाय
 झाल्याने जिवावर वध करील झालेले असतात. ॥ १५ ॥ हे अर्जुना । जे साहस
 करून लढत असतात, ज्यांना जीविताची भाशा वरलेली नसते, त्यांच्या
 पुढे हृदही वधा राहू शकत नाही ॥ १६ ॥ हा सुयोधन या वेळीं भग्न
 हृदय झालेला आहे त्याचें सैन्य मेळें आहे, तो हतासैन्य दबला होता,
 पराजित झाला होता, राज्यवाप्तीविषयी निराश झाला व धनीत जाण्याची
 ह्मणा करणारा असा आहे ॥ १७ ॥ अशाशी हृद-युद्ध करण्याचा कां
 दाहाना बरें आम्हां करील ? आतां आम्ही जिंकलेलें राज्य सुयोधन
 हरू नये, म्हणजे झाले । ॥ १८ ॥

अंक १४

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

चतुर्दशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मण्डल, किल्ला-पारडी (जि. वरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

→ ←

शके १८७२, सन १९५०

दहाव्या गणाची क्रियापदे.

याच्या पूर्वीच्या पुस्तकात पहिल्या गणाची क्रियापदे दिली आहेत सर्व क्रिया रणामध्ये पाहिल्या व दहाव्या गणाच्या क्रियापदांची मख्या अधिक आहे व या गणाच्या धातूचा उपयोगही विशेषतः होत असतो म्हणून पूर्वीच्या पुस्तकात पहिल्या गणाची क्रियापदे सगितली व आता या पुस्तकात दहाव्या गणाची क्रियापदे मागावयाची आहेत.

वाचक या दोन गणांच्या क्रियापदांचे अभ्यसन जर नीट लक्ष्यपूर्वक करतील, तर आवश्यक लागणाऱ्या सर्व क्रियापदांची माहिती त्यांना सहज होऊ शकेल व योग्यपर्यंत अभ्यास झाला असता, संस्कृत-वाङ्मयाच्या मंदिरांत वाचकाचा बराचसा प्रवेश होईल.

चितने धातु या दोन गणांमध्ये आहेत तिलाकथ जवळ जवळ यांचीच्या आठ गणांचे आहेत म्हणून नुसत्या पहिल्या व दहाव्या गणाची माहिती जरी वाचकाना झाली, तरा संस्कृतमधाल अर्ध्या क्रियापद-संग्रहाचा त्यांना चांगला परिचय होईल या दोन गणांच्या क्रियापदांचा उपयोग वाचक जमजसा अधिकाधिक करू शकतील, त्यासाठी त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास याद्वे लागेल व शेवटी त्यांना बराच लाभ होईल.

'मानदाश्रम'
किष्ठा-पारडी, जि. सुरत
१-९-५०

लेखक
प. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
अध्यक्ष—स्वाध्याय मण्डळ

मुद्रण आणि प्रकाशक- स० श्री० सातवळेकर, b A

भारत-मुद्रणालय, 'मानदाश्रम' किष्ठा-पारडी (जि. सुरत)

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

चतुर्दशो भागः ।

पाठ १

दशम गणाचे धातु.

पहिल्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीत जितकी सोपी आहे, तितकीच दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविण्याची रीतही सोपी आहे. पहिल्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये ज्या ठिकाणी ' अ ' लागत असतो, त्या ठिकाणी दहाव्या गणाच्या धातूंना धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये " अय " लागत असतो, हाच काय तो मुख्य भेद आहे. बाकी बहुतेक पहिल्या गणाच्या धातूंच्या रूपाप्रमाणेच या दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनत असतात. उदाहरणार्थ पुढील रूपें पहा—

“ पत् ” (पठणे) हा धातु पहिल्या गणाचाही आहे व दहाव्या गणाचाही आहे. म्हणून या धातूचीं रूपें कशीं होतात, तें पहा—

पत् (पठणे)

प्रथम गण.

१ पतति

२ पतिता

३ पतिष्यति

दशम गण.

पतयति ।

पतयिता ।

पतयिष्यति ।

प्रथम गणार्था धातूना ज्या ठिकाणी " अ " लागत नाही, त्या ठिकाणी-
मुदा दहाव्या गणार्था धातून्ध्येही फारसा परक पडत नाही. परक लिट् [भूत
काळा] च्या रूपान्ध्येन थोडासा भेद आहे. पहा— ।

प्रथम गण.

दशम गण.

१ पपात

पतथांचकार, पपात ।

वाचकांना दहाव्या गणार्था धातूंचीं रूपें लवकर समजावीत, म्हणून तीं
प्रत्यक्षच आतां देत आहें, तीं पहा—

“ पत् ” पातु (पतणे, जाणे.)

१ लट् (वर्तमान काळ) परस्मैपदाचीं रूपें—

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति । २ पतयसि, पतयसः, पतयथ ।

३ पतयामि, पतयावः, पतयामः ।।

आत्मनेपदाचीं रूपें.

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते । २ पतयसे, पतयसे, पतयथ्ये ।

३ पतये, पतयावहे, पतयामहे ।

-या धातूचीं रूपें आग्नीहोती एका रीताने होत अपात, तीं कशीं तें पहा—

परस्मैपद.

१ पातयति

पातयतः

पातयति ।

आत्मनेपद.

१ पातयते

पातयेते

पातयते ।

धातूंचीं रूपेंही “ प ” च्या ठिकाणी “ पा ” समजून करता येण्यासारखी
आहेत. आता आणखी एका धातूचीं रूपें पहा—

“ चुर ” (चोरणे)

१ लट् (वर्तमान) परस्मैपदाचीं रूपें.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः,
चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयते । २ चोरयसे, चोरयेथे, चोरयध्वे । ३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे ।

तद् (मारणे)

२ लड् (अनद्यतन भूत) परस्मैपदाचीं रूपे.

१ अताडयत्, अताडयताम्, अताडयन् । २ अताडयः, अताडयतम्, अताडयत । ३ अताडयम्, अताडयाव, अताडयाम ।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ अताडयत, अताडयेताम्, अताडयन्त । २ अताडयथा, अताडयेथाम्, अताडयध्वम् । ३ अताडये, अताडयाधहि, अताडयामहि ।

भू (विघात करणे)

६ लोट् (आहार्ये) परस्मैपदाचीं रूपे.

१ भावयतु, भावयताम्, भावयतु । २ भावय, भावयतम्, भावयत । ३ भावयानि, भावयाव, भावयाम ।

आत्मनेपदाचीं रूपे.

१ भावयताम्, भावयेताम्, भावयंताम् । २ भावय, भावयतं, भावयत । ३ भावय, भावयावहे, भावयामहे ।

याप्रमाणे ददाव्या गणाचीं रूपे होत असतात. या गणात वेवळ परस्मैपदा धातु यहुधा नसतातच. आत्मनेपदाचे धातु काही थोडेसे आहेत व यांची सर्व धातु उभयपदी आहेत. उभयपदाचीं रूपे दर सांगितल्याप्रमाणे परस्मै व आत्मनेपदाच्या रूपांप्रमाणे होत असतात.

लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) ची ददाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपे वनविण्याची रीत शरप्य सोपी आहे. आता हीं रूपे कशी वनतात, ती पहा—

धुर (चोरणें)

परस्मैपद.

चोरयामास

चोरयांश्चमूव

चोरयांचकार

आत्मनेपद.

चोरयामास ।

चोरयांश्चमूव ।

चोरयांचक्रे ।

अर्थात् " आस, यमूव " व " चकार, चक्रे, " हीं रूपें लागून पूर्ण, रूप बनत असतें. बहुतेक सर्व धातूंचीं रूपें याचप्रमाणें होत असल्यामुळे हीं रूपें सहज बनवितां येतात.

परस्मैपदांचीं रूपें-

१ चकार, चक्रतुः, चक्रुः, । २ चक्यं, चक्रथुः, चक्र । ३ चकार (चकर), चकृव, चकृम ।

आत्मनेपदांचीं रूपें.

१ चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । २ चकृवे, चक्राते, चकृद्वे । ३ चक्रे, चकृवहे, चकृमहे ।

हीं रूपें दशम गणाच्या कोणत्याही धातूच्या पुढें लावलीं असतां लिट्-धातूचीं रूपें बनतात, जसें—

१ चोरयांचकार, चोरयांचक्रतुः, चोरयांचक्रुः इत्यादि.

सर्वच धातूंना सर्वसाधारणपणें हाच नियम लागतो. आतां कांही धातु पहा—

दशम गणाचे धातु.

(उभयपदी.)

अष् = (पाप करणें) अपश्यति, अपश्यते । अपश्याचकार-चक्रे । अपश्यिता । अपश्यिष्यति, अपश्यिष्यते ।

अंक् = (चिन्ह करणें) अंकयति, अंकयते । अंकर्याचकार-चक्रे । अंकयिता ।
अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अंग् = (चिन्ह करणें) अंगयते, अंगयते । इत्यादि.

अंध् = (आंधळें होणें) अंधयति, अंधयते । अंधयाचकार-चक्रे ।
अंधयिता । अंधयिष्यति-ते ।

आम् = (रोग होणें) आमयति-ते । आमायाचकार-चक्रे । आमयिता ।
आमयिष्यति ।

अर्कं = (स्तुति करणें) अर्कयति-ते । अर्कयाचकार-चक्रे । अर्कयिता ।
अर्कयिष्यति-ते ।

अर्घ् = (पूजा करणें) अर्घयति-ते । अर्घयाचकार-चक्रे । अर्घयिता ।
अर्घयिष्यति-ते ।

अर्चं = (पूजा करणें) अर्चयति-ते । (पूर्ववत्)

अर्ह् = (पूजा करणें) अर्हयति-ते । अर्हयाचकार-चक्रे । अर्हयिता ।
अर्हयिष्यति-ते ।

अवधीर् = (अपमान करणें) अवधीरयति-ते । अवधीरयाचकार-चक्रे ।
अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति-ते ।

अंश् = (विभाग करणें) अंशयति-ते । अंशयाचकार-चक्रे । अंशयिता ।
अंशयिष्यति-ते ।

या ठिकाणीं धातु, त्याचा अर्थ, त्यानंतर (लट्) वर्तमान काळाची रूपें,
त्यानंतर (लिट्) अनद्यतन भूतकाळाचीं रूपें, त्यापुढें (लृट्) अनद्यतन भवि-
ष्याचीं रूपें आणि त्यानंतर (लृट्) भविष्यकाळाचीं रूपें दिलीं आहेत.
याप्रमाणें वाचकांना स्वतःच रूपें बनवितां येतील.

वाचन-पाठ ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अकयाचक्रे ? अहं न किमपि अकयाचके ।
 एवं कदा तद् अंकयिष्यति ?

२ किमर्थं स अघयति ? यदा स अघयांचकार तदा किं कृतम् ? कथं न
 अघयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्कयांचकुरुः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र
 अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः एवं अर्कयते ?

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा म
 तं अर्चयांचकार, तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सरपुरुषं अघधीरयति ।

याप्रमाणे वाचकाना निरनिराळीं वाक्ये आपोआप बनवितां येतलि. अशी
 वाक्ये बनवून लानीं आपला अभ्यास वाढवावा, थोडसा विचार करून काळजी-
 पूर्वेक वाक्ये बनविण्याची सावक जर खटपट करतील, तर खांना पुष्कळच निर-
 निराळीं वाक्ये बनविण्याची योग्यता खबरच प्राप्त होऊं,शकेल.

पाठ २

शब्दार्थ.

चिपाकः = परिणाम.
 अयशः = अपसंती.
 उपास्थितः = प्राप्त.
 सांप्रतं = आता.
 नृशंस = बुद्ध.
 सकाम = फलान्या आशेन युक्त.
 द्रोणी = पात्र.
 चीर्ज = चीर्ज; ची.
 प्रकीर्यन्ते = परेकीं जातात.
 त्वरमाणः = धाई करणारा.
 अनुजाने = आज्ञा देतो.
 एकैकशः = एकएकव्याने.
 शुनः = पुन्याचा.
 भ्या = पुत्रा.
 जलदः = मेघ.
 उपायनं = देणगी.
 सप्तरात्र = सात रात्री.
 तुमुल = मोठा.
 आलय = मंदिर.
 उपाधाय = बास घेऊन.
 अत्यगात् = गेजा.
 आप्याहि = साग

विवासनं = शहरातून बाहेर
 घालविणे.
 निवर्तयिष्यामि = परत आणीन
 अनुत्तमं = सर्वांत उत्तम.
 आसांचक्रे = बसला.
 मोक्षयित्वा = बंधनापासून मुक्त
 होऊन.
 छिधि = तोड.
 स्नुषा = पुन.
 स्तन्यं = पौरी.
 सैन्धवः = सिंध देशाचा.
 दारहरण = जो हरण करणे.
 यमौका = वनात रोहणारा.
 विप्रवासः = शहराच्या बाहेर
 घालवणे.
 अफिल्ट्र = बटाशिवाय
 (घालु)
 उपस्था = उपस्थित होणे.
 संत्यज् = फेकणे.
 अप-नी = दूर पंऊन जाणे.
 आ-नी = भागणे.
 भार्या = गामणे.
 विलप् = रडणे.

घट् = [शब्द करणे] घटयति-ते ।

चंड् = [उगावणे] चंडयति-ते ।

चर्ष् = [चारणे] चर्षयति-ते ।

चल् = [चालणे] चलयति-ते ।

चिभ्र् = [चित्र काढणे] चित्रयति-ते ।

चिन्त् = [चिंतन करणे] चिंतयति-ते ।

चिह् = [खूण करणे] चिह्नयति-ते ।

चुद् = [प्रेरणा करणे] चोदयति-ते ।

चुम्ब् = [हिंसा करणे] चुंबयति-ते ।

संस्कृत वाक्ये.

१ अहं वखाणि अत्रैव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वहीयानि वद्यामि प्रक्षालयाचकु । यः पुरुषः पक्षं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु ।

२ एवं किं खंडयति ? एवं तत्काष्ठं केन शक्येण खंडयति ? कः तत् अखंडयत् ? यदि एवं खंडितुं इच्छसि, तर्हि काष्ठं खंडय । एवं तत् नैव खंडयान्-चकृतम् ।

३ स रूप्यकान् गगयति । अहं रूप्यकान् अगगयन् । विधामित्र सर्वं गणयांचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति ? यदा वृष्टिमयः आगच्छति, तदा एव मेघा आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचकुः ।

५ चित्रकारः सुन्दरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ? यदा तच्चित्रं भविष्यति, तदा स किं करिष्यति ।

६ मनुष्यः अन्नं चर्षयति । यथा स चर्षयति तथैवं एवं चर्षय । सर्वे अपि चर्षयन्ति ।

यावत्तानो यात्रमाणे पूर्वी सांगितकेभ्यो धातूंचीं रूपे ऋज, वाक्ये घनवाचीत व आपला अभ्यास वाटवावा.

पाठ ४

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

मृत्यवत्प्रणतस्तस्यै देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥

तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं शशुनगरविध्वंसकं इन्द्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपतः इन्द्रस्य समीपं एव भूत्वात् दाससमानं प्रणतः नम्रः भूत्वा तस्यै स्थितवान् ।

आघ्राय तं महत्तेजः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकलमपम् ।

हर्षेण महताऽऽविष्टः फाल्गुनस्याऽथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

महातेजाः अतितेजाः कुंतीपुत्रः कुन्तीनेन्दुनः युधिष्ठिरः तं देवराजस्य इन्द्रस्य अन्तिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं जटिलं प्रशस्ताभिः जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकलमपं, पापरहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य तं अर्जुनं आघ्राय च तस्य गर्भं आघ्राय च अथ फाल्गुनस्य दर्शनात् महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत् ।

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पांडव ।

स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमं ॥ १३ ॥

“ (च युधिष्ठिरः) देवराजं इन्द्रं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो बभूव । तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरन्दरः शशुनगरभेत्ता देवराजः इन्द्रः इदं वचनं अब्रवीत् । हे पांडव ! हे धर्मराज ! हे राजन् ! त्वं हर्षं पृथिवीं प्रशासि-

प्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि । हे कौन्तेय ! कुन्तीनन्दन चर्मराज ! पुनः
काम्यकं भाग्यमं स्वस्ति प्राप्नुहि । ”

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयत्नेन राजन् ।
कृतप्रियश्चाऽसि धनंजयेन जेतुं न शक्यास्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥
(म० भा० वन, १६६)

हे राजन् ! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन सर्वाणि अस्त्रि-
ल्लानि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनंजयेन अर्जुनेन अहं कृतप्रियः आसि । तेन मम
अथोव प्रियं कार्यं कृतं इति अभिप्रायः । अतः एव अर्जुनः त्रिभिः लोकै जेतुं न
शक्यः । एवं सर्वत्र विजयी एव संजातः । ” ।

हे श्लोक ४ एवाचा अर्थ यांचा अभ्यास झाल्यानंतर वाचकांनी पुढील श्लोकाचा
अभ्यास करावा.

युधिष्ठिर उवाच—कसिन् रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैर तस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।

श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लृप्तकर्मणः ॥ ५ ॥

१ मांडूकेय उवाच—अजो नामाऽभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।

तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥

अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्यकोविदाः ।

रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥

रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

(म० भा० वन० अ० २७४)

युधिष्ठिर उवाच—कसिन्कुले रामो जातः ? स किंवीर्यः ? किं पराक्रमः ?
रावणो वा कस्य पुत्रः ? तस्य रावणस्य तेन रामेण सह किंनिमित्तं वैरम् ?
॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्वं मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अत्रिकल-

कर्मणो रामस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मां देव उवाच—दृष्ट्वा कुर्वन्नातः
 जज्ञो नाम महान् राजा जमवत् । तस्य पुत्रः दशरथः शश्वत् गिरंतरे
 स्वाध्यायवान् स्वाप्यायुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य धर्मार्थ-
 कोषिदाः चत्वारः पुत्राः जमवन् । राम-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाः महाबलो भरतश्च
 ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या, भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः
 सुतौ परंतपौ शत्रुठापकौ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव जमवताम् ।

ततो गर्भः समभवत्पृथाया पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाऽचरे ॥ १ ॥

सा बांधवभयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहती ।

धारयामास सुश्रोणी न चैमां बुबुधे जनः ॥ २ ॥

न हि तां वेद् नार्यन्या कश्चिद्भात्रेयिकामृते ।

कन्यापुरगतां, बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ॥

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादाद्भ्रमप्रभम् ॥ ४ ॥

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः पुत्र्याः गर्भः समभवत् । अक्षरे आकाशे
 दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्र इव ॥ १ ॥ सा बाला सुश्रोणी कन्या
 कुंती बांधवभयाद् विनिगूहती गूढं गुह्यं यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती तं
 गर्भं धारयामास । जनः एतां च न बुबुधेन ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां परि-
 रक्षणे निपुणां बालां धात्रेयिकां ऋते धार्त्रीं विहाय का चित् काऽपि जन्या
 मारी जन्या खी तां न वेद् न ज्ञातवती । ततः ऊर्ध्वं कालेन समयेन सा
 वरवर्णिनी उत्तम वर्णयुक्ता कुंती तस्य देवस्य प्रसादात् जमप्रभं देवसदृशं
 गर्भं पुत्रं कन्या एव सुपुत्रे उत्पादितवती ।

कर्ण उवाच—भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।

तथा परमातिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥

न मे वारा न मे पुत्रा न च्चाऽन्यदैवतं दिवि ।

तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥

इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चाऽन्यद्देवतं दिवि ।
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्वितम् ॥ ४ ॥
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म० भारत ४० ३०२)

हे परमतिग्मांशो अति-गोष्ण-किरण हे गोपते पृथ्वीपते सूर्य ! यथा मां
 पेश्य जानासि तथा एव अहं भगवन्त एतौ भक्तः अस्मि । अतः कथंचन त्वं
 किञ्चिदपि अर्हेयं दातुं अयोग्यं नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं
 मम भक्त्या सदा इष्टः अस्मि तथा अन्यत् दिवि देवतं न, न मे पुत्राः न
 च मे दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः
 सजनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टो भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं जानीषे अत्र
 संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य अन्यत् देवतं दिवि नास्ति
 इति कृत्वा एवं भगवान् भद्वित मम इति आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः
 भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे याचामि, इति एव ब्रवीमि । हे तिग्मांशो ! त्वं
 मे तत् भाषणं क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

प्रश्नाः

- १ रावणः कस्य पुत्रः ?
- २ रामः वसिष्ठन् कुले जातः ?
- ३ रामः किं धीर्यः किं पराक्रमः आसीत् ?
- ४ रामस्य रावणेन सह किमर्थं वरं जातम् ?
- ५ दशरथः राजा कस्य पुत्रः ?
- ६ तस्य के पुत्राः ? तेषां नामानि कानि ?
- ७ रामस्य का माता ?
- ८ भरतस्य च का माता ? भरतस्य भ्राता कः ?

पाठ ५

या धन्वांत पुनः आनली काही धातूंची रूपे बनवून दारसिली आहेत.
याचद्वारांनी विशेष लक्ष्य देऊन त्यांचा अभ्यास करावा—

[१] चूर्ण = चूर्ण करणे.
(लट्) वर्तमान कालाची रूपे (परस्मैपद)

१ चूर्णयति, चूर्णयतः, चूर्णयन्ति । २ चूर्णयसि, चूर्णयथः चूर्णयथ ।
३ चूर्णयामि, चूर्णयावः चूर्णयामः ॥

(आत्मनेपद)

१ चूर्णयते, चूर्णयते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयसे, चूर्णयथ्ये ।
३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

(२) छिद्र = छेद करणे.
(लङ्) अनवतन भूत (परस्मैपद)

१ अछिद्रयत्, अछिद्रयताम्, अछिद्रयन् । २ अछिद्रयः ' अछिद्र-
यतं; अछिद्रयथ । ३ अछिद्रयं, अछिद्रयाव, अछिद्रयाम ।

(आत्मनेपद)

१ अछिद्रयते, अछिद्रयतेताम्, अछिद्रयन्थ्ये । २ अछिद्रयथाः, अछि-
द्रयेथान्, अछिद्रयथ्यम् । ३ अछिद्रयथे, अछिद्रयावहे, अछिद्रयामहि ।

(३) आज्ञा = आज्ञा करणं

(लोट्) आशार्थ (परस्मैपद्)

१ आज्ञापयतु, आज्ञापयतां, आज्ञापयन्तु । २ आज्ञापय, आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयति, आज्ञापयाव, आज्ञापयाम ।

(आत्मनेपद्)

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २ आज्ञापयस्व, आज्ञापयेयाम्, आज्ञापयन्वम् । ३ आज्ञापये, आज्ञापयावहे, आज्ञापयामहे ।

(४) तुल् = तोलणं.

(लिट्) विध्यर्थ (परस्मैपद्)

१ तोळयेत्, तोळयेताम्, तोळयेयुः । २ तोळयेत, तोळयेव । ३ तोळयेयम्, तोळयेव, तोळयेम ।

(आत्मनेपद्)

१ तोळयेत, तोळयेयाताम्, तोळयेरन् । २ तोळयेथा, तोळयेथायाम्, तोळयेष्वम् । ३ तोळयेथ, तोळयेथहि, तोळयेमहि ।

(५) दु ण् = दु य देणे

(लिट्) अनयतन परोक्षभूत । (परस्मैपद्)

१ दुःखयाचकार, दुःखयाचक्रुः, दुःखयाचकु । २ दुःखयाचकथं, दुःखयाचकथु, दुःखयाचक । ३ दुःखयाचकार (चकर), दुःखयाचकृव, दुःखयाचकृम ।

(आत्मनेपद)

१ दुःखयांचक्रे, दुःखयांचक्रांत, दुःखयांचक्रिरे । २ दुःखयांचकृते, दुःखयांचकृते, दुःखयांचकृद्भे । ३ दुःखयांचकृद्भे, दुःखयांचकृद्भे, दुःखयांचकृद्भे ।

[६] तिज् = तेज करणं.

[लट्] भविष्यकाल [परस्मैपद]

१ तेजयिष्यति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति, । २ तेजयिष्यसि, तेजयिष्यथः, तेजयिष्यथ । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः, तेजयिष्यामः ।

(आत्मनेपद)

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्यते, तेजयिष्यन्ते । २ तेजयिष्यसे, तेजयिष्ये, तेजयिष्यथे । ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे, तेजयिष्यामहे ।

वाचरानी आप्रमार्जे रूपे वनवावति.

वाचनार्थ पाठः

१ तेजस्वी धर्मजयः पुरंदर प्रणिपत्य, देवराजसमीपयः भृत्यवत् प्रणतः पश्यौ । तं अश्रुनं महातेजः कुन्तीपुत्रः युधिष्ठिरः दृष्ट्वा महाता हर्षेण आविष्टः हर्षं जात ।

२ मत्त. अश्रुनेन सर्वाणि अस्त्राणि प्रयत्नेन लब्धानि । अत. एष धर्मजयः शिभिः लोकैः भेतुं न शक्यः ।

३ मे इष्टः भण्डः च कर्णः । दिवि मे अन्यत् दैवतं न ।

४ शिरसा पुनः पुनः प्रसाद्य याचे । द्वे तिग्मांशौ हति अवीमि । एवं मे पृतव् शन्तुं अर्हसि ।

दशमगण उभयपदी धातु.

चूर्ण	= [चूर्ण करणे]	चूर्णयति	-ते ।
छद्	= [आच्छादणे]	छादयति	-ते ।
छन्द	= [क्षांक्णे]	छन्दयति	-ते ।
छर्द्	= [जोक्णे]	छर्दयति	-ते ।
छिन्द	= [छेदणे]	छिन्दयति	-ते ।
छेद्	= [,,]	छेदयति	-ते ।
जुप्	= [संतुष्ट होणे]	जोषयति	-ते ।
ज्	= [जीर्ण होणे]	जारयति	-ते ।
क्षप्	= [जाणणे]	शपयति	-ते ।
आह्रा	= [आशा करणे]	आहापयति	-ते ।
तद्	= [मारणे]	ताडयति	-ते ।
तप्	= [तप करणे]	तापयति	-ते ।
तर्क	= [विचार करणे]	तर्कयति	-ते ।
तर्ज	= [निंदा करणे]	तर्जयति	-ते ।
तिञ्	= [तीक्ष्ण करणे]	तीक्ष्णयति	-ते ।
तिल्ल	= [तेल लावणे]	तेलयति	-ते ।
तुल्ल	= [तोळणे]	तोळयति	-ते ।
तृप्	= [तृप्त होणे]	तृपयति	-ते ।
व्रस्	= [विरोध करणे]	व्रासयति	-ते ।
दण्ड	= [दंड देणे]	दंडयति	-ते ।
दुःख	= [दुःख देणे]	दुःखयति	-ते ।

संस्कृत वाक्ये ।

१. वैद्यस्य मृत्युः वनस्पतिमूळानि चूर्णयति । कः एवं चूर्णयति ?
 वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि । एवं किं न तर्कयसि ? सौ द्वौ अपि पुरुषौ तर्कयिष्यतः ।
एवं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति । तर्हि
एवं तोलयस्व । यदि एवं अपि न तोलयिष्यसि, तर्हि अहं तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः पृथक् काष्ठं छिद्रयति । कुत्र छिद्रयति ? यदा एवं
पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति ।

५ आज्ञापय तव भूलं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु । एवं किमर्थं
मो एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः मत्र भागमिष्यति तदा एव स आता-
पयिष्यति ।

६ सः मद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, अतिथीन् च तर्पयति । यदा स तान्
सर्वान् तर्पयांचकार तदा तैःपि तृप्ताः सन्तः स्वैः स्वार्थं गताः ।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति । यदि सः तत् छेदयिष्यति तर्हि एवं
तत्र गच्छ, पश्य च तं यत्र स छेत्तुं इच्छति वा न ।

८ वीरः पुरुषः स्रष्टुं तेजयति । नापितः शूरं तेजयति । ज्ञानी पुरुषः
वाचं तेजयति ।

९ यदि एवं जोषयसि । तर्हि सः तत्र गच्छतु । एवं किमर्थं तं जोषयितुं
इच्छसि ?

अशा तन्देचौ वाच्ये जर वाचक स्वतःच धारधार बनवित्तील, तर लांचा
संस्कृतचा अभ्यास पुष्कळच वाढेल. आता पुढील धातु आणखी पहा—

दशमगण उभयपद.

दुष्ट = [हालजे] दोलयति ते ।

धू = [,,] धूनयति-ते, धावयति-ते दुधाव, धूनयांचकार-चके ।
धूनयिता, धविता । धूनयिष्यति ते, धविष्यति-ते ।

४ [सं. ख. शि. भा. १४]

- घृ = [धारण करणें] धारयति-ते ।
 घृप् = [अपमान करणें] धर्षयति ते ।
 घ्यन् = [शब्द करणें] घ्नयति-ते ।
 नट् = [बोलणें] नाटयति-ते ।
 नद् = [शब्द करणें] नादयति-ते ।
 निघास् = [राहणें] निवासयति ते ।
 पक्ष् = [स्त्रीकार करणें] पक्षयति-ते ।
 पञ्च् = [विवेचन करणें] पञ्चयति-ते ।
 पट् = [बोलणें] पटयति-ते ।
 पत् = [पडणें] पतयति-ते ।
 पार् = [समाप्त करणें] पारयति-ते ।
 पिद् = [एके ठिकाणें करणें] पिडयति-ते ।
 पीद् = [पीडा करणें] पीडयति ते ।
 पुप् = [पुष्ट करणें] पोषयति-ते ।
 पूज् = [पूजा करणें] पूजयति-ते ।
 पूर् = [भरणें] पूरयति ते ।
 पूर्ण् = [पूर्ण करणें] पूर्णयति ते ।
 पृ = [पाठन करणें] पारयति ते ।

संस्कृत वाक्ये ।

१ राजा राष्ट्रं धारयति । मनुष्यः प्राणं धारयति । देही देहं धारयति ।
 वृक्षाः पुत्रानि धारयन्ति ।

२ विशानी पुरः शास्त्रलिङ्गान्त प्रपंचयति । कः पृथं प्रपञ्चयितुं
 शक्नोति ? एष किं न पंचयसे ?

३ स घोरः नदीं पारयते । तौ पुण्यौ नदीं पारयितुं न शक्नुतः ।
 पादशाकायाः सर्वेऽपि बालकाः नदीं पारयित्वास्ति नाऽत्र संशयः ।

४. जलेन तत् पात्रं पूरय । अर्धं हृदानीं तस्यात्रं जलेन नैव पूरयामि ।
 श्वः वा परश्वः वा पूरयिष्यामि । कः पूतत् पात्रं अपूरयत् ।

५. यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं
 एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

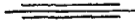
६. ते पुरुषाः साः स्त्रियाः धर्षयंचकिरे । कः एवं स्त्रीं धर्षयेत् ? किमर्थं
 त्वं तां धर्षयसि ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति सो राजपुरुषैः दंडयते ।

७. वायुः वृक्षं कथं द्रोणयति ? पश्य । त्वं तं किमर्थं आंदोलयसि ?
 यदि त्वं वृक्षं एवं द्रोणयति तर्हि वृक्षात् सर्वाणि फलानि पतिष्यन्ति ।

८. त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिडयसि ? अपूर-निर्माणाय अर्धं एवं पिडयामि ।
 कः अपूरान् करिष्यति ।

सूचना.

वाक्ये वनविष्याचा असा अभ्यास करून बोलण्यासवरण्यांत मुद्दा अशाच
 तद्द्वेष्या वाक्यांचा उपयोग करता येईल, इतकी आपली तयारी करा. असा अभ्यास
 केला असता वाचकाना संस्कृतमध्येच बोलण्याचा चांगला सराव होईल.

पाठ ६

(म० भारत० वन० अ० ६५)

बृहदथ उवाच- सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।

तद्भागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥

दृष्टशुबंणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

बहुपुष्पफलोपेत नानापाक्षिनिपेवितम् ॥ ३ ॥

निर्मलस्वादुसलिल मनोहारि सुशीतलम् ।

सुपरिध्यान्तवाहास्ते निवेशाय मनो बधु ॥ ४ ॥

संमते सार्थवाहस्य विविशुर्धनमुत्तमम् ।

उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥

बृहदथ उवाच—सा अनवद्यांगी सुन्दरशरीरवपुषा दमयन्ती तदा तन् सार्थवाहवच ध्रुवा तस्य षणिजः भाषणं श्रुत्वा, सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन षणिजो समूहेन सह जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनंतर बहुतिथे बहुदिने काले समये स्वतीते बहुकाळानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतो भद्रं सर्वत कल्याण पद्मसौगन्धिकं पद्मानां कमलानां सुगन्धिना युक्तं महत् तद्भागं कापारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठपुक्तं नानापाक्षिनिपेवितं अनेके पक्षिभिः सेवितं षणिजः दृष्टु ॥ ३ ॥ निर्मल-स्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारी मनोहर सुशीतलं अतिशीतलं तद्भागं दृष्ट्वा ते सुपरिध्यान्तवाहाः अतिपरिध्यान्तवाहनाः तत्र एव निवेशाय मन बधुः ॥ ४ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य षणिज संमते संमत्या उत्तमं वनं विविशु प्रविष्टा । तत्र पश्चिमां वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थं उवास तत्रैव निवासं अकार ॥ ५ ॥

अथाधरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिध्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
 पानीवार्यं गिरिनदीं मदप्रक्षवणाविलाम् ।
 अथाऽपश्यत् सार्थतं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
 ते तान्प्राभ्यगजान्द्रष्ट्वा सर्वे चतुर्गजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
 तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
 नगाप्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षिती ॥ ९ ॥
 स्पन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।
 मार्गं संरुध्य संसुप्तं पश्चिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

अथ निःशब्दस्तिमिते दृष्टदरहिते शब्धे शक्ति वा अधरात्रसमये मध्यरात्र-
 समये तदा परिध्रान्ते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं हस्तीनां गजानां यूथं उपा-
 गमत् आगमत् ॥ ६ ॥ मदप्रक्षवणाविलीं मदक्षवकलुषितां गिरिनदीं पानीवार्यं
 जलपानीार्यं तत् हस्तियूथं आगमत् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान्
 सुबहून् गजान् सं सार्थं च तत्र अपश्यत् ॥ ७ ॥ तदा ते सर्वे मदोत्कटाः चत-
 र्गजाः तान् प्राभ्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिसितुमिच्छन्तः वेगेन
 समाद्रवन्त तेषां हपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥ तेषां आपततां माक्रमणकारिणां
 गजानां वेगः दुःसहः सहनाय अयोग्यः अभवत् । नगाप्रात् पर्वताप्रात् शीर्णानां
 भिन्नानां अतएव क्षिती भूम्यां पततां शृङ्गाणां वेगः यथा दुःसहः भवति
 तथा स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां स्पन्दतां घानतां
 वनोद्भवाः वने उद्भूता मार्गाः नष्टाः नाशं प्राप्ताः । पश्चिन्याः कमञ्चिन्याः
 सक्षान्ते मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं संसुप्तं आसीत् ॥ १० ॥

ते तं ममृदुः सदृसा चेष्टमानं महीतले ।

हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।

केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हना गजैः ॥ १२ ॥

निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसङ्कुलाः ।

मयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥

घोराघ्रादान्धिमुञ्चन्तो निपेतुर्घरणीतले ।

वृक्षेष्वारुह्य संरन्धाः पतिता विपमेषु च ॥ १४ ॥

एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

राजन्विनिहितं सर्वं समृद्धं सार्थमंडलम् ॥ १५ ॥

आरावः सुमहान् आसीत् त्रैलोक्यभयकारकः ।

एवोऽस्मिन्निहितः कष्टस्त्रायष्वं चावताऽधुना ॥ १६ ॥

ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं यत्तमानं सार्थं ममृदुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः घण्टजः हाहाकारं प्रमुञ्चन्त कुर्वन्तः बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान् वृक्षस्तंभान् धारन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्याः दन्तैः करैः शुण्ढाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतोष्ट्राश्वबहुलाः उष्ट्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजनसङ्कुलाः पदातिजनाः सङ्कुलिताः भयात् आधावमानाः च तदा परस्परहता-परस्परघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान् विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुह्य संरन्धाः संभ्रान्ताः विपमेषु विपमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः हस्तिभिः देवेन देवप्रेरणेन आक्रम्य, हेरावन् । सर्वं समृद्धं धनयुक्तं-सार्थमण्डलं विनिहितं विशेषेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहलं शब्द आसीत् । एव कष्टः कष्टमद्, अग्निः स्मरित उपपन्नः, त्रायष्वं रक्षष्वं, अधुना चावत ॥ १६ ॥

रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत् ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥
 पयमेवाऽभिभाषन्तो विद्ववन्ति भयात्तदा ।
 पुनरेवाऽभिधास्यामि चित्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे गजसंक्षये ।
 दमयन्ती च बुबुधे भयसन्प्रस्तमानसा ॥ १९ ॥
 अपश्यद्दशसं तत्र सर्वलोकमयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा चाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः पतितः तं गृह्णीष्यं, किं प्रधावत् ?
 एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं वभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम
 वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥ तदा एवं एव अभिभाषन्तः भयात् विद्ववन्ति ।
 हे सकातराः सभयाः जनाः ! पुनः एव अभिधास्यामि, कथयिष्यामि, चित्त-
 यध्वं विचारयष्वम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये जनानां नाशे
 तथा वर्तमाने सति भयसन्प्रस्तमानसाः भयेन प्रस्तमानसाः दमयन्ती बुबुधे
 जागृति प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्वलोकमयंकरं सर्वलोकमयावहं वैशसं पलेशं
 नपश्यत् पद्मनिभेक्षणा कमलसदृशकौघना चाला दमयन्ती तत् अदृष्टपूर्वं
 दृष्ट्वा मयभोता ॥ २० ॥

पाठ ७

१ लृट् [वर्तमानकाळ] (परस्मैपद) १ भक्षयति, भक्षयतः, भक्षयन्ति ।
२ भक्षयसि, भक्षयथः, भक्षयथ । ३ भक्षयामि, भक्षयावः, भक्षयाम ।

(आत्मनेपद्) १ भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते । २ भक्षयते, भक्षयेथे,
भक्षयध्वे । ३ भक्षये, भक्षयावहे भक्षयामहे ।

१ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूतकाळ परस्मैपद)- १ भक्षयांचकार, भक्षयांच-
कृत्, भक्षयांचकृ । २ भक्षयांचकर्ष, भक्षयांचकथु, भक्षयाचक । ३ भक्षयांच-
कारचकार, भक्षयांचकृव, भक्षयाचकृन ॥

(आत्मनेपद्) १ भक्षयांचभे, भक्षयांचक्राते, भक्षयांचकिरे । २ भक्षयांच-
कृषे, भक्षयांचकथे, भक्षयांचकृत्वे । ३ भक्षयाचके, भक्षयाचकृभे, भक्षयांच-
कृमहे ।

(सूचना-येथे “ भक्षया ” च्या पुढे “ आस, वभूव ” इत्यादि रूपे
लागूनगुढां “ भक्षयामास, भक्षयांवभूव ” इत्यादि रूपे होतात याविषयी पूर्वी-
गुढां लिहिलेच आहे] .

१ लृट् [अनद्यतन भविष्यकाळ, परस्मैपद] १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यती,
भक्षयिष्यतः । २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यस्य, भक्षयिष्यतः । ३ भक्षयिष्यामि,
भक्षयिष्यामः, भक्षयिष्यामः ।

(आत्मनेपद्) भक्षयिष्यते, भक्षयिष्यती, भक्षयिष्यतः । भक्षयिष्यते, भक्षयि-
ष्यताथे, भक्षयिष्यध्वे । भक्षयिष्यते, भक्षयिष्यताथे, भक्षयिष्यतःमहे ॥

४ लृट् [गविष्यकाळ] [परस्मैपद]- १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यतः, भक्षयिष्यन्ति २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथः, भक्षयिष्यथ ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्याव भक्षयिष्याम ॥

[आत्मनेपद] १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते । २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्येथे, भक्षयिष्यथे । ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे ।

५ लोट् [याच्ञा प्रयोग वेदामध्येच होत असतो]

६ लोट् [आशीर्वाद-परस्मैपद]- १ भक्षयतु-भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय-भक्षयतात्, भक्षयताम्, भक्षयत । ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाय ।

(आत्मनेपद) भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेषाम्, भक्षयध्वम् । ३ भक्षयै, भक्षयावहे, भक्षयामहे ।

७. लृट् (अनद्यत न भूतकाळ) (परस्मैपद) १ अभक्षयत्, अभक्षयताम्, अभक्षयन् । २ अभक्षय, अभक्षयताम्, अभक्षयत । ३ अभक्षयम्, अभक्षयाव, अभक्षयाम ।

[आत्मनेपद]- १ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त । २ अभक्षयथा अभक्षयेषाम्, अभक्षयध्वम् । ३ अभक्षये, अभक्षयावहे, अभक्षयामहे ।

८. लिट् [विध्यर्थ-परस्मैपद]- १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्, भक्षयेयुः । २ भक्षयेः, भक्षयेत, भक्षयेत । ३ भक्षयेयं, भक्षयेव, भक्षयेम ।

[आत्मनेपद] १ भक्षयेत, भक्षयेयाताम्, भक्षयेत् । २ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथाम्, भक्षयेथ्वं । ३ भक्षयेय, भक्षयेवहे, भक्षयेमहे ।

यान्तर ददाव्या गणाचे धातु पहा—

दशम गण उभयपदी धातु.

- प्रथ् = [प्रसिद्ध करणे] प्रथयति ते । प्रथयाचकार ।
 प्री = [रलुह्ण होणे] प्रीणयति ते । प्रीणयाचकार ।
 बध् = [बाधणे] बाधयति ते । बाधयाचकार ।
 बध् = [„] बंधयति-ते । बधयाचकार ।
 भक्ष् = [खाणे] भक्षयति-ते । भक्षयाचकार ।
 भू = [विचार करणे] भावयति-ते । भावयाचकार ।
 भूष् = [अलंकार घालणे] भूषयति-ते । भूषयाचकार ।
 मड् = [भूषित करणे] मडयति ते । मडयाचकार ।
 मंञ् = [विचार करणे] मन्त्रयति ते । मन्त्रयाचकार ।
 मह् = [पूजा करणे] महयति ते । महयाचकार ।
 मान् = [सन्मान करणे] मानयति ते । मानयाचकार ।
 मार्ग् = [शोधणे] मार्गयति-ते । मार्गयाचकार ।
 मार्ज् = [शुद्ध करणे] मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मिश्र् = [मिश्रण करणे] मिश्रयति-ते । मिश्रयाचकार ।
 मुच् = [मुक्त करणे] मोचयति-ते । मोचयाचकार ।
 मूत्र् = [शुतणे] मूत्रयति-ते । मूत्रयाचकार ।
 मृज् = [शुद्ध करणे] मार्जयति-ते । मार्जयाचकार ।
 मृप् = [सहन करणे] मर्षयति-ते । मर्षयाचकार ।
 यञ् = [बंधन करणे] यन्त्रयति-ते । यन्त्रयाचकार ।
 यम् = [बांधणे] यमयति ते । यमयाचकार ।
 युञ् = [योजना करणे] योजयति-ते । योजयाचकार ।
 रच् = [रचना करणे] रचयति ते । रचयाचकार ।
 रस् = [रस घेणे] रसयति-ते । रसयाचकार ।

संस्कृत वाक्ये.

१. विश्वामित्रः ग्रंथं रचयति । कः एतत् अरचयत् ? यः एवं अरचयत् स हृदानीं कुत्र गतः ?

२. भृत्यः प्रभातसमये समं स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचकुः । एवं श्वः मार्जयिष्यति किम् ?

३. यथा जश्वः मूत्रयति, तथा श्वा न मूत्रयति । इत्यो प्रभूतं मूत्रयति, परन्तु मत्स्या न मूत्रयति ।

४. मनुष्यः स्वदेहं अलंकारैः भूषयति । ज्ञानी पुत्र्यः एवं न भूषयति । तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५. हृदानीं कः जश्वं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न हृच्छति, स हृतः स्थानात् दूरं गच्छतु ।

६. रामः प्रजां प्रीणयांचकार । युधिष्ठिरः जपि सतान् मित्रान् जप्रीणयत् । किं एवं तथा प्रीणयिष्यति ?

७. सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय । एवं तत् सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्याः भैषज्यानि मिश्रयांचकुः ?

८. राजा प्रीत्या सर्वांश्च दासान् जय वा श्वो वा मोचयिष्यति । ते राजपुरुषाः तान् सर्वांश्च मोचयांचकुः ।

याप्रमाणे संस्कृत वाक्ये चूनचून दृष्टव्या गणान्या भार्गुचा ठिठ्ठिकर्णो उपयोग करणाना अभ्यास वाचरानी वाडवावा.

संस्कृत वाक्ये.

१. ऋत्विक् देवतां स्तोमयति । यजमानः स्तोमयाचकार ।
- २ अहं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?
- ३ नरः पशून् हिंसयति । व्याघ्र हस्तिनं हिंसयति ।

याप्रमाणे योडथीश्या धातुंचा उरयोग करून नेहमी वाक्ये वनविष्याचा अभ्यास विशेष करारा या पुस्तकात दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकांनी नीट घ्यानांत ठेवले, तरीसुद्धा संस्कृत भाषा त्यांना पुढळ लौकर समजू लागेल धातुंचीं रूपे चांगलीं समजू लागलीं, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजू लागते.

वर सांगितलेले दशम गणाचे उभयपदी धातु आहेत या गणांत प्रायः फक्त परस्मैपदाचे धातु नसतातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्याचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपे होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु काहीं योजे आहेत, त्यापैकी पुढे काहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

- अर्थ = [मागणे] अर्थयते । अर्थाचके । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ।
 कुरुस् = [निदा करणे] कुरुसयते । कुरुसाचके । कुरुसयिता । कुरुसयिष्यते ।
 गंध् = [हिंसा करणे] गंधयते । गंधयाचके ।
 गर्भ् = [घमेंड करणे] गर्भयते । गर्भयाचके । गर्भयिता । गर्भयिष्यते ।
 चित् = [विचार करणे] चेतयते । चेतयाचके ।
 तर्ज् = [निदा करणे] तर्जयते । तर्जयाचके ।
 श्रुद् = [श्रुटणे] श्रोत्यते । श्रोत्याचके ।

- दंश् = [दंश करणे] दंशयति । दंशयांचके ।
 दंस् = [दंश करणे] दंसयते । दंसयांचके ।
 भर्त्स = [निंदा करणे] भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।
 मृग् = [श्लोषणे] मृगयते । मृगयांचके ।
 यक्ष् = [पूजा करणे] यक्षयते । यक्षयांचके ।
 वीर् = [वीर्यवान् होणे] वीर्यते । वीर्यांचके ।
 संग्राम् = [युद्ध करणे] संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपे फक्त आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेच होत असतात. आत्मनेपदाचीं रूपे पूर्वीच्या धातूंतून दिलींच आहेत. त्याप्रमाणेच यांचींही रूपे बनवून वाक्ये करा—

संस्कृत वाक्ये.

१. भिक्षुकः धनं प्रार्थयते । एवं किं न प्रार्थयसे ! अहं अर्थये । स तदा अर्थयांचके । ते अर्थयांचकिते ।

२. वीरः गर्वयते । वीरपुरुषा गर्वयिष्यन्ते । एवं एवं मा गर्वय । गृध्रं गर्वयांचकृद्दे ।

३. एवं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४. सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क पुनं एवं भर्त्सयेत् ?

६. राजा मने व्यभिं मृगयते । त्वं मृगयसे किं !

७. यः वीरयते स एव वीरः मयाते ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतनगोः संग्रामयांचकः ।

९. एवं शंघयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति !

१०. भ्रातरः परस्परं क्रुत्सयांचकः ।

याप्रमाणे वाक्ये बनवून वाचकांनी त्यांचा नेहमी बोलण्यांत उपयोग करावा.

संस्कृत वाक्ये.

१. ऋत्विक् देवता स्तोमयति । यजमानः स्तोमयाचकार ।
- २ अर्धं मोदकान् स्वादयामि । कः रसं अस्वादयत् ?
- ३ नरः पशून् हिंसयति । ग्यात्र हस्तिनं हिंसयति ।

याप्रमाणें शेटथोऽग्रा धातून्वा उरयोग करून नेहमी वाक्यें वनविण्याचा अभ्यास विशेष करावा. या पुस्तकात दिले आहेत इतके दहाव्या गणाचे धातु जरी वाचकांनी नीट ध्यानात ठेवले, तरीमुद्धा संस्कृत भाषा त्यांना पुष्कळ लौकर समजू लागेल धातूंचीं रूपें चागरीं समजू लागलीं, म्हणजेच संस्कृत भाषा सहज समजू लागते.

वर सांगितलेले दसम गणाचे उभयपदी धातु आहेत या गणात प्रायः एक परस्मैपदाचे धातु नसतातच. उभयपदी जे धातु असतात, त्यांचीं परस्मै व आत्मनेपदाचीं रूपें होत असतात. परंतु केवळ आत्मनेपदी धातु काहीं थोडे आहेत, त्यापैकीं पुढें काहीं दिले आहेत, ते पहा—

दशम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी धातु.

- अर्ध = [भागणे] अर्धयते । अर्धयाचके । अर्धयिता । अर्धयिष्यते ।
 कुरुस् = [निदा करणे] कुरुसयते । कुरुसयाचके । कुरुसयिता । कुरुसयिष्यते ।
 गंध् = [हिंसा करणे] गंधयते । गंधयाचके ।
 गर्भ् = [घमेंड करणे] गर्भवते । गर्भयाचके । गर्भविता । गर्भविष्यते ।
 चित् = [विचार करणे] चेतयते । चेतयाचके ।
 तर्ज् = [निदा करणे] तर्जयते । तर्जयाचके ।
 श्रुद् = [श्रुतणे] श्रोत्यते । श्रोत्याचके ।

- दंश् = [दंश करणे] दंशयति । दंशयांचके ।
 दंस = [दंश करणे] दंसयते । दंसयांचके ।
 भर्त्स = [निंदा करणे] भर्त्सयते । भर्त्सयांचके ।
 मृग् = [शोधणे] मृगयते । मृगयांचके ।
 यक्ष = [पूजा करणे] यक्षयते । यक्षयांचके ।
 वीर = [वीर्यवान् होणे] वीरयते । वीर्यांचके ।
 संग्राम = [युद्ध करणे] संग्रामयते । संग्रामयांचके ।

या धातूंचीं रूपे फक्त आत्मनेपदाच्या रूपाप्रमाणेच होत असतात. आत्मने-पदाचीं ह्यं पूर्वीच्या धातूंतून दिर्गाच आहित. त्याप्रमाणेच यांचीही रूपे बनवून वाक्ये करा—

संस्कृत वाक्ये.

१. मिथुकः धनं प्रार्थयते । एवं किं न प्रार्थयसे ? अहं अर्थये । स तदा अर्थयांचके । ते अर्थयांचकिरे ।

२. वीरः गर्वयते । वीरपुरुषा गर्वयिष्यन्ते । एवं एवं मा गर्वय । यूयं गर्वयांचकृद्वे ।

३. एवं चेतयसे । सर्वे चेतयिष्यन्ते । स चेतयांचकार ।

४. सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पः मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।

५. राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेत् ?

६. राजा वने न्याघ्रं मृगयते । एवं मृगयसे किं ?

७. यः धीरयते स एव धीरः भवति ।

८. सर्वे पुरुषाः पानिपतनगे संग्रामयांचक्रुः ।

९. एवं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?

१०. भ्रातरः परस्परं क्रुत्सयांचक्रुः ।

याप्रमाणे वाक्ये बनवून वाचकांनी त्यांच्या नेहमी बोलण्यांत उपयोग करावा.

मम जीवता विना पाद्विक्रीते, आदितं, क्रीते वा वदरतेन मया वा न शक्यं
कोपयितुम् । अहं पुनः वनात् आत्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भवि-
ष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि । ” इति ।

पुनः धातुः पादयोर्निपत्य भृशं पार्थयामास भरतः— “ अहमेकस्तु
सुमहदाग्रं नोत्सहे रक्षितुम् । एवं हि शक्तः लोकस्य परिपालने ” । इति ।

राम पुनरत्राच— “ हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवात् वा
पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलाभवीयात्, न स्वहं पतिज्ञं त्यजेयम् । ”
इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं । स आह च “ कार्यं । देहि तव पादुके । पुते
हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः । ” इति

तदा रामस्तथा हृष्ट्या पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संयगम्य
उवाच— “ चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी धसिष्यामि नगराद् यदिः,
आगमनं तव आकाशम् ते पादुकयोः उपरि राज्यसंभ्रं न्यस्यामि । संपूर्णं हि
चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं क्षत्रुघ्नं भरतं परिष्वज्य उवाच— “ रक्ष
मातर कैकेयीं मातां प्रवि रोष न कुरु । ” इति ।

हरदुःखा बभ्रुवरीताश्रो रामः आतरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि
राघवं प्रदक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स अयोप्यां आजगाम ।

सतो मातुः अयोप्यां निक्षिप्य भरतोऽवधीत्— “ अहं नंदिनामं
गामिष्यामिः । ” सतो मंत्रिणामनुमते भरतोः सुनिवेशधरो नंदिनामेऽरसत् ।
अभिषिष्य तत्रार्थपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

पाठ १०

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यक्षीत । प्रभाते भरतो राम-
चन्द्र सुहृन्मध्ये उपविष्टमवधीत्- “ मे माता कैकेयी त्वया संखिता । रामं
च मर्षं दत्ताम् । तदेव राज्यं तुभ्यमहं ददामि । अकण्ठकं मुंक्ष्व राज्यम् । ”
इति । रामस्तु तदा भरतं एवं समाश्रामयत् ।

रामे उवाच— “ न आत्मनः वामचारो हि पुरुषः । किंतु अनीश्वर ।
सर्वेऽपि क्षयान्ता । संयोगा वियोगान्ता । मरणान्तं च जीवित । अतस्त्व
स्वस्थो भव । अयोध्यां गच्छ, शोकं त्यज । यथा विद्या नियुक्तोऽसि तथा
शुभ । अहमपि पुण्यकर्मणा तेनैव विद्या यत्र नियुक्तोऽसि तत्रैवाऽस्वार्थस्य
सासनं परिष्यासि । उभयोरपि आवयोः स पिता मान्य एव । ”

भरत उवाच— “ हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत् अमिष्टं पापं
शुद्धया मात्रा हृतम् । बद्धोऽसि धर्मबन्धेन तेन इमां मातरं पापकारिणीं
न हन्मि । तात च न परिमर्दं स जस्माकं दैवतम् । को हि धर्मज्ञ इदं
कुर्यात् प्रिय परिचिकीर्षुं, अस्तका दे हि प्राणिन मुष्मन्ति इति शुभ ।
तामत्यक्षीकृतमत्र । प्राणु भगवन् सर्वान् । क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं । क्व
जटा क्व च प्रतापजनम् । अहं हि भवत पातः ज्ञानेन स्थानेन जन्मना
च । सोऽहं भवति निष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां किञ्चिदप्यद्रक्ष ।
नोभेज्जवता सार्धं अहमपि गमिष्यामि वनम् । ” इति ।

एतच्छ्रुत्वा लक्ष्मणाग्रगो रामः पुनः प्रत्युवाच— “ हे ध्यातः ! पुरा
किल तव पित्रा देवासुरव्यग्रामे तव अतर्क्यं दौ चरी दत्तौ । ताभ्यां वराभ्यां
सा तव माता तव राज्यं मम च प्रशुभ्रजन् अयाचत । सोऽहं पितुः सत्यवादे
सिद्धत, भवावपि पितरं सत्यवादिनं कर्तुंमर्षति । मत्से लोकं प्रतिष्ठितः ।
भूमिं कीर्तिं गतो लक्ष्मीं सत्यमेव समनुपहतंते । सत्यमेव तवो भजेत् ।

मम जीवता विद्या यद्विक्रीतं, आदितं, श्रीतं वा तद्भरतेन मया वा न शक्यं
लोपयितुम् । अहं पुनः वनात् आत्रा लक्ष्मणेन सह यदा प्रत्यागतो भवि-
ष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भविष्यामि । ” इति ।

पुनः भ्रातुः पादयोर्निपत्य भृशं पार्ययामास भरतः— “ अहमेच्छु
सुमहदायं मोरसहे रक्षिणुम् । एवं हि शक्तः लोकस्य परिपाकने ” । इति ।

राम पुनरुवाच— “ हे भरत । लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयात् हिमवान् वा
पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीशान्, न एवं प्रापिशां त्यजेयम् । ”
इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातं । स आह च “ आर्य । देहि तव पादुके । पृते
हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः । ” इति

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संभ्रणाय
उवाच— “ चतुर्दश वर्षाणामहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् बहिः,
आगमनं तव आकांक्षन् ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि । संपूर्णं हि
चतुर्दशे वर्षेऽदनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां, हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं परिष्वज्य उवाच— “ रक्ष
माचरं कैकेयीं मातां प्रति रोष न कुरु । ” इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीजाशो रामः भ्रातरं भरतं विलसर्ज । भरतोऽपि
राघवं प्रदक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स जयोध्यां आजगाम ।

सतो मातुः जयोध्यां निक्षिप्य भरतोऽनधीत्— “ अहं नन्दिप्रामं
गामिष्यामिः । ” सतो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नन्दिप्रामेऽवसत् ।
अभिपिच्य तत्रार्थपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु भववातेषु सखक्षमणो रामचन्द्रस्तत्र वासं वारोच्यते ।
ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचन्द्रः समार्यैः वनं प्रविशेत् ।

द्वन्द्वकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाधमसंभक्तं ददर्श । तत्रैवास्तापसाः
सिद्धाश्च तान् रामचन्द्रादीन् ययान्यायं तर्पयामासुः । कृताविष्वास्तु ते
मुनीनामंत्रय धनमेवाऽम्वाणाहन्त । रामलक्ष्मणौ तत्र भैरवं पुरुषाद्यं विराभं
नाम राक्षसं दृशतः । अपक्रम्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । “ अविष्कृति मने-
यं भार्या । रुधिरं च युषयोः पास्यामि । ” इति । रामलक्ष्मणौ तु ततो दीर्घं
शरवर्षं वधवर्तुः । सौमित्रिः सभ्यं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहुं बभञ्ज । राम-
बाणेन विद्धः विराधः भूमौ पयात ममार च ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगत्याधमं अभिजग्मुः । शरमंगेजापि
रामस्य आविष्मं यथायोग्यं कृतम् ।

शब्द

शोचत् = शोक करणारा

रजनी = रात्र

सुहृद् = मित्र

सान्त्वित = शांत केला

अकंटक = निरकंटक, दु सरहित

समाश्वासयत् = धीर दिला

कामधारः = मनाला धाटेल

तसा व्यवहार.

स्वस्थ = शांत.

नियुक्त = प्रेरित.

शासन = आज्ञा

प्रोषित = प्रवासाला गेला

किञ्चिद्य = पाप

सत्यवाद् = सत्यवचन

अनुवर्तते = पाठीमागून घालतो

भजेत् = सेवा करावी.

विक्रीत = विकलेले

आहित = राखले

क्षयांतं = नाश होवटीं आहे

असें.

क्रीत = छोटी केले.

सृशं = पुनः

अपेयात् = निघून जावें

हिमवत् = हिमालय पर्वत

गर्हं = निंदा करणे
 परिचिकांपुंः = इच्छेप्रमाणं
 करणार.
 प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष केलें.
 श्रातु = रक्षण करो
 हुताशन = अग्नि
 परिष्वज्य = आलिंगन देऊन.
 रोषः = क्रोध
 विससर्ज = सोडून दिलें.
 प्रदाक्षिणं = प्रदोक्षणा
 अपयात = गेलेला
 भैरव = भयंकर
 पुरुपादः = मनुष्यभक्षक
 सौमित्रिः = लक्ष्मण

द्विमं = बर्फ.
 अश्रुपरीताक्षः = अश्रूनीं
 ज्याचे डोळे भरले आहेत.
 वेला = सीमा.
 अतीयात् = उल्लंघन करील
 पादुका = राडावा.
 प्रायच्छत् = दिलें.
 संप्रणम्य = नमन करून
 आकांक्षन् = इच्छा करणारा
 वासः = राहणें
 अरोचयत् = पसंत केलें.
 अभ्यनुष्ठात = आज्ञा केल्या.
 मण्डल = समूह
 आमंड्य = बोलावून.

समासाः ।

१. रामभरतादयः = रामश्च भरतश्च रामभरती । रामभरती आदौ येषां ते रामभरतादयः ।
२. सुहृन्मर्ष्यं = सुहृदां मर्ष्यं ।
३. अक्रंष्टकं = न विद्यते कंठकाः यस्मिन् कन् ।
४. कामचारः = कामं यथा स्थानं तथा परति ।
५. अनीश्वरः = न ईश्वरः ।
६. क्षयान्तः = क्षयः भन्ते यस्य ।
७. मरणान्तः = मरणं भन्ते यस्य ।

८. स्वस्थ = रास्मिन् स्थितः ।
९. पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य ।
१०. सत्यप्रतिज्ञः = सत्ता प्रतिज्ञा यस्य ।
११. धर्मज्ञः = धर्मं जानाति इति ।
१२. प्रजापालनं = प्रजानां पालनं ।

अंक १५ ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

[संस्कृत भाषेन अध्ययन करणवाचा सोपा उपाय]

भाग १५ वा

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर आतवळेकर

अध्यक्ष- स्वाध्याय-मण्डल, साहित्य माचस्पति, गीतार्त्तकार

तृतीय आवृत्ति

संवत् २०१० शके १८७५ सन १९५४

मूल्य ८ आणे

दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या

गणांचे धातु

१३ व्या भागात पहिल्या गणाच्या धातूंचीं रूपें कशीं बनवावीत, हें सांगितलें व १४ व्या भागात दहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें कशीं बनवावीत तें सांगितलें. याच दोन गणांचे धातु विशेष उपयोगी असून याची संख्या इतर सर्व गणांच्या सख्येपेक्षां जास्त आहे, म्हणून या दोन गणांच्या धातूंचा अभ्यास जर नांइ झाला, तर संस्कृतमधील अर्घ्याद्विन अधिक धातूंचा वाचकाना परिचय होईल. बाकीचे धातु सरलेल्या आठ गणांत थोडे थोडे वाटले गेले आहेत. या आठ गणांपैकीं, दुसऱ्या, चौथ्या व सहाव्या या तीन गणांच्या धातूंचीं रूपें कशीं बनवावयाचीं त्यांची माहिती आता या भागात दावयाची आहे या तीन गणांचा न्वागला अभ्यास म्हण वाचकांनीं संस्कृत भाषेमध्ये आगली अधिक प्रगति करून घ्यावी.

सहाव्या गणाच्या धातूंचीं रूपें बनविजे बरेंच सेपें आहे; म्हणून प्रथम सहाव्या गणाचीच माहिती या पुस्तकात दिली आहे त्यानंतर चौथ्या व दुसऱ्या गणाची माहिती दिली आहे.

लेखक

श्री. दा. सातपळेकर

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

पंचदशो भागः ।

पाठ १

सहाय्या गणाच्च धातु

प्रथम गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी 'अ' लागतो आणि सहाय्या गणाच्या धातूंना 'अय' लागतो, हे १३ व १४ या भागांमध्ये सांगितलेच आहे. त्याच-प्रमाणे या सहाय्या गणाच्या धातूंना 'अ' लागतो. पहिल्या गणाचा 'अ' व सहाय्या गणाचा 'अ' यांत थोडा फरक आहे. तो असा की, पहिल्या गणाच्या 'अ' च्या पूर्वीच्या वृत्त स्वराचा गुण होत असतो व सहाय्या गणाच्या 'अ' च्या पूर्वीच्या स्वराचा गुण होत नाही. जसे—

१ बुध् = (जाणणे) प्रथम गण = बोधति, बोधतः, बोधन्ति ।

२ गुज् = (शब्द करणे) पष्ठ गण = गुजति, गुजतः, गुजन्ति ।

'बुध्' धातु सहाय्या गणाचा असता तर त्याचे रूप 'बुधाति' असे झाले असते आणि तसेच 'गुज्' धातु हा पहिल्या गणाचा असता तर त्याचे रूप 'गोजति' असे झाले असते. इतर या दोन्ही गणांमध्ये फरक आहे. बाबदांनी त्या भेदाकडे विशेष लक्ष घावे. बाकीच्या सहाय्या गणाच्या धातूंनी हेच बहुतेक प्रथम गणाच्या रूपांप्रमाणेच होतात. फक्त वर सांगितलेला गुण होण्या न होण्याचा फरक विशेष महत्त्वाचा आहे. आतां या गणाच्या धातूंची हजे पुढे दिली आहेत, ती पहा—

चल् = चालणे (पठ गण)

- १ लट् = (वर्तमान काल) = १ चलति, चलतः, चलन्ति ।
२ चलसि, चलस्यः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलाम् ।
- २ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ चचाल, चचलतुः, चचलुः ।
२ चचालिथ, चचलथुः, चचल । ३ चचाल, चचालिव,
चचालिम ।
- ३ लुट् = (अनद्यतन भविष्य) = १ चलिता, चलितारौ, चलितारः ।
२ चलितासि, चलितास्यः, चलितास्य । ३ चलितासि,
चलितास्वः, चलितासम् ।
- ४ लृट् = (भविष्य०) = १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति ।
२ चलिष्यसि, चलिष्यस्यः, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि,
चलिष्यावः, चलिष्यामः ।
- ५ लेट् = (याचा प्रयोग वेदांमध्येव होत असतो.)
- ६ लोट् = (आक्षर्य) = १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल,
चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।
- ७ लङ् = (अनद्यतन भूत) = १ अचलत्, अचलताम्, अचलन् ।
२ अचलाः, अचलतम्, अचलत ३ अचलम्, अचलाव,
अचलाम ।
- ८ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । २ चले,
चलेतम्, चलेत । ३ चलेयम्, चलेव, चलेम ।
(आशीर्लिङ्) = १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासुः । २ चल्याः,
चल्यान्ताम्, चल्यास्त । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यासम् ।
- ९ लृङ् = (भूतकाल०) = १ अचालीत्, अचालिष्टाम्, अचालिषुः ।
२ अचाली, अचालिष्टं, अचालिष्ट । ३ अचालिषम्, अचा-
लिष्व, अचालिषम् ।
- १० लृङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अचालिष्यत्, अचालिष्यताम्,
अचालिष्यन् । २ अचालिष्या, अचालिष्यतम्, अचालिष्यत ।
३ अचालिष्यम्, अचालिष्याव, अचालिष्याम् ।

वाचकांनी अशा तऱ्हेने सहाव्या गणाच्या घातूंची परस्मैपदी रुने बनवावीत.

सहाव्या गणाचे घातु

परस्मैपद

- इप् = (इच्छा करणे) इच्छति । इयेष । एपिता, पृष्टा । एपिष्यति ।
 उज्झ् = (सोडणे) उज्झति । उज्झांचकार । उज्झिता । उज्झिष्यति ।
 भाच् = (स्तुति करणे) भ्रष्टति । भानर्च । भार्चिता । भार्चिष्यति ।
 ऋच्छ् = (जाणे) ऋच्छति । भानर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।
 कुष् = (सकोव होणे) कुचति । कुकोव । कुचिता । कुचिष्यति ।
 कुट् = (कुटिल होणे) कुटति । कुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।
 कृत् = (वापणे) कृन्तति । कर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ।
 कृ = (पेंकणे) किरति । चकार । कर्तिता । कर्तिष्यति ।
 क्षुर = (खरचटणे) क्षुरति । चक्षार । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।
 गु = (सौच करणे) गुचति । गुगाव । गुना । गुच्यति ।
 गुञ् = (शब्द करणे) गुञ्जति । जुगोज । गुञ्जिता । गुञ्जिष्यति ।
 गुञ्ज् = (अस्पष्ट शब्द करणे) गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुञ्जिता । गुञ्जिष्यति ।
 गुंफ् = (गुंफणे) गुफति । जुगुम्फ । गुंफिता । गुंफिष्यति ।
 गृ = (गिळणे) गिरति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।
 = गिळति । जगाल । गळिता । गळिष्यति ।
 घुर = (शब्द करणे) घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।
 घूर्ण् = (विरवणे) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।
 चल् = (चालणे) चलति । चचाल । चलिता । चलिष्यति ।

संस्कृत वाक्ये ।

१ त्वं किं इच्छसि ? तौ किं उज्झताः ? ते कोऽपि इच्छन्ति । स कदा श्रीदां कर्तुं एपिष्यति ? सर्वे बालकाः घाविभुं एपिष्यन्ति किम् ?

२ पंडिताः परमात्मानं ऋचन्ति । क एवं देवं जानते ? यदि एवं अर्चि-
ष्यसि तर्हि अहमपि देवं तथा अर्चिष्यामि ।

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कृन्तति, तथा धर्मं च कृन्तामः । नापितः केशान्
कृन्तति ।

४ बालकः बालकेन सह गुञ्जति । तदा पृथं कः जुगोज ? यूयं कदा
गुञ्जिष्यथ ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुञ्जन्ति ।

५ बालिकाः पुत्राणां मालाः गुम्फन्ति । मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि
आनयति, मालां च गुम्फति । एवं कदा मालां गुम्फिष्यामि ?

६ यत्रकारः चक्राणि घूर्णति । एवं किं घूर्णसि ? यदा स घूर्णिष्यति, तदा
एवं किं करिष्यसि ?

७ सर्वे मानवाः सायकाले भ्रमणाथ चलिष्यन्ति किम् ? बालकाः भ्रमणाथ
चलन्तु । एवं अपि भ्रमणाथ चल ।

वाचकानां यात्रमाणे धातूंचीं रूपे वनवून त्याचा वाक्यामध्ये उपयोग करावा
आणि आपला अभ्यास वाढवावा. आपल्या रोजच्या व्यवहारामध्ये सुद्धा अशाच
तऱ्हेने वाक्ये वनवून त्याचा बोलण्यासवरण्याच्या कामी नेहमी उपयोग केला
असता वाचकांचा संस्कृताचा अभ्यास बराच होईल

पाठ २

आता या घड्यात महाभ्या गणाच्या धातूंचीं काही परस्मैपदी रूपे दिलीं
आहेत. तीं पाठ केलीं असतां वाचकानां सहाभ्या गणाच्या इतर धातूंचीं रूपेही
सहज करता येतील.

जुह् = (जोडणें.)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ जुहति, जुहतः, जुहन्ति । २ जुहवि,
जडधः. जडध । ३ जुहामि, जुहावः, जुहामः ।

तिल् = (तेल लावणं.)

२ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) १ तिलेत्, तिलित्तुः, तिलित्तुः ।
० तिलेत्थि, तिलित्तुः, तिलित्तुः । २ तिलेत्, तिलित्तुः, तिलित्तुः ।

तृप् = (तृप्त होणं.)

३ लृट् = (अनद्यतन भविष्य०) = १ तर्षिता, तर्षितारौ, तर्षितारः ।
२ तर्षितासि, तर्षितास्यः, तर्षितास्य । ३ तर्षितामि, तर्षितास्यः, तर्षितामः ।
सूचना— या धातूची ' तर्षा, त्रसा ' अशांही रूपें होतात.

वृट् = (तोडणं)

४ लृट् = (भविष्य) = १ वृटिष्यति, वृटिष्यतः, वृटिष्यति । २
वृटिष्यसि, वृटिष्यस्यः, वृटिष्यस्य । ३ वृटिष्यामि, वृटिष्यावः, वृटिष्यामः ।
५ लोट् (गान्धा प्रयोग फक्त वेदान्तार्थेच होत असतो.)

धु = (हालवणं.)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = १ धुनु, धुवताम्, धुवन्तु । २ धुव, धुवतम्,
धुवत । ३ धुवाभि, धुवाव, धुवाम ।

जु = (स्तुति करणं.)

७ लृट् (अनद्यतनभूत) = १ अनुवत्, अनुवताम्, अनुवन्तु ।
२ अनुवः, अनुवतम्, अनुवत । ३ अनुवाम्, अनुवाव, अनुवाम ।

याचप्रमाणं महाश्या गणान्या इतर धातूंचीही रूपें वंनवाचीत—

पठ गण परस्मैपदी धातु

पुट् = (छेदणं) पुटति । पुटोत् । पुटिता । पुटिष्यति ।

पुट् = (भेदणं) पुटति । पुटोत् । पुटिता । पुटिष्यति ।

पुट् = (जोडणं, बाधणं) पुटति । पुटोत् । पुटिता । पुटिष्यति ।

तिल् = (तेल लावणं) तिलति । तिलेत् । तिलिता । तिलिष्यति ।

तृट् = (क्षमणं, भाडणं) तृटति । तृटोत् । तृटिता । तृटिष्यति ।

तृट् = (तोडणं) तृटति । तृटोत् । तृटिता । तृटिष्यति ।

तृप् = (तृप्त होणं) तृपति । तृप । तृपिता । तृपिष्यति ।

- वृट् = (तोड़ने) वृटति । वृत्रोट् । वृटिता । वृटिष्यति ।
 दृभ् = (संबन्ध जोड़ने) दृमति । दृदभं । दृभिवा । दृभिष्यति ।
 संदृभ् = (संबन्ध जोड़ने) संदृमति । संदृदभं । संदृभिवा । संदृभिष्यति ।
 धि = (धारण करने) धियति । धिपाय । धेवा । धेष्यति ।
 धू = (हालविणे) ध्रुवति । दुधाव । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।
 ध्रु = (गति देणे, स्थिर होणे) ध्रुवति । दुधाव । ध्रुता । ध्रुष्यति ।
 नु = (स्तुति करने) नुवति । नुनाव । नुविता । नुविष्यति ।
 पिश्र् = (रंग देणे) पिशति । विवेश । पेशिता । पेशिष्यति ।
 पुण् = (शुभ कर्म करने) पुणति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।
 पुर = (पुढे जाणे) पुरति । पुवार । पोरिता । पोरिष्यति ।
 पृण् = (संतुष्ट होणे) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।
 प्रच्छ् = (विचारणे) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
 वृद् = (उद्योग करने) वृद्धति । ववर्द्ध । वर्द्धिता । वर्द्धिष्यति ।
 भुज् = (कुटिल होणे) भुजति । भुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
 मस्ज् = (स्नान करने) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।
 मृ = (मरणे) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

- संस्कृत वाक्यानि

१ यथा नापितस्य क्षुरः क्षुरति, तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि क्षुरन्ति एव ।
 तव क्षुरिकाः बालकं क्षुरिष्यन्ति ।

२ एवं किमर्थं वृक्षं तुडसि ? क उद्यानस्य वृक्षान् तुतोड ? या वृक्षं तुतोड
 स कुत्र अस्ति ?

३ स देवान् मनुष्यान् पितरान् च अज्ञेन तर्पिष्यति । यः सदा अस्त्रादिना
 देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः ।

४ वायुं वनस्थान् वृक्षान् ध्रुवति । एवं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः ? स एव
 वृक्षं ध्रुवतु, एवं तत् तथा मा ध्रुव ।

५ एवं अधुना कं नुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मान नुवन्तु । क अपि
 मानवं मा नुवन्तु ।

६ शृणु स त्वो किं पृच्छति । शृणुं पृच्छथ । ते प्रक्षयन्ति । शृणुं सर्वे अपि-
प्रक्षान् प्रच्छथ ।

• छात्राः नदीशले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन् जगाधे जले
ममज्जुः । त्वं कदा मंक्ष्यसि ?

८ सर्वेऽपि प्राणिनः जलेन उदरं पूणन्ति । त्वं कदा तस्यात्रं जलेन
अपूणः ? मेघः जलेन पृथिवीं परिष्पति ।

९ अहं इदानीं तिलामि । स अहः तेलिष्यति । त्वं कदा तेलिष्यसि ? यदा
सर्वे तेलिष्यन्ति तदा अहमपि तेलिष्यामि ।

बाचकांनीं अशा रीतींनीं वाक्यें बनवावीं आणि धातूंचीं रूपें बनवण्याचा
अभ्यास करावा. आतां थोडेसे धातु पहा—

षष्ठ गण परस्मैपदी धातु

मृश् = (विचार करणे) मृशति । ममर्श । म्रष्टा । म्रक्ष्यति ।

रुज् = (मग्न होणे) रुजति । रुरोज्ज । रोज्जा । रोक्ष्यति ।

लिख् = (लिहिणे) लिखति । लिखेत् । लेखिता । लेखिष्यति ।

विश् = (प्रवेश करणे) विशति । विवेश । वेष्टा । वेक्ष्यति ।

यश्च् = (छेदन करणे) यश्चति । यश्चश्च । यश्चिता । यष्टा । यश्चिष्यति ।
यक्ष्यति ।

शुभ् = (शोभणे) शुभति । शुशोभ । शोभिता । शोभिष्यति ।

सुर = (ऐश्वर्ययुक्त होणे) सुरति । सुषोर । सोरिता । सोरिष्यति ।

सू = (प्रेरणा करणे) सुवति । सुषाव । साविता । सविष्यति ।

सृज् = (उत्पन्न करणे) सृजति । ससर्ज । स्रष्टा । स्रक्ष्यति ।

स्पृश् = (स्पर्श करणे) स्पृशति । परस्पर्श । स्पष्टा । स्पक्ष्यति ।

स्फुट् = (विकसित होणे) स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटिता । स्फुटिष्यति ।

स्फुर् = (स्फुरण पावणे) स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरति । स्फुरिष्यति ।

स्फुल् = (हातणे) स्फुलति । पुस्फोल । स्फुलित्वा । स्फुलिष्यति ।

द्विल् = (हातणे) द्विलति । गिद्वेळ । द्वेलित्वा । द्वेलिष्यति ।

कांहीं लकारांचीं रूपे

विद् = (शिरणे, घुतणे)

८ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ विशत्, विशताम्, विशेयु । २ विशे, विशेतम्, विशेत । ३ विशेषम्, विशेष, विशेषम् ।

(आशीर्लिङ्) १ विश्यात्, विश्याताम्, विश्यासु । २ विश्या, विश्यामत्, विश्याम् । ३ विश्यास, विश्यास्व, विश्याम्य ।

९ लुङ् = (भूतकाल) १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन् । २ अविक्ष, अविक्षतम्, अविक्षत । ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम् ।

१० लुङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन् । २ अवेक्ष्य, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यत । ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम् ।

संस्कृत वाक्यानि

१ एव किं हृदानीं मृगसि ? अहं किमपि न मृगामि । एव एव सर्वं मृग । अनुप्या मृगान्तु । एव किं न अक्षयसि ?

२ बाळका. स्वगृहे विद्वान्तु । पक्षिणः तत्र न वेदवन्ति । एव कदा तस्मिन् गृहे वेदयसि ?

३ अधिकारिण पत्राणि लिखन्ति । रामः एक पत्र लिखेत् । यदा एव नियध लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि ।

४ मलिना पुरुषा तत्र जल स्पृशन्तु । एव शान् रुग्णान् न स्पृश । अहमेव त स्पृश्यामि ।

५ नट तत्र कथं हिलति तत् पश्य । एवं यथा न हिलसि । कदा त्वं तथा अहिल यथा म हिलसि ?

६ एव सर्वानपि पृक्षान् किमर्थं प्रक्षसि ? स कदा वनस्पतीन् वदश्च ? अहं कदापि नैव वदश्रियामि ।

७ नरपति सभायां शुभति । त्वमपि तथा शुभसि यथा स शुभति । अलकारैः एव शोभिष्यसि ।

वाचनीनी या पदतीने वाक्ये वनवाची आणि आपला अभ्यास उत्स हाने वाडवावा

पाठ ३

सहाय्या गणाचे आत्मनेपदी धातु

सहाय्या गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपं कशीं बनवावीं, हें मागील दोन पद्यांतून सांगितलें. आतां आत्मनेपदी धातूंचीं रूपं बनविण्याची रीत या पद्यांत पहा—

कु = शब्द करणें.

१ लट् (वर्तमान काल) = १ कुवते, कुवेते, कुवन्ते । २ कुवसे, कुवेथे, कुवथ्ये । ३ कुवे, कुवावहे, कुवामहे ।

जुष् = सेवन करणें.

२ लिट् (अनद्यतन भूतकाल) = १ जुजुषे, जुजुषाते, जुजुषिरे । २ जुजुषिषे, जुजुषाषे, जुजुषिष्वे । ३ जुजुषे, जुजुषावहे, जुजुषामहे ।

आ-इ = आदर करणें.

३ लुट् = (भविष्यकाल) = १ आदतां, आदतांरी, आदतांरः । २ आदतांसे, आदतांसाथे, आदतांष्वे । ३ आदतांहे, आदतांस्वहे, आदतांम्यहे ।

धृ = घरणें.

४ लृट् (भविष्यकाल) = १ धरिष्यते, धरिष्येते, धरिष्यन्ते । २ धरिष्यसे, धरिष्येथे, धरिष्यथ्वे । ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे, धरिष्यामहे ।

लृज् = लक्षणें

५ लोट् (आज्ञार्थ) = १ लज्जताम्, लज्जेताम्, लज्जन्ताम् । २ लज्जाम्, लज्जेयाम्, लज्जथ्यम् । ३ लज्जे, लज्जावहे, लज्जामहे ।

याचकांनी अशाच रीतीनें सुडील धातूंचीं रूपं बनवावीं—

षष्ठ गणाचे धातु

आत्मनेपद

कु = (शब्द करणें) कुवते । कुवथे । कुवित । कुविष्यते ।

जुष् = (प्रीति करणें) जुषते । जुष्ये । जोषिता । जोषिष्यते ।

आह = (आदर करणें) आह्रियते । आह्रये । आह्रतां । आह्रिष्यते ।

घृ = (धरणें) घ्रियते । घ्रये । घ्रतां । घ्रिष्यते ।

मृ = (मरणें) म्रियते ।

लज् = (लाजणें) लज्जते । लज्जे । लज्जिता । लज्जिष्यते ।

सूचना—'मृ' धातूचीं काहीं रूपें परस्मैपदीप्रमाणें व काहीं आत्मनेपदी-
प्रमाणें होत असतात.

बरील धातूंचा उपयोग करून संस्कृत वाक्यें बनवा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कः अत्र कुवते ? ते किमर्थं कुवन्ते ? एवं किं न तथा कुवसे यथा स
कुवते ? ययं न कुवामहे ।

२ एवं किं जोषिष्यसे ? आवां जुहुवावहे, वयमपि जुहुयामहे । ते
जोषितारः ।

३ आत्राः गुहं आदरिष्यन्ते । को छात्रो गुहं न आदरिष्येते ? एवं राजानं
किं न आदरिष्यसे ?

४ सर्वाः लियः लज्जन्ते । एवं एवं किमर्थं लज्जसे ? कः अपि पुरुषः एवं
न लज्जते ।

५ प्राणिनः म्रियन्ते । मानवाः अपि म्रियन्ते । कर्मा योगी क्षीणं न
म्रियते ?

अशा तऱ्हेने धातूंचा उपयोग करतां येतो.

षष्ठ गणाचे उभयपदी धातु

उभयपदी धातूंचीं रूपें दोन्ही प्रकारांनीं म्हणजे परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी
धातूंचा रूपांतराचीच होतात.

कृष् = नागरणें.

१ लट् (वर्तमान काळ) = (परस्मैपदी) १ कृषति, कृषतः, कृषन्ति ।

२ कृषसि, कृषमः, कृषय । ३ कृषामि, कृषावः, कृषामः ।

(आत्मनेपदी) १ कृषते, कृषेते, कृषन्ते । २ कृषसे, कृषेथे, कृषध्वे । ३ कृषे, कृषावहे, कृषामहे ।

क्षिप् = फेळणे.

२ लङ् = (अनद्यतन भूत) = (परस्मै०) १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन् । २ अक्षिपः, अक्षिपवम्, अक्षिपत । ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ।

(आत्मनेपदी) १ अक्षिपव, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ।

तुद् = दुःखी होणे.

२ लोट् (आशार्थ) = (परस्मै०) १ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु । २ तुद, तुदतम्, तुदत । ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम ।

(आत्मनेपदी) १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् । २ तुदस्य, तुदेथाम्, तुदध्वम् । ३ तुदै, तुदावहे, तुदामहे ।

मुष् = मुक करणे.

४ विधिलिङ् (विध्यर्थ) = (परस्मै०) १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चेः, मुञ्चेवम्, मुञ्चेथ । ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

(आत्मने०) १ मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेन्त । २ मुञ्चेथाः, मुञ्चेयाथाम्, मुञ्चेध्वम् । ३ मुञ्चेथ, मुञ्चेवहि, मुञ्चेमहि ॥

आर्ता महात्मा गमाचे आणखी काही उभयपदी घातु पदा—

पष्ठ गणाचे घातु

उभयपदी

कृप् = (नागर्णे) कृपति-ते । कृष्ये, कृष्ये । कृषा, कृषा । कृष्यति-ते । कृष्यन्ति-ते ।

क्षिप् = (फेळणे) क्षिपति-ते । क्षिपेय, क्षिपिये । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति-ते ।

तुद् = (तुःस्य होणे) तुदति-ते । तुतोद, तुतुदे । तोसा ।
तोस्यति-ते ।

दिग् = (सांगणे, आशा करणे) दिशति-ते । दिदेश, दिदिसे । देश ।
देश्यति-ते ।

नुद् = (प्रेरणा करणे) नुदति-ते । नुनोद, नुनुदे । नोता ।
नोस्यति-ते ।

भ्रस्ज् = (भ्रुलणे) भ्रजति-ते । बभ्रज, बभजं । भर्षा । भ्रक्षति-ते

मिळ् = (मिळणे, एकत्र होणे) मिळति-ते । मिमेल, मिमिले ।
मेळिता । मेळिष्यति-ते ।

मुष् = (सोडणे) मुञ्चति-ते । मुमोच, मुमुचे । मुक्ता । मुक्षति-ते

लिप् = (लेपन करणे) लिपति-ते । लिलेप, किलिपे । लेप्ता ।
लेप्स्यति-ते ।

विद् = (जाणणे, मिळविणे) विदति-ते । विवेद, विविदे । वेत्ता,
वेदिता । वेत्स्यति-ते । वेदिस्यति-ते ।

सिच् = (शिपवणे) सिचति-ते । सिचेचे, सिचिचे । सेत्ता । सेक्षति-ते ।

ह्या धातूंची हपें अनवून त्यांचा वाक्यांमध्ये उपयोग करा.

संस्कृत वाक्यानि

१ कृषीबलाः भूमिं कृपन्ति । ते भूमिं कदा कक्षन्ते ? प्रथमं राजा भूमिं
कृपते, पश्चात् प्रजाजनाः कृपन्ते ।

२ सः वस्त्रं कूपे शिपति । अहं मम वस्त्रं तत्र न आक्षिपम् । तौ तत्र किं
क्षेप्स्येते ?

३ तस्य भृत्यः तुदति । सः अनुदत् । तौ न अनुदेताम् । स तत्र
तोस्यति किम् ?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वं कदा देदपति ? अहं तं न आदिशम् ।
स एव भवान् दिशतु ।

५ स धान्यं भ्रजते । स न बभजं । अहं एव चणकान् भ्रक्षामि । त्वं
भ्रक्षसि किम् ?

६ स जयं सं मिलति । न स गतमासे एव मिमेल । त्वं कदा मेलिष्यसि ?
स न भमिळत् ।

७ स इदानीं जलं मुञ्चति । मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति । त्वं सं पशुं
कदा मोक्ष्यसे ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा छेप्स्यसे ? नहं तरस्थानं न छिपामि । स एव
छिम्पतु ।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया
विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति । त्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व । वद
त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

वाचकानीं याप्रमाणे वाक्ये बनविषयाच्चा अन्यास करावा. वेधे सहाय्या
गणाच्या घातूंचे प्रकरण समाप्त झाले. आतां पुढे चतुर्थ गणाच्या घातूंचा विचार
केला जाईल.

पाठ ४

रामायणम् ।

एवं विराधं राक्षसं हृत्वा ते शरभंगस्याश्रमं जग्मुः । स तु तपोधनो रामं
दृष्ट्वा च- “ हे नरभ्यान्न रामधेद्र ! तदागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, स्वाम-
तिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वां
द्रुष्ट्वा एवाऽहं स्थितोऽत्र । ”

इत्युरत्या रामं संपूज्य, तस्याऽऽतिथ्यं कृत्वा स्वयमचिराद्देवाऽसि
प्रविचेत् ।

ततो षड्वन्तापसा राममभिगम्योचुः । “ महानयं प्राज्ञमभूवेष्टो धान-
प्रस्थमणो राक्षसैरनाथश्चन्द्रन्यते । अतोऽन्मार्कं त्वमेव नाथः । एहि पश्य ।

घोरै राक्षसैर्दत्तं क्रन्दनं कृतम् । एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः । त्वां च वयं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः । ”

तापसानां वचने श्रुत्वा राम उवाच— “ भो भो विप्राः । मम जनवासी भवतां दुःखविनाशाय तथा च भवतां रक्षणार्थैवास्ति । अतो भवद्भिर्मयं न कर्तव्यम् । अहं क्षीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । ” इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणसैः सर्वैरपि द्विजैः सह श्रुत्यैः सुतीक्ष्णस्वाश्रमपदं जग्मुः । अत्रतो रामो मध्ये सीता पृथगतो धनुष्याणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेपां तपस्विनामाधमाज्जग्मुः । तत ऊर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन च सह गतः ।

किञ्चिद्दूरं गत्वा रामोऽगस्त्यस्याश्रमं ददर्श । तत्र गत्वा महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्य मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्यौ ।

मुनिश्चेष्टोऽगस्त्यो राममुवाच— “ भवान् मम पूज्योऽतिथिमान्पुत्रश्च । ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं दिव्यं चापं विषते । मत्तया दत्ताश्च शरोत्तमाः अत्र सन्ति । अक्षयसायकी तूणीरी च । रजतकी-
शाश्च अभिरस्ति । हे राम ! तव जघाय एतान् प्रतिगृह्णीष्व ” । तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं रामाय दत्त्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । “ इतो द्वियोजना-
दूर्ध्वं पंचवटीति विश्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीयं शाश्रमं कुरु । स एव प्रदेशो यत्र त्वयानत ऊर्ध्वं वस्तव्यम् ” ।

अथैवं पद्मवतीं गच्छन्प्रद्युम्नो महाकायं भीमपाकमं गृध्रं दृष्टवान् । तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागौ रामलक्ष्मणौ तं राक्षसं मेनाते । “ को भवान् ” इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच— “ वरस राम ! मामात्मनः पितुर्बपत्यं जिद्धि ” । इति । पूजयित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पश्यत् । स जाय-
चक्षे । “ मजापतेर्दक्षस्य षष्टिर्दुहितराः । तासां भर्तुः कश्यपः प्रतिजघाद । तासु ताम्रायाः शुकी नाम्न्येकतमा कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनवा नाम्न्यासीत् । विनवायाः पुत्रयोगरुद्राक्षयसंभ्येऽहणादहं जातः । जरायु-
रिति मे नाम । संपातिश्च ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छति ते सहायभो

भविष्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्षतिऽइं सीतां रक्षिष्ये ।” इति । एवं जटायुना कथितं वृत्तान्तं रामः शुभाव । ध्रुवा च तं वितुर्मित्रं ज्ञात्वा प्रव्रजामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पद्मवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये गोदावरीप्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रुः । बहुफले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन कञ्चिक्कालं न्यवसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता । तं रामं दृष्ट्वा सा राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मितपूर्वमब्रवीत् । “ कृतदारोऽस्मि । इयं मम दयिता भार्या सीता । अतो मम भ्रातरं भज ” । एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतं लक्ष्मणोऽब्रवीत् । “ कथं दासस्य मे भार्या भूत्वा एवं दासी भवितुमिच्छति परवशोऽहम् । मम भ्राता राम एव त्वां भजिष्यति । गच्छ तं प्रति ” ।

सा पुनः रामं गत्वोवाच । “ एवंभूता ते मानुषीं भार्यां भक्षयिष्यामि । नि सपाना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि ” । तच्छ्रुत्वा क्रुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । “ अनार्यः सदाऽऽर्यैः कथंचनैवं परिहातो नैव कार्यः । बलं परिहासेन ” ।

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्रित्य तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनालिके चिच्छेद । सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य यथागतं वनं प्रदुद्राव ।

सा ततो रुधिरं रिधरन्ती घोरदर्शना शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं दादंस ।

एवंविधा भगिनी शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । “ हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु ” । इति । एवं मुवागस्य सस्यैव दूषण आचक्षे । “ युक्ती महा-रथः सदृशे । निर्यातानि च घोरानि राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि ” ।

तानागतान्राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि व्यापमुद्यम्य ज्याघोषेण दिशः

पूरणन् तत्रैव सञ्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा निशाचरा रामं नानाधिदैः शस्त्रैरभ्य-
चर्यन्त । रामस्य चारा अपि राक्षसानां प्राणानाद्बुधुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण
राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां घघादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च सह उवास ।

शब्दार्थ.

नरव्याघ्रः = मनुष्यश्रेष्ठ.	प्रतिजग्राह = लग्न केलें.
घनुष्पाणिः = हातात घनुष्य घेतलेला.	पौत्री = नात.
कृताञ्जलिः = हात जोडलेला	न्यवसतां = (ते द्ये) राहिले.
हेमयज्ञविभूषितः = सोने आणि वज्र सोनी भूषित झालेला	कृतदारः = ज्याने विवाह केला आढे असा.
अक्षय्यसायकः = ज्याचे बाण क्षय पावत नाहीत.	दयिता = प्रिया.
रजतकोशः = चादीचे म्यान.	परघशः = परतंत्र.
आयुधजातं = शस्त्रांचा समूह.	कथंचन = कशा प्रकारानें ही.
द्वियोजनं = दोन योजन.	अलं = बस.
वयस्य. = मित्र.	निर्यात = गेलेला.
विस्वरं = बैसूर.	सञ्जीभूतः = तयार.
पितृसखः = बापाचा मित्र.	आद्बुधुः = घेतो झाले.
	स्वरतरं = अधिक कठोर.

पाठ ५

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी धातु

ज्याप्रमाणें प्रथम गणाच्या धातूला ' अ ' दसम गणाच्या धातूला ' अय ' आणि सहाव्या गणाच्या धातूला ' अ ' लागतो, त्याचप्रमाणें चतुर्थ गणाच्या धातूला " य " लागतो. उदाहरणार्थ—

- १ प्रथम गण = वद् + अ + ति = वदति ।
 २ दशम गण = भक्ष् + भय + ति = भक्षयति ।
 ३ षष्ठ गण = विश् + अ + ति = विशति ।
 ४ चतुर्थ गण = कुष् + य + ति = कुष्यति ।

वाचकानीं या चिन्हांकडे विशेष लक्ष्य द्यावें. हीं प्रत्येक गणाचीं चिन्हें आहेत; याना विकरण म्हणतात. आता चतुर्थ गणाच्या घातूंचीं हणें कशीं बनवावीं, तें या घट्यांत दाखवावयाचें आहे. वरील ' कुष्यति ' ह्यावरून वाचकाना हें समजतेंच असेल कीं, या गणामध्ये ' ति ' च्या पूर्वी ' य ' लायतो. याचीं हणें प्रथम गणाच्या रूपाप्रमाणेंच होतात.

चतुर्थ गणाचे परस्मैपदी घातु.

अस् = (केंद्रणें.)

- १ लट् = (वर्तमान काल) १ अस्वति, अस्वतः, अस्वन्ति । २ अस्वसि, अस्वस्यः, अस्वसि । ३ अस्वामि, अस्वामः, अस्वामः ।

कुष् = (क्रोधित होणें.)

- २ लिट् = (अनद्यतन परोक्ष भूत) १ कुषोद्य, कुषुद्यतः, कुषुद्युः ।
 २ कुषोद्यिष्य, कुषुद्यथुः, कुषुद्य । ३ कुषोद्य, कुषुद्यिष्य, कुषुद्यिष्यम ।

फलम् = (यत्ने.)

- ३ लृट् = (अनद्यतन भविष्य) १ फलमिता, फलमितारौ, फलमितारः ।
 २ फलमिताति, फलमितास्यः, फलमितास्य । ३ फलमिताम्नि, फलमितास्यः, फलमिताम्नि ।

क्रुष् = (मोघ करणें.)

- ४ लृट् = (भविष्य काल) १ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः, क्रोधिष्यन्ति ।
 २ क्रोधिष्यसि, क्रोधिष्यस्यः, क्रोधिष्यस्य । ३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः ।

५ लोट्चा प्रयोग वेदामध्येच होतो, म्हणून येथे त्याची रूपे सांगितली नाहीत

कुप् = (रागावणे)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) १ कुप्यत्, कुप्यताम्, कुप्यन्तु । २ कुप्य, कुप्यत, कुप्यत । ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम ।

७ लङ् = (अनद्यतनभूत) १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम ।

८ लिङ् = (विधिलिङ्) १ कुप्येत, कुप्येताम्, कुप्येयुः । २ कुप्ये, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येमम्, कुप्येव, कुप्येम ।

(आशीर्लिङ्) १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः । २ कुप्याः, कुप्यास्तम्, कुप्यास्त । ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व, कुप्यास ।

९ लुङ् = (भूतकाल) १ अकुपत्, अकुपताम्, अकुपन् । २ अकुप, अकुपतम्, अकुपत । ३ अकुपम्, अकुपाव, अकुपाम ।

१० लृट् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) १ अकोपिष्यत्, अकोपिष्यताम्, अकोपिष्यन् । २ अकोपिष्य, अकोपिष्यतम्, अकोपिष्यत । ३ अकोपिष्यम्, अकोपिष्याव, अकोपिष्याम ।

अशाच प्रकारे खालील धातूंचीं रूपे मनवा

चतुर्थ गणाचे परस्मैपद धातु

अस् = (पेंडणे) अस्यति । आस । आसिता । आसिष्यति ।

क्रुष् = (वृद्धि होणे) क्रुष्यति । क्रानर्थ । क्रुषिता । क्रुषिष्यति ।

कुप् = (रागावणे) कुप्यति । कुप्ये । कुपिता । कुपिष्यति ।

कृश् = (असक्त होणे) कृश्यति । कृशश् । कृशिता । कृशिष्यति ।

क्रुध् = (क्रोध करणे) क्रुष्यति । क्रुधोष । क्रोधा । क्रोष्यति ।

कलम् = (यकणे) कलाम्यति । कलाम । कलमिता । कलिष्यति ।

किल्बद् = (भिन्नविणे) किलिष्यति । किल्लेद् । किल्लेत्ता, किल्लेदिता ।

किल्लेस्यति, किल्लेदिष्यति ।

क्षम् = (क्षमा करणे) क्षाम्यति । चक्षाम । क्षमिता, क्षमता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति ।

क्षिप् = (फेंकने) क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्यति ।

क्षुप् = (भूक लागणे) क्षुभ्यति । चक्षोष । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति ।

क्षुम् = (रागावणे) क्षुभ्यति । चक्षोम । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।

गुप् = (गुप्त होणे) गुप्यति । जुगोप । गोपिता । गोपिष्यति ।

गृप् = (लोभ करणे) गृभ्यति । जगर्ध । गर्धिता । गर्धिष्यति ।

छो = (कापणे) छरति । चरुछी । छाता । छास्यति ।

जृ = (जीर्ण होणे) जीर्ष्यति । जजार । जरिता, जरोता । जरिष्यति, जरीष्यति ।

तम् = (दृच्छा करणे) ताम्पति । तताम । तमिता । तमिष्यति ।

तुप् = (संतुष्ट होणे) तुप्पति । तुतोप । तोष्टा । तोद्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ तुये वीर शरान् नश्यति । एवं बाणान् नशिष्यति किम् ? सः शयान् शत्रूणां उपरि नश्यतु ।

२ सौ कुप्यतः । ते कुप्यन्ति । स इदानीं कुप्यतु । स तदा तथा न अकुप्यत् यथा त्व अकुपः । यदि स अकोपिष्यत् तर्हि अहमपि कोपिष्यामि ।

३ यूय कृश्यस्य । किमर्थं ते चकृशुः ? त्व कर्शिष्यसि किम् ? स अकृश्यत् ।

४ सर्वे प्राणिनः यलाभ्यन्ति । क न यलाभिष्यति ? यदि स अयलाभिष्यत् तर्हि त्वमपि न गच्छ ।

५ यूय वक्ष्यामि क्षिपत । स वक्ष क्षिपतु । एवं इदानीं बाणान् क्षेप्यसि किम् ?

६ बाणकः इदानीं क्षुष्यति । एवं नैव क्षुष्यामि । स कदा क्षोत्स्यति ? स नाऽक्षुष्यत् ।

७ वीरः न कदापि गृह्यति । स किमर्थं गर्धिष्यति ? अहं कदापि नैव गर्धिष्यामि ।

८ ईश्वरः भक्त्या तुष्यति । राजा बलेन तुष्यति । त्वं कथं तुष्यसि ? अहं धनेन नानुष्यम् ।

वाचकांनी अशा प्रकारे वाक्ये बनवावी व पुढे अभ्यास करावा.

पाठ ६

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु.

चतुर्थ गणाच्या परस्मैपदी धातूंचीं रूपे खाली दिली आहेत, तीं वाचकांनी पहावीं; तीं पाठ केलीं असता इतर धातूंसुद्धा लवकरच पाठ होतील.

तृप = (तृप्त होणे.)

१ लट् = (वर्तमान काळ) = १ तृप्यति, तृप्यत, तृप्यन्ति । २ तृप्यसि, तृप्यथः, तृप्यथ । ३ तृप्यामि, तृप्यावः, तृप्यामः ।

२ लङ् = (अनद्यतनभूत) = १ अतृप्यत्, अतृप्यतां, अतृप्यन् । २ अतृप्यः, अतृप्यथम्, अतृप्यथ । ३ अतृप्याम्, अतृप्याव, अतृप्याम ।

३ लोट् = (आज्ञार्थ) १ तृप्यतु, तृप्यतां, तृप्यन्तु । २ तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत । ३ तृप्यामि, तृप्याव, तृप्याम ।

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ तृप्येत्, तृप्येताम्, तृप्येयुः । २ तृप्येः, तृप्येथम्, तृप्येथ । ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम ।

(आशीर्लिङ्) = १ तृप्यात्, तृप्यास्ताम् । तृप्यासुः । २ तृप्याः, तृप्यास्तं, तृप्यास्त । ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास्व ।

अस् = (प्रसन्न होणे.)

५ लृट् = (भविष्यकाळ) १ त्रसिष्यति, त्रसिष्यतः, त्रसिष्यन्ति । २ त्रसिष्यसि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ । ३ त्रसिष्यामि, त्रसिष्यावः, त्रसिष्यामः ।

मृत् = (नाचणे.)

६ लिट् = (अनश्चतनपरोक्षभूत) = १ ननर्त्त, ननृततुः, ननृतुः ।
२ ननर्त्तिथ, ननृतथुः, ननृत । ३ ननर्त्त, ननृत्तिव, ननृत्तिम ।

अशा प्रकारानें पुढील धातूंचीं रूपे वाचसांनीं बनवावीं.

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु.

त्प् = (वृष्ट होणे) तृष्यति । तत्पर् । तर्पिता, तर्प्रा । तर्पिष्यति, तर्प्स्यति ।

तृप् = (तहान लागणे) तृष्यति । तत्पर् । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

त्रस् = (भ्रस्त होणे) त्रस्यति । तत्रास । त्रसिता । त्रसिष्यति ।

दम् = (वश होणे) दाम्यति । ददाम । दमिता । दमिष्यति ।

दस् = (नाश होणे) दस्यति । ददास । दमिता । दसिष्यति ।

दिष् = (खेळणे) दीष्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुप् = (दोषित होणे) दुष्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।

दृप् = (गर्वित होणे) दृष्यति । ददर्ष । दर्पिता, दर्प्रा, दर्पा । दर्पिष्यति,
दर्प्स्यति, द्रप्स्यति ।

दा = (तुकडे करणे) दति । ददौ । दाता । दास्यति ।

द्रुह् = (श्लोह करणे) द्रुह्यति । द्रुद्रोह । द्रोहिता, द्रोघा, द्रोढा । द्रोहि-
ष्यति, द्रोक्ष्यति ।

नश् = (नाश पावणे) नश्यति । ननाश । नशिता, नष्टा । नशिष्यति,
नक्ष्यति ।

नृत् = (नाचणे) नृत्यति । ननर्त्त । नर्त्तिता । नर्त्तिष्यति, नर्त्स्यति ।

पुप् = (पुष्ट होणे) पुष्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

भ्रम् = (फिरणे) भ्राम्यति । यभ्राम । भ्रमिता । भ्रमिष्यति ।

भ्रंश् = (पडणे) भ्रश्यति । यभ्रंश । भ्रंशिता, भ्रंशिष्यति ।

मद् = (हर्षित होणे) माष्यति । ममाद् । मदिता । मद्रिष्यति ।

मिद् = (श्रुति करणे) मिष्यति । मिमेद् । मेदिता । मेदिष्यति ।

मुद् = (मोहित होणे) मुह्यति । मुमोह । मोहिता । मोहिष्यति ।

- मृग् = (धुंढणे, शिकार करणे) मृग्यति । ममर्ग । मर्गिता । मर्गिष्यति ।
 मृष् = (सहन करणे) मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति ।
 यस् = (प्रयत्न करणे) यस्यति । ययास । ययिता । ययिष्यति ।
 राध् = (वाढणे) राध्यति । रराध । राधा । रास्यति ।
 रिप् = (नाश होणे) रिष्यति । रिरिष । रेविता । रेविष्यति ।
 रुप् = (दिसा करणे) रुष्यति । रुरीष । रोविता, रोष्टा । रोविष्यति ।
 लुप् = (लुप्त होणे) लुप्यति । लुलोप । लोविता । लोविष्यति ।
 लुभ् = (लोभ करणे) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति ।
 व्यध् = (तारण करणे) विध्यति । विव्याध । व्यदा । व्यरस्यति ।
 घ्रीढ् = (लज्जा करणे) घ्रीढ्यति । विघ्रीढ । घ्रीडिता । घ्रीडिष्यति ।
 शम् = (शांत होणे) शाम्यति । शशाम । शमिता । शमिष्यति ।
 शुष् = (शुद्ध होणे) शुष्यति । शुशोष । शोद्धा । शोस्यति ।
 शुष् = (सुकणे) शुष्यति । शुशोष । शोष्टा । शोक्षति ।
 शो = (बारीक करणे) श्यति । शशौ । शाता । शास्यति ।
 धम् = (यकणे) ध्राम्यति । शध्राम । धमिता । धमिष्यति ।
 श्लिष् = (आलिंगन देणे) श्लिष्यति । श्लिष्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्षति ।
 श्लिष् = (युक्तणे) श्लिष्यति । श्लिष्टेव । श्लेविता । श्लेविष्यति ।
 सद् = (नृप होणे) सद्यति । ससाद् । साहिता । सादिष्यति ।
 सिष् = (सिद्ध होणे) सिष्यति । सिरेष । सेद्धा । सेरस्यति ।
 सीय = (शिवणे) सीष्यति । सिषेव । सेविता । सेविष्यति ।
 स्निह् = (स्नेह करणे) स्निह्यति । सिष्णाह । स्नेहिता । स्नेहिष्यति ।
 सिद् = (घाम येणे) सिष्यति । सिष्वेद । स्वेत्ता । स्वस्यति ।
 हप् = (आनंदित होणे) हप्यति । जहर्ष । हपिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा जहं न तृप्यामि । स त्वां नैव तर्पिष्यति । परशु-
रामस्य वितर. तत्पु. । देवा तृप्यन्तु ।

२ राज्ञसाः अनेन कारणेन त्रस्यन्ति । के एव न त्रसिष्यन्ति ? भयन्तः-
किमर्थं त्रसन्ति ? यूयं सर्वे अपि मा त्रसत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ? वयं अद्य नैव
देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीष्यः ।

४ शश्रवः दुह्यन्ति, ते सर्वे ब्रुहन्तु, परंतु अहं कदापि नैव ब्रुह्यामि ।
त्वमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति । सर्वे जगत् नश्यति । परंतु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यन्ति । बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु, परंतु ते अन्यत्र न
नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अश्वेन पुष्यति । शरीरं अश्वेन विना न पुष्यति । एवं कथं
षोडयसि ? स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति । तारकाः आकाशात् भ्रश्यन्ति । भूत्यः प्रासा-
दाद् भ्रश्यति । एवं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य ।

९ एवं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः
मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुष्यन्ति । मनः सत्येन शुष्यति । ज्ञानेन बुद्धिः
शुष्यति । तपसा आत्मा शुष्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिष्यति ? एवं स्वसिद्धान्तं सेत्स्यसि
किम् ?

१२ भराः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि धनप्राप्या हर्षिष्यन्ति । सुखद्वारा
मुखं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।

पाठ ७

चतुर्थं गण आत्मनेपदी घातु.

या घातुर्वी हर्षे स्तर्ला लिहिष्याप्रमाणं होतात—

विलङ् = (क्लेश भोगे.)

६ लट् (वर्तमानकाल) = १ विलिष्यते, विलिष्यते, विलिष्यन्ते ।

२ क्लिश्यसे, क्लिश्येथे, क्लिश्यध्वे । ३ क्लिश्ये, क्लिश्यावहे, क्लिश्यामहे

खिद् = (खिन्न होणे.)

१ छिद् (अनद्यतनभूत) = १ अखिद्यत, अखिद्येताम्, अखिद्यन्त ।
२ अखिद्यथाः, अखिद्येथाः, अखिद्यध्वम् । ३ अखिद्ये, अखिद्यावहि,
अखिद्यामहि ।

तप् = (ऐश्वर्ययुक्त होणे.)

३ लोद् (आहार्य) = १ तप्यताम्, तप्येताम्, तप्यन्ताम् ।
२ तप्यस्व, तप्येथाम्, तप्यध्वम् । ३ तप्ये, तप्यावहे, तप्यामहे ।

पूर = (भरणे.)

४ लिह् = (विधिलिङ्) = १ पूर्वेत, पूर्वेयाता, पूर्वेरन् । २ पूर्वेथाः,
पूर्वेयाथा, पूर्वेध्वम् । ३ पूर्वेय, पूर्वेवहि, पूर्वेमहि ।

युज् = (जोडणे.)

५ लिद् (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे ।
२ युयुजिथे, युयुजाथे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ।

खृज् = (सोडणे.)

६ लृद् (भविष्यकाळ) = १ खृश्यते, खृश्येते, खृश्यन्ते । २ खृश्यसे,
खृश्येथे, खृश्यध्वे । ३ खृश्ये, खृश्यावहे, खृश्यामहे ।

चतुर्थं गणाचे धातु.

आःमनेपद्.

क्लिञ् = (दुःख भोगणे) क्लिश्यते । क्लिञ्जिसे । क्लिञ्जिता ।
क्लिञ्जिष्यते ।

क्षी = (हिंसा करणे) क्षीयते । क्षिञ्जिथे । क्षेता । क्षेप्यते ।

खिद् = (खिन्न होणे) खिद्यते । खिद्येद । खेता । खेस्यते ।

जान् = (जन्म घेणे) जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।

डी = (रडणे) डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।

त्	= (ऐश्वर्ययुक्त होने) तप्यते । तपे । तप्ता । तप्यते ।
दीप्	= (प्रकाशण) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।
दू	= (दुःखी होने) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।
पत्	= (ऐश्वर्ययुक्त होने) पश्यते । पते । पतिता । पतिष्यते ।
पद्	= (जाने) पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्प्यते ।
पी	= (विणे) पीयते । पिष्ये । पेता । पेय्यते ।
पु	= (भरणे) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।
प्री	= (प्रीति करणे) प्रीयते । विप्रिये । प्रेता । प्रेष्यते ।
बुध्	= (जाणणे) बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । बोध्यते ।
मन्	= (मनन करणे) मन्थते । मेने । मन्ता । मंथते ।
सृज्	= (संयोग करणे) सृज्यते । सृजुजे । योक्ता । योक्ष्यते ।
सुध्	= (लडणे) शुध्यते । सुयुधे । योद्धा । योष्यते ।
विद्	= (होने) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेक्ष्यते ।
सू	= (प्रसूत होने) सूयते । सुयुवे । सविता । सोष्यते, सविष्यते ।
सृज्	= (सोडणे) सृज्यते । ससृजे । सृष्टा । सृक्ष्यते ।

वाचक आता यांचा उपयोग वाक्यांत करूं शकतील.

संस्कृत वाक्यानि

१ त्वं किमर्थं एव विलक्ष्यसे ? स विलक्ष्यती परंतु त्वं मा विलक्ष्यस्व । लोकहेतोः राजा विलक्ष्यते ।

२ प्राक्षणः तत्र विद्यते । त्वं खेत्स्यसे किम् ? भजापमानः बहुधा विजायते । काष्ठात् अग्निः जग्ने ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । महं दीपेन तय दीपं दीपिष्ये । स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे । तव शिष्यः यथा बुबुधे, तथा स बाळः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तत्रैव एतत् राग्यमिति । एवं किं मन्यसे ? यदि एवं एव
मंस्यते, तर्हि अहं किमपि न वादिष्यामि ।

६ यदा एवं युष्यसे तदा तव पदातपः कुत्र भवन्ति । यदि त्व इच्छामि
तर्हि मया सह युष्यस्य ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य पुस्तकं विद्यते ।

८ एवं अस्मिन् देशे किमर्थं तप्यसे ? सः अपि तथा न तप्यते, यथा त्व
तप्यसे ।

९ पक्षिणः आकाशे डीपन्ते । उष्णकाले मयूराः आकाशे किमर्थं न
डीपन्ते ? स द्रविष्यते किम् ?

वाचकानी अशा प्रकारें धातूंची रूपें बनवून त्याचा वाक्यामध्ये उपयोग करावा.
चतुर्थे गणाच्या आत्मनेपदी धातूंचा विचार आतापर्यंत केला. आता पुढें चतुर्थे
गणाच्या उभयपदी धातूंचा विचार करूं—

चतुर्थं गणाचे उभयपदी धातु.

उभयपदी धातूंचीं रूपें परस्मैपदी आणि आत्मनेपदी या दोन्ही प्रकारांनीं
होत असतात—

शुच् = (शुद्ध होणें)

१ लट् = (वर्तमानकाल)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यति, शुच्यतः, शुच्यन्ति । २ शुच्यसि, शुच्यथ,
शुच्यथे । ३ शुच्यामि, शुच्याथि, शुच्यामिः ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यते, शुच्येते, शुच्यन्ते । २ शुच्यसे, शुच्येथे,
शुच्यथ्वे । ३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे ।

२ लङ् = (अनगतन भूत)

(परस्मैपदी) = १ अशुच्यत्, अशुच्यताम्, अशुच्यन् । २ अशुच्यः,
अशुच्यत, अशुच्यत । ३ अशुच्यम्, अशुच्याथ, अशुच्यामि ।

(आत्मनेपदी) = १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथाः,
अशुच्येथाम्, अशुच्यथ्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

३ लोट् = (आशार्ध.)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यत्, शुच्यताम्, शुच्यन्तु । २ शुच्य, शुच्यते, शुच्यत । ३ शुच्यानि, शुच्याव, शुच्याम ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् । २ शुच्यस्व, शुच्येषाम्, शुच्यध्वम् । ३ शुच्यै, शुच्यावहे, शुच्यामहे ।

४ लिङ् = (त्रिषुलिङ्)

(परस्मैपदी) = १ शुच्येत्, शुच्येताम्, शुच्येयुः । २ शुच्येः, शुच्ये-
तम्, शुच्येत । ३ शुच्येयम्, शुच्येव, शुच्येन ।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्येत, शुच्येषाताम्, शुच्येहन् । २ शुच्येथाः,
शुच्येथाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येथ, शुच्येवहि, शुच्येमहि ।

धृशा प्रकारं निरनिराख्या लकारांचो ह्ये वनवितां वेतात.

चतुर्थ गणान्ते धातु.

उभयपदी.

रञ् = (रंज देणे) रञ्जति-ते । ररञ्-ररञ्जे । रंजा । रंजयति-ते ।

शुच् = (शुद्ध करणे) शुध्यति-ते । शुशुच । शोचिता । शोचिष्यति-ने ।

संस्कृत वाक्यानि

१ रंजयिता वज्राणि रञ्जति । एवं किं न वचं रञ्जये ? अहं नैव रंजयामि ।

२ एवं सर्वं शुच्यसे । अहं न शुच्ये । वयं शुच्यामहे । एवं शोचिष्यसि ।

३ वयं शोचिष्यथः । वयं शोचिष्यथ ।

सांघि केलेलीं वाक्ये.

१ एवं किमिच्छसि ? तौ किमिच्छतः ? तेषु प्रीडितुमिच्छन्ति किम् ? ते
हेमर्षमत्र प्रीडितुं नेच्छन्ति ? सर्वे बालका अत्रैवेदार्तां कीदन्तु ।

२ बालको बालकेन सह क्रीडति । ते सर्वे बालकास्तत्र तैः सह क्रीडन्तु ।
सर्वे मनुष्याः सर्वैर्बालकैः सदाप्रवेदानीं क्रीडन्तु ।

३ सा बालिका पुष्पमालां गुम्फति । सत्रेदानीं सर्वाः स्त्रियः किं कुर्वन्ति ?
किं न स्त्रियोऽपि बालिकाभिः सह पुष्पाणां मालाः गुम्फितुमिच्छन्ति ?

४ वायुर्वनस्थानवृक्षान्धुवति । सर्वेऽपि प्राणिनो जलेनोदरं पृणन्ति ।

येथे चतुर्थं गणाचा विचार समाप्त झाला. याच्या पुढे द्वितीय गणाच्या धातूचा विचार बेला जार्ल. त्यापूर्वी पुढील धड्यांत एक वाचनपाठ दिलेला आहे, तो आता वाचा.

पाठ ८

रामायणम् ।

ततः शूर्पणखा दूषणं स्वर्ं त्रिगिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विग्ना
रावणपादिकीर्त्ता हंकी जगाम, ददशं च दशमीवम् । तं रावणमुपगम्य भय-
विह्वला शूर्पणखाऽभवीत् । “ हे रावण ! एवं कामभोगेषु प्रमत्तः षोडशं घोरं
भयं नाऽवबुध्यसे । कामधृत्तं लुब्धं प्राण्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः
यद् न मन्वस्ये । एकेन रामेण राज्ञस्तानीं चतुर्दश सहस्राणि इतानि, खरोऽपि
दूषणं सह हतः । दंडकारण्यं निर्भयं कृतम् । अथयो निर्भयाः जाताः ।
कथं एवं सर्वमेतत् माऽवबुध्यसे ? ”

एतच्छ्रुत्वा रावणः सकुब्धनां पुनः पप्रच्छ । “ कोऽयं रामः ? किं वीर्यः ?
तस्य किं रूपम् ? किमयं प्रविष्टो दुर्गमं दंडकारण्यम् ? किं च तस्यायुधं
येन राक्षसा हताः ? केन च एव एवं विरूपिता ? ” इति ।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा रामलक्ष्मणयोः पराक्रम-

माध्यातवती । सा रावणं पुनरुवाच- “ हे वृक्षमुख ! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी सुंदरी तथाख्या नारी मया कुत्राऽपि न दृष्टपूर्वा । यादृशी सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न क्विप्तरा । अतः सा तवैवाऽनुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं तामानेतुमुद्यताऽस्मि, परंतु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि । ” इति ।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिपो रावणो रथशालां गत्वा “ रथः संयुज्यतां ” इति धृतं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्वाश्रमं ददर्श । तत्र जटामदलधारिणं नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं दृष्ट्वा उवाच- “ भवान् हि मे परमा गतिः । जनस्थाने मानुषेण त्रिशिरदूपणादयो राक्षसा इताः । मम भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाच्छेदनेन विरूपिता । मतोऽस्य भार्या जनस्थानादानधिष्यामि । तत्र मे सहायो भव । सीतायाः संमुखं सौवर्णा गृणी भूया विचर । त्वां तु दृष्ट्वा सीता निःसंशयं त्वां गृह्यतामिति भर्तार लक्ष्मणं च कथयिष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि स्वद्वप्रहणार्थं आश्रमाद्वदिर्गमिष्यतः । यदा ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो भरिष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि । ”

रावणस्यैतद्भाषणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रयुवाच “ हे राजन् । मुलभा प्रियवादिनः । भाग्यस्य पथस्य च धोता वक्ता च दुर्लभः । अयुक्ताचारप्रपलसर्वे महावीर्यगुणोपेतं रामं च बुभुक्षे । संशुद्धो रामो लोकानराक्षसान् कुर्यात् । स्वद्विषः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमंत्रितः स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्वालेव सा सीता धर्पायितुं न शक्या । परदारामशांतु, नाऽन्यन्महत्पातकं परतरम् । अतः स्वदारनिरतो भव । रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च । ”

तन्मारीचस्य मुक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । कालप्रेरितश्चाऽग्रवीत्- “ मारीच ! निष्फले वाक्यं किमर्थमेवं भवीषि ? खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मयाऽनदयमेव हर्तव्या । माददास्य राज्ञः प्रतिकूलो भूया

न कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न कर्तुमिच्छसि तर्हि
 ब्रह्माकारिष्यसि । " ततस्त्राटिकासुतो मारीचस्तथैत्युवाच । तत उभौ अपि
 राघवस्याश्रमं जग्मतुः । मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याऽऽश्रमद्वारि विचचार ।
 तं सौवर्णमृगं सुरचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं रामं लक्ष्मणं चाप्रवीत्—
 " हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगं । अहो अस्य रूपं । अहो लक्ष्मीः । स्वरसंपन्न
 शोभना । हे महाबाहो राम ! ज्ञानयनं । एष नः श्रीदार्थं भवित्यति । "
 इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । " हे लक्ष्मण ! इह त्वं सञ्चद्वो
 भव । रक्ष तावत् सीताम् । यावद्दहमानयामि मृगम् । अश्रमत्तेन त्वया
 भान्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च त्वया सीता । " इति ।

इत्यादिश्य उग्रपराक्रमो रामो श्वापं गृहीत्वा मृगमनुगतः । रामं अवेक्ष्या-
 ऽवेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेव न दृष्टो मुहुर्दूरादेव प्रकाशते च । रामस्तु तमु-
 दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच । स शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं विभेद,
 नदा तत्रैव स न्यपतत् । श्राप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येवाक्रोशं
 चकार— " हा सीते ! हा लक्ष्मण ! " इति । एवमाक्रोशं कृत्वा तत्रैव
 ममार च ।

तस्य तमिं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश । तशब्दं श्रुत्वा " रामो
 कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मण ? " इति स मनसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं दृष्ट्वा त्वरमाण आश्रमाभिमुखं ससार ।
 अत्र सीता रामस्यातं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह— " गच्छ रामं जानीहि ।
 आक्रन्दमानं आतरं त्रातुमर्हसि " इति ।

अतुराज्ञां श्रुत्वा न जगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः कुद्वा तमुवाच—
 " यस्त्वमस्याश्रमवस्थायां नाभिगच्छसि आतरं, नूनं मत्कृते लोभादेनाऽय
 स्थितोऽसि । "

एवं प्रवृत्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽप्रवीत्— " हे देवि ! ते भर्ता पश्यासुर-
 गंधर्गदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः । समरेऽदृशो हि रामः । अतो मां

नैवं वषट्पुमर्हसि । अस्मिन्वने राघवं विना त्वां हातुं नोरसहे । साऽन्यथा रचितयितुमर्हसि वैदेहि । महात्पने निविधवाचो राक्षसा एवं स्थादरन्त्येव । ” इति ।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा पर्यं वाक्यमप्रवीत्- “ अनायं लक्ष्मण ! हे नृशंस ! कुलपातन ! मन्ये राघवस्य महद्दयसनं शुभ्यं रोचत एव । नैतच्छिन्नं यत् स्वहृद्भेदु सपत्नेषु मच्छलचारिषु नृशंसेषु पार्यं सवेत् । सुदुष्टस्त्वम् । मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽपि । भरतेनापि वा प्रयुक्तो भवेः हे सौमित्रे । नैव तवोद्दिष्टे सिध्यति । कथं रामं भर्तारं प्राप्याऽन्यं जनं कामयेयम् ? यदि हतो न गच्छसि रामरक्षणाय, तर्हि स्व-रसमक्षमेवाऽत्र प्राणान्स्तंभयामि । ” इति ।

एवं परप्रयुक्तो त्रितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिहाह । — “ नोरसहे वषट्पु-मस्योत्तरम् । हे सीते ! स्त्रीषु न विश्रमेतद्वाक्यम् । स्वभाव एवैषो नारीणाम् । भवती तु मम दैवतम् । इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसंनिभं न सहे श्रोतुम् । तपश्चण्डु भे साक्षिणः सर्वेऽपि मनचराः पर्यं यथाऽहं वाक्यं स्वशोक्तोऽसि । स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृघातये भ्यवस्थितमपि विशं-कसे । अस्तु ते स्वास्ति । गच्छामि यत्र काकुत्स्थः । ” इत्युक्त्वा स्त्रियो गृत्वा लक्ष्मणो निष्कांतः ।

पृथ्वहृषु मच्छलो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिमाजकरूपधूक् काषायवछ-धारी वैदेहीमभिषकाम । रामस्याश्रममागत्य तत्र सीतां दृष्ट्वा मल्लघोपमु-दीरयन् सीतामेवमप्रवीत् “ पीतकौशेयवासिनि ! एवं श्रीः शुभा वा लक्ष्मी-रत्नरा वा काऽसि ? का त्वं देवता प्रथिमासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ? राक्षसानामयं वासः । ” इति ।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच पृथम् । सा तमुवाच च- “ ज्ञान-मिष्यसि मे भर्ता दुष्कलं वन्दमादाय । स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व । एकाकी च त्वमस्मिन्दंष्टकारण्ये किं चरसि ? ” इति ।

स रावणःप्रत्युवाच- “ स देवासुरमानुषा लोका येन वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । लङ्का नाम महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र गाथा मेऽप्रमहिषी भव । ” इति ।

अनादृत्य तस्य वद्वक्त्रं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच —“ अहं त्रितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि । त्वं पुनर्जन्मूको भूत्वा सिंहीं मामि-
हे च्छसि ? नाहं क्षत्रिया त्वया ह्यप्रमुमपि । ”

श्रुत्वा तरसीतावाक्यं दशम्रीवः स्वकीयं ययुः सुमहच्चकार सा तौ पुनर्बभाषे च —“ मन्ये त्वया मम धीर्यपराक्रमौ न क्षुतौ । अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद-
देयम्, समुद्रमपि संपूर्णमापिषेयम्, रणे भृत्यमपि हन्वाम् । ” इति ।

हृत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीत्वा सा सीता भयार्ता विह्वलं चुकोश-“ हा राम, हा राम ” इति । “ हां लक्ष्मण, हा लक्ष्मण ” इति च । एवं ह्रीयमाणा सीता विह्वलाप वैवम्-
“ हा राम ! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रीयमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्रीयमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम् । हन्त ! सकामा खलु कैवेयीदानीं संवृत्ता । हे राम ! पश्य माम्, रक्ष माम् ” इति ।

एवं विह्वन्ती सीता गृहीत्वा रावणो लंकां प्रस्थितः ।

शब्दाथ.

उद्विग्न = खिन्न, दुःखी.
पालिता = पालन केली गेलेली.
विह्वल = दुःखी, पीडित.
घोद्धव्यं = जाणण्यास योग्य.
ग्राम = खेडवळ, पीडलेला.
आख्यातधती = सांगणारी.
नियताहार = नियमित भोजन.
पथ्य = हितकर.
अयुक्ताचार = दुराचारी.

चपल = चपळ.
सन्नद्ध = तयार, सिद्ध.
त्वरमाणः = जलदी करणारा.
ससार = निघाला.
पन्नग = सर्प.
जेतुं = जिंकण्याकरितां.
हातुं = सोडण्याकरितां.
विविधवाचः = अनेक प्रकारानें
शब्द मोलणारे.

ध्याहरंति = बोलतात.
 परुष = कठोर.
 पापमंत्रित = पापयुक्त सत्ता.
 बलात् = जबरदस्तीने,
 लुप्ता = ठीक थाडे.
 लक्ष्मी = शोभा.
 स्वरसंपत् = शब्दांची शोभा.

काकुत्स्थः = राम.
 नृशंस = शूर.
 कुलपांसन = कुलघातकी.
 नाराचः = बाण.
 संनिभ = सदृश.
 वन्य = वनांत उत्पन्न झालेला.

समासाः ।

- १ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।
 २ कामभोगौ = कामश्च भोगश्च ।
 ३ विशालाक्षी = विशाले षक्षिणी यस्याः सा ।
 ४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।
 ५ रथशाला = रथानां शाला ।
 ६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तद् धारय-
 तीति जटामंडलधारी ।
 ७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।
 ८ कर्णनासिकाच्छेदनं = कर्णं च नासिका च कर्णनासिके तयोः
 छेदनं ।
 ९ प्रियचादिन् = प्रियं वदति इति ।
 १० अयुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः यस्य ।
 ११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ । महान्तौ च
 तौ वीर्यगुणौ च महावीर्यगुणौ । ताभ्यां उपेतः ।
 १२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।
 १३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्याः सा ।
 १४ कापायधस्त्रधारी = कापायं च द्धस्त्रं च कापायधस्त्रं । तद्
 धारयति इति ।

पाठ ९

द्वितीय गणाचे धातु.

जशी प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ आणि दशम गण यांची क्रमशः " अ, य, अ, अय " ही विकरणे आहेत, तशा तऱ्हेने द्वितीय गणाला कोणतेही विकरण नाही. विकरणाशिवायच द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्यय लागत असतात ते कसे ते आतां पहा—

गण	धातु	विकरण	प्रत्यय रूप	अर्थ
प्रथम गण - भू (भव्)	+ अ +	ति = भवति = (जाहे)		
चतुर्थ गण - कृष्	+ य +	ति = कृष्यति = (रागावतो.)		
षष्ठ गण - भुज्	+ अ +	ति = भुजति = (वांकडा होतो.)		
दशम गण - गण्	+ अय् +	ति = गणयति = (मोजतो)		
द्वितीय गण - अद्	+ ० +	ति = अत्ति = (खातो)		
द्वितीय गण - पा	+ ० +	ति = पाति = (रक्षण करतो)		
द्वितीय गण - या	+ ० +	ति = याति = (जातो.)		

वाचकांच्या घ्यानांत द्वितीय गणाचे वैशिष्ट्य आता आलेच असेल आता यांची आणखी रूपे पहा—

अद् = (खाणे, भक्षण करणे)

परस्मैपद्

१ लट् (वर्तमान काळ) १ अति, अत्त, अदम्ति । २ अरिः, अत्य, अरथ । ३ अग्नि, अद्गः, अग्निः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अद्दि, अत्तम्, अत्त । ३ अदानि, अदाव, अदाम ।

३ लृट् (धनघातन भूत) १ आदय्, आत्ताम्, आदय् । २ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद्, आम् ।

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अघात्, अघाताम्, अघुः । २ अघाः, अघा-
तम्, अघास्त । ३ अघाम्, अघाव, अघाम ।

द्वितीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

- अद् = (भक्षण करणे) अस्ति । अद् । अद् । अत्ता । अत्स्यति ।
 अन् = (श्वासोच्छ्वास करणे) अनिति । आन । अनिता । अनिष्यति ।
 अस् = (होणे) अस्ति । आसीत् । अविता । अविष्यति ।
 ई = (जाणे) एति । अयांचकार । एता । एष्यति ।
 कु = (शब्द करणे) कौति । कुकुवे । कोता । कोष्यति ।
 द्या = (सांगणे) द्यासि ।
 चकास् = (प्रकाशित होणे) चकासि । चकासांचकार । चकासिता ।
 चकासिष्यति ।
 जक्ष = (खाले) जक्षति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिष्यति ।
 जागृ = (जागणे) जागर्ति । जजागार । जागरिता । जागरिष्यति ।
 दरिद्रा = (दरिद्री होणे) दरिद्रति । दरिद्रांचकार, ददरिद्रौ । दरि-
 द्रिवा । दरिद्रिष्यति ।
 दा = (कापणे) दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।
 द्रा = (पळणे) द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।
 जु = (स्तुति करणे) नौति । जुनाव । नविता । नविष्यति ।
 पा = (पालन करणे) पाति । पपौ । पाता । पास्यति ।
 भा = (प्रकाशित होणे) भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।
 मा = (मापणे) माति । ममौ । माता । मास्यति ।
 या = (जाणे) याति । ययौ । याता । यास्यति ।
 यु = (मिश्रित करणे) यीति । युयाव । यविता । यविष्यति ।
 ला = (देणे, घेणे) लाति । ललौ । लाता । लास्यति ।
 वच् = (बोलणे) वक्ति । ववाच । वक्ता । वक्ष्यति ।

- रा = (देणें) राति । ररौ । राता । रात्याति ।
 रुद् = (रङ्गणें) रोदिति । ररोद । रोदिता । रोदिष्यति ।
 छा धातूनी रूपें बनवुन त्यांचा वाक्यांमध्ये उपयोग करा.

संस्कृत वाक्ये.

१ अहं फलं भक्षि । त्वं फलं भक्षिस् किम् ? स किं फलं न भक्षि ? रामः फलानि पृष भक्षु ।

२ तत्र पुस्तकं भक्षि, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र भक्षि ? अहं अत्रैव भक्षि ।

३ स शोभना कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि ? यथा स शोभनां कथां भाषयाति, तथा त्वं किं न भाषयासि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्षि ? स जागर्तुं । त्वं जागृहि ।

५ राजा धन माहणाय राति । स तस्मै पुस्तकं रास्यति । अहं न तुभ्यं द्दुष्यं रामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं अपि राजा एव पाति । त्वं किं पासि ? त्वं ईश्वरः पासि ।

७ अथ. क्षीय्र याति । आ अपि तथैव यातु । त्वं याहि हृदानीं । अहं न पास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि ? यथा स रोदिति, तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वक्तिम् । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्य, वक्षु ।

१० मनुष्यः वने पृति । बालकः हृदानीं गृह एतु । त्वं किं तत्र न पृष्यसि ? अहं अपि नैव तत्र पृष्यामि ।

द्वितीय गणाच्या घातूर्वी रूपे.

अस् = (होणे.)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति । २ असि, स्यः, स्व ।
३ अस्मि, स्वः, सः ।

२ लोट् (आहार्ये) १ अस्तु, स्ताम्, सन्तु । २ एधि, स्तम्, स्त ।
३ असानि, असाव, असाम ।

३ लङ् (अनघतन भूत) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । २ आसीः,
आस्तम्, आस्त । ३ आसम्, आस्य, आस्यम् ।

४ लिट् (विध्यर्थे) = १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्याः, स्यातम्,
स्यात् । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ।

इ = (जाणे.)

१ लट् = १ पति, इतः, यन्ति । २ पति, इथः, इय । ३ पमि, इयः,
इमः ।

२ लोट् = १ एतु, इताम्, यन्तु । २ एधि, इतम्, इत । ३ अपानि,
अपाव, अपाम ।

३ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन् । २ ऐः, ऐतम्, ऐत । ३ आयम्,
ऐव, ऐम ।

४ लिट् = १ इयात्, इयाताम्, इयुः । २ इयाः, इयातम्, इयात् ।
३ इयाम्, इयाव, इयाम ।

इया = (सांगणे)

१ लट् = १ इयाति, इयातः, इयान्ति । २ इयासि, इयाथः, इयाथ ।
३ इयामि, इयावः, इयामः ।

२ लोट् = १ इयातु, इयाताम्, इयातु । २ इयाधि, इयातम्, इयात् ।
३ इयानि, इयाव, इयाम ।

३ लङ् = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्युः-अख्यान् । २ अख्याः,
अख्यातम्, अख्यात् । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ।

४ लिङ् = १ ख्यायात्, ख्यायाताम्, ख्यायुः । २ ख्यायाः, ख्याया-
त्तम्, ख्यायात् । ३ ख्यायाम्, ख्यायाव, ख्यायाम् ।

जागृ = (जागर्णे.)

१ लट् = १ जागर्ति, जागृतः, जाग्रति । २ जागर्षि, जागृथ, जागृथ ।
३ जागर्मि, जागृषः, जागृमः ।

२ लोट् = १ जागर्तुं, जागृताम्, जाग्रतु । २ जागृद्धि, जागृतम्,
जागृत । ३ जागराणि, जागराव, जागराम् ।

३ लङ् = १ अजागः, अजागृताम्, अजागरुः । २ अजागः, अजागृ-
त्तम्, अजागृत । ३ अजागम्, अजागृथ, अजागृम ।

४ लिङ् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः । २ जागृया, जागृ-
यात्तम्, जागृयात् । ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम् ।

सूचना.

वाचकांना समग्रवाक्यरितां काहीं घातूंचीं रूपें येथें दिलीं आहेत. अशा प्रकारें
दुसऱ्या घातूंचीं रूपेंही वाचकांना स्वतःच बनविता येतालें रूपें बनवित्यावर
त्यांचा वाक्याभ्यें उपयोग करावा; म्हणजे वाचकास संस्कृत बोलता येईल

सांघि केलेलों घाकयें.

१ अहं फलमधि । एवं किमस्ति ? स फलं किं नास्ति ? रामोऽथ फलान्ये-
षात्तु । अहमधि फलम् । फलमदस्यहम् । अथ स किं फलानि नास्ति ? सोऽथ
किं नास्ति फलानि ?

२ अत्र द्वीपो नास्ति । नास्त्यत्र द्वीपः । नात्रास्ति द्वीपः । तत्र पुस्तकम-
स्ति । पुस्तकमस्ति तत्र । अत्र पुस्तकं नास्ति । नास्त्यत्र पुस्तकम् । पुस्तकं
नास्त्यत्र ।

३ एवं कुत्रासि ? एवं कुत्र गतोऽसि ? एवं कुत्र गतोऽसीदानीम् ? एवं
कस्मात्स्थानाद्गतोऽसीदानीम् ?

पाठ १०

सु = (स्तुति करणं.)

- १ लट् = १ नौति, सुतः, सुवन्ति । २ नौषि, सुषः, सुष । ३ नौनि,
सुषः, सुमः ।
२ लोट् = १ नौत, सुताम्, सुवन्तु । २ सुदि, सुषम्, सुत । ३ नवानि,
सवाव, सवाम ।
३ लृट् = १ अनौद, अनुताम्, अनुवन् । २ अनौः, अनुतम्, अनुत ।
३ अनवम्, अनुष, अनुम ।
४ लिङ् = १ सुयात्, सुयाताम्, सुयुः । २ सुयाः, सुयातम्, सुयात ।
३ सुयान्, सुयाव, सुयाम ।

घश् = (इच्छा करणं.)

- १ लट् = १ घष्टि, घष्टः, घशन्ति । २ घक्षि, घष्ट, उष्ट । ३ घदिम,
उषः, उश्मः ।
२ लोट् = १ घष्टु, उष्टाम्, उशन्तु । २ उष्टि, उष्टम्, उष्ट । ३ उष्टानि,
उष्टाव, उष्टाम ।

घिद् = (जाणणे.)

- १ लट् = १ वेत्ति, वित्तः, विदन्ति । २ वेत्ति, वित्त्यः, वित्त । ३ वेत्ति,
विद्मः, विष्टः ।

एतन्वी दुसरी रूपे एतन्वी लिहितप्रमाणे होतात—

- १ वेद, विदतु, विदुः । २ वेत्थ, विदधुः, विद् । ३ वेद, विद्, विष्ट ।
लोट् = १ वेत्तु, विताम्, विदन्तु । २ विद्वि, वित्तम्, वित्त । ३ वेदानि,
वेदाव, वेदाम ।

एतन्वी दुसरी रूपे एतन्वीलिप्रमाणे होतात—

- १ विदाङ्गोत्तु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु । २ विदाङ्कुरु, विदाङ्क-
रुतम्, विदाङ्कुरुत । ३ विदाङ्करवाणि, विदाङ्करवाव,
विदाङ्करवाम ।

३ लड् = १ अवेद, अवित्ताम्, अविदुः । २ अवेः, अवित्तम्, अवित् ।
३ अवेदम्, अविद्, अविद्य ।

४ लिङ् = १ विद्यात्, विद्याताम्, विद्युः । २ विद्याः, विद्यात्, विद्यात् । ३ विद्याम्, विद्यात्, विद्यात् ।

शास् = (राज्य करने)

१ लट् = १ शास्ति, शिष्टः, शासति । २ शास्ति, शिष्टः, शिष्ट ।
३ शास्ति, शिष्टः, शिष्टः ।

२ लोट् = १ शास्तु, शिष्टाम्, शास्तु । २ शाधि, शिष्टं, शिष्ट ।
३ शास्तानि, शासाय, शामाम ।

३ लृट् = १ अशात्, अशिष्टाम्, अशासुः । २ अशाः, अशिष्टम्,
अशिष्ट । ३ अशासम्, अशिष्य, अशिष्यम् ।

४ लिङ् = १ शिष्यात्, शिष्याताम्, शिष्युः । २ शिष्याः, शिष्या-
त्, शिष्यात् । ३ शिष्याम्, शिष्यात्, शिष्यात् ।

वाचकानी अशा रीतीनें द्वितीय गणाच्या धातूंचीं रूपे बनवून त्यांचा वाचकां-
मध्ये उपयोग करावा.

द्वितीय गण परस्मैपदी धातु

वृश् = (इच्छा करणे) वृष्टि । उवाच । वृशिता । वृशित्यति ।

घा = (जाणे) घाति । ववौ । घाता । घात्यति ।

विद् = (जाणणे) वेत्ति, वेद । विवेद, विद्वांसकार । वेदिता ।
वेदित्यति ।

यी = (जाणे) वेत्ति । विद्याय । वेत्ता । वेत्त्यति ।

शास् = (शासन करणे) शास्ति । शासास । शासिता । शासित्यति ।

धा = (शिक्षणे) धाति । दधी । धाता । धात्यति ।

श्नस् = (श्वास घेणे) श्नसिति । श्नशास । श्नसिता । श्नसित्यति ।

सु = (प्रसवणे) सूति । सुषाव । सूता । सूत्यति ।

स्ना = (स्नान करणे) स्नाति । स्नानौ । स्नाता । स्नात्यति ।

स्वप् = (निजर्ण) स्वपिति । सुष्याप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।

हन् = (हिंसा करण) हन्ति । जघाम । हन्ता । हनिष्यति ।

संस्कृत वाक्यानि

१ अहं वने न्यामान् हन्मि । एवं तत्र कं हंसि ? स अत्र वानरं हन्ति ।
प्याधः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे घ्नन्ति ।

२ एवं किमर्थं तं हंसि ? अहं नैव हनिष्यामि । स हनिष्यति किम् ? एवं
मा हन ।

३ स तस्य तडागस्य जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । एवं न
स्नास्यति किम् ?

४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । एवं श्वसिषि । अहं अषि श्वसिमि । एवं श्वसि-
ष्यसि । अहं श्वसिष्यामि ।

५ राजा राष्ट्रं शासति । राजपुत्रः कदा राष्ट्रं शासिष्यति ? राष्ट्रः प्रथमः
पुत्र एव शासिष्यति नाऽन्यः ।

श्लोकाः ।

सात्यकिः उवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषसे ।

यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १ ॥

सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति प्रापुष्वास्तथा ।

उभावेतौ दृढौ पक्षी दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले फलीवमहाबलौ ।

फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वमरुपतौ ॥ ३ ॥

महाभारत उद्योग ० ३

सात्यकिः उवाच = पुरुषश्च यादृशः आत्मा तादृशं (एवं) संप्रभाषसे ।
ते अन्तरात्मा यथारूपः सथारूपं (एवं) प्रभाषसे । पुरुषाः शूराः सन्ति वै,
तथा प्रापुष्वाः (भवि) सन्ति । पतौ उभौ (भवि) द्वौ पक्षी पुरुषा-
न्प्रति दृश्येते । एकस्मिन् एव कुले फलीवमहाबलौ जायेते । यथा एकस्मिन्
वमरुपतौ फलाफलवती शाखे (भवतः) ।

शब्दार्थः

यादृशः = जसा	फलीय = बलहीन
तादृशः = तसा	कुलम् = वंश
भाष् = बोलणे	महायत्न = बलवान्
यथारूप = जसा	फलाफलवती = फल देणारी
दृढ = बलवान्	आणि फल न देणारी

वाचकांनी याप्रमाणे श्लोकाचा अभ्यास करावा.

संधि केलेलीं धाक्ये.

१ अहं वने व्याघ्रान्दग्मि । इन्म्यहं व्याघ्रान्बने । व्याघ्रान्इन्म्यहं वने ।
 एवं तत्र कं हंसि ? कं हंसि तत्र स्वम् ? सोऽत्र वानरं हन्ति । इन्म्यत्र स
 वानरम् । वानरमत्र स हन्ति ।

२ व्याघ्रो भृगान्मा हन्तु । भृगान्मा व्याघो हन्तु । मा भृगान्वाघो
 हन्तु । शूरा युद्धे शत्रून्पनन्ति । पनन्ति शूरा शत्रून्पुद्धे । शत्रून्पुद्धे शूरा
 पनन्ति ।

३ अहं नैव हनिष्यामि । अहमद्य नैव हनिष्यामि । अहमद्यात्र नैव तं
 हनिष्यामि । अहमद्यात्रेदानीं तं कथमपि नैव हनिष्यामि । कएवमद्यात्रेदानीं
 तं हनिष्यति ?

पाठ ११

द्वितीय गण आत्मनेपद धातु.

आस् = (वसणे)

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्ते, आसाथे, आप्थे ।

३ आसे, आस्वहे, आस्वडे ।

२ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसाथाम्,

आप्थम् । ३ आसे, आसाथहे, आसामहे ।

३ लृट् = १ आस्र, आस्राताम्, आस्रत । २ आस्राः, आस्रायाम्, आस्रायम् । ३ आस्रि, आस्रिदि, आस्रिदि ।

४ लिङ् = १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीत् । २ आसीयाः, आसीया-
याम्, आसीयाम् । ३ आसीय, आसीयदि, आसीयति ।

चक्ष् = (चोलने)

१ लृट् = १ चक्षे, चक्षते, चक्षते । २ चक्षे, चक्षाम्, चक्ष्वे । ३ चक्षे,
चक्ष्वहे, चक्ष्वहे ।

२ लोट् = १ चक्षाम्, चक्षाम्, चक्षाम् । २ चक्ष्व, चक्षायाम्,
चक्ष्वम् । ३ चक्षे, चक्षामहे, चक्षामहे ।

३ लृट् = १ अचक्ष, अचक्षाताम्, अचक्षत । २ अचक्षाः, अचक्षायाम्,
अचक्ष्वम् । ३ अचक्षि, अचक्ष्वदि, अचक्ष्वदि ।

४ लिङ् = १ चक्षीत्, चक्षीयाताम्, चक्षीत् । २ चक्षीयाः, चक्षीया-
याम्, चक्षीयाम् । ३ चक्षीय, चक्षीयदि, चक्षीयति ।

आप्रमाणे खाली दिलेल्या धातूंचीं रूपे वाचक भाषां मध्ये साकतील .

द्वितीय गणाचे धातु-

आत्मने पद.

आस् = (वसणे) आस्ते । आसीचके । आसिता । आसिष्यते ।

ईम् = (समर्थ होणे) ईष्टे । ईशांचके । ईशिता । ईशिष्यते ।

चक्ष् = (बोलणे) चक्षे । चक्षते । च्याता । च्याष्यति-ते ।

यस् = (आच्छादन घालणे) यस्ते । यवसे । यसिता । यसिष्यते ।

वृज् = (वर्ज्य करणे) वृजे । वृजे । वर्जिता । वर्जिष्यते ।

आशास् = (इच्छा करणे) आशास्ते । आशाशासे । आशासिता ।
आशासिष्यते ।

शी = (निजणे) शीते । शिभ्ये । शायिता । शायिष्यते ।

सू = (प्रसवणे) सूते । सुपुत्रे । सूता, सविता । सूष्यते, सविष्यते ।

संस्कृत वाक्यानि

- १ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरयो तत्र आसाते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । एवं कुत्र आस्ते ?
- २ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । एवं किं ईशिये ? ते सर्वे राजानः ईक्षते । बवं सर्वेऽपि ईशमे । अहं ईशे ।
- ३ स बालः शोभनं वष्टे । एवं इदानीं किं वष्टे ? स अपि किं वष्टे ? ते दूराः किं वक्षते ?
- ४ मनुष्याः तत्र वसते । एवं कुत्र वसते ? अहं अत्र वसे । स तत्र वस्तान् । त्वं अत्र वस्त्व ।
- ५ मनुष्यः धनं आशास्ते । एवं किं आशास्ते ? अहं न किमपि आशासे ।
- ६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः क्षियः पुत्रान् सुवते । यूयं सूषे ।

द्वितीय गण उभयपदी धातुः

घृ = (बोल्णे)

- १ लट् = (परस्मै०) १ मधीवि, मृतः, मुवन्ति । २ मधीवि, म्य', म्य । ३ मवीमि, म्वः, म्म ।
- (परस्मै०) द्वार्षी आणखी एका प्रकारने रूपे होतात—
- १ आह, आहत्तः, आहु । २ आरय, आहयु', म्य । ३ मवीमि, म्व', म्म ।
- (आत्मने०) = १ मृते, मुषाते, मुषते । २ मृये, म्वाये, म्वे । ३ मृये, म्वहे, म्महे ।
- २ लोट् = (परस्मै०) १ मधीव, मृताम्, मुवन्त । २ म्हे, मृतम्, मृत । ३ मवाणि, म्वाव, म्वाम ।
- (आत्मनेपद) १ मृताम्, मुवाताम्, मुवताम् । २ मृष्व, मुवाप्याम्, मृष्वम् । ३ म्वे, म्वायहे, म्वामहे ।
- ३ लृट् = (परस्मै०) १ अमधीव, अमृताम्, अमुवन् । २ अमधीः, अमृतम्, अमृत । ३ अमवम्, अम्व, अम्य ।
- (आत्मने०) = १ अमृत, अमुषाताम्, अमुषत । २ अमृथाः, अमुषा - याम्, अमृष्वम् । ३ अमुवि, अमृष्वदि, अमृमदि ।

४ लिङ् = (परस्मै०) १ मूयात्, मूयाताम्, मूयुः । २ मूया, मूयातम्, मूयात । ३ मूयाम्, मूयाव, मूयाम ।

(आत्मने०) = १ मुयीत, मुयीयाताम्, मुवीरन् । २ मुवीधा, मुवी-
यायाम्, मुवीष्यम् । ३ मुवीष, मुवीषदि, मुवीमहि ।

उभयपदी धातूंची रूपे परस्मैपदाप्रमाणे आणि आत्मनेपदाप्रमाणे होतात, याविषयी मागे किलेक वेळा सांगितले आहे.

द्वितीय गणाचे धातु.

उभयपदी.

वृह् = (इध कान्ते) दोग्धि, दुग्धे । दुग्धे, दुग्धे । दोग्धा । घोक्ष्यति-ते ।

द्विप् = (द्वेष करणे) द्वेषि, द्वेषे । दिद्वेष, दिद्वेषि । द्वेषा । द्वेष्यति ।

घृ = (बोलणे) प्रवीति, प्रूते । उवाच, उचे, । वक्ता । वक्ष्यति ।

लिङ् = (खाद घेणे) लेदि, लीडे । लिलेह, लिलिडे । लेडा । लेक्ष्यति ।

स्तु = (स्तुति करणे) स्तोति, स्तवीति-स्तुते, स्तुवीते । तुष्टाव, तुष्टुवे ।
स्तोता । स्तोप्यति-ते ।

संस्कृत वाक्यानि.

१ मकः ईश्वरं स्तौति । त्वं कं स्तौषि ? अहं कं नपि मानवं न स्तौमि ।
सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु ।

२ न किं प्रवीति ? त्वं किं प्रवीषि ? अहं न किमपि प्रवीमि । स प्रूताम् ।
त्वं मूदि ।

३ क त्वं द्वेषि ? अहं न कमपि द्वेषिम् । य. सर्वदा एव द्वेषि स द्वेषु ।

४ माता गा दोग्धि । त्वं किं न गो घोक्षि ? अहं न घोक्षि परंतु मन
पत्नी दोग्धि । सर्वे मानवाः गारः दुग्धन्तु ।

५ बालकः मधु लेदि । त्वं क्षीरं लक्षि किं ? अहं क्षीरं न लेक्षि । प्राणिनः
कल लिङ्गित ।

वाचकांनी अशीच उभयपदी धातूंचीं रूपे मनवांनी व एखावा वाक्यामध्ये
उपयोग करावा.

येथे द्वितीय गणाचे विवचन पूर्ण झाले.

पाठ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच— अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥

मनोः प्रजापते राज्ञिश्वाकुरभवत्सुतः ।

तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥

दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।

माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।

सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७ ॥

मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८ ॥

भीष्मः उवाच— गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन् विषये अपि पुरातनं माधीनं इतिहासं कथा (पृथाः) उदाहरति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः मनाधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्यवर्चसो रवितुल्यप्रभासस्य नृपतेः सूर्यस्य तस्य इक्ष्वाकोः पत्रशतं अतसंतयाः सुताः जज्ञे जाताः ॥ ५ ॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथासं-पराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः सत्ये तपसि दाने च सत्ये यथासंभाषणे तपसि उपवासादितपश्चरणे दाने त्यागे च रतं आसक्तं आसीत्, सः दशाश्वस्य सुतः पुत्रः तु परमधार्मिकः राजा नृपः आसीत् अभूत् ॥ ७ ॥ यः पृथिवीपतिः भूपतिः सदा सत्यं काले धनुर्वेदे धनुर्विद्यायां वेदे श्रुतौ च निरतः प्रवीणः मदिराश्व इति च पृथिव्यां ख्यातः अभवत् स एव दशा-श्वस्य पुत्रः ॥ ८ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमाज्ञाम पार्थिवः ।
 महाभागो महातेजा महासत्त्वो महापलः ॥ ९ ॥
 पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥ १० ॥
 धर्मात्मा कोपघांश्चापि देवराज इवापरः ।
 सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंप्रामदुर्जयः ॥ ११ ॥
 स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां धरः ।
 दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽश्विसदृशद्युतिः ॥ १२ ॥
 दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।
 तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संप्रामेष्वनिवर्तितः ॥ १३ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रः सुनुः तु महाभागः महाभाग्यशाली महातेजाः विपुल-
 पराक्रमः महासत्त्वः अतीव धैर्यवान् महाबलः अतीव बलिष्ठः द्युतिमात्राम
 पार्थिवः द्युतिवीर्यवित् अभूत् ॥ ९ ॥ द्युतिमतः पुत्रः तु परमधार्मिकः अति-
 क्षयेन धर्मरतः सर्वलोकेषु सर्वेषु अस्त्रिलेषु लोकेषु भारतादिषु प्रदेशेषु
 विख्यातः प्रसिद्धिं गतः नामतः नाम्ना सुवीरो नाम सुवीर इति ख्यातः
 राजा भूषः आसीत् अभयत् ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रः सर्वसंप्रामदुर्जयः
 अस्त्रिलेषु युद्धेषु परः दुर्जयः दुःशेन जेतुं शक्यः अपरः द्वितीयः देवराज
 इन्द्रः इव धर्मात्मा धर्मरतः अदि च कोपवान् अभूत् ॥ ११ ॥ सर्वशस्त्र-
 भृतां निवृत्तशस्त्रधारिणां मध्ये धरः श्रेष्ठः सः सुवीरस्य पुत्रः दुर्जयः इति
 दुर्जयनाम्ना ख्यातः प्रसिद्धिं गतः । इन्द्रवपुषः इन्द्रसमानशरीरस्य अश्वि-
 सदृशद्युतिः अश्विदेवसमानरूपः ॥ १२ ॥ राजर्षिसत्तमः अपितुल्यनृशर्णां मध्ये
 श्रेष्ठः दुर्योधनो नाम महान् राजा आसीत् । इन्द्रसमवीर्यस्य इन्द्रतुल्यपर-
 क्रमस्य संप्रामेषु युद्धेषु अनिवर्तितः अपकाम्यमानस्य तस्य ॥ १३ ॥

विषये वासेवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्ति ।
 रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यश्चापि पृथग्भवे ॥ १३ ॥
 नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूणस्तदाऽभवत् ।
 न तस्य विषये चाभून्कृपणा नापि दुर्मतः ॥ १५ ॥
 व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः कश्चित् ।
 सुदक्षिणो मधुरवागनस्युजितेन्द्रियः ।
 धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकल्पनः ॥ १६ ॥
 यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥
 तं नर्मदा देवतदी पुण्या शीतजला शिवा ।
 चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥

तस्य देशे वासवः इन्द्रः सम्यगेव उत्तमप्रकारेण प्रवर्ति वृद्धिं करोति । अस्य
 नगरं विषयः देशः च रत्नैः मणिभिः धनैः द्रव्यैः अपि च पृथग्विधैः पशुभिः
 ॥ १३ ॥ तदा प्रतिपूणः परिपूणः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानधरः
 दुर्मतः द्रिदः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य दश पशवित् व्याधितः
 कृशः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः नाभूत् नास्ति । न च सुदक्षिणः
 अतीव उदारः मधुरवाक् मधुरभाषी अनस्युः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः
 संपतेन्द्रियः धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली
 अथ अपि च अविकल्पनः आत्मश्लाघामकुर्वाणः ॥ १६ ॥ यज्वा तिथिपूर्वक
 यशकर्ता दान्तः बाह्येन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभवत्
 सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत्, अवमन्ता परेषां अवमानशालः च न
 आसीत् दाता दानशीलः च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदाना-
 मङ्गेषु च प्रवीणः आसीत् ॥ १७ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाव-
 नीमूला शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवतदी नर्मदा
 नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे वरपागात् ॥ १८ ॥

तस्यां जज्ञे तदा तद्यां कन्या राजीवलोचना ।
 नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
 तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनसुता यादृग्भवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
 तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूत्या च प्राहणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥
 द्रविद्रश्चासवणंश्च ममायमिति पार्थिवः ।
 न दित्सति सुतां तस्यै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्भव्यवाहनः ।
 ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥

हे राजन् । तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां राजीवलोचना कमलमदशलोचना
 नाम्ना सुदर्शना रूपेण च सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाळा जज्ञे जाता ॥ १९ ॥
 दुर्योधनसुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूपवती
 भववत् बभूव, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूतपूर्वा न पूर्वं न भूता
 ॥ २० ॥ हे राजन् । तां राजकन्यां सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे देच्छत् ।
 अग्निः च प्राहणो भूत्या प्राहणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास
 प्रार्थयामास ॥ २१ ॥ पार्थिव राजा अयं द्रविद्रः निर्धनः मम भगवणः
 भिक्षवर्णिवः च हति मत्वा तस्म विप्राय तां सुदर्शनां सुतां कन्यां न
 दित्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः अनंतरं अस्य दुर्योधनस्य
 वितते नारदेषु यज्ञे हव्यवाहनः अग्निः नष्टोऽभूत् नाश गतः । ततः अग्नि-
 नाशानन्तरं राजा दुर्योधना सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्या तदा द्विजान्
 वाक्यं वक्ष्यमाणं भाह उक्तवान् ॥ २३ ॥

मंगलमूर्ति गणेश

लेखक— पं. श्री. दा. सातवळेकर

गणेशपुराणाच्या आधारेने लिहिलेले अत्यंत स्फूर्तिदायक असे हे चरित्र प्रत्येक घरातील प्रत्येक तरुणाने वाचून घ्यावे मनन करावे व गणेशाला अग्रपूजेचा मान घ्यावे मिळाला न जाणावे. स्वराज्यातील तरुणांनी हेच जाणले पाहिजे. मूल्य २ रु. ८ ख. ॥१॥ म. आ. नं २॥१॥ अडीच के. पाठवा.

श्रीमद्भगवद्गीता

(पुरुषार्थ-बोधिनी-टीकेसह)

लेखक— पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
गीतालेखक, साहाय-वाचस्पति

वेद, उपनिषदे इत्यादि प्राचीन आर्य-ग्रंथांतील विद्वान्तच गर्वीन पदतीने गीतेत कथा प्रकारे मांडले आहेत, हे 'पुरुषार्थ-बोधिनी' भाषाव्याख्यान गीतेवरील वा टीकेत विस्तृत उतारे देऊन दाखवले आहे. अर्थात् वैदिक विद्वान्तांसह गीताविद्वान्तांचे विघटीकरण हेच या पुरुषार्थ-बोधिनी टीकेचे वैशिष्ट्य आहे. याचा हिंदी अनुवाद हिंदी प्रांतात व गुजराती अनुवाद गुजराती प्रांतात विशेष मान्यता पावला अगून अत्यंत लोकप्रिय झालेला आहे. १११-संख्या १४५, मूल्य १२॥ रु. व ट. ख. २॥ रु.

मंत्री-स्वाध्याय मण्डळ, आनंदाश्रम,
किल्ला-पारडी (जि. सूरत)

अंक १६

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत मापेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय.)

पोडशो भागः ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्याष्याय-मण्डल, किछा-पारडी (जि. घुरत)

चतुर्थ आवृत्ति.

५३६६

शके १८७२, सन १९५०

धातुवै प्रथम अक्षर का धारातीत जमा क्रमावै असेल, त्याच क्रमावै च धारावै
अक्षर त्याच्या ठिकाणी येतें जसे—

“ गा ” (स्तुति करणे) “ गागा, गगा, जगा जिगा + ति =
जिगाति । ”

“ भी ” (भयभीत होणे) “ भीभी, बिभी, बिभे+ति = बिभेति ।
इकाराचा देखील अक्षर बनतो, जसे “ हु ” (हवन करणे) “ हुहु, जुहु,
जुहो+ति = जुहोति ” इत्यादि प्रकारें रूपें बनतात बहुतकरून ‘ लिट् च्या
रूपामध्ये ही गोष्ट वाचकांनी पाहिलीच असेल वाचकाना ना धातूची रूपें बन
विण्याची रीत लोकर समजावी, म्हणून काहीं धातूची रूपें येथें दाखवली आहेत,
तीं त्यांनी पहावीत—

हु (हवन करणे) परस्मैपद ।

१ लट् = १ जुहोति, जुहुव, जुहति । २ जुहोषि, जुहुषा, जुहुष ।
३ जुहोमि, जुहुव, जुहुम ।

२ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुहतु । २ जुहधि, जुहुतम्, जुहुत ।
३ जुहयानि, जुहवाव, जुहवाम ।

३ लृट् = १ अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवु । २ अजुहो, अजुहुताम्,
अजुहुत । ३ अजुहवम्, अजुहुव अजुहुम ।

४ लिट् = १ जुह्यात्, जुह्याताम्, जुह्यु । २ जुह्या, जुह्याताम्,
जुह्यात । ३ जुह्याम्, जुह्याव, जुह्याम ।

५ लिट् = १ जुहाव, जुहवतु, जुहुवु । २ जुहविष, जुहवधुः, जुहुव ।
३ जुहाव, जुहविव, जुहुविम ।

१ जुहवाचकार, जुहवाचकतु, जुहवाचकु । २ जुहवाचकर्ष,
जुहवाचकतु, जुहवाचक । ३ जुहवाचकार, जुहवाचकृव,
जुहवाचकृम ।

६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यान्ति । २ होष्यति, होष्यसः, होष्यथ । ३ होष्यामि, होष्यावः होष्यामः ।

वाचकांनीं अशा प्रकारें घातूंचीं रूपें समवून त्यांचा वाक्यांमध्ये उपयोग करावा.

तृतीय गणाचे धातु.

परस्मैपद.

अ = (जाणें) अर्पति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।

कित् = (जाणें) चिच्छेति । चिच्छेत । चेतित्ता । चेतिष्यति ।

गा = (स्तुति करणें) जिगति । जगौ । गाता । गास्यति ।

घृ = (प्रकाशणें) जिर्षति । अघार । घर्ता । परिष्यति ।

पृ = (पालन-पोषण करणें) पिर्षति । पपार । परिता । परिष्यति ।

भी = (भयभीत होणें) बिभेति । बिभाय । बिभयांचकार । भेता । भेष्यति ।

हा = (त्याग करणें) जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।

हु = (घेणें, देणें, हवन करणें) जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । हेता । हेष्यति ।

ह्री = (लजित होणें) जिहेति । जिहाय, जिहयांचकार । हेता । हेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञं आहुतीः जुहोति । मद्रचारिणः शम्भौ आहुतीः जुहति ।
खं किं न होषसि ? हाः तत्र कः अहुहोत् ?

२ वीरः शशाङ्गान् पिर्षति । स कं पपार ? ते सर्वेऽपि तान् पिमु । खं परिष्यासि किम् ?

३ अहं धीराण् न बिभेमि । स एषाणाद् अपि न बिभेति । धीराः पुर्याः
करिमाण् अपि जुहे न बिष्यति ॥

पाठ २

तृतीय गणाच्चे धातु.

आत्मनेपद.

मा = (भोजने, तुलना करणे) मिमीते । ममे । माता । मास्यते ।

हा = (जाणे) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

या धातूंचीं रूपें.

मा = (मापणे)

लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । २ मिमीथे, मिमाथे, मिमीथे ।
३ मिमे, मिमीवहे, मिमीमहे ।

लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम् मिमताम् । २ मिमीष्व, मिमाषाम्,
मिमीष्व । ३ मिमे, मिमावहे, मिमामहे ।

लृट् = १ अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमन्त । २ अमिमीथाः, अमिमा-
थाम्, अमिमीष्वम् । ३ आमान, अमिमीवहि, अमिमीमहि ।

लिट् = १ मिमती, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथाः, मिमीयाथाम्,
मिमीष्वम् । ३ मिमीथ, मिमीवहि, मिमीमहि ।

हा = (लागणे)

लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीथे जिहाथे, जिहीथे ।
३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ शिष्यः सदा जिहति । पुरुषाः कदापि न जिहति । ते सर्वे जिहया-
चक्रुः । भारी द्वेष्यति एव ।

२ हृन्तर सर्वं चिन्तेति । मनुष्यः ेन माघनेन पृथं चेतियति ? योगी
पुरुष सर्व मनोगतं चिन्तेत ।

३ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न भूमिनि । एवं मिमीष्य ते भूमं
मिमताम् ।

तृतीय गणाचे धातु.

उभयपदी.

दा = (देणे) ददाति, दत्ते । ददौ, ददे । दाता । दास्यति-ते ।

धा = (धारण पोषण-करणे) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता ।
धास्यति-ते ।

निञ् = (शुद्ध करणे) नेनेक्ति, नेनेक्ते । निनेज, निनिजे । नेष्ठा ।
नेक्ष्यति-ते ।

भृ = (धारण-पोषण करणे) विभर्ति, विभृते । भभार, भभ्रे । विभरा-
चवार-चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।

विञ् = (पृथक् होणे) विवेक्ति, विविक्ते । विवेज, विविजे । वेष्ठा,
वेक्ष्यति-ते ।

विप् = (व्यापणे) वेवेष्टि, वेवेष्टे । विवेप, विविपे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते
धातूंचीं रूपें

लट् = (परस्मै०) ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्स्यः, दत्थ ।
ददामि, दद्वः, दद्वः ।

(आत्मनेपद) १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाथे,
दद्वथे । ३ ददे, दद्वहे, दद्वहे ।

लोट् = (परस्मै०) १ ददातु, ददाताम्, ददतु । २ दद्वि, दत्तम्,
दत्त । ३ ददानी, ददाव, ददाम ।

(आत्मनेपद) १ ददातुम्, ददाताम्, ददताम् । २ दद्वन्त,
ददाथाम्, दद्वन्तम् । ३ दद्वं, ददावहे, ददामहे ।

लङ् = (परस्मै०) अददात्, अददाताम्, अददत् । २ अददा, अददात्
अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्व ।

(आत्मने०) १ अदत्त, अददाताम्, अददत् । २ अदत्थाः, अददायाम्, अददुष्वम् । ३ अददि, अददद्दि, अददद्दि ।

भु = (धारण-पोषण करणं)

उद् = (परस्मै०) १ विभर्ति, विभृतः विभ्रति । २ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्य । ३ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्यम् ।

(आत्मने०) १ विभृते, विभ्राते, विभ्रते । २ विभृषे, विभ्राषे, विभृषे । ३ विभ्रे, विभृवहे, विभृमहे ।

लोट् = (परस्मै०) १ विभर्तु, विभृताम्, विभ्रतु । २ विभृहि, विभृतम् विभृत । ३ विभराणि, विभराव, विभराम ।

(आत्मने०) १ विभृताम्, विभ्राताम्, विभ्रताम् । २ विभृष्व, विभ्राधाम्, विभृष्वम् । ४ विभरै, विभरावहै, विभरामहै ।

वाचकांनी अशा तऱ्हेनें रूपे वनविष्याचा प्रयत्न करावा :

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स महं धनं ददाति । ते तुभ्यं किं ददाति ? राजा महं सुवर्णस्य-लंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अयुना पृथु देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै किं ददासि ?

३ इंश्वरः स्थिराचरं पथे जगत् स्वशक्या विभर्ति । त्वं किं विभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं विभर्ति, तथा गृहस्थः गृहं विभर्ति ।

वाचकांनी याप्रमाणे वाक्याची रचना करिता येईल. येथे तृतीय गणाचा विचार समाप्त झाला.

पाठ ३

(महाभारत विराटपर्व ७० ५)

वैशम्पायन उवाच ।

ते धीरा बद्धनिर्लिशास्तथा बद्धकलापिनः ।
 बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ २ ॥
 ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
 निवृत्तघनवासा हि स्वराष्ट्रेऽप्यस्तदा ॥
 यसंतो गिरिदुर्गेषु घनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
 विध्यन्तो मृगजातानि महेष्यासा महाबलाः ॥
 उत्तरेण दशार्णास्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥
 अंतरेण यकृल्लोमान्शूरसेनांश्च पांडवाः ।
 लुब्धा हृवाणा मत्स्यस्य धिपयं प्राचिशन्वनात् ॥ ४ ॥
 धन्विनो बद्धनिर्लिशा धिवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
 ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि त्रिविधानि च ।
 व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥
 यसामेहाऽपरां रात्रीं बलवान्मे परिश्रमः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

घनंजय समुद्यम्य पांचालीं बद्ध भारत ।
 राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराजिय ।
 संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदार्जुनः ॥ ८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 फवायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥
 सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ।
 समुद्देशं जनस्याऽस्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥
 गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
 तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥
 ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।
 एकस्मिन्नपि विश्वाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

४ वैशम्पायन उवाच अब्रवीत्- ते पांडवाः वीराः वीरपुरुषाः, बद्धनिर्द्धि-
 शा बद्धसद्गा, तथा बद्धकलापिनः बद्धकेशपाशाः, बद्धगोर्ध्रागुच्छिन्नाः
 गोधावर्मेण अंगुलित्राणं बद्धं ये ते, कार्द्विर्दीर्घमित्त अभिमुखं कृत्वा ययुः
 जग्मु ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्भ्यां एव गच्छन्तः कार्द्वि-
 तयः दक्षिण तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् । तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः
 वनवासात् निवृत्ताः स्वराष्ट्रं स्वकीयराज्यं प्रपेक्षवः प्रकर्षेण इच्छन् गिरिदु-
 र्गेषु पर्वतस्थानेषु वनदुर्गेषु घनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेश्वासा
 महाधनुषधारिणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु मृगजातानि मृगसमूहान्
 शरैः विष्पन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा दक्षिणेन पंचालान् देशान्
 अंतरेण च यकृत्तोमान् शूरसेनान् देशान् पृथ्वा " वयं लुब्धाः लुब्धकाः
 न्याधाः " इति श्रुत्वाः कथयन्त वनान् मत्स्यस्य विषयं देशं प्राविशन्
 प्रविष्टाः ॥ ३ ॥ घन्विनः घनुष्मन्तः बद्धनिर्द्धिनाः सद्गाधारिणः विधर्ता
 शोभनवर्णरादिताः इमभ्रुधारिणः ते पांडवाः आसन्, ततः मत्स्यस्य नगरं
 प्राप्य राजानं धर्मराजानं कृत्वा द्वौपदी अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य
 एकपद्यः एकपादपरिमिता मार्गा एकपद्य पदस्य इत्यन्ते, अवलोक्यन्ते
 विविधानि च क्षेत्राणि च इत्यन्ते, अत अनेन चिह्नेन व्यक्तं स्पष्टं मन्त्रि,
 यत्^१राष्ट्रस्य राज्ञः राजधानी राजनगरी चूरे एव आविष्यति ॥ ६ ॥ अतः

इह एव अपरां रात्रिं वसाम, यतः मे बलवान् परिश्रमः आतः ॥ युधिष्ठिर उवाच- हे मारुत धनंजय अर्जुन! एवं पांचालीं द्रौपदीं समुपम्य वद । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवस्यामः ? ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच-अर्जुनः गजराट् ह्येव तृणं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तौ अवतारयत् ॥ ८ ॥ स धर्मराजः कौन्तेयः कुन्तपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अमवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेश्यामः ? ॥ ९ ॥ हे शार्व ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः, तर्हि अस्य जनस्य समुद्रेनं करिष्यामः अत्र न संशयः ॥ १० ॥ गांढीयं गांढीचनामकं धनुः महद्ग्राहं अविट्ठं अस्ति लोके च गृणां मनुष्याणां उत्तमं विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विश्रांते पुनः अस्माभिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं अविष्यति, यतः तथा नः अतिज्ञातं, तथा अस्माभिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समासाः ।

१ यद्निस्त्रिंशः = यद्वाः निस्त्रिंशः यैः ।

२ यद्गोधांगुलिप्राणाः = यद्गानि गोधांगुलिप्राणानि यैः ।

३ निवृत्तवन्वासाः = वनवासात् निवृत्ताः ।

४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।

५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।

६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

पाठ ४

पंचम गणाचे धातु.

पाचव्या गणाचें विकरणाचें चिन्ह " नु " हें आढे हें चिन्ह धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत असतें या गणाचीं रूपें पुढें दिल्याप्रमाणें होतात—

साध् = साधणें

१ लट् = १ साध्णोति, साध्णुत, साध्णुवन्ति । २ साध्णोषि, साध्णुष, साध्णुष । ३ साध्णोमि, साध्णुष, साध्णुम ।

२ लोट् = १ साध्णोतु, साध्णुताम्, साध्णुवन्तु । ३ साध्णुहि, साध्णुतम्, साध्णुत । ३ साध्ण्वानि, साध्ण्वाव, साध्ण्वाम् ।

३ लङ् = १ असाध्णोत्, असाध्णुताम्, असाध्णुवन् । २ असाध्णो, असाध्णुतम्, असाध्णुत । ३ असाध्णुवम्, असाध्णुव, असाध्णुन ।

४ विधिलिङ् = १ साध्णुयात्, साध्णुयाताम्, साध्णुयु । २ साध्णुयासाध्णुयातम्, साध्णुयात । ३ साध्णुयाम्, साध्णुयाव, साध्णुयाम् ।

यात्रमाणे या गणाच्या परस्मैपदी धातूचीं रूपें होत असतात उदाहरणार्थ पहा—

१ लट् = (आष् धातु) १ आप्णोति, आप्णुत, आप्णुवन्ति । २ आप्णोषि, आप्णुष, आप्णुष । ३ आप्णोमि, आप्णुष, आप्णुम ।

२ लोट् = (राष् धातु) १ राध्णोतु, राध्णुताम्, राध्णुवन्तु । २ राध्णुहि, राध्णुतम्, राध्णुत । ३ राध्ण्वानि, राध्ण्वाव, राध्ण्वाम् ।

आता पुढे दिलेल घातु पहा—

पंचम गणाचे घातु.

परस्मैपदी.

आप् = (व्यापणे) आप्नोति । आप । आप्ता । आप्स्यति (वि उपसर्ग-पूर्वक) व्याप्नोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।

ऋध् = (भाडणे) ऋध्नोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

तृप् = (चुप्त होणे) तृप्नोति । तर्तर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दु = (दुःख देणे) दुनोति । दुदाव । दोता । दोष्यति ।

दृ = (हिंसा करणे) दृणोति । दद्वार । दर्ता । दरिष्यति ।

राध् = (सिद्ध करणे, पूर्ण करणे) राध्नोति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।

शक् = (शक्तिमान् होणे) शक्नोति । शशाक । शक्ता । शक्ष्यति ।

साध = (साधणे, पूर्ण करणे) साध्नोति । ससाध । साद्धा । सात्स्यति ।

हि = (जाणे, वाढणे) हिनोति । जिघाय । हेता । हेप्स्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति । बालकः वृद्धस्य फलं न आप्नोति । स धनं प्राप्नोति ।

२ गहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोति । त्वं शक्यसि किम् ? यः न शक्नोति स तत्र ना गच्छतु ।

३ स साधकः साध्यं साधनेन साध्नोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नु-वन्तु ।

४ त्वं कथं तत् राध्नुषि ? स न भराध्नोति । त्वं राध्नोहि । सः अपि राध्नोतु ।

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।	
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥	॥ १२ ॥
भृत्यैर्वाणिज्यचारं ह पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।	
अद्भ्योऽग्निर्वह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥	॥ १३ ॥
तेषां सर्वभगं तेजः स्वासु योनियु शाम्यति ।	
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥	॥ १४ ॥
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ।	
यस्य मंत्रं न जानन्ति वाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥	॥ १५ ॥
स राजा सर्वतश्चभुक्षिरमश्वर्यमश्नुते ।	
करिष्यन्न प्रभापेत कृतान्येच तु दशयेत् ॥ १६ ॥	॥ १६ ॥
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।	
गिरिपृष्ठमुपाहृष्ट प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥	॥ १७ ॥

च महानसं पाकशाकं दद्यात् ; गोषु आत्मसमं मित्रं दद्यात् स्वयं एव कृषिं व्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकं वाणिज्यचारं स्ववहारं सेवेत्, द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः जहान् अग्निं, वहेतः वाह्यान् क्षत्र सत्रिय-
 अश्मनः प्रस्तराद् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां तेजः
 यद्यपि सर्वभगं सर्वत्रसंचारि वर्तते तथापि स्वासु योनियु स्वकीयोत्पत्ति-
 स्थानेषु शाम्यति । कुले जाताः भ्रष्टे कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः
 अग्निव्यकाशकः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः काष्ठे अग्निः इव यथा
 काष्ठे अग्निः अश्वत्थरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ता देवतेषु वसन्ति ।
 वाह्याः अन्वन्तराश्च ये पुर्या यथा मन्त्र विचार न जानन्ति ॥ १५ ॥ स
 राजा सर्वतश्चभुः सर्वत्र दष्टिः पेश्वर्यं प्रभुरसं चिरं विरक्तान् अहो प्राप्नोति ।
 करिष्यन् कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभापेत, कृत्यानि एव तु कर्माणि
 दशयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबन्धीनि कर्माणि पूर्णतया
 कृत्या एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि । गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपा-
 रण, नाहृष्ट प्रासादं द्वयं राजभवनं वा रहोगत एकाग्रस्थानं मत ॥ १७ ॥

अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।	
नाऽसुहृत्परमं मंत्रं भारताऽर्हति वेदितुम्	॥ १८ ॥
अपंडितो वाऽपि सुहृत् पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ।	
नाऽपरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः	॥ १९ ॥
अमात्ये ह्यर्थलिप्ता च मंत्ररक्षणमेव च ।	
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य परिपदा विदुः	॥ २० ॥
धर्मं चाऽर्थं च कामे च स राजा राजसत्तमः ।	
गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरनशयम्	- ॥ २१ ॥
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।	
स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि	॥ २२ ॥
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।	
तेषामेवाऽननुष्ठानं पश्चात्तापकर मतम्	॥ २३ ॥

नि शलाके एकान्ते रहसि अरण्ये वा एव विषे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः विधीयते क्रियते । हे भारत । भरतकुलेत्पन्न । परमं श्रेष्ठं मंत्रं अमित्रो असुहृद्व वेदितुं शक्तुं नाहंति ॥ १८ ॥ अपंडित राजा वा अपि सुहृत् मित्रं, पंडितो वाऽपि अनात्मवान् आत्मवलरहितः । महीपाल सचिव मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्य हि अर्थलिप्ता अर्थ-लाभेच्छा तथा मंत्ररक्षण गुह्यविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य परिपदाः मभ्याः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा धर्मं च अर्थं च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति । गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः अंतर्द्वयं सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥ यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति, स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीविताद् अपि भ्रश्यते ॥ २२ ॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् । तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा

अनर्घीत्य यथा वेदाक्ष विप्रः श्राद्धमर्हति ।

एवमधृतपाद्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति

१४ ॥

स्थानवृद्धिक्षयक्षस्य पाद्गुण्यविदित्तात्मनः ।

अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप

॥ १५ ॥

वेदान् अनर्घीत्य विप्रः श्राद्धं न मर्हति । एवं एव अधृतपाद्गुण्यः पाद्गु-
णानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न मर्हति ॥ १४ ॥ हे नृप ! स्थानवृद्धि-
क्षयक्षस्य पाद्गुण्यविदित्तात्मनः पाद्गुण्यज्ञानयुक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य
प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ १५ ॥

समासाः ।

१ अविध्वस्तः = न विध्वस्तः ।

२ गुतदारः = गुताः दाराः यस्य ।

३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।

४ सर्वप्रगं = सर्वत्र गच्छति इति ।

५ गिरिपृष्ठं = गिरेः पृष्ठम् ।

६ गूढमंत्रः = गूढः मंत्रः यस्य ।

७ अधृतपाद्गुण्यः = अधृतं पाद्गुण्यं येन ।

८ अनवज्ञातशीलः = अनवज्ञानं शीलं यस्य ।

९ पश्चात्तापकरं = पश्चात्तार्तं करोति इति ।

१० सुखावहं = सुखं आवहति इति ।

११ अनर्घीत्य = न अर्घीत्य ।

१२ स्थानवृद्धिक्षयक्षं = स्थानं च वृद्धिश्च क्षयश्च स्थानवृद्धिक्षयः
तेषां ज्ञाता ।

पाठ ७

सप्तम गणाचे धातु.

सातव्या गणाचे चिन्ह " न " हे आहे, हे चिन्ह धातूच्या अंतिम स्वराच्या पुढे व अंतिम व्यंजनाच्या पूर्वी धातूच्या मध्येच लागत असते. जसे-

हिंस् (हिंसा करणे) हिंस् + न = हि (न) स = हिनस् + ति = हिनस्ति ।

कृन् = (कापणे) कृन् + न = कृ (न) त् = कृणत् + ति = कृणस्ति ।

पिप् = (चूर्ण करणे)

लट् = १ पिपिष्टि, पिष्टः, पिषन्ति । २ पिपिषि, पिष्टः, पिष्ट ।

३ पिपिषि, पिष्वः पिष्याः ।

लोट् = १ पिपिष्टु, पिष्टाम्, पिषन्तु । २ पिपिषि, पिष्टम्, पिष्ट ।

३ पिपिषाणि, पिपिषाव, पिपिषाम् ।

लृट् = १ अपिपिद् अपिपिष्टाम्, अपिपिष्व् । २ अपिपिद्, अपिपिष्टम्, अपिपिष्ट ।

३ अपिपिषम्, अपिपिष्व, अपिपिष्व् ।

विधिलिङ् = १ पिष्यात्, पिष्याताम्, पिष्युः । २ पिष्याः, पिष्याताम्, पिष्यात ।

३ पिष्याम्, पिष्याव, पिष्याम ।

हिंस् = (ठार मारणे)

लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनास्ति, हिंस्थः, हिंस्थ ।

३ हिनस्मि, हिंस्वः, हिंसः ।

लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तं, हिंस्त ।

३ हिनसानि, हिनसाव, हिनसाम् ।

लृट् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः, अहिंस्तम्, अहिंस्त ।

३ अहिंसम्, अहिंस्व, अहिंस्व् ।

विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्यु । २ हिंस्या, हिंस्यातम्,
हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम् ।

अङ्ज् = (अजन करणं, तेल लावणं)

लट् = १ अनक्ति, अह्क, अङ्गन्ति । २ अनक्षि, अह्कथ, अह्कथ ।
३ अनजिम्, अज्ज्व, अङ्गम् ।

लोट् = १ अनक्तु, अह्काम्, अङ्गन्तु । २ अह्कथि अह्कथे,
अह्क । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ।

लङ् = १ आनक्, आह्काम्, आङ्गन् । आनक्, आङ्कम्, आह्क ।
३ आनक्, आङ्ज्व, आङ्गम् ।

विधिलिङ् = १ अज्यात्, अज्याताम्, अज्यु । २ अज्या,
अज्यातम् अज्यात । ३ अज्याम्, अज्याव, अज्याम् ।

सप्तम गणाचे धातु.

परस्मैपदा

अङ्ज् = (अजन करणं, तेल लावणं) अनक्ति । अनङ्ज । अह्क,
अजिता । अनक्तु ।

उन्द् = (भिनणं) उनक्ति । उन्दाचकार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।

छत् = (कापणं) छणक्ति । चर्तते । कर्तिता । कर्तिष्यति ।

पृत् = (स्पर्श करणं) पृणक्ति । पपर्च । पर्विता । पर्विष्यति ।

भङ्ज् = (तोडणं) भनक्ति । भङ्ज्व । भक्ता । भङ्गयति ।

घृज् = (हन्यणं) घृणक्ति । घर्ज । घर्जिता । घर्जिष्यति ।

शिष् = (विशेष होणं) शिनक्ति । शिषेव । शेषा । शेष्यति ।

हिंस् = (हिंसा करणं) हिंसति । हिंसित । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

पाठ ८

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याध भारण्ये भारण्यान् पशून् दिनस्ति । ख तत्र किं दिनस्ति ? क्षत्रिय प्रजाः सा दिनस्तु । अहं कदापि न दिनस्ति ।

२ मूल्य धान्य पिनष्टि । यथा स यत्रेण पिनष्टि, तथा क इतो न पिण्यात् ?

३ क काष्ठ कृणात्ति ? खष्टा तत्र किं कृणात्ति ? यदा स तत्र कृणात्ति, तदा ख किं न कृणात्ति ?

४ वायु वृक्षान्भनक्ति । धातुः । सर्वान् वृक्षान् वभञ्ज । ख किमर्थं तद् भङ्क्ष्वसि ?

याप्रमाणे वाक्यामध्ये या धातूना उपयोग करा

। सप्तम गणाच्चे धातुः ।

आत्मनपदी

इन्ध् = (प्रकाशने) इवे । इवाचके । इधिता । इधिष्यते ।

विद् = (विचार करणे) विन्ते । विदिदे । वेत्ता । वेरस्यते ।

या धातूचीं रूप पुढीलप्रमाणे होतात—

इन्ध् = (प्रकाशने)

लट = १ इन्दे, इन्धाते, इन्वते । २ इन्से, इवाने इन्ध्वे ।

३ इन्धे, इन्ध्वहे इन्ध्वहे ।

लोट = १ इन्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । इन्धन्, इन्धाथाम्, इन्धन्धम् । ३ इन्धे, इन्वायहं, इन्धामहे ।

लृट् = १ इन्द, ऐन्धाताम्, ऐन्वत । २ ऐन्हा ऐन्धाथाम्, ।

ऐन्ध्वम् ३ ऐन्धि, ऐन्ध्वहि, ऐन्ध्वहि ।

विधिलिट् = इधति, इन्धयिताम् इन्धीरन् । २ इन्धीया, इन्धाया-
याम्, इन्धीष्यम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इधीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अग्निवजः अग्निं हृषते । ते पुरुषाः । अग्निं ऐन्धत्त ! अहं हृन्धे, त्वं इम्से, स हृन्धे ।

२ स धिन्ते । राजा विधिदे । बालकः वेत्स्यंत ।

सातव्या गणान्ते केवल आत्मनेपदी धातु फारच घांटे आहित म्हणून आता यात्री उभयपदी धातु दैत आहे, ते पहा—

सप्तम गणाचे धातु.

उभयपदी

धुद् = (चूर्ण करणे) धुणति, धुन्ते । धुक्षोद, धुधुदे । क्षोत्स्यति-ते ।

छिद् = (छेदणे) छिनति, छिन्ते । विच्छेद, विच्छिदे । छेत्ता ।
छेत्स्यति-ते ।

तृद् = (हिंसा करणे, अनादर करणे) तृणति, तृन्ते । तर्द, तर्दृदे ।
तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् = (भेद करणे) भिनति, भिन्ते । विभेद, विभिधे । भेत्ता ।
भेत्स्यति-ते ।

भुज् = (खाने, भोगे) भुनक्ति, भुङ्क्ते । भुभोज, भुभुजे । भोक्ता ।
भोक्ष्यति-ते ।

युज् = (जोडणे) युनक्ति, युङ्क्ते । युभोज, युभुजे । योक्ता । योक्ष्यति-ते ।

रिच् = (रिकामे करणे) रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच, रिरिचे । रेक्ता ।
रेक्ष्यति ते ।

रुध् = (प्रतिबध करणे) रुणांद्, रुन्धे । रुध, रुधे । रोद्धा ।
रोत्स्यति ते ।

विच् = (भिन्न होणे) विनक्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविधे । वेक्ता ।
वेक्ष्यति-ते ।

पाठ ९ धातुंचीं रूपें.

लट् । युज् = (जोडणें)

(परस्मै०) १ युनक्ति युक्कः, युञ्जन्ति । २ युनसि, युक्थः, युक्थ ।
३ युनसि, युञ्जः, युञ्जः ।

(आत्मने०) = १ युक्ते, युञ्जाते, युञ्जते । २ युक्थे, युञ्जाथे, युक्थे ।
३ युञ्जे, युञ्जवहे, युञ्जमहे ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ युनक्तु, युक्ताम्, युञ्जन्तु । २ युक्थि, युक्त्म्,
युक्त् । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ।

(आत्मने०) = १ युक्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम् । २ युक्त्व,
युञ्जायाम्, युक्त्वम् । ३ युनजे, युनजावहे, युनजामहे ।

लृट् ।

(परस्मै०) = १ अयुनक्, अयुक्ताम्, अयुञ्जन्तु । २ अयुनक्,
अयुक्त्म्, अयुक्त् । ३ अयुनजम्, अयुञ्ज, अयुञ्जम् ।

(आत्मने०) = १ अयुक्त्, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत । २ अयुक्त्वाः,
अयुञ्जायाम्, अयुक्त्वम् । ३ अयुञ्जि, अयुञ्जवहि,
अयुञ्जमहि ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ युञ्ज्यातम्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः । २ युञ्ज्याः,
युञ्ज्यातम्, युञ्ज्यात । ३ युञ्ज्याम्, युञ्ज्याव, युञ्ज्याम् ।

(आत्मने०) = १ युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् । २ युञ्जीथा,
युञ्जीयाथाम्, युञ्जीष्वम् । ३ युञ्जीथ, युञ्जीषहि,
युञ्जीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं शुण्ठी क्षुण्णित किम् ? अहं शुण्ठी न क्षुण्णित, परन्तु धान्यं क्षुण्णित ।

२ कः वृक्षस्य शाखा छिनत्ति ? किमर्थं स पत्रं वृक्षान् छिनत्ति ? कः सः छेदस्यते ?

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुञ्जन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं भुञ्जन्ते ? बालकैः कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणादि । गोपा सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति । मार्गे सैनिकान् कः रोहस्पति ?

५ योगी स्वीयं मनः परमात्मनि युनक्ति । सः महः विवक्षया युङ्क्ते ।

(म० भा० उद्योगपर्व अ० ३८)

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः ।

आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।

भृत्येभ्यो विसृजेद्दधानिकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥

ग्राहणं ग्राहणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।

अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजनमेव च । ॥ २८ ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य, अन्वयार्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च न स्वार्थः तस्य स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिण अन्वीक्षणं कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा, घनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥ नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान् धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरो सर्वधनहारकः न भवेत् ॥ २७ ॥ ग्राहणः ग्राहणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा च राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥

पाठ १०

(महाभारत दशोपनिषत् अ० ३८)

न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो बध्यतां गतः ।	
न्यग्भूत्वा पर्युपासीत बध्यं हन्याद्वले सति ।	
अदृतादि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव	॥ २९ ॥
दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।	
नियंतव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च	॥ ३० ॥
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।	
कीर्तिं च लभते लोके न चाऽनर्थेन युज्यते	॥ ३१ ॥
प्रसादा निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।	
न ते भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः	॥ ३२ ॥
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।	
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः	॥ ३३ ॥

शत्रुः यदि वर्शं भाषताः प्राज्ञः बध्यता च गतः स कदापि न मोक्तव्यः ।
 ते बध्यं शत्रुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् एव अन्यथा न न्यक्
 भूत्वा पुनः अभिमुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमणं कश्चित् भतः अवश्य-
 मेव यथागतः शत्रुः हन्तव्यः । दि अदृतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्र-
 मेव भयं जायते ॥ २९ ॥ प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च वृद्धबालातु-
 रेषु स्थविरः कलकरो गिषु च क्रोधेः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥ ३० ॥ मूढ-
 सेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं वर्जयेत् न कलहं प्राज्ञः जानी वर्जयेत् । तेन लोके
 कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते, अनर्थेन कामेन च युक्तो भवति ॥ ३१ ॥
 यस्य प्रसादः प्रतोपः निष्कलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः, ते
 भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः पण्डं पतिं न इच्छन्ति ॥ ३२ ॥
 केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनलाभाय एव सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता
 बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये धननाशाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं
 लोकपरलोकव्यवस्थां प्राज्ञः जानी एव जानाति न इतरः अज्ञः ॥ ३३ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।	
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	॥ ३४ ॥
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।	
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा	॥ ३५ ॥
अविसंवादनं दानं समयस्याऽव्यतिक्रमः ।	
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक्	॥ ३६ ॥
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।	
अपि संक्षोणकोशोऽपि लभते परिचारणम्	॥ ३७ ॥
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।	
मित्राणां चाऽनभिद्रोहः सप्तैताः समिधः ध्रियः	॥ ३८ ॥
असंविभागो दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपन्नपः ।	
तादृक् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप	॥ ३९ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्, वयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धान्, च धनाभिजातवृद्धान्, धनवृद्धान्, अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान् च, हे भारत । मूढः एव नित्यं अवमन्यते, न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारम् अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं, निद्रकं, अधार्मिकं, वाग्दुष्टं दुष्टमापगकर्तारं, तथा क्रोधनं अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादनं अविवादः, दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्वापि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ अविसंवादकः विवादस्य अवर्ता, दक्ष, कृतज्ञः, मतिमान्, अजुः सरलः, एवं विधः राजा यदि अपि संक्षोणकोशो धनहीनः भवति तथापि, परिचारणं भृत्यादिपरिचारं लभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं, शमः, दमः, शौचं, कारुण्यं करुणा दया, अनिष्ठुरा अथुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः अद्रोहः, एता सप्त ध्रियः ऐश्वर्यस्य समिधः समिति ॥ ३८ ॥ हे नराधिप ! असंविभागी धनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः, निरपन्नपः निकृष्टः, तादृक् एवं विधः नराधिपः लोके वर्जनीयः ॥ ३९ ॥

न च रात्रौ सुख जेते ससर्पं इव वैशमनि ।	
य कौपयति निर्दोष स दोषोऽभ्यतर जनम्	॥ ४० ॥
येषु दुष्टेषु दोष स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।	
सदा प्रसादन तेषा देवतानामिवाऽऽचरेत्	॥ ४१ ॥
येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ता प्रमत्तपतितेषु च ।	
ये चाऽनार्ये समासक्ता सर्वे ते सशयं गताः	॥ ४२ ॥

स रात्रौ सुख न जेते ससर्पे सर्पयुक्ते वैशमनि गृहे इव । य निर्दोष कौप-
यति स दोषो अभ्यतर जन मपि माशयति ॥ ४० ॥ द्वे भारत । येषु दुष्टेषु
दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसबन्धी दोषः स्यात् देवतानां इव तेषां सदा
प्रसादन प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ य जर्षां स्त्रीषु समायुक्ता य प्रमत्त
पतितेषु च समासक्ता, ये च अनार्ये अनार्येण सह समासक्त, ते सर्वे जर्षाः
सशय गता तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

समासाः ।

- १ अविसवाद्क = विशेषेण सवाद्क विसवाद्क । न विसवाद्क
अविसवाद्क ।
- २ कृतज्ञ = कृत जानाति इति कृतज्ञ ।
- ३ सक्षीणकोश = सम्बद्ध क्षीण सक्षीण । सक्षीण कोश यस्य स
सम्बन्धकोश ।
- ४ धनिष्ठुरा = न निष्ठुरा ।
- ५ नगाधिप = नराणा अधिप ।
- ६ दुष्टात्मा = दुष्ट आत्मा यस्य ।
- ७ कृतघ्नः = कृत ह्यति इति कृतघ्न ।
- ८ निरपत्रप = निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्मात् ।

पाठ ११

अष्टम गणाचे धातु.

आठव्या गणाच्या धातूंचें चिन्ह " उ ", हें आहे व हें चिन्ह धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये लागत असतें जसे—

धिष् + उ + ति = क्षिणोति (परस्मै०)

क्षिष् + उ + ति = क्षिणुते (आत्मने०)

आठव्या गणात केवळ परस्मैपदी धातु नाहीत व आत्मनेपदी धातु जे आहेत, ते शरच शोडे आहेत. उभयपदी धातूही काहीं फारसे नाहीत. म्हणून उभयपदी धातूंचीच रूपें बनविण्याची रीत पुढें दिली आहे—

• तन् = (विस्तार करणे) उभयपदी धातु.

लट् ।

(परस्मै०) = १ तनोति, तनुत, तन्वन्ति । २ तनांषि, तनुषः, तनुय । ३ तनांमि, तनुव (तन्व.), तनुमः (तन्म) ।

(आत्मने०) = १ तनुवे, तन्वेने, तन्वते । २ तनुषे, तन्वाथे, तनुष्वे । ३ तन्वे, तनुवहे (तन्वहे), तनुमहे (तन्महे) ।

लोट् ।

(परस्मै०) = १ तनोतु, तनुताम्, तन्वन्तु । २ तनु, तनुतम्, तनुत । ३ तनवामि, तन्वाव, तनवाम् ॥

(आत्मने०) = १ तनुताम्, तन्वायाम्, तन्वताम् । २ तनुष्व, तन्वायान्, तनुष्वम् । ३ तनयै, तनवावहै, तनवामहै ।

लृट् ।

(परस्मै०) = १ अननोर, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनो, अतनु-
तम्, अतनुत । ३ अतनयम्, अतनुव (अतन्व), अतनुम
(अतन्म) ।

(आत्मने०) = १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत । अतनुयाः, अतन्वायाम्, अतनुष्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि (अतन्वहि), अतनुमहि (अतन्महि ।

विधिलिङ् ।

(परस्मै०) = १ तनुयाव; तनुयाताम्, तनुयुः । २ तनुयाः, तनुयातम्, तनुयात । ३ तनुयाम्, तनुयाव, तनुयाम ।

(आत्मने०) = १ तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । २ तन्वीयाः, तन्वीयायाम्, तन्वीष्वम् । ३ तन्वीय, तन्वीवहि तन्वीमहि ।
याचप्रमाणं निरनिराख्या धातून् रूपां बन्विता येतात.

काहीं वचनांचीं वर दोन दोन रूपें बनवून दाराविलीं आदित, हीं गोष्ट वाचकाच्या ध्यानीं आलीच असेल. आतां अष्टम गणाचे उभयपदीं धातु पुढें देत आहें, ते पहा—

अष्टम गणाचे धातु.

उभयपदी.

ऋण् = (जाणें) ऋणोति, ऋणुते । आनर्ण, आनृणे । अर्णिता । अर्णिष्यति-ते ।

कृ = (करणें) करोति, कुरुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति ।

क्षिण् = (हिंसा करणें) क्षिणोति, क्षिणुते । चिक्षेण, चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति-ते ।

तन् = (विस्तारणें) तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनिता । तनिष्यति ते ।

तृण् = (खाणें) तृणोति, तृणुते । ततर्ण । तर्णिता । तर्णिष्यति-ते ।

सन् = (देणें) मनोति, सनुते । ससान, सेने । सनिता । सनिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स यज्ञं तनुते । धर्माध्यक्षो धर्मं तन्वाते । बालकाः उपवनक्रीडां
छन्दन्ति ।

२ जडे पठनं करोमि । एवं किं करोषि ? सः करोतु । एवं कुरु ।
सः मा करोतु ।

३ सिंहः वने हस्तिनः क्षिणोति । एवं किमप्युं क्षिणोषि ? बालः क्षिणोतु,
परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु ।

याप्रमाणे वाक्ये वनवितां वेदात. आतां आत्मनेपदाचे धातु पदा—

अष्टम'गणाचे धातु, आत्मनेपदी.

मन् = (विचार करणे, जाणणे) मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते ।

घन् = (याचना करणे) वनुते । ववने । वनिता । वनिष्यते ।

लिट् = १ मनुते, मन्वाते, मन्यते । २ मनुषे, मन्वाथे, मनुष्वे । ३ मन्वे,
मनुवद्दे, मनुमद्दे ।

लोड् = १ मनुताम्, मन्वाताम्, मन्यताम् । २ मनुष्व, मन्वाथाम्, मनु-
ष्वम् । ३ मनवै, मनवापद्दे, मनवामद्दे ।

लङ् = १ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्यत । २ अमनुथाः, अमन्वाथाम्,
अमनुष्वम् । ३ अमन्वि, अमनुवद्दि, अमनुमद्दि ।

विधिलिट् = १ मन्वीत, मन्वाथिताम्, मन्वीरन् । २ मन्वीथाः, मन्वी-
याथाम्, मन्वीष्वम् । ३ मन्वीथ, मन्वीवद्दि, मन्वीमद्दि ।

अशाच तच्चेने " घन् " धाद्वी रूपेहि वनवाक्याचीं अस्ततात या धातूया
पुत्रील वाक्यांमध्ये उपयोग करून दाखविला आहे, तो पदा—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यय सर्वेऽपि गानवा मनुमद्दे । मूढः मनुष्य' अपि मनुते ।
प्राज्ञस्य मनुते एव ।

२ याचकः अस्मं वनुते । कः एव अवनुत ? त भिक्षुः वनुताम् परन्तु
एवं मा पनुष्व ।

पाठ १२

नवम गणाचे धातु.

नवम गणाचें विकरण.

' ना ' हें नवम गणाचें चिन्ह आहे व तें आठव्या गणाप्रमाणेंच धातूला प्रत्ययाच्या पूर्वी लागत असतें. उदाहरणार्थ पहा—

अद्+ना+ति = अद्नाति ।

पुप्+ना+ति = पुष्नाति ।

स्तभ्+ना+ति = स्तभ्नाति ।

याप्रमाणें या धातूंचीं रूपें होतात. या गणाच्या धातूंचीं रूपें घनविषयाचीं रीत पुष्कळच सोपीं आहे.

घेष् = (बांधणें)

लट् = १ घष्नाति, घष्नीतः, घष्नन्ति । २ घष्नासि, घष्नीथः, घष्नीथ ।
३ घष्नामि, घष्नीवः, घष्नीमः ।

लोट् = १ घष्नातु, घष्नाताम्, घष्नन्तु । २ घष्नात, घष्नीतम्, घष्नीत ।
३ घष्नानि, घष्नाव, घष्नाम ।

लृट् = १ अघष्नात्, अघष्नीताम्, अघष्नन् । २ अघष्नाः, अघष्नीतम्, अघष्नीत ।
३ अघष्नाम्, अघष्नीव, अघष्नीम ।

विधिलिङ् = १ घष्नीयात्, घष्नीयाताम्, घष्नीयुः । २ घष्नीयाः, घष्नीयात्, घष्नीयात् ।
३ घष्नीयाम्, घष्नीयाव, घष्नीयाम् ।

या गणाचे काहीं परस्मैपदी धातु पुढें दिलें आहेत. त्यांचीं रूपेंही याच पद्धतीनें बनवावीत.

नवम गणाचे धातु.

परस्मैपदी.

अश् = (भोजन करणें) अश्नाति । अश्नान् । अश्नित्वा । अश्नियति ।

अद् = (जाणें) अद्नाति । अद्नाचकार । अद्नात्वा । अद्नियति ।

३ [सं. स्व. शि. भा. १६]

कुंश् = (दुःखी होणे) कुंश्नाति । कुंश्न्व । कुंश्चिता । कुंश्चिष्यति ।
क्लिञ् = (दुःख भोगणे) क्लिञ्छति । क्लिञ्श्लेश । क्लेशिता, क्लेशा ।
क्लेशिष्यति ।

क्षुम् = (क्षुब्ध होणे) क्षुम्नाति । क्षुम्भोम । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।
गृ = (शब्द करणे) गृणाति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।
ग्रथ = (जोडणे) ग्रथ्नाति । जग्रन्थ । ग्रंथिता । ग्रंथिष्यति ।
जृ = (म्हातारा होणे) जृणाति । जजार । जरिता, जरीता । जरिष्यति,
जरीष्यति ।

दृ = (फाडणे) दृणाति । ददार । दरिता । दरिष्यति ।
नम् = (हिंसा करणे) नम्नाति । ननाम । नमिता । नमिष्यति ।
नृ = (पेकून जाणे) नृणाति । ननार । नरिता । नरिष्यति ।
पुष् = (पुष्ट होणे) पुष्णाति । पुषोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
पृ = (मालनपोषण करणे) पृणाति । पपार । परिता । परिष्यति ।
षंष् = (बांधणे) षंष्नाति । षबंध । षन्द्धा । षन्त्स्यति ।
मृ = (निंदा करणे, पोषण करणे) मृणाति । ममार । मरिता ।
मरिष्यति ।

मन्थ् = (घुसळणे) मन्थ्नाति । ममन्थ । मन्थिता । मन्थिष्यति ।
मुष् = (बोरी करणे) मुष्णाति । मुमोप । मोषिता । मोषिष्यति ।
मृद् = (दावणे) मृद्नाति । ममर्द । मर्दिता । मर्दिष्यति ।
मृ = (हिंसा करणे) मृणाति । ममार । मरिता । मरिष्यति ।
शृ = (हिंसा करणे) शृणाति । शशार । शरिता । शरिष्यति ।
श्रन्थ् = (डिले करणे, आनंदित होणे) श्रन्थ्नाति । श्रथन्थ । श्रंथिता ।
श्रंथिष्यति ।
स्तम्भ् = (धारण करणे) स्तम्भ्नाति । तस्तम्भ । स्तम्भिता ।
स्तम्भिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं जलं भक्षन्ति । सर्वे प्राणिनः जलं मधुवन्तु । बालकाः प्रथमं मधुवन्तु ।

२ भृत्यः सत्र किमर्थं क्लिञ्चति ? शिष्यः मा क्लिञ्चतु । स्त्रियः न क्लिञ्चतुः ।

३ मालाकारः पुष्पाणां मालाः प्रपन्नाति । त्वं किं प्रपन्नासि ? यदा स प्रपन्नाति, तदा स्वमपि प्रपान ।

४ दुग्धेन बालः पुष्पाति । त्वं केन धत्तेन पुष्पासि ? सर्वे मनुष्यः पुष्पन्तु ।

५ चौरा गृहं भिक्षा धनं मुष्णन्ति । कः अपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

६ वायुः मेघे उदकं स्रभ्नाति । हिमकालः तडाने उदकं स्रभ्नाति । त्वं नदीजलं स्रभान ।

संधि केलेलीं वाक्ये.

(१) जना मधुरमज्जमभक्षन्ति । सर्वे प्राणिनोऽज्जमधुवन्तु । बालकाः प्रथममधुवन्तु । (२) भृत्यस्तत्र किमर्थं क्लिञ्चति ? शिष्यो मा क्लिञ्चतु । स्त्रियो न क्लिञ्चनीयुः । (३) मालाकारः पुष्पाणां माला प्रपन्नाति । (४) बालो दुग्धेन पुष्पाति । त्वं केनात्तेन पुष्पासि ? (५) कोऽपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

पाठ १३

नवम गणाचे धातु.

आत्मनेपदी.

वृ = (सेवन करणे, वरणे) वृणीते । वृजे । वरिष्या । वरिष्यति ।

आत्मनेपदी रूपे.

लट् = १ वृणीते, वृणाते, वृणते । २ वृणीषे, वृणाषे, वृणीष्वे । ३ वृणे,
वृणीवहे, वृणीमहे ।लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व, वृणाषाम्, वृणी-
ष्वम् । ३ वृणै, वृणावहे, वृणामहे ।लृट् = १ अवृणीत, अवृणीताम्, अवृणत । २ अवृणीथाः, अवृणीथाम्,
अवृणीष्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि । अवृणीमहि ।विधिलिङ् = १ वृणीत, वृणोशाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथा, वृणाथायाम्,
वृणथ्यम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ।

संस्कृत धात्र्यानि ।

१ पुरुषः विद्यां गभीर्य महत्त्वस्य समाप्य गृहस्थाश्रमाय वृणीते
धर्मैर्ग विधिना ।२ हे शिष्य ! त्वं हृदानीं विद्याप्रतस्नातकोऽसि अतः अनुरूपं
स्त्रियं वृणीष्व ।

३ सर्वां प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्य राजानं वृणते ।

नवम गणाचे धातु.

उभयपदी.

वृ = (दिवा करणे) वृणाति, वृणीते ।

व्री = (खरेदी करणे) व्रीणाति, व्रीणीते । विशाय, विक्रिये । वेता ।
वेप्यतिने ।

- गृह् = (घेर्णे) गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति-न्ते ।
 ज्ञा = (जाणर्णे) जानाति, जानाते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति-न्ते ।
 धू = (धाणर्णे) धूनाति, धुनीते । दुधाव, दुधुवे । धोता, धविता ।
 धोष्यति-न्ते ।
 पू = (पवित्र करणे) पुनाति, पुनीते । पुषाव, पुषुवे । पविता । पवि-
 ष्यति-न्ते ।
 प्री = (संतुष्ट होणे) प्रीणाति-प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यति-न्ते ।
 मी = (हिंसा करणे) मीमाति, मीमीते । ममौ, मिम्ये । माता ।
 मास्यति-न्ते ।
 यु = (बंधन करणे) युनाति, युनीते । युषाव, युषुवे । योता ।
 योष्यति-न्ते ।
 लृ = (काणर्णे) लृणाति, लृनीते । लृलाव, लृलुवे । लृविता ।
 लृविष्यति-न्ते ।
 वृ = (वरणे) वृणाति, वृणीते । वषार, वषे । वरिता । वरिष्यति-न्ते ।
 श्री = (शिजवणे) श्रीणाति, श्रीणीते । शिश्राव, शिश्रिये । श्रेता ।
 श्रेष्यति-न्ते ।
 सि = (बांधणे) सिनाति, सिनीते । सिषाय, सिष्ये । सेता । सेष्यति-न्ते ।
 स्तृ = (ध्वान्छादान फलणे) स्तृणाति, स्तृणीते । तस्तार, तस्तरे ।
 स्तरिता । स्तरिष्यति-न्ते ।
-

पाठ १४

उभयपदी धातूंचीं रूपें.

लट्

(परस्मै०) १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति । २ क्रीणासि, क्रीणीवः, क्रीणीथ । ३ क्रीणामि, क्रीणीवः क्रीणीमः ।

(आत्मने०) १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीध्वे, क्रीणाध्वे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ।

लोट्

(परस्मै०) १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु ।
२ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत ।
३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम ।

(आत्मने०) १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् ।
२ क्रीणीध्व, क्रीणाध्वम्, क्रीणीध्वम् ।
३ क्रीणै, क्रीणावहँ, क्रीणामहँ ।

लङ्

(परस्मै०) १ अक्रीणान्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।
२ अक्रीणा, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत ।
३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम ।

(आत्मने०) १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।
२ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम् ।
३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ।

विधिलिङ्

(परस्मै०) १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयु ।
२ क्रीणीथा, क्रीणीयातम्, क्रीणीयात ।
३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम ।

- (आत्मने०) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् ।
 २ क्रीणीयाः, क्रीणीयायाम्, क्रीणीध्वम् ।
 ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं धान्यं क्रीणामि, एवं किं क्रीणीषे ? एवं किं नः क्रीष्यसि ? न
 अहं घृतं अक्रीणम् ।

२ अहं जानामि, एवं जानासि, स जानातु । अहं न अजानाम् यच् एवं
 तत्र पुस्तकं अपठः ।

३ अहं ते सौभाग्याये हस्तं गृह्णामि । ते अहं गृह्णन्तु । एवं किं
 ग्रहिव्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि धुनाति । एवं अहं किं न धोष्यसि ? ते मयं
 काष्ठानि धुनन्ति ।

५ स तां भूमिं जलेन पुनाति । एवं किं पुनासि ? स मंत्रैः कर्णौ पुनीते ।
 महात्मा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

अशीं वाक्त्रे आता वाक्त्रकाना सहज वनवितां येतील.

सूचना.

आतापर्यंत संस्कृतमधील सर्व धातूंचा विचार केला. धातूंची हपें वनविष्णाची
 अत्यंत सोपी रीत पुढील मागामध्ये दिली जाईल, ती रीत नीट पाहून वाचकांनी
 आपला अभ्यास अधिक वाढवावा. याप्रमाणे अभ्यास केला असता, वाचकांची
 पुष्कळच प्रगति संस्कृतमध्ये होऊ शकेल

समाप्त.

- १ चंपकवनं = चंपकानां वनम् ।
 २ सौभागत्वं = सौभागस्य भावः ।

(महाभारत उद्योगपर्व अ० ३९)

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भापसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥
विदुर उवाच ।

अर्थावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमपेक्षते ॥ १० ॥
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
सदोषं दर्शनं येषां संवासे मुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रया शठाः ।

धृतराष्ट्र उवाच— एवं सर्वं प्राज्ञसंमतं- सूक्ष्मसंमतं आयतीयुक्तं द्वितिकरं भापसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न- उत्सहे उत्साहं न धारयामि । अतः सत्यमेव पतत, यतः धर्मः ततो जयः ॥ ९ ॥ विदुर उवाच— य- क्षतीव गुणसंपन्नः गुणे, युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां सुसूक्ष्मं अत्यल्पमपि उपमर्दं भासं न अपेक्षते न इच्छति ॥ १० ॥ परापवादनिरता- परानिन्दारता- दुष्टाः सततोत्थिता सततजागरुका भूत्वा परस्परविरोधे परस्पर-फलहे यतन्ते प्रयतन्ते तथा च परदुःखोदयेषु परदुःखकारकेषु कर्मसु च प्रय-तन्ते ॥ ११ ॥ येषां दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते येषां अर्थादाने घनप्रहणे महान् दोषः, येषां धनस्य प्रदाने च महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः छळाः निस्त्रया निर्वृज्याः, सकामाः कामेन सदिताः, तथा भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥

युक्ताश्चान्यैर्महादोषैरेव नरास्तान् विवर्जयेत् ।

निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नोचि प्रणश्यति ॥ १४ ॥

या चैव फलनिवृत्तिः सौहार्दे चैव यत्सुखम् ।

यतते चापवादय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥

अल्पेऽप्यपकृते मोहात् शांतिमधिगच्छति ।

तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥

निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥

स पुत्रपशुभिर्दुर्दि श्रेयश्चाऽऽनंत्यमश्नुते ।

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैरेव इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

पापा इति विख्याताः ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निन्दिताः सन्ति । तैः सह मैत्री कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः तान् नरात् सौहार्दये विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशगाने नोचि जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिवृत्तिः सौहार्दे मित्रत्वे च एव यत्सुखं धत्ते, तत्तु नीचसंगत्या नैव प्राप्नोति । यः अपवादय विदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान् भवति, क्षये नाशाय एव यत्न आरभते ॥ १५ ॥ यः च अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शांतिं न अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः अकृतात्मभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वं ॥ १६ ॥ बुद्ध्या विचारशक्त्या निपुणं निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान् पुरुषः दूरात् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः दरिद्रं दीनं मातुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥ न पुत्रपशुभिर्दुर्दि श्रेयः कल्याणस्य भानन्त्यं भवन्तार्थं च अश्नुते प्राप्नोति । ये आत्मनः शुभं इच्छन्ति, तैः ज्ञातयः वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलदुर्दि च इच्छन्ति, तेषु अपि

कुलवृद्धिं च राजेंद्र तस्मात्साधु समाचार ।
 श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥
 विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥
 प्रसादं कुरुवीराणां पांडवानां विशांपते ।
 दीयताम् ग्रामकाः केचिस्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥
 एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितैषिणम् ।
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तथैव कर्तव्यं । हे राजश्रेष्ठ ! तस्मात् साधु यथा स्यात् तथा समाचर,
 शोभनं आचरणं कुरु । हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते
 कल्याणेन युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ ! विगुणाः गुणहीना
 अपि ज्ञातयः स्वजातिपुरुषाः संरक्ष्याः । किं पुनः त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव
 प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम् ? ॥ २० ॥
 हे विशांपते ! प्रजानां पालक ! वीराणां पांडवानां उपरि प्रसादं कुरु । हे
 ईश्वर ! राजन् ! तेषां वृत्त्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः दीयताम् ॥ २१ ॥ हे
 नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि
 पुत्राणां शासनं कार्यम् ॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाच्यम् । मां त्वद्वितै-
 षिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुभार्थिना शुभं
 इच्छताः पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्षभ !
 ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सहभोजनानि सुखानि सुखकारकानि भवन्ति ॥ २३ ॥

रामायणम् ।

एवं बिलपन्ती सीता तदा वृक्षगतं गृध्रं दृशत् । सा सीता तदा तं
गृध्रमुद्दीक्ष्य समाक्रन्दच्च महता शब्देन । “ पश्य माम्, रावणस्य वशे
गताऽस्मि, पश्य मां, अनाभवत् द्वियमाणाम् ” इति ।

जटायुस्तु तच्छब्दं श्रुत्वा, रक्ष्या च तां राक्षसेन द्वियमाणां,
व्याजहार— “ राष्ट्रसाधम । गार्होति निर्दिष्टं कर्म कर्तुम् । धीरो
नैवं कर्म समाचरेत् येन तं परो विगर्हयेत् । यथाऽऽत्मनो दास-
स्तथा परेषामपि रक्ष्या एव । महं तु वृद्धः । त्वं तु युवा क्वचीं सदाश्र
किंतु सीतामादाय कुशली नैव गमिष्यसि । ” इति ।

एवमुक्त्वा रावणो अमर्षणशीलः पतंगेन्द्र गृध्रं जटायुं अभिदु-
द्राव वातोद्गतयोर्मध्यपोरेश तयोस्तत्र तुमुळः संपदारो वसूव
मत्तायुस्तु तदा तुडेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य तं गदशात् दशमीवोऽपि
सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधात् मुष्टिर्न्यां चरणाभ्यां गृध्रराजमपोधयत् । खट्वेन
सस्य पक्षौ पादौ चाऽच्छिनत् । तदाऽप्यौ जटायुः भरण्यां पयात् ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता शून्यं बिललाप । रावणस्तु तां,
श्रीशन्तीं केशेषु जग्राह । तदा सर्वे जगत् अंधेनं समता व्याप्तम् । मत्तगज
ह्व स दशाननस्यामादाय सत्परं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुण्यमाला-
च्युता धरिणीतले पयात् । तस्याधरणाच्च रत्नभूषितं नूपुरं कंठाद्धारवलयं
च ब्रष्टम् । एवं रावणेन द्वियमाणायां सीतायां दिवाकरः प्रभारहितो वभूव ।
यत्र रावण पीतां पत्रिवतां हरति तत्र धर्मो नास्ति, कुणः सत्यं, भार्गवं जपि
न इति सर्वाण्यपि भूतानि परदेवयत् ।

शब्दार्थ-वृक्षगतं = वृक्षावर बसलेला. समाक्रन्दच्च = ओरडली.
व्याजहार = बोलला. कुशली = बुधाल. अमर्षणशीलः = रानटि.
अभिदुद्राव = धावला. तुडं = तोंड. निरीक्ष्य = पाहून.

एवं विलपन्तं छद्मणो राममब्रवीत्- “ क एष शोकः ? संस्तंभ राम । सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि गच्छन् । स्थानं तावन्नम्यत पापस्य । सीता ततो हास्यति निधनं वा गमिष्यति । आर्षपुत्र ! उत्साहं धरंय । नास्त्युत्साहात्परमं बलम् । सोऽसाहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभं वर्तते । ” इति ।

एवं छद्मणेन संबोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत् । अतिक्रम्य ततः पयो ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां आधिपेन च दृष्टौ ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शक्तितोऽभवत् । शोकितं च तं वाक्यकोविदो हनूमानुवाच । “ त्यजतामेष संभ्रम । मलयोऽयं गिरीवरः । नेह भयं वाञ्छिनः ” इति । सुग्रीवस्त्वाच- “ कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ वीर्य-बाहू वीर्यवत्तरौ वीरौ दृष्ट्वा ? शंके वाक्प्रहितावेवैतौ भवत । नाऽत्र विश्वासः संशयश्च । जानीहि भद्र ! एतौ शुदाश्वानौ वा अन्यथेति । ”

एवं समादिष्टो हनूमान् ऋष्यमूकात्पुण्ड्रवे बभ्रु रामलक्ष्मणौ आस्ताम् । हनूमान् मिष्टरूपेण तत्र गतो विनीतवदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमु-वाच- “ राजर्षिप्राप्तौ सापसौ कथं प्राप्तौ जमुं देशम् ? सुग्रीवनामको हि वानरराजो धर्मात्मा विनिकृतो भ्रात्रा तु खितोऽथ तिष्ठति । तेन महारमनाऽहं प्रेषितो हनूमाश्वाम वानरोऽसि । स हि युवाभ्यां सख्यमिच्छति । अस्य सुग्री-वस्य मां सचिव जानीतम् । कामग कामचारी चाऽसि । केवलं सुग्रीवप्रिय-करणात् ऋष्यमूकपर्वतादिह प्राप्तोऽसि । नान्यत् किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । ”

पाठ १८

रामायणम् ।

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्- “ सचिवोऽयं वानरेन्द्रस्य, ममान्ति-
कमागतोऽस्ति । अनेन कृत्स्नं व्याकरणमपि पठितामिति दृश्यते । यतः न्याह-
रताऽनेन किञ्चिदपि नापशिद्धितम् । ” एवमुक्तो लक्ष्मणो हनूमन्तामब्रवीत्-
“ विदिता हि शुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः । यस्सुग्रीववचनान्
ब्रवीषि तत्कारिष्यावः । ” इति ।

तच्छ्रुत्वा हनूमान्प्रपञ्च- “ किमर्थं रामः सानुशो बोरं धनमागतः ? ”
इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि वृत्तांतः तस्मै निवेदितः । उवाच
च - “ यस्य प्रसादेन सर्वा इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः, स एव रामः शरण्या-
स्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य प्रसादमधिकीशते ” इति । करुणमेवं हुवाणं
सौमित्रेण हनूमान्प्रत्युवाच । “ दिष्टया वानरेन्द्रेणैतन्ना द्रष्टव्यां जितक्रोधा
बुद्धिमंतो जितेन्द्रिया वीराश्च दर्शनमागताः । सोऽपि सुग्रीवो बालिना राज्या-
दिभ्रष्टः कृतघ्नश्च । हतदारश्च भ्रात्रा वने तस्तो विनिकृतश्च भृशं युवयोः
सहाय्यं करिष्यति इति ” । हनूमान्कृतो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं क्षारीय-
यामास, ऋष्यमूकपर्वतान्मलयगिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय रामलक्ष्मणा-
वागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राधवमुवाच- “ एष प्रसारितो बाहुय्यंदि रोचते मे
तस्यम् । बप्पतां ध्रुवा मर्यादा ” इति । उभौ ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमा-
नमग्निं प्रदक्षिणीभक्तुः वयस्यस्त्वं घोषाजग्मतुः । सुग्रीवमनसौ च कपि-
रावधौ तदाऽन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कूर्तिं नाऽभिगतौ । सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो
राममुवाच- “ हृद्यो मे एवं वयस्यः । पुकं नौ सुखं दुखं च । विद्वितो हि मे
पुत्रान्तः सर्वस्त्वाम्साधनूमतो मंत्रिवरात् । हे राम ! सहं तव भावां
अचिरादेवानयिष्यामि । वेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो मविष्यसि । अनुनाना-
ब्जानामि च द्वियमाणां सीता मया दृष्टेति । तथैव स्वकीयं उत्तरीयं शोम-

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

सप्तदशो भागः ।

पाठ १

वर्तमानकाल (लट्)

आतांपर्यन्त जितका अभ्यास ज्ञाना आहे, त्याच्या योगाने दहाही गणांची मान, भूत व भविष्यकालांतील क्रियापदांचीं रूपे वाचकांना बनविता येऊं गळीं आहेत. तथापि तींच रूपे विशेष सोप्या रीतीनें कशीं बनवितां येतात, ते ठिकाणीं आतां सांगायचाचें आहे. धातूचे दहा गण केले आहेत व प्रत्येक धातूचीं वर्तमानकाळ (लट्) वगैरे दहा रूपे होत असतात. हीं गोष्ट वाचकांना सांगित आहेतच. या लट् आदि दहा लकारांपैकी ज्या लकारांना गणांचीं चिन्हे लागतात, ते लकार हे आहेत—

१ लट् (वर्तमान)	बोधति ।
२ लोट् (आज्ञार्थ)	बोधतु ।
३ लृट् (अनद्यतन भूतकाळ)	अबोधत् ।
४ (विधि) लिट् (विध्यर्थ)	बोधेत् ।

याकांच्या सहा लकारांचा गणाचीं फारसा सम्बन्ध येत नाही. अर्थात् बहुत-स्तु याकांच्या सर्व लकारांचीं रूपे सर्वही गणाच्या धातूचीं सारखीच होत असतात. उदाहरणार्थ पहा—

५ लिट् (अनयतन परोक्षभूत)	बुबोध ।
६ लुट् (अनयतन भविष्य)	बोधिता ।
७ लृट् (भविष्य काल)	बोधिष्यति ।
८ लेट् (वैदिक)	
आशीर्लिङ् (आशीर्वादार्थ)	• बुध्यात् ।
९ लुट् (भूतकाल)	अबुधत् ।
१० लृट् (हेतुहेतुमद्भावार्थ)	अबोधिष्यत् ।

आशीर्लिङ् याचा पूर्वी सांगितलेल्या “ विधिलिङ् ” शी सम्बन्ध आहे व लेट्ची रूपे केवळ वेदामध्येच येत असतात म्हणून त्याची रूपे येथे बनवून दाखविली नाहीत वेदामध्ये त्याची रूपे येतात तीच वाचकांनी पुढे पहावीत, म्हणून या ‘लेट्’ ची रूपे बनविण्याची रीत येथे समजण्याची काही आवश्यकता नाही

१ लट्, २ लोट्, ३ लृट् व ४ विधिलिङ् याच चार लकाराना गणार्थी चिन्हे लागतात, व याकीच्या सहा लकाराच्या रूपाना गणचिन्हाशी काहीएक सम्बन्ध नसतो, ही गोष्ट वाचकांनी येथे विशेषत लक्षात ठेवावी ही एवढी एक गोष्ट लक्षात राहिल्याने रूपे बनविण्याचा पुष्कळसा त्रास कमी होईल आता वर्तमानकाळाचे प्रत्यय पहा—

वर्तमानकाळाचे परस्मैपदी प्रत्यय.

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्रथम पुरुष ति	तः	अन्ति
२ मध्यम ,, - ति	थ	थ
३ उत्तम , आमि	आथ	आम

हे प्रत्यय सर्व गणाच्या परस्मैपदी वर्तमानकाळाच्या रूपाकरिता सारखेच आहेत उदाहरणार्थ पुढील धातातील रूप पहा—

पाठ २

बुध् धातु=	बोध-ति	बोध-तः	बोधन्ति ।
	बोध-सि	बोध-थ-	बोध-थ ।
	बोधामि	बोधायः	बोधामः ।

अशाच तन्हेने प्रत्येक गणाच्या धातूना गणाचें चिन्ह लावून त्यापुढें वरील प्रत्यय लावले असता, त्या धातूंचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें बनतात. हा एवढा एक नियम लक्षात ठेवला असता प्रत्येक धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपें पाचशाना सहज बनविता येतील. उदाहरणार्थ पहा—

१ प्रथम गण (गणचिन्ह झ) = भू (भव) = होणे

१ भवति, भवतः, भवन्ति । २ भवसि, भवथ, भवथ । ३ भवामि, भवाव, भवाम ।

२ द्वितीय गण (गणचिन्ह काहीं नाहीं) पा = रक्षण करणे

१ पालि, पालः, पालन्ति । २ पालसि, पालथ, पालथ । ३ पालमि, पालथ, पालम ।

३ तृतीय गण (गणचिन्ह काहीं नाहीं, परन्तु धातूच्या प्रथम अक्षराचें द्वित्व होते) दा = देणे

१ ददाति, ददातः, ददति । २ ददासि, ददथ, ददथ । ३ ददामि, ददथ, ददथ ।

४ चतुर्थ गण (गणचिन्ह च) कुध् = क्रोध करणे

१ कुप्यति, कुप्यतः, कुप्यन्ति । २ कुप्यसि, कुप्यथ, कुप्यथ । ३ कुप्यामि, कुप्याव, कुप्याम ।

५ पंचम गण (गणचिन्ह लु) लु = रस काढणे

१ लुनोति, लुनुत, लुन्वन्ति । २ लुनोपि, लुनुय, लुनुय । ३ लुनोमि, लुनुय, लुनुमः ।

६ षष्ठ गण (गणचिन्ह अ) चल् = चालणे.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलयः, चलय । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

७ सप्तम गण (गणचिन्ह न) हँ चिन्ह धातूच्या मध्ये शिरते-
हिँस् = हिंसा करणे.

१ हिनस्ति, हिँस्त्रः, हिँसन्ति । २ हिनस्मि, हिँस्थः, हिँस्थ । ३ हिनस्मि, हिँस्त्रः, हिँस्त्रः ।

७ अष्टम गण (गणचिन्ह उ) तन् = पसरणे.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुथः, तनुथ । ३ तनोमि, तनुवः, तनुवः ।

९ नवम गण (गणचिन्ह ना) बंध् = बांधणे.

१ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति । २ बध्नासि, बध्नीयः, बध्नीथ । ३ बध्नामि, बध्नीवः, बध्नीमः ।

१० दशम गण (गणचिन्ह अय) चुर = चोरणे.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

पहा. या युक्तीने वाचराना सर्व गणाच्या धातूंची वर्तमानसंज्ञाची परस्मैपदी रूपे सहज बनविता येतील. सर्व धातूंना एकच प्रत्यय आहेत. एक परक काय तो गणचिन्हामध्ये आहे. साप्रमाणे वाचकांनी या सोप्या पद्धतीने निरानिराख्या धातूंची रूपे बनवावीत.

संस्कृत-वाक्यानि ।

स यत्कथयति तदहं बोधामि । यद्भवति तद्भवतु । ईश्वरः मकलं जगत्या-
ति । देववृक्षः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति । यः पुरुषः कृष्यति स कथं
मनसः शांतिं लभेत् ? ऋषिभिः यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ?
व्याघ्रः जज्ञं हिनस्ति । त्वं तत्र किं तनोषि ? राक्षसा तमहं बध्नामि ।
चोरः धनं चोरयति ।

पाठ ३

वर्तमानकालाचे आत्मनेपदा प्रत्यय.

पहिल्या घड्यांत वर्तमानकालाचे परस्मैपदा प्रत्यय चांगितले व आतां या
अध्यांत आत्मनेपदाचे प्रत्यय सांगायचे आहेत—

(१)

वर्तमानकाल आत्मनेपद.

(प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ आणि दशम गण)

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुरुष	...ते	...इते	...अन्ते
२ मध्यम ,,	...से	...इथे	...थे
३ उत्तम ,,	...ई	...आवहे	...आमहे

हे प्रत्यय पूर्वाप्रमाणेच धातूंना लागतात व आत्मनेपदार्थी रूपे तयार होतात.
प्रथम धातू, त्याच्यापुढें त्या धातूच्या गणाचें चिन्ह व त्याच्यापुढें वरील प्रत्यय
लागतात आणि मग आत्मनेपदाचें रूप तयार होतें. जसे—

प्रथम गण (गणचिन्ह अ)

१ नीं (नय्) नेजें-१ नय-ते, नये-ते, नय-न्ते । २ नय-से, नये-थे,
नय-थे । ३ नये, नया-वहे, नया-महे ।

चतुर्थ गण (चिन्ह य)

४ युष् = लडणें-१ युष्यते, युष्येते, युष्यन्ते । २ युष्यसे, युष्येथे, युष्यथे ।
३ युष्ये, युष्यावहे, युष्यामहे ।

षष्ठ गण (चिन्ह झ)

६ क्षिप् = फेकणें-१ क्षिपते, क्षिपेते, क्षिपन्ते । २ क्षिपसे, क्षिपेथे,
क्षिपथे । ३ क्षिपे, क्षिपावहे, क्षिपामहे ।

दशम गण (चिन्ह अथ)

१० चूर्ण = चूर्ण करणे = १ चूर्णयते, चूर्णयेते, चूर्णयन्ते । २ चूर्णयसे, चूर्णयसे, चूर्णयसे । ३ चूर्णये, चूर्णयावहे, चूर्णयामहे ।

याप्रमाणे या चार गणांच्या धातूंचीं रूपं होतात. बाकीच्या सहा गणाना अर्थात् तृतीय, तृतीय, पंचम, सप्तम, अष्टम व नवम गणांच्या धातूंना पुढील प्रत्यय लावावयाचे असतात—

वर्तमानकाळ, आत्मनेपदी प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्रथम पुंस्य	...ते	...आते	...अते
२ मध्यम ,,	...से	...आथे	...ध्वे
३ उक्तम ,,	...ए	...धहे	...महे

प्रथम सागितलेल्या प्रत्ययामध्ये व या प्रत्ययामध्ये थोडासाच फरक आहे. पूर्व्यांच्या प्रत्ययांतील “ इ ” काराच्याऐवजी या ठिकाणी “ आ ” आहे व आगन्वीही थोडासा फरक आहे. हे प्रत्यय द्वितीय गणाच्या पुढील सर्व गणाना फारच उपयोगी आहेत, जसे—

द्वितीय गण (चिन्ह नाही.)

२ आस् = वगणे—१ आस्ते, आसाते, आमने । २ आस्से, आसाथे, आथे ।
३ आसे, आसवहे, आसवहे ।

तृतीय गण (चिन्ह-धातूच्या पाहिल्या अक्षराचे द्वित्व होतं)

३ धा = धारण करणे—१ धत्ते, दधाते, दधते । २ धस्से, दधाते, दध्वे ।
३ दधे, दध्वे, दध्वे ।

पंचम गण (चिन्ह नु)

५ अद् = व्यापणे—१ अद्नुते, अद्नुते, अद्नुते । २ अद्नुषे, अद्नुषे, अद्नुषे । ३ अद्नुवे, अद्नुवहे, अद्नुमहे ।

सप्तम गण (चिन्ह न)

७ युञ् = जोड़णे । - १ युञ्जते, युञ्जते, युञ्जते । २ युञ्जे, युञ्जाये, युञ्ज्ये । ३ युञ्जे, युञ्ज्ये युञ्ज्ये ।

अष्टम गण (चिन्ह उ)

८ कृ = करणे - १ कुरुते, कुरुते, कुरुते । २ कुरुते, कुरुते, कुरुते । ३ कुरुते, कुरुते, कुरुते ।

नवम गण (चिन्ह ना)

९ क्री = विक्री करणे - १ क्रीणीते, क्रीणीते, क्रीणीते । २ क्रीणीते, क्रीणीते, क्रीणीते । ३ क्रीणीते, क्रीणीते, क्रीणीते ।

पाहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या धातूंच्या प्रत्ययामध्ये एकमेकात कोठे कोठे समानता आहे, कोठे विषमता आहे व बाकीच्या सहा गणांच्या प्रत्ययामध्येही कोठे कोठे समता आहे व कोठे विषमता आहे, हे पाचकांनी न ट पहावे. ही गोष्ट एकदा त्यांना नीट समजली, म्हणजे सर्वमानवात्म्यांची परमै व आत्मनेपदाची हवे वनविषयाचे काम त्यांना थिल्लुल अवघड वाटणार नाही.

संस्कृत-वाक्यानि ।

सैनिकाः ममरभूयां राजाणि नयन्ते । तत्रं तत्र जलं भवामहे । राजा किमर्थमेवं कुरुयते ? अहं कदापि न कुर्वे । स जले प्रस्तरान् क्षिपते । त्वं भूमौ किं क्षिपते ? स वैद्यः काष्ठानि भेषजार्थं कूर्णयते । स तत्राऽऽस्ते । वयं अत्राऽऽमहे । एवं बहुमूल्यं ऊर्णाविभ्रं धरते । आत्मा परीरं धत्ते । शूराः सर्वत्राऽऽश्रुते । योगी मनः युञ्जते । अहं मनः युञ्जे । कर्मकारः कर्म कुरुते । हृदानीमहं न किमपि कुर्वे । स धनेन धान्यं क्रीणीते ।

पाठ ४

(लोट्) आज्ञार्थ.

पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणाच्या परसैपदी धातूंची आज्ञार्थ (लोट्) ची रूपे करावयाची असतील, तर त्याकरता पुढील प्रत्ययांचा उपयोग करावा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	-तु	-ताम्	-अन्तु
२ म० पु०	-०	-तम्	-त
३ उ० पु०	-आनि	-थाव	-आम

धातु, गणाचे चिन्ह व हे प्रत्यय मिळून वरील चार गणाच्या आज्ञार्थांची परसैपदी रूपे होतात उदाहरणार्थ पहा—

प्रथम गण (चिन्ह अ)

नी = (नय) नेणे - १ नयतु, नयताम्, नयन्तु । २ नय, नयतम्, नयत । ३ नयानि, नयाव, नयाम ।

चतुर्थ गण (चिन्ह य)

तुप् = सतृष्ट होणे - १ तुष्यतु, तुष्यताम्, तुष्यन्तु । २ तुष्य, तुष्यतम्, तुष्यत । ३ तुष्यानि, तुष्याव, तुष्याम ।

षष्ठ गण (चिन्ह अ)

चलृ = चालणे - १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

दशम गण (चिन्ह अय)

तड् = ताडणे वरणे - १ ताडयतु, ताडयताम्, ताडयन्तु । २ ताडय, ताडयतम्, ताडयत । ३ ताडयानि, ताडयाव, ताडयाम ।

भाप्रमाणे पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणांचीं आशायांचीं परस्परदी रूपे होतात. आतां बाकीच्या सहा गणांचे आशायांचे प्रत्यय पहा—

	एक०	द्वि०	बहु०
१ प्र० पु०	-तु	-ताम्	-वन्तु
२ द्वि० पु०	-दि	-तम्	-त
३ उ० पु०	-आनि	-धाव	-धाम

द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनामध्ये जेथे पूर्वी कांहींच प्रत्यय नव्हता, तेथे 'हि' प्रत्यय या ठिकाणी आहे, एवढाच काय तो पूर्वीच्या प्रत्ययात व या प्रत्ययांत गेद आहे. बाकीचे प्रत्यय पूर्वाप्रमाणेच आहेत. आतां हे प्रत्यय लावून होणारी रूपे पहा—

द्वितीय गण (चिन्ह नाही)

अद् = खानें - १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु । २ अदि, अतम्, अत ।
३ अदानि, अदाव, अदाम ।

तृतीय गण (पहिल्या अक्षराचे त्रित्व)

दा = देणें - १ दत्तु, दत्ताम्, ददन्तु । २ देदि, दतम्, दत ।
३ ददानि, ददाव, ददाम ।

पंचम गण (नु)

साध् = सिद्ध करणें - १ साध्नुतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुदि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नुवनि, साध्नुवाव, साध्नुवाम ।

सप्तम गण (नु)

युज् = जोडणें - १ युज्जतु, युज्जाम्, युज्जन्तु । २ युज्मि, युज्मम्, युज्म । ३ युज्जानि, युज्जाव, युज्जाम ।

अष्टम गण (उ)

कृ = करणें - १ कुरुतु, कुरुताम्, कुरुवन्तु । २ कुरु, कुरुतम्, कुरुत ।
३ करवाणि, करवाव, करवाम ।

(नियम - " उ " वाराच्या पुढे येणाऱ्या " हि " प्रत्ययाचा लोप होतो. या नियमाला अनुसरून " कुरुहि " असे रूप झाले नाही तर ते " कुरु " असेच झाले)

नवम गण (ना)

क्री = विषय करणे - १ क्रीणानु, क्रीर्णिताम्, क्रीर्णतु । २ क्रीणीहि, क्रीर्णितम्, क्रीर्णीत । ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम् ।

याप्रमाणे दहाही गणांची आज्ञार्थांचीं रूपे बनतात आता आत्मनेपदाचीं आज्ञार्थांचीं रूपे बनविण्याची रीत पहा—

आज्ञार्थांचि आत्मनेपदी प्रत्यय

१	-ताम्	-इताम्	-अन्ताम्
२	-स्व	-इयाम्	-ध्यम्
३	-षे	-आप्रष्टे	-धामहे

पहिल्या, चौथ्या, सहाव्या व दहाव्या गणांच्या आत्मनेपदी घातूंकारिता हे प्रत्यय आहेत आता यांपासून होणारीं रूपे पहा—

प्रथम गण (अ)

घुष् (जाणणे)- १ बोशताम्, बोधेताम्, बोधन्ताम् ।
२ बोधस्व, बोधेधाम्, बोधध्वम् ।
३ बोधे, बोधावहे, बोधामहे ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणे) - १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् ।
२ शुच्यस्व, शुच्येधाम्, शुच्यध्वम् ।
३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे ।

पाठ ५

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (क्क्षेपणं) - १ क्षिपताम्, क्षिपेताम्, क्षिपन्ताम् । २ क्षिपस्व, क्षिपेधाम्, क्षिपिष्वम् । ३ क्षिपै, क्षिपावहे, क्षिपामहे ।

आषीच्या गणाना, आहार्षीच्या आत्मनेपदी रूपे करावयाचीं असतांना, पुढील प्रत्यय लागतात—

	एक०	द्वि०	बहु०
१	-ताम्	-आताम्	-अताम्
२	-स्व	-आथाम्	-ध्यम्
३	-थे	-आथहे	-आमहे

१. पूर्वोच्या प्रत्ययात व या प्रत्ययात परक इतराच आहे की, पूर्वोच्या प्रत्ययामध्ये ज्या ठिकाणी " इ " आहे, तेथे या ठिकाणी " ध्या " आहे व " अन्ताम् " प्रत्ययाच्या ठिकाणी " अताम् " प्रत्यय आहे, हाच काय तो परक आहे. आता याचीं रूपे पहा—

द्वितीय गण (ङ)

ईह = (स्तुति वरणं) - १ ईहाम्, ईहाताम्, ईहताम् । २ ईहिष्व, ईहाधाम्, ईहिष्वम् । ३ ईहै, ईहावहे, ईहामहे ।

तृतीय गण (धानूच्या पहिल्या अक्षरानें द्वित्व)

भृ = (भरणं) - १ भिमताम्, भिम्राताम्, भिम्रताम् । २ भिमृष्व, भिम्राधाम्, भिमृष्वम् । ३ भिमरै, भिमरावहे, भिमरामहे ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काटणें) - १ सुवताम्, सुन्वाताम्, सुन्वताम् । २ सुवस्व, सुन्वाधाम्, सुवृष्वम् । ३ सुनरै, सुनरावहे, सुनरामहे ।

सप्तम गण (न)

इन्ध् = (जळणें) - १ इंधाम्, इंधाताम्, इंधताम् । २ इन्ध्व, इंधाधाम्, इंध्वम् । ३ इन्धै, इन्धावहे, इन्धामहे ।

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणे) - १ कुरुताम्, कुर्याताम्, कुर्याताम् । २ कुरुष्व, कुर्याष्वाम्, कुरुष्वम् । ३ करवै, करवावहे, करवामहे ।

नवम गण (ना)

क्री = (विक्रणे) - १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् । २ क्रीणीष्व, क्रीणाष्वाम्, क्रीणीष्वम् । ३ क्रीणै, क्रीणावहे, क्रीणामहे ।

याप्रमाणे आज्ञार्याचीं रूपे बनतात. फक्त प्रलय जरी लक्ष्यात राहिले, त्री-सुद्धा रूपे ओळखता येतात

संस्कृत-वाक्यानि ।

पक्षिणः पत्राणि नयन्तु । एवं अनेनाग्नेन तुष्य । सर्वेऽथा अक्षैव शीघ्रं चलन्तु । अहं चलादि किम् ? तं विद्वान् न ताडय, परन्तु तं ज्ञानं अशुनैव ताडय ।

अत्रत्याः सर्वेऽपि मानवाः यद्यदोचते तत्तदजमदन्तु । एवं किमपि भा अदि । यः धनं याचकेभ्यो ददाति, स ददानु । एवं मह्यं वस्त्रं देहि । अहं तुभ्यं किं ददानि ?

योषी मनः तत्र युनक्तु । त्वमपि तथैव स्वकीयं मनः युद्धि । सर्वे छात्राः स्वकीयबलवृष्यर्थं श्यायामं कुर्वन्तु । त्वं तु सायंप्रातः यथा स श्यायाम करोति, तथैव कुरु ।

पदहं वदामि तत्त्वं षोडश्व । सोऽपि षोडशाम् । एवं ईश्वरं आत्मशुष्यर्थं ईदित्व । सर्वे शिष्या स्वकीयानि वस्त्राणि विभ्रताम् । त्वं यज्ञे सोमं मुनुष्व । अग्निं त्वं इन्स्व ।

पाठ ६

(लङ्) अनद्यतन भूत (अपूर्ण भूत)

परस्मैपदाचे प्रत्यय.

	एक०	द्वि०	बहु०
१	...त	...ताम्	...वन्
२	...स्	...तम्	...त
३	...वम्	...व	...म

(लङ्) अनद्यतन भूताचीं रूपें बनवितेवेळीं धातूच्या पूर्वी " अ " लागते.
प्रथम गण (अ)

नी = (न्य्) नेणें. १ अनयत्, अनयताम्, अनयन् । २ अनयः,
अनयतम्, अनयत । ३ अनयम्, अनयाव, अनयाम ।

द्वितीय गण (०)

स्या = (स्यागणें) - १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्यन् (अख्युः) ।
२ अख्याः, अख्याताम्, अख्यात । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = देणें - १ अददात्, अददाताम्, अददुः । २ अददाः, अददात्म्,
अददा । ३ अददाम, अददाव, अददाम ।

चतुर्थ गण (य)

कृप् = (रागागणें) - १ अकृन्त्, अकृष्यताम्, अकृष्यन् । २ अकृष्यः,
अकृष्यतम्, अकृष्यन् । ३ अकृष्यम्, अकृष्याव, अकृष्याम ।

पंचम गण (नु)

साप् = (मिद्द करणें) - १ असाप्नोत्, असाप्नुताम्, असाप्नुवन् ।
२ असाप्नोः, असाप्नुतम्, असाप्नुत । ३ असाप्नवम्, असाप्नुव,
असाप्नुम ।

षष्ठ गण (अ)

गुंफ् = (गुफणें) - १ अगुंफत्, अगुफताम्, अगुफन् । २ अगुफ ,
अगुफताम् अगुफत । ३ अगुफम्, अगुंफाव, अगुफाम ।

सप्तम गण (न)

पिप् = (चूर्ण करणें) - १ अपिनट्, अपिष्टाम्, अपिष्टन् । २ अपिनट्,
अपिष्टम् अपिष्ट । ४ अपिनयम्, अपिष्व, अपिभ्म ।

अष्टम गण (उ)

तन् = (यस्तरणें) - १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २ अतनो,
अतनुतम्, अतनुत । ४ अतनुवम्, अतनुव, अतनुम् ।

नवम गण (ना)

क्री = (रिक्री करणें) - १ अक्रीणात्, अक्रीणाताम्, अक्रीणन् ।
२ अक्रीणा, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणम्, अक्रीणीव,
अक्रीणीम् ।

दशम गण (अय)

चर्ष् = (चारणें) - १ अचर्षयात्, अचर्षयताम्, अचर्षयन् । २ अचर्षय,
अचर्षयन्, अचर्षयत । ३ अचर्षयन्, अचर्षयान् अचर्षयाम् ।

परस्मैपदो सर्व धातून् अनद्यतनभूत (लङ्) षीं रूपें वनदिप्यासरिता ह्येव
प्रत्यय आहते आि सर्व धातून् षीं बहुधा एसाच नियमाने होतात धातूच्या
पूर्वी ' अ ', लाच्यापुढें धातु लापुढें गणाचें चिह्न न त्यासाठी पुढे लङ्चा
प्रत्यय लागानान्ना असतो सर्व धातूना एकाच प्रत्यय असल्यामुळे रूपें चहत्र
बनविता येतात

पाठ ७

आता लच्चे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

(लङ्) अनद्यतन भूत

आत्मनेपदी प्रत्यय

	एक०	द्वि०	बहु०
१	—ठ	—इताम्	—धन्त
२	—थाः	—इधाम्	—ध्वम्
३	—इ	—वहि	—महि

पूर्वाप्रमाणेच घातुच्या पूर्वी 'अ', स्थापुठे घातु, स्थापुठे गणाचे चिन्ह व शोबर्ती प्रत्यय साधावा 'अ + घातु + गणाचे चिन्ह + लच्च् ना प्रत्यय' याप्रमाणे रूप बनत असे ते करी ते आता खालील उदाहरणावरून पहा—

प्रथम गण (अ)

बुध् = (जाणणे)- १ अबोधत, अबोधताम्, अबोधन्त । २ अबोधथा, अबोधेथाम्, अबोधध्वम् । ३ अबोधे, अबोधवहि, अबोधामहि ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणे)- १ अशुच्यत, अशुच्येतात्, अशुच्यन्त । २ अशुच्यथा, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

षष्ठ गण (अ)

क्षिप् = (फेकणे)- १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ।

दशम गण (अय)

गण् = (मोजणे)- १ अगणयत, अगणयेताम्, अगणयन्त । २ अगणयथा, अगणयेथाम्, अगणयध्वम् । ३ अगणये, अगणयावहि, अगणयामहि ।

वाक्याच्या गणांच्या रूपांकरिता, पूर्वीच्या प्रत्ययातील "इताम्" व "इयाम्" च्या ठिकाणी "आताम्" व "आथाम्" हे प्रत्यय आहेत, असे समजावे आता हे प्रत्यय लागू बनणारीं रूपे पहा-

द्वितीय गण (०)

आस् = (वसणे)- १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्था, आसाथाम्, आस्थम् । ३ आसि, आसहि, आसाहि ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देणे)- १ अदत्, अददाताम्, अददत् । २ अदथा, अददाथाम्, अददथ्वम् । ३ अददि, अदद्वहि, अददधि ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणे)- १ असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत् । २ असुनुथा, असुन्वाथाम्, असुनुथ्वम् । ३ असुन्वि, असुनुवहि, असुनुमहि ।

सप्तम गण (न)

युञ् = (युक्त होणे)- १ अयुञ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत् । २ अयुञ्क्था, अयुञ्जाथाम्, अयुञ्जथ्वम् । ३ अयुञ्क्ति, अयुञ्ज्वहि, अयुञ्जमहि ।

अष्टम गण (उ)

तन् = (पसरणे)- १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत् । २ अतनुथा, अतन्वाथाम्, अतनुथ्वम् । ३ अतन्वि, अतनुवहि, अतनुमहि ।

नवम गण (ना)

अक्री = (विक्री करणे)- १ अक्रीणीत, अक्रीणानाम्, अक्रीणीत् । २ अक्रीणीथा, अक्रीणायाम्, अक्रीणीथ्वम् । ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ।

याप्रमाणे अनद्यतन भूताचीं रूपे होत असतात. परस्मैपदाचीं व आत्मने-
पदाचीं रूपे कशीं बनतात, त्या दोन्ही रीति या एकाच धर्मांत सापितल्या
आहेत. काहीं धातूंचीं रूपे बनविण्याचे कांहीं विशेष नियमही असतात; परन्तु यथे
त्या विशेष गोष्टींचें विवेचन करावयाचें नसून, फक्त सर्व-साधारण नियमच
सांगवयाचा आहे.

संस्कृत-वाक्यानि ।

यदाऽहं तयाऽथं तत्राऽनयं तदा त्वं कुत्र गतः ? यदा स अकुप्यत्तदा त्वं
किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुण्याणां माला अगुंफत् तदा स कुत्र गतः ?
यदा स्वमन्मन्मन्चर्वयस्तदा त्वं जलं किं नाऽपिबः ? स त्वां तदा किमप्यात् ?
त्वं तदा तस्मै किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमसाप्नुवन् ?
यदाऽहं सर्वाणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपिनपम् तदा त्वया तत्र जलं किं
नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यत्नः सर्वासु दिक्षु स वीरोऽतनोत् । तदा साः
कोऽशीणात् ?

त्वमबोधयाः किं यन्मया कथितम् ? पदा स अशुष्यम्, तदा त्वया
किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत् ? किमर्थे त्वमेवं तदक्षिपः ? त्वमगणयथाः
किम् ? अहं नागणये । स तत्रास्ताम् । अहं छात्राय पुस्तकमददि ।
स सोममशुनुत् । योगी परमात्मनि मनः अयुष्क । स तत्र यद्यं नातनुत् ।
स यणिक् तत्र नाक्रीणीत् ।

पाठ ८

विध्यर्थ (विधिलिङ्)

परस्मैपदी धातूंची विधिलिङ्ची रूपे वनवभ्यासाठी पुढील प्रत्यय लावावे—

विधिलिङ्-परस्मैपदी प्रत्यय.

१	...इत्	...इताम्	...इयु.
२	...इः	...इतम्	...इत
३	...इयम्	...इव	...इम

प्रथम गण (अ)

बुध् = (जाणणे)- १ बोधेत्, बोधेताम्, बोधेयु । २ बोधे, बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ।

चतुर्थ गण (य)

कुप् = (रागावणे)- १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयु । २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ।

षष्ठ गण (व्य)

क्षिप् = (वेळणे)- १ क्षिपेत्, क्षिपेताम्, क्षिपेयु । २ क्षिपे, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ।

दशम गण (व्य)

चुर् = (चोरणे)- १ चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयु । २ चोरये, चोरयेतम्, चोरयेत । ३ चोरयेयम्, चोरयेव, चोरयेम ।

वाचीच्या गणांना विधिलिङ्चे पुढील प्रत्यय लागतात—

१	...यात्	...याताम्	...यु.
२	...याः	.. यातम्	...यात
३	...याम्	..याव	...याम

द्वितीय गण (०)

अद् = (क्राणें)- १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । २ अद्या, अद्यातम्, अद्यात् । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम् ।

तृतीय गण (द्वित्व)

दा = (देर्ने)- १ दद्यात्, दद्याताम्, दद्युः । २ दद्या, दद्यातम्, दद्यात् । ३ दद्याम्, दद्याव, दद्याम् ।

पंचम गण (जु)

साध् = (साधणें)- १ साध्यात्, साध्याताम्, साध्युः । २ साध्या, साध्यातम्, साध्यात् । ३ साध्याम्, साध्याव, साध्याम् ।

सप्तम गण (न)

पिप् = (पीठ करणें)- १ पिप्यात्, पिप्याताम्, पिप्युः । २ पिप्या, पिप्यातम्, पिप्यात् । ३ पिप्याम्, पिप्याव, पिप्याम् ।

अष्टम गण (उ)

कृ = (कर्णें)- १ कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः । २ कुर्या, कुर्यातम्, कुर्यात् । ३ कुर्याम्, कुर्याव, कुर्याम् ।

नवम गण (ना)

स्तम् = (स्तभन करणें)- १ स्तभ्यात्, स्तभ्याताम्, स्तभ्युः । २ स्तभ्या, स्तभ्यातम्, स्तभ्यात् । ३ स्तभ्याम्, स्तभ्याव, स्तभ्याम् ।

आशीर्लिङ्

विधिलिङ्चा उपयोग विध्यर्थांशार्थे व आशीर्लिङ्चा उपयोग आशीर्वाद् सावयान्चा असंताना वेला जातो विधिलिङ्ची रीत पूर्वा दिलीच आदे आता आशीर्लिङ्ची परस्मैपदों हपे धन विध्याची रीत पद्दा.

पाठ ९

आशीर्लिङ्चे प्रत्यय

१	—यात्	—यास्ताम्	—यासुः ।
२	—याः	—यास्तम्	—यास्त ।
३	—यासम्	—यास्व	—यास्म ।

भू = (हों)- १ भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । २ भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । ३ भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म ।

धू = (हालणें)- १ धूयात्, धूयास्ताम्, धूयासुः । २ धूयाः, धूयास्तम्, धूयास्त । ३ धूयासम्, धूयास्व, धूयास्म ।

स्मृ = (स्मरण करणें)- १ स्मर्यात्, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यासुः । २ स्मर्याः, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यास्त । ३ स्मर्यासम्, स्मर्यास्व, स्मर्यास्म ।

दा = (देणें)- १ देयात्, देयास्ताम्, देयासुः । २ देयाः, देयास्ताम्, देयास्त । ३ देयासम्, देयास्व, देयास्म ।

यज् = (यज्ञ करणें)- १ इज्यात्, इज्यास्ताम्, इज्यासुः । २ इज्याः, इज्यास्ताम्, इज्यास्त । ३ इज्यासम्, इज्यास्व, इज्यास्म ।

गणांच्या निरनिराळेपणाचा वेधें काही विशेष सम्यन्ध नाही, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आलीच असेल. सर्व धातूंचीं रूपें प्राय एतद्वारलीच होतात आतां विधिलिङ्चे आत्मनेपदाचे प्रत्यय पहा—

विधिलिङ् (आत्मनेपदी)

१	...इंत	...ईयाताम्	...ईरन् ।
२	...ईथाः	...ईयाथाम्	...ईष्वम् ।
३	...ईय	...ईषहि	...ईमहि ।

नी = (नेणें)- १ नयेत्, नयेयाताम्, नयेरन् । २ नयेथाः, नयेयाथाम्, नयेष्वम्, । ३ नयेय, नयेषहि, नयेमहि ।

चतुर्थ गण (य)

शुच् = (शुद्ध होणे)- १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २ शुच्येयाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येष्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि ।

षष्ठ गण (क्ष)

क्षिप् = (फेकणे)- १ क्षिपेत, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् । २ क्षिपेयाः, क्षिपेयाथाम्, क्षिपेष्वम् । ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि, क्षिपेमहि ।

दशम गण (अय)

ताड् = (मारणे)- १ ताडयेत, ताडयेताम्, ताडयेरन् । २ ताडयेयाः, ताडयेयाथाम्, ताडयेष्वम् । ३ ताडयेय, ताडयेवहि, ताडयेमहि ।

द्वितीय गण (ञ)

आस् = (बसणे)- १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन् । २ आसीयाः, आसीयाथाम्, आसीष्वम् । ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ।

तृतीय गण (इत्थ)

दा = (देणे)- १ ददीत, ददीयाताम्, ददीरन् । २ ददीयाः, ददीयाथाम्, ददीष्वम् । ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ।

पंचम गण (नु)

सु = (रस काढणे)- १ सुन्वीत, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । २ सुन्वीयाः, सुन्वीयाथाम्, सुन्वीष्वम् । ३ सुन्वीय, सुन्वीवहि, सुन्वीमहि ।

सप्तम गण (न)

इन्ध् = (जाळणे)- १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीयाः, इन्धीयाथाम्, इन्धीष्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ।

पाठ १०

अष्टम गण (उ)

कृ = (करणे)- १ कृवीत, कृवीयाताम्, कृवीरन् । २ कृवीयाः,
कृवीयाथाम्, कृवीष्वम् । ३ कृवीय, कृवीवहि, कृवीमहि ।

नवम गण (ना)

क्री = (विकणे)- १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । २ क्रीणीया,
क्रीणीयाथाम्, क्रीणीष्वम् । ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ।

आशीर्लिङ् आत्मनेपदी प्रत्यय.

१	...सीष्ट	...सीयास्ताम्	. सीरन् ।
२	सीष्टाः	...सीयास्याम्	. सीष्वम् ।
३	सीय	...सीवहि	...सीमहि ।

घु = (ह्रास्वणे)- १ घोपीष्ट, घोपीयास्ताम्, घोपीरन् । २ घोपीष्टाः,
घोपीयाथाम्, घोपीष्वम् । ३ घोपीय, घोपीवहि, घोपीमहि ।

जन् = (उत्पन्न करणे)- १ जनिपाष्ट, जनिपीयास्ताम्, जनिपीरन् ।
२ जनिपीष्टा, जनिपीयाथाम्, जनिपीष्वम् । ३ जनिपीय,
जनिपीवहि, जनिपीमहि ।

लिङ् करितां लेट्

लिङ् यापूर्वीच सागितला आहे व त्याचे विधिऌ व आशीर्लिङ् असे दोन भेद असतात, हेही वाचकाना कळून पुकले आहे. वेदामध्ये या “ लिङ् ” च्या ठिकाणी “ लेट् ” चा प्रयोग होत असतो आतापर्यंत “ लेट् ” चा रूपे बनविण्याची रीत सागितलेली नाही, कारण या “ लेट् ” चा प्रयोग फक्त वेदामध्येच होत असतो व इतरत्र कोठे येत नाही वेदाचे शब्द मनीन बनविले जात नाहीत वेदामध्ये जे शब्द आहेत, त्याचाच अभ्यास करावयाचा असतो,

म्हणून वैदिक लेट्ची रूपे वनविण्याची काही आवश्यकता नाही. लिट्चा उपयोग ज्या अर्थाकरिता केला जातो, त्याच अर्थाकरिता वेदामध्ये "लेट्" चा उपयोग होत असतो, एवढीच गोष्ट वाचकांनी लक्षात घरावी. वाचकांनी या भव्याचा नीट अभ्यास करावा व तो नीट समजून घ्यावा.

रामायणम् ।

एवं ज्ञानिष्वतो रामो वस्त्रान्तेनाऽश्रूणि प्रमार्जयत् । सुग्रीवमुवाच च-
 " कृतं कृतं स्वया मित्रस्य कृतंयम् । दुर्लभो हि स्वस्तदशो वंधुः ।
 विशेषतः पूर्वविधेऽस्मिन्काळे । किंतु स्वया महान्वनः कार्यः सातायाः
 परिमार्जणे । " इति ।

ततो मधुरया गिरा प्रणयाःसुग्रीव उवाच- " आया हृतभार्याऽहं मया-
 दिव्यशरामि गिरिं ज्ञाप्यन्कम् । मम भ्रातुर्वाकिनो भयान्मां घातुमर्हसि " इति ।

पृथमुक्तस्तु धर्मवत्सलो रामः सुग्रीवं प्रहसाधिव प्रत्युवाच-

" अपकारलक्षणं मित्रं वरिलक्षणं अपकारः । अतस्तव भार्यापहारिणं
 त्यद्घातरमर्षेण हनिष्यामि । " इति ।

सच्छ्रुत्वा ह्यष्टः सुग्रीवो रामं प्रशंसन् च उवाच च रामं- " राम !
 वाकिनः शौर्यं, वीर्यं वीरुषं च श्रुत्वा यशुक्तं तदिधस्व । शृणु तस्य वीर्यं, अनु-
 दिते सूर्ये वज्रिणि अपविहान्तः पश्चिमं समुद्रं क्रामसि । वैश्वशिवराण्यधुसूतं
 तरपोरपातयति । एवंविधं वीरुषं कथं त्वं हन्तुं शक्यते ? "

पाठ ११

भविष्य काल (लृट्)

याच भागाच्या पहिल्या पाठामध्ये जे वर्तमानकाळाचे प्रत्यय दिले आहेत, तेच प्रत्यय या ठिकाणीही उपयोगांत आणावयाचे आहेत फक्त धातु व हे प्रत्यय यांच्यामध्ये एक " स्य " आल्या म्हणजे लागलोच भविष्यकाळाचे रूप तयार होते खरे—

भू = भव् + ति = भवति ।

भू = भव् + स्य + ति = भविष्यति ।

सर्व धातूंना याचे नियम सारखेच आहेत फक्त विशेष गोष्ट इतकीच आहे की, कित्येक धातूंना " स्य " च्या पूर्वी " इ " लागते व कित्येकांना ती लागत नाही आता याची उदाहरणे पहा—

कृ— १ करिष्यति, करिष्यत, करिष्यन्ति । २ करिष्यसि, करिष्यथ, करिष्यथ । ३ करिष्यामि, करिष्याव, करिष्याम ।

सुञ्जना—आत्मनेपदाचे वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लावले असता वरीलप्रमाणेच आत्मनेपदी धातूची रूपे होतात जसे—

कृ- १ करिष्येते, करिष्येते, करिष्यन्ते । २ करिष्येते, करिष्येथे, करिष्येथे । ३ करिष्ये, करिष्यावहे, करिष्यामहे ।

उया धातूंना " इ " कार लागत नाही, त्यांची रूपे खाली लिहित्या प्रमाणे होतात

दृश् = १ दृश्याति, दृश्यात, दृश्यान्ति । २ दृश्यासि, दृश्याथ, दृश्याथ । ३ दृश्यामि, दृश्याव, दृश्याम ।

सृज् = १ सृश्याति, सृश्यात, सृश्यान्ति । २ सृश्यासि, सृश्याथ, सृश्याथ । ३ सृश्यामि, सृश्याव, सृश्याम ।

हो उदाहरणें पाहिलीं असतां, भविष्यकाळार्थी रूपें वनविणें किती सोपें आहे, हें वाचकांना तेव्हाच समजून येईल, कारण सर्व धातूंचे प्रत्यय एकसारखेच आहेत. तथापि वाचकांना याद्वारे सोप्या रीतीने अभ्यास करतां यावा, म्हणून यांचे प्रत्यय पुढें देत आहें—

भाविष्य काल (लृट्) चें प्रत्यय

परस्मैपदी,

१	...स्यति	...स्यतः	...स्यन्ति ।
२	...स्यसि	...स्यथः	...स्यथ ।
३	...स्यामि	...स्यावः	...स्यामः ।

आत्मनेपदी

१	...स्यते	...स्येते	...स्यन्ते ।
२	...स्यसे	...स्येथे	...स्यथे ।
३	...स्ये	...स्यावहे	...स्यामहे ।

हेतुहेतुमद्भावाय (लृङ्)

चौथ्या पाठाच्या आरंभी याच पुस्तकांत अनद्यतनभूत (लृङ्) चें प्रत्यय दिले आहेच, त्यांच्या पूर्वी "स्य" लावला, म्हणजे या लृङ्चीं रूपें होत असतात. हे प्रत्यय विशेष लोकर ध्यानांत यावेत म्हणून ते प्रत्ययच येथें देतां. अतस्तुद्धां लृङ् (अनद्यतन भूताच्याप्रमाणें) धातूच्या पूर्वी "अ" लागत असतो. आतां यांचे प्रत्यय पहा—

हेतुहेतुमद्भावाय

परस्मैपदी प्रत्यय.

१	...स्यन्	...स्यताम्	...स्यन् ।
२	...स्यः	...स्यतम्	...स्यत ।
३	...स्यम्	...स्याव	...स्याम ।

आत्मनेपदी प्रत्यय

१	.. स्यत	...स्येताम्	स्यन्त ।
२	...स्यथाः	...स्येधाम्	...स्यध्वम् ।
३	...स्ये	...स्यावहि	...स्यामहि ।

आता मार्ची उदाहरणें पहा---

परस्मैपदी घातु

- बुध्- १ अबोधिष्यत्, अबोधिष्यताम् अबोधिष्यन् । २ अबोधिष्य, अबोधिष्यतम्, अबोधिष्यत । ३ अबोधिष्यम्, अबोधिष्याव, अबोधिष्याम ।
- नी- १ अनेष्यत्, अनेष्यताम्, अनेष्यन् । २ अनेष्यः, अनेष्यतम्, अनेष्यत । ३ अनेष्यम्, अनेष्याव, अनेष्याम ।

आत्मनेपदी घातु

- घृध्- १ अवर्धिष्यत्, अवर्धिष्येताम्, अवर्धिष्यन्त । २ अवर्धिष्यथाः, अवर्धिष्येधाम्, अवर्धिष्यध्वम् । ३ अवर्धिष्ये, अवर्धिष्यावहि, अवर्धिष्यामहि ।
- नी- १ अनेष्यत्, अनेष्येताम् अनेष्यन्त । २ अनेष्यथाः, अनेष्येधाम्, अनेष्यध्वम् । ३ अनेष्ये, अनेष्यावहि, अनेष्यामहि ।

हेतुहेतुमद्भावाच्या रूपाचा उपयोग हेतु दर्शविणाऱ्या वाक्यामध्ये होत असतो. जसे- "यदि स तत्राऽगमिष्यत् तर्हि एवं नाऽभविष्यत् । (जर तो येथे जाता तर असें न होतें.) अशा प्रकारच्या वाक्यामध्ये हेतुहेतुमद्भावाचा प्रयोग होतो आतां अनद्यतन भविष्याची रूपे मनविष्याची रीत पहा—

अनद्यतन भविष्य (लुट्)

अनद्यतन भविष्य (लुट्) चे प्रत्यय खाली दिले आहेत. सर्व घातूंना हेच प्रत्यय लावावयाचे असतात.

परस्मैपदी

१	...ता	...तारौ	...तारः ।
२	...तासि	...तास्यः	...तास्य ।
३	...तास्मि	...तास्वः	...तास्मः ।

दा = (देणें)- १ दाता, दातारौ, दातारः । दातासि, दातास्यः, दातास्य ।
३ दातास्मि, दातास्वः, दातास्मः ।

भ्रम् - (भ्रमण करणें) १ भ्रमिता, भ्रमितारौ, भ्रमितारः । २ भ्रमितासि, भ्रमितास्यः, भ्रमितास्य । ३ भ्रमितास्मि, भ्रमितास्वः, भ्रमितास्मः ।

आत्मनेपदी

१	—ता	—तारौ	—तारः ।
२	—तासे	—तासाथे	—ताध्वे ।
३	—ताहे	—तास्वहे	—तास्महे ।

आत्मनेपदी धातूना हे प्रत्यय लागले असता अनणतन भाविण्याची हरे तयार होतात. जसे—

दा - (देणें)- १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासे, दातासाथे, दाताध्वे ।
३ दाताहे, दातास्वहे, दातास्महे ।

हे प्रत्यय लागण्यापूर्वीमुद्धा कित्येक धातूना “ ह् ” लागते व कित्येकाना लागत नाहीं किंवा कित्येक धातूना निवृत्त्याने लागत असते. जसें पदा—

लुभ् (लोभ करणें)

इकारयोग- १ लोभिता, लोभितारौ, लोभितारः । २ लोभितासि, लोभितास्यः, लोभितास्य । ३ लोभितास्मि, लोभितास्वः, लोभितास्मः ॥

इकाररहित- १ लोब्धा, लोब्धारौ, लोब्धारः । २ लोब्धासि, लोब्धास्यः, लोब्धास्य । ३ लोब्धास्मि, लोब्धास्वः, लोब्धास्मः ।

ज्या धातूंना इकार (इद्) लागतो, त्यांना "सेद्" (स+ईद् = इकारसहित) म्हणतात ज्यांना इकार लागत नाही, त्या धातूंना अनिद् (अन्+इद् = इकाररहित) म्हणतात ओण ष्मांना विकल्पाने इकार लागतो, त्यांना "वेद्" (धा+इद् = विकल्पाने इद् होणारा) म्हणतात. कोणते धातु सेद्, कोणते अनिद् व कोणते वेद् आहेत, हे प्रथमपासूनच ठरलेले आहे यावरून जो धातु जसा असेल, तसे त्याचे रूप बनते

पाठ १२

पूर्ण भूतकाळ (लिट्)

अनघतन परोक्ष भूतकाळाला "लिट्" म्हणतात जी क्रिया आज झालेली नाही व जी क्रिया पाहिलीसुद्धा नाही, ती क्रिया दर्शवावयाची असतांना या लिट्च्या रूपाचा उपयोग करावयाचा असतो जसे- " रामो राजा बभूव । " = (राम राजा झाला होता) अर्थात् सांगणाऱ्याच्या देष्टत राम राजा झाला नाही, तर तो पुष्कळ दिवसापूर्वी झाला होता या क्तिच्चे प्रत्यय हे आहेत—

परस्मैपदी (लिट्)

१	. अ	. अतु	उ ।
२	...थ	...अथु	. अ ।
३'	..अ	व	. म ।

भू- (होणे)- १ बभूव, बभूवतु, बभूवुः । २ बभूविथ, बभूवथु, बभूव ।
३ बभूव, बभूविथ, बभूविम ॥

या ठिकाणी धातुच्या पहिल्या अक्षराचे द्वित्व होतं व त्यापेकी पहिल्या वर्णाचे मृदुत्वही होतं जसे- भू+अ = मू भूअ = धुभू+अ = धभू+अ = बभूव । याप्रमाणे रूपे बनतात आणखी काही उदाहरणे पहा-

यु = (मिश्रण करणें)- १ युयाव, युयुवतुः, युयुतुः । २ युयुविथ, युयुवथुः, युयुव । ३ युयाव, युयुविव, युयुविम ।

रु = (शब्द करणें)- १ रुराव, रुरुवतुः, रुरुतुः । २ रुरुविथ, रुरुवथुः, रुरुव । ३ रुराव, रुरुविव, रुरुविम ।

वृ = (परंत करणें)- १ वराव, वरुवतुः, वरुतुः । २ वरुविथ, वरुवथुः, वरुव । ३ वराव, वरुविव, वरुविम ।

सुच् = (मुक्त होणें)- १ सुमोच, सुमुचतुः, सुमुचुः । २ सुमोचिथ, सुमुचथुः, सुमुच । ३ सुमोच, सुमुचिव, सुमुचिम ।

उच् = (बोलणें)- १ उवाच, ऊचतुः, ऊचुः । २ उवाचिथ, ऊचतुः, ऊच । ३ उवाच, ऊचिव, ऊचिम ।

प्रच्छ = (विचारणें)- १ प्रच्छ, प्रच्छतुः, प्रच्छुः । २ प्रच्छिथ, प्रच्छथुः, प्रच्छ । ३ प्रच्छ, प्रच्छिव, प्रच्छिम ।

त्यज् = (सोडणें)- १ तत्याज, तत्यजतुः, तत्यजुः । २ तत्यजिथ, तत्यजथुः, तत्यज । ३ तत्याज, तत्यजिव, तत्यजिम ।

भुज् = (भोजन करणें)- १ भुमोज, भुभुजतुः, भुभुजुः । २ भुमोजिथ, भुभुजथुः, भुभुज । ३ भुमोज, भुभुजिव, भुभुजिम ।

युज् = (जोडणें)- १ युमोज, युयुजतुः, युयुजुः । २ युमोजिथ, युयुजथुः, युयुजे । ३ युमोज, युयुजिव, युयुजिम ।

तप् = (तप करणें)- १ तताप, तेषुतुः, तेषुः । २ ततापिथ, ततापिथुः, तेष । ३ तताप, तेषिव, तेषिम ।

याप्रमाणे परस्मैपदी धातूंचीं रूपें बनतात. आता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें पाहा-

भूतकाल (लिट्) आत्मनेपदी

आत्मनेपदी लिट्चे प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत—

१	...ए	...आते	...हरे ।
२	...से	...आथे	...ध्वे ।
३	...ए	...चहे	...महे ।

हे प्रत्यय लावले असता आत्मनेपदी धातूंचीं रूपें अशीं होतात—

रु - (शब्द करणे)- १ रुहते, रुहाते, रुहिरिरे । २ रुहविषे, रुहाषे, रुहविध्वे । ३ रुह्ये, रुहविचहे, रुहमिह्ये ।

शी - (निजणें)- १ शिश्ये, शिष्याते, शिष्यिरिरे । २ शिष्यिषे, शिष्याषे, शिष्यिध्वे । ३ शिष्ये, शिष्यिचहे, शिष्यिमिह्ये ।

वृ - (पसंत करणे)- १ वृषे, वृषाते, वृषिरिरे । २ वृषिषे, वृषाषे, वृषिध्वे । ३ वृष्ये, वृषिचहे, वृषिमिह्ये ।

पच् - (शिजवणे)- १ पेचे, पेचाते, पेचिरिरे । २ पेचिषे, पेचाषे, पेचिध्वे । ३ पेच्ये, पेचिचहे, पेचिमिह्ये ।

भज् - (सेवा करणे)- १ भजे, भजाते, भजिरिरे । २ भजिषे, भजाषे, भजिध्वे । ३ भज्ये, भजिचहे, भजिमिह्ये ।

यज् = (यज्ञ करणे)- १ ईजे, ईजाते, ईजिरिरे । २ ईजिषे, ईजाषे, ईजिध्वे । ३ ईज्ये, ईजिचहे, ईजिमिह्ये ।

विद् - (विचार करणे)- १ विविदे, विविदाते, विविदिरिरे । २ विविदिषे, विविदाषे, विविदिध्वे । ३ विविद्ये, विविदिचहे, विविदिमिह्ये ।

बुध् = (जाणों) - १ बुध्धे, बुध्धाते, बुध्धिरे । २ बुध्धिषे, बुध्धाषे, बुध्धिष्वे । ३ बुध्धे, बुध्धिवहे, बुध्धिमहे ।

मन् = (विचार करणें) - १ मेने, मेनाते, मेनिरे । २ मेनिषे, मेनाषे, मेनिष्वे । ३ मेने, मेनिवहे, मेनिमहे ।

लम् = (लाभणें) - १ लेभे, लेभाते, लेभिरे । २ लेभिषे, लेभाषे, लेभिष्वे । ३ लेभे, लेभिवहे, लेभिमहे ।

कृप् = (नागरणें) - १ चकृषे, चकृपाते, चकृपिरे । २ चकृषिषे, चकृपाषे, चकृषिष्वे । ३ चकृषे, चकृषिवहे, चकृषिमहे ।

धु = (हालणें) - १ दुध्वे, दुध्वाते, दुध्विरे । २ दुध्विषे, दुध्वाषे, दुध्विष्वे । ३ दुध्वे, दुध्विवहे, दुध्विमहे ।

“ कृ-भू-अस् ” धातूंचा प्रयोग.

धातूंचा “ व्वाम् ” प्रत्यय लावन, त्यापुढें “ कृ, भू, अस् ” या तीन धातूंपैकी कोणत्याही एका धातूंचें लिट्चें रूप लावलें असता मूलच्या धातूंचेंही लिट्चें रूप होत असतें. कृ, भू, अस् या धातूंचीं परस्मैपदी व आत्मनेपदी रूपें पुढीलप्रमाणें होतात—

कृ (परस्मै०) - १ चकार, चकतुः, चकुरः । २ चक्य, चक्युः, चक । ३ चकार, चक्य, चक्यम् ।

कृ (आत्मने०) - १ चके, चकाते, चाकिरे । २ चकृषे, चकाषे, चकृष्वे । ३ चके, चकृष्वे चकृमहे ।

भू (परस्मै०) - १ बभूव, बभूवतु, बभुवुः । २ बभुविय, बभूवथुः, बभूव । ३ बभूव, बभूविव, बभूविम ।

अस् (परस्मै०) - १ आस, आसतुः, आसुः । २ आसिय, आसथुः, आस । ३ आस, आसिव, आसिम ।

हीं रूपें पुढें दर्शविल्याप्रमाणें धातूंचा लागतात व मग त्या धातूंचीं लिट्चीं रूपें तयार होतात—

काष् (प्रकाशणे)

१ कासाञ्चक्रे,	कासाञ्चक्राते,	कासाञ्चक्रिरे ।
१ कासामास,	कासामासतुः,	कासामासुः ।
१ कासांबभूव,	कासांबभूवतुः,	कासांबभूवुः ।

कथ् (सांगणे)

१ कथयांचकार,	कथयांचक्रतुः,	कथयांचक्रुः ।
१ कथयांचक्रे,	कथयांचक्राते,	कथयांचक्रिरे ।
१ कथयामास,	कथयामासतुः,	कथयामासुः ।
१ कथयांबभूव,	कथयांबभूवतुः,	कथयांबभूवुः ।

येथे प्रथम पुरुषाचीच रूपे दिली आहेत. बाकीच्या पुरुषाची अर्थात द्वितीय व उत्तम या पुरुषाची रूपे पूर्वीची रूपे लावूनच बनविता येतात. ती वाचकांनी स्वतः बनवून पहावीत.

पुढील श्लोक वाचा.

(म. सा. सत्यपर्व ञ, ५१)

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्घोमान्महातपाः ।

दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

तस्यातितपसः शक्नो विभोति सततं विभो ।

न स लोभायितुं शक्यः फलेर्बहुविधैरपि ॥ ६ ॥

प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।

दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलंबुषाम् ॥ ७ ॥

“ हे महाराज ! पूर्वी सुदिमान्, तपस्वी मुनी दधीची या नावाने प्रसिद्ध असत जितेन्द्रिय व ब्रह्मचारी होता. ॥ ५ ॥ त्या तपस्वी मुनीच्या तपाका हे प्रभो ! नेहमी इन्द्र मिळं कागळा; पुष्कळ फळांनी सुद्धा त्याला लोभविणे अशक्य होते. ॥ ६ ॥ म्हणून इन्द्राने त्याला मुलविण्यासाठी अलंबुषा नावाची सुन्दर, देसणी, दिव्य अप्सरा पाठवली. ”

पाठ १३

मृतकाळ (लुङ्)

या मृतकाळाचे अनेक प्रकारचे प्रत्यय आहेत. त्यांपैकी पहिल्या विभागाचे प्रत्यय हे आहेत—

(परसैपदी)

१	-त्	-ताम्	-उस्
२	-स्(ः)	-तम्	-त
३	-अम्	-व	-म

हे प्रत्यय बहुतेक अनद्यतनभूत (लुङ्) च्या प्रत्ययाप्रमाणेच आहेत. फक्त भेद इतकाच आहे की "अन्" प्रत्ययाच्या ठिकाणी येथे "उस्" प्रत्यय आहे. याची रूपे ही आहेत—

स्था (उभे राहणे) - १ अस्थात्, अस्थाताम्, अस्तुः । २ अस्थाः, अस्था-
तम्, अस्थात । ३ अस्थाम्, अस्थाव, अस्थाम ।

दा (देणे) - १ अदात्, अदाताम्, अदुः । २ अदाः, अदातम्, अदात ।
अदाम्, अदाव, अदाम ।

पा (पिणे) - १ अपात्, अपाताम्, अपुः । २ अपाः, अपातम्, अपात ।
३ अपाम्, अपाव, अपाम ।

(घालल्या शेवटीं आ नसेल, तर ह्याला लङ्प्रमाणे "उस्" च्या ठिकाणी "अन्" प्रत्ययच लागतो.)

भू (होणे) - १ अभूत्, अभूताम्, अभुवन् । २ अभूः, अभूतम्, अभूत ।
३ अभूवम्, अभूय, अभूम ।

या मृतकाळात "भू" वा "भूय" असा बदल होत नाही व गुणही देत नाही, ही गोष्ट येथे वाचकाच्या नजरेत आलीच असेल. म्हणूनच "अभूत्",

अस्य रूप शाले, तेषु पूर्वा सागितलेल्या लक्ष्णे रूप "अभवत्" असे होते हाच छद् व लुक् याच्या प्रत्ययामध्ये भेद आहे

(१)

परस्मैपदा प्रत्यय — १ ...त, ...ताम्, ...न् ।

२ ...सु, . तम्, ...त् ।

३ ...म्, ...व, ...म ।

शक् (समर्थ होणे)

१ अशक्त, अशक्ताम्, अशक्त् । २ अशक्, अशक्तम्, अशक्त ।

३ अशकम्, अशकाव, अशकाम ।

वच् (बोलणे)

१ अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् । २ अवोच, अवोचतम्, अवोचत् ।

३ अवोचम्, अवोचाव, अवोचाम ।

सिच् (सिपडणे)

१ असिचत्, असिचताम्, असिचन् । २ असिच, असिचतम्, असिचत् ।

३ असिचम्, असिचाव, असिचाम् ।

आत्मनेपदा प्रत्यय- १ ...त, .. इताम्, . न्त ।

२ ...थाः, . इधाम्, च्चम् ।

३ ...इ, ...वहि, . महि ।

लिप् (लेपणे)

१ अलिपत्, अलिपताम्, अलिपन्त । २ अलिपया, अलिपयाम्, अलिपयाम् ।

३ अलिपे, अलिपीवहि, अलिपीमहि ।

याप्रमाणे निरनिराळा धातूची रूपे होतात अशीच बाकीच्या धातूची रूपेही वाचकांना बनविता येतील यावेच आणखीही कित्येक प्रकार आहेत; परन्तु ते सर्व नाही समजले तरी चालण्याजोगे आहे

णिजन्त (प्रयोजक) क्रिया.

क्रियेचे दोन भेद आहेत एक स्वतः करावयाची क्रिया व दुसरी दुसऱ्याकडून करावयाची क्रिया असे— करणे व करविणे.

पहिली खत करम्याची आहे व दुसरी दुसऱ्याकडून करवावयाची आहे परिम्या प्रकारचीं रूपे आतापर्यंत दिलीच आहेत आतां दुसऱ्या प्रकारचीं वाक्याचीं आहेत—

घातृ	अर्थ	णिजन्त (प्रयोजक रूप)
१ स्फुर-	(स्फुरण पावणे)—	स्फारयति, स्फारयते ।
२ पा-	(रक्षण करणे)—	पालयति, पालयते ।
३ दा-	(देणे)—	दापयति ते ।
४ रुह-	(बाढणे)—	रोहयति-ते ।
५ दुष्-	(दाषित करणे)—	वृषयति-ते ।
६ प्री-	(प्राप्ति करणे)—	प्रीणयति-ते ।
७ व्यध्-	(दु खी होणे)—	व्यथयति ते ।
८ प्रथ्-	(प्रसिद्ध करणे)—	प्रथयति-ते ।
९ नद्-	(नाचणे)—	नटयति-ते ।
१० ज्यल्-	(जाळणे)—	ज्वलयति ते ।
११ चल्-	(चालणे)—	चलयति ते ।
१२ ध्वन्-	(शब्द करणे)—	ध्वनयति त ।
१३ क्रम्-	(आक्रमण करणे)—	क्रमयति ते ।
१४ नम्-	(नमणे)—	नागयति, नमयति-ते ।
१५ स्ना-	(स्नान करणे)—	स्नापयति, स्नपयति-ते ।
१६ कम्-	(इच्छणे)—	कामयति-ते ।
१७ शम्-	(शांत होणे)—	शामयति ते ।
१८ यम्-	(स्वाधीन करणे)—	यामयति-ते ।

ही प्रयोजक क्रियेचीं वर्तमानकाळाचीं रूपे आहेत याचीं अन्य लक्षणाचीं रूपे पूर्वीच्या पाठांतून सांगितल्या रीतिप्रमाणेच होतात, याचे अर्थ असे होतात—

- दा- ददाति (देतो)
 दापयति (देववितो)
 दृ- दृश्यते (दुःखी होतो)
 दृश्ययति (दुःखवितो)
 नट् - नटति (नाचतो)
 नटयति (नाचवितो)
 चल्- चलति (चालतो)
 चलयति (चालवितो)
 नम् - नमति (नम्र हे)
 नमयति (नमवितो)
 स्ना - स्नाति (स्नान करतो)
 स्नापयति (स्नान करवितो)

माप्रमाणे यांचे अर्थ आहेत, ही प्रयोजक क्रिया पारच उपयोगी आहे.

श्लोकपाठः ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ।
 नाऽश्रद्दघच्छास्वपतिः कन्यार्यां भरतपंभ ॥२०॥
 ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा जेष्ठा काशिपते सुता ।
 अग्रधीत्साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥२१॥

‘ हे भरतपंभ ! एवं तया बहुविधै वाक्यैः याच्यमानः नृपः शास्व-
 पतिः तस्यो कन्यार्यां न अश्रद्दघत् । ततः सा काशिपतेः जेष्ठा सुता
 मन्युना आविष्टा साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा नम्रवीत् ॥

पाठ १४

सन्नन्त-क्रिया,

- गम् = (जाणे) - गच्छति (जातो)
 जिगमिपति = (जाळं इच्छतो)
 पठ् = (वाचणे) - पठति (वाचतो)
 पिपठिपति (वाचूं इच्छतो)

ही सन्नन्त क्रियेची उदाहरणे होत. काहीतरी करण्याची इच्छा असण्याचा भाव दर्शवावयाचा असताना या क्रियेचा लपयोग करावयाचा असतो. या क्रियेमध्ये यापूर्वी प्रथम द्वित्व होते व नंतर पुढे "स" प्रत्यय लागतो. जसे—

भू = भु भू = बुभू + स = बुभूष + ति = बुभूषति
 (हेण्याची इच्छा करतो)

- १ भू (होणे) - बुभूषति ।
- २ पठ् (पठणे) - पिपठिपति ।
- ३ मुष् (घोरणे) - मुष्पिपति ।
- ४ भिद् (भेद करणे) - विभित्ति ।
- ५ हन् (ठार करणे) - जिष्पति ।
- ६ गम् (जाणे) - जिगमिपति ।
- ७ लिप् (लिहिणे) - लिपिपति ।
- ८ ज्ञा (जाणणे) - जिज्ञासति ।
- ९ मान् (मोडणे) - मीमांसति ।
- १० स्था (उभे राहणे) - तिष्ठासति ।
- ११ रक्ष् (रक्षण करणे) - रिरक्षिपति ।
- १२ कृ (करणे) - विकर्षति ।
- १३ लप् (इच्छा करणे) - लिपिपति ।
- १४ वड् (बोलणे) - विवदिपति ।

याच अर्थ कसकसे होतात, तें प्रथमच सांगितलें आहे. म्हणून तेंच येथें पुन्हा दुसऱ्यादा सांगण्याची आवश्यकता नाही .

येथें क्रियापदाचा विचार सपला आता उपसर्गासह धातूंची रूपें बनवून त्याचा वाक्यात उपयोग करण्याची रीत सागावयाची आहे

उपसर्ग आणि धातु.

उपसर्ग धातूच्या पूर्वी लागत असतो व उपसर्ग लागल्यानंतर धातूचा अर्थही बदलत असतो. जसे—

गम् - (जाणे) गच्छति, अगच्छम्, गमिष्यति, जगाम ।

यालाच उपसर्ग जोडला असतां खाली दिल्याप्रमाणें रूपें तयार होतात →

१ प्रगच्छति, सगच्छति, उद्गच्छति, अनुगच्छति ।

प्र + अगच्छत्, सम् + अगच्छत्, उच् + अगच्छत्,
अनु + अगच्छत् ।

२ प्रागच्छत्, समगच्छत्, उद्गच्छत्, अन्वगच्छत् ।

३ प्रगमिष्यति, सगमिष्यति, उद्गमिष्यति, अनुगमिष्यति ।

४ प्रजगाम, सजगाम, उजगाम, अनुजगाम ।

प्रत्येक लकाराचें रूप बनविल्यानंतर तें त्याच्या मार्गे लागणाऱ्या उपसर्गाच्या पुढे ठेवले जाते अर्थात् “संगम्” धातूचें लक्ष्ण रूप “समगच्छत्” असें होतें, कारण “गम्” धातूचें लक्ष्ण रूप “अगच्छत्” असें आहे व त्याच्यापूर्वी “सम्” उपसर्ग ठेवला असतां “सम् + अगच्छत् = सम-गच्छत्” असें रूप तयार होतें याचप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंचीं रूपें करण्याचा अभ्यास केला पाहिजे वाचकाना हा अभ्यास विशेष सोपा जावा, म्हणून पुढे आणखी कांहीं उदाहरणें देत आहे—

१ गम् (जाणे) १ अधि + गम् = (प्राप्त करणें) - अधिगच्छति, अधि-गच्छत्, अधिगमिष्यति ।

- २ अनु+गम् = (पाठीमागूल चालणें) - अनुगच्छति, अन्वगच्छत्, अनुगमिष्यति ।
 ३ अव+गम् = (जाणणें) - अवगच्छति, अवागच्छत्, अवगमिष्यति ।
 ४ आ +गम् = (येणें) - आगच्छति, आगच्छत्, आगमिष्यति ।
 ५ उप+गम् = (जवळ जाणें) - उपगच्छति, उपागच्छत्, उपगमिष्यति ।
 ६ नि+गम् = (जाणणें) - निगच्छति, न्यगच्छत्, निगमिष्यति ।
 ७ निर्गम् = (बाहेर जाणें) - निर्गच्छति, निरगच्छत्, निर्गमिष्यति ।
 ८ विगम् = (निपून जाणें) - विगच्छति, व्यगच्छत्, विगमिष्यति ।
 ९ संगम् = (मिळणें) - संगच्छति, समगच्छत्, संगमिष्यति ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंना निरनिराळे उपसर्ग लावून अनेक प्रकारचे व अनेक अर्थाने धातू बनवितो येतात. काहीं काहीं ठिगणीं तर एकाहूनही अधिक उपसर्ग लागत असतात. आता आणखी काहीं धातूंचो उदाहरणें पहा—

- उपवस् = (उपवास करणें) - उपवसति, उपावसत्, उपवसिष्यति ।
 निर्मुच् = (सोडणें) - निर्मुचति, निरमुचत्, निर्मोक्ष्यति ।
 निर्या = (जाणें) - निर्याति, निरयात्, निर्यास्यति ।
 प्रदह् = (जाळणें) - प्रदहति, प्रादहत्, प्रधक्ष्यति ।
 प्रदुष् = (दोषयुक्त बनणें) - प्रदुष्यति, प्रादुष्यत्, प्रदोक्ष्यति ।
 विक्रम् = (पराक्रम करणें) - विक्रमति, व्यक्रामत्, विक्रमिष्यति ।
 विगर्ह् = (निंदा करणें) - विगर्हति, व्यागर्हत्, विगर्हिष्यति ।
 विचल् = (हालणें) - विचलति, व्यचलत्, विचलिष्यति ।
 वित् = (पार होणें, देणें) - वितरति, व्यतरत्, वितरिष्यति ।
 संभ् = (जन्म घेणें) - संभवति, समभवत्, संभविष्यति ।
 संभाप् = (संभाषण करणें) - संभाषते, समभाषत्, संभाषिष्यते ।

उपसर्ग लागून धातूंची जी निरनिराळी रूपे होतात, ती वाचकांनी याप्रमाणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. याचा उपयोग संस्कृत भाषेमध्ये शेंकडों वेळां होतो. म्हणून उपसर्गपूर्वक येणाऱ्या धातूंच्या रूपांचे महत्त्व वाचकांना सहज समजेल याच्या उदाहरणाकरिता म्हणून पुढील श्लोक पहा-

आत्मवीर्यं समाश्रित्य शृत्यवीर्यं च कौरवम् ।
 आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वंथा क्षत्रियो भव ॥५४॥
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ॥५५॥

(म. भा. उद्योग अ. १६२)

“आत्मवीर्याचा व नोकरांच्या पराक्रमाचा आश्रय करून, हे कौरव । युद्धामध्ये (पार्थान्) पांडवाना आह्वान कर. सर्व तऱ्हेने क्षत्रिय हो. दुसऱ्याच्या बळाचा आश्रय करून जो धत्रूनां युद्धाकरिता आह्वान करतो व स्वतः युद्धाची जबाबदारी पार पाडण्यास अशक्त असतो, तो नपुंसक होय.”

या श्लोकामध्ये—

समाश्रित्य - (सम् + आ + धि)

आह्वयस्व - (आ + ह्वे)

समाह्वयते - (सं + आ + ह्वे)

आदातुं - (आ + दा)

ही सर्व रूपे उपसर्गपूर्वक धातूंची आहेत. वाचकांनी याप्रमाणे रूपे समजून घेण्याचा अभ्यास करावा

पाठ १५ धातुसाधित रूपे.

धातुला प्रत्यय लावून कांही आवश्यक रूपे बनवितां येतात. त्यांचा नेहेमी उपयोग होतो. म्हणून या धव्यांत आतां अशा प्रत्ययांचा विचार करावयाचा आहे—

‘तुम्’ प्रत्यय.

क्रियेच्या “ करण्याकरितां ” या अर्थी गा प्रत्ययाचा उपयोग करावयाचा असतो—

- कृ (करणे) - कर्तुम् = (करण्याकरितां)
 गम् (जाणे) - गन्तुम् = (जाण्याकरितां)
 लिख् (लिहिणे) - लेखितुम् = (लिहिण्याकरितां)
 सेष् (सेवा करणे) - सेवितुम् = (सेवा करण्याकरितां)

हीं रूपे संस्कृत भाषेमध्ये नेहेमी येत असतात व हीं रूपे बनविणे घरेच सोपे आहे; म्हणून कांही रूपे येथे देत आहे—

अंक् (चिन्ह करणे) - अंकयितुम् ।	आप् (व्यापणे) - आप्तुम् ।
अत् (जाणे) - अतितुम् ।	कथ् (सांगणे) - कथयितुम् ।
अद् (खाणे) - अस्तुम् ।	कम्प् (हालणे) - कम्पितुम् ।
अन् (जीवन धारण करणे) - अनितुम् ।	कृप् (हालणे, चालणे) - कर्तुम्, कृष्टुम् ।
अर्चं (पूजा करणे) - अर्चयितुम् ।	क्रीम् (चालणे) - क्रीमितुम् ।
(१ प्रथम गण)	गण् (मोजणे) - गणयितुम् ।
अर्चयितुम् (१० म गण)	हृद् (कापणे) - हृत्तुम् ।
अर्थ (सांगणे) - अर्थयितुम् ।	जी (जिंकणे) - जेतुम् ।
अष् (रक्षण करणे) - अश्वितुम् ।	तद् (मारणे) - ताडयितुम् ।
	अश् (भोजन करणे) - अशितुम् ।

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूंपासून “ तुम् ” प्रत्ययान्त धातुसार्धत रूपें घनतात. वाचकाना आतां हीं ओळखता येतीलच.

‘ त्वा ’ प्रत्यय.

...करून, या अर्थी संस्कृत धातूंना “ त्वा ” प्रत्यय लाऊन रूपें बनवितां येतात. जसें—

गम् - गत्वा = (जाऊन)

पा - पीत्वा = (पिकून)

भुज् - भुक्त्वा = (भोजन करून)

नम् - नत्वा = (नमन करून)

तृप् - तृपित्वा = (तृपित होऊन)

याप्रमाणें हा “ त्वा ” प्रत्यय लावून अशां रूपें घनवितां येतात. यात्वाभुदां संस्कृत भाषेंत पारच उपयोग होतो. आतां याचीं कांहीं उदाहरणें पहा—

धुद् (धुटणें) धुटित्वा ।

त्वर (त्वरा करणें) त्वरित्वा ।

दण्ड् (दंड देणें) दंडयित्वा ।

दम् (दमन करणें) दमित्वा ।

दंश् (दंश करणें) दंश्या ।

दा (देणें) दत्त्वा ।

दुह् (दूध काढणें) दुग्ध्वा ।

द्विप् (द्वेष करणें) द्विष्ट्वा ।

धाथ् (धावणें) धावित्वा ।

धा (धारण करणें) दित्वा ।

धु (हाळणें) धुत्वा ।

धृ (धारण करणें) धृत्वा ।

नद् (नाचणें) नटित्वा ।

नश् (नाश होणें) नशित्वा,

नष्ट्वा ।

निद् (निदा करणें) निदित्वा ।

नृत् (नाचणें) नर्तित्वा ।

पच् (शिजवणें) पक्त्वा ।

पठ् (पठण करणें) पठित्वा ।

पा (रक्षण करणें) पात्वा ।

पुप् (पुष्ट करणें) पुष्ट्वा ।

पूज् (पूजा करणें) पूजयित्वा ।

धातूला “ त्वा ” प्रत्यय लावून अशीं अनेक निरनिराळीं रूपें बनवितां येतात.

. पाठ १६

‘ य ’ प्रत्यय.

धातूच्या पूर्वी उपसर्ग असेल, तर “ त्वा ” प्रत्ययाच्या ऐवजी “ य ” प्रत्यय लागतो. “ त्वा ” चा जो अर्थ होतो, तोच या “ य ” चाही होतो. याची उदाहरणे पहा—

अधि-ई-	अधीत्य = (अध्ययन करून)
नि-यम्-	नियम्य = (नियमन करून)
प्र-णम् -	प्रणम्य = (नमन करून)
वि-तन्-	वितत्य = (पसरून)
आ-दा-	आदाय = (आणून)
वि-धा-	विधाय = (बनवून)
प्र-हा-	प्रहाय = (सोडून)
आ-क्रम्-	आक्रम्य = (आक्रमण करून)
सं-वा-भाष्-	समाभाष्य- = (संभाषण करून)
सं-चि -	संचित्य = (गोळा करून)
सं-चिन्त्-	संचिन्त्य = (विचार करून)
प्र-जल्प्-	प्रजल्प्य = (बोलून)
वि-जि-	विजिस्य = (जिंकून)
वि-ज्ञा-	विज्ञाय = (जाणून)

उपसर्गपूर्वक धातूंची “ य ” प्रत्यय लागलेली हवें योप्रामाणें होत असतात. याचे प्रयोगसुद्धा संस्कृत भाषेत ठिठठिकाणी येतात; म्हणून वाचकांनी याचा नीट लक्षपूर्वक अभ्यास करावा.

कृत्य प्रक्रिया.

“तव्य” आणि “अनीय” हे दोन प्रत्यय धातूंना लागतात आणि “योग्य” हा अर्थ व्यक्त करतात. जसे—

- कृ- कर्तव्यं, करणीयम् (करण्यास योग्य)
 मिद्- भेत्तव्यम्, भेदनीयम् (भेदन करण्यास योग्य)
 पच्- पक्तव्यम्, पचनीयं (शिजविण्यास योग्य)
 निद्- निन्दितव्यं, निन्दनीयं (निंदा करण्यास योग्य)
 कथ्- कथयितव्यं, कथनीयं (सांगण्यास योग्य)
 चि- च्चनव्यं, चयनीयं (गोळा करण्यास योग्य)
 मृज्- माष्टव्यं, मार्जनीयं (शुद्ध करण्यास योग्य)

धातूच्या शेवटी खर असेल, तर त्या धातूला “य” हा प्रत्यय याच अर्थी लागत असतो.

- जि - जेयं (जिंकण्यास योग्य)
 चि - चेयं (एके ठिकाणी करण्यास योग्य)
 दा - देय (देण्यास योग्य)
 घा - घेयं (धारण करण्यास योग्य)
 गै -- गेयं (गाण्यास योग्य)

काही ध्यंजनांत धातूंनाही हा “य” प्रत्यय लागतो. जसे—

- जन् - जन्यं (जन्म देण्यास योग्य)
 आलभ् - आलभ्यं (प्राप्त करण्यास योग्य)
 चर् - चर्यं (आचरण्यास योग्य)
 नियम् - नियम्यं (नियमात राखण्यास योग्य)

याप्रमाणे हे सर्व प्रत्यय लावून धातूंची अनेक निरनिराळीं रूपे निरनिराळ्या अर्थी बनविता येतात.

पाठ १७

रामायणम् ।

अथ ब्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसतिशत्रुवीत्- “ कस्मिन् कर्मणि कृते सति वालिनो यथं श्रद्धयाः ? ”

सुग्रीव उवाच- “ इमान् सप्त तालवृक्षान् पुरा वाली विन्यात्र । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एव वालिनो यथं कर्तुं समर्थो भविष्यति । ”

पृथक्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्ययार्थमेकमेव शरं चिक्षेप । स शरः सप्ततालान् भित्त्वा भूमिं प्रविवेश । रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं निस्स्य गतः कृताञ्जली रामायोवाच- “ पुरुषवंश ! समरे सर्वानपि सुरान्दन्तुं एवं समर्थोऽसि किं पुनर्वालिनम् ? येन स्वयां सप्त तालवृक्षा गिरिभूमिश्च पृथगेव धाणेन विदारितोऽस्तेन स्वयां सप्तको रणे स्थाता ? अतस्त्वं वालिनं जहीति । ”

ततः सुग्रीवं रामः प्रशुश्राव- “ गच्छामेदानो किंकिश्याम् । जप्तो गत्वा वालिनं सुदायाऽऽह्वय ” इति ।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किंकिश्यां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन् । सुग्रीवोऽपि वालिनं आश्वासनकारणात् धीरमनश्च । आतुराद्धानं श्रुत्वा वाली गृहान्निष्पन्नः । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुमुक्तं युद्धमभूत् । अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवान् । भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रुधे पर्वतमृष्यगृहम् । “ शारभयान्मुनवोऽमि ” इति वाली तमुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः । रामस्तु लदेव वनं जगाम यत्र सुग्रीवो गतः ।

रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽप्रवीत् किमिदानीं स्वयां कृत्वा वैरिणा मां चातयित्वा धावौ च तमाह्वयस्वोरयुक्त्या विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति ।

रामोऽपि सं सान्त्वयन्नित्य पुनरब्रवीत्- “ त्वं च वाळी शवाशा, वर्षसा
स्वरेणातेसदगौ । अतो भावगर्भं कः क इति । अत एव नोत्सृष्टो मया शरः ।
मित्रस्यैव विघातो भ्रमान्मा भूदिति । दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु मह-
त्पातकम् । भवास्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम् । तस्मात्पुनर्युष्मत्स्व मा
शांकीः । एकेनैवेपुणा वाळिनमद्य मृतं पश्य । स्वमात्मनोऽभिजानार्थं
किंचिन्निवृद्धं कुरु । लक्ष्मण ! अस्य सुप्रविस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय । ”
इति ।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे । पुनश्च गत्वा
किंचिन्निवृद्धां वाळिन अतिघोरस्वरेणाह्वयत् । शब्दं श्रुत्वा वाळी वेगेन रोषाद्-
गृह्णासिष्पपात । सुग्रीवं च दृष्ट्वाऽब्रवीत् “ एष मम बन्धो मुष्टिलक्ष्मण-
नाशाय एव यास्यति । ” इति ।

तेन वाळिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुचिरं वमन् किंचिन्मूर्च्छित
ह्वाभवत् । सोऽपि मत्स्वरं सज्ञां प्राप्य साकृन्नृक्षमुत्पाटय वाळिन नकोपं
ताडितवान् । शोणिताकौ तौ परस्परं तर्जयानौ जयुष्पेताम् । रामस्ततो धनुः
संशय एकेनैव शरेण वाळिनं गतसत्त्वं विचेतनं अकरोत् ।

त मूर्च्छितं गतसत्त्वं दृष्ट्वा महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बहुमान्य
वीरं सुग्रीवमुपपातौ । वाळी तु रामं दृष्ट्वा परुषमब्रवीत् । “ मम पशु-
मुखवध कृत्वा त्वया किं यशः प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी इदम्व्रतश्चेति
सर्वे कथयन्ति । परंतु पापाचारमेवाह त्वां पश्यामि । अहं तु तव विषये
पुरं वा न करोमि किंचिदपि पापम् । नापि त्वां मवजाने । कस्मात्त्वमकिंचि-
त्त्वं मां हसि ? त्वया तु धर्मं त्यक्तैवाऽहं रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्मा-
चरणं भवताऽऽरितम् ? ”

१८

ॐ

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषेचें अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग १८ वा.

लेखक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मंडळ, फिह्ला-पारडी, (जि० म्हा.)

तृतीय आवृत्ति

संवत् २००९, शके १८७४, सन १९५२.

मूल्य आठ आणे

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग अठरावा.

पाठ १

धातूनां निरनिराख्या प्रत्यये प्रत्यय लावून संस्कृतभाषेत अनेक प्रत्यये शब्द बनविता येतात हे शब्द बनविण्याची रीति आतां सामान्याची आहे. यापूर्वीच्या भागातून धातूपासून शब्द बनविण्याचे काही प्रत्यय सांगितलेच आहेत. त्याचाच स्वरूप उल्लेख वा ठिसाणी करान्याचा आहे

१ त य

संस्कृत भाषेत “ तय्य ” प्रत्यय घराच उपयोगी आहे हा प्रत्यय धातूला लाऊन कारच सोड्या पद्धतीनें निरनिराळे व अतिशय उपयोगी असे शब्द बनविता येतात उदाहरणार्थ— “ गम् ” धातूला “ तय्य ” प्रत्यय लावून “ गंतय्य ” असे रूप सहज बनविता येते त्याचप्रमाणे “ कृ ” धातूपासून “ कर्तय्य ” असे रूप बनते याप्रमाणे निरनिराळ्या धातूपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनविता येतात आता या शब्दांचा उपयोग वस्तवना व कोड केला जातो, ते पहा—

मया गन्तव्यम् = मला नेह पाहिजे

मया कर्म कर्तय्यम् = मला काम केले पाहिजे

मया पुस्तक पठितय्य = मला पुस्तक वाचले पाहिजे

स्वया इदानीं न प्रीडितय्य = तूं आता खेळ नये

याप्रमाणें या शब्दांचा वाक्यांत उपयोग करण्याची ही एक रीत झाली दुसरी रीत म्हणजे हे शब्द विशेषण रूपांनीं वाक्यांत आठे तर त्यांचे लिंग, वचन, विभाके, विशेष्याच्या लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाणेंच होणे. जसें-

एषा धाला त्वया रक्षितव्या = या मुलीचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

एष प्रासादस्त्वया रक्षितव्यः = या राजमहालाचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

एतत्क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = या शेताचें तुझ्याकडून रक्षण होणें योग्य आहे.

या तिन्ही वाक्यांतून “ रक्षितव्य ” हा एकच शब्द आहे, परंतु प्रत्येक वाक्यांत तो विशेष्याप्रमाणें कसकसा बदलला आहे. तें वाचकांनीं नीट पहावें. अशा वाक्यांत “ अस्ति ” क्रिया अध्याहृत धरूनच प्रायः अर्थ केला जातो. जसें-

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यं अस्ति ।

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ० ।

या दोन्ही वाक्यांचें तात्पर्य वास्तविक एवच आहे क्रियापदाचें रूप घालून वाक्य बनविणें ज्यावेळीं अवघड वाटते, तेव्हा या “ तव्य ” च्या रूपांनीं वाक्य अटविशीं बनवितां येते हा संस्कृत भाषेचा विशेष सोपेपणा आहे.

शब्द ।

स्पर्धितव्य = स्पर्धा करण्यास योग्य

वेदितव्य = जाणण्यास योग्य

मोदितव्य = आनंद करण्यास योग्य

खादितव्य = खाण्यास योग्य

भजितव्य = भाजण्यास योग्य

अर्चितव्यं = पूजा करण्यास योग्य
 चाळितव्यं = इच्छा करण्यास योग्य
 वेष्टितव्यं = वैश्टन करण्यास योग्य
 चेष्टितव्यं = काम करण्यास योग्य
 जल्पितव्यं = बोलण्यास योग्य
 भाषितव्यं = बोलण्यास योग्य
 ज्ञातव्यं = जाणण्यास योग्य
 दातव्यं = देण्यास योग्य
 हन्तव्यं = टार मारण्यास योग्य
 चस्तव्यं = राहण्यास योग्य
 चक्रव्यं = बोलण्यास योग्य

याप्रमाणें निरनिराळ्या धातूवरून हे असे शब्द बनविता येतील आतापर्यंत आलेल्या सर्व धातूंचे वाचकानीं याप्रमाणें शब्द बनवावेत व वाक्यात जेथें जेथें अशा प्रकारची रूपे येतील तेथें तेथें तीं रूपे ओळखण्याचाही प्रयत्न करावा.

संस्कृत वाक्य.

तेन वीरेण किमर्थं तेन सह न स्पर्धितव्यम् ? बालकैः एतदन्नं इदानीमेव खादितव्यम् । मन भृत्येन सर्वेऽपि चणकाः अथैव भर्जितव्याः । हृंघरस्त्वया नित्यशोऽर्चनीयः । बालकैर्बालिकाभिश्च शोभनानि पुस्तकानि नित्यशः पठितव्यानि । सर्वमनुष्यैः स्वयं समये कोडागणं मयाऽवश्यं शीघ्रितव्यम् । वीरैः पुरुषैः स्त्रीणां रक्षा कर्तव्या । इदानीं एष ग्रामो वीरै रक्षितव्यः । स्वया पूर्वं सर्वं ज्ञातव्यं पश्चात् स्वकर्तव्यं कर्तव्यम् ।

वाचकानीं अशा तऱ्हेनें नेहेमीं वाक्यें स्वतःच तयार करण्याचा अभ्यास ठेवावा. या " लव्य " प्रत्ययाच्या शब्दांनीं दाखविल्या जाणाऱ्या क्रियागाला कर्ता तृतीया विभक्तिचा असावा लागतो जसे—

मया चकृव्यं । रामेण शत्रुहन्तव्यः । व्याघ्रेण पुरुषः
न हन्तव्यः । अग्निना सर्वं वनं दग्धव्यम् ।

या प्रमाणे सहज शीलनां सवरतानां सुदां अशा तद्देच्या वाक्यांचा उपयोग करता येईल.

(२) अनीय.

“ तव्य ” प्रत्यय लाऊन धातूपासून तयार केलेल्या शब्दाचा जो अर्थ होतो, तोच अर्थ धातूला “ अनीय ” प्रत्यय लाऊन तयार झालेल्या शब्दाने व्यक्त होत असतो. “ कृ ” धातूचे “ करणीय ” व “ गम ” धातूचे “ गमनीय ” अर्शा रूपे होतात. ही प्रत्यय लाऊन धातूची रूपे कशी होतात ते आता पहा—

- करणीयं = करण्यास योग्य
स्मरणीयं = स्मरण करण्यास योग्य
भरणीयं = भरण पेंवण करण्यास योग्य
प्रथनीयं = प्रथमात होण्यास योग्य
त्वरणीयं = त्वरा करण्यास योग्य
वर्धनीयं = वाडण्यास योग्य
रोचनीयं = भावडण्यास योग्य
शोभनीयं = शोभण्यास योग्य
बोधनीयं = जाणण्यास योग्य
ज्वलनीयं = जाळण्यास योग्य
स्पृहणीयं = इच्छा करण्यास योग्य

यादीच्या धातूची रूपेही याप्रमाणेच वाचकांनी सहज वनविता येतील. या शब्दांचा उपयोगही वाक्यांत पूर्वीप्रमाणेच करावयाचा आहे—

संस्कृत वाक्य ।

त्वया सर्वं कर्म इदानीमेव करणीयम् । यन्मया वर्धनीयं अस्ति तद्द्वं वर्धयामि । यत्त्वया संवर्धनीयं भवेत्तत्त्वं संवर्धय । त्वया पुष्पमालाभिः शोभनीयं पृथ मंडपः । अग्निना त्वया ज्वलनीयमेतत्पत्रम् । त्वया भरणीयं पृथ बालः । तेन करणीयं पृथ घनः ।

याप्रमाणे वाचीन्या घानुंती “ वनीय ” प्रत्यय लाञ्छन शालित्या शब्दांचा उपयोग वाक्यांत वाचकांनी करावा।

पाठ २

रामायण ।

रामस्तु वालिनमब्रवीत् “ धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिकन्यवद्वारमविज्ञाय बाल्यादिव कथं विगर्हसे ? इक्ष्वाकूणां राज्ञां पालितेयं भूमिः भरतभूमिरिति कथ्यते । वयं चात्र धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि यद्वः पार्थिवाः सन्त्येव । वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संचरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां पालनं, दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । एवं तु धर्ममार्गं न स्थितः । सनातनं धर्मं त्यक्त्वा धातुर्भावावां पापमाचरति । यस्तु भागिनीमौरत्सं भार्या वाऽनुजस्य वाम्नामचरेत् स नरो बभ्य इति सद्भिः कार्यतो धर्मः । अतएव एवं मया हतः । पापस्य नरस्याऽऽशासनाद्राजा किल्बिषमाप्नोति, तस्य शासनादेव राजा श्रेयः प्राप्नोति । अतस्त्वं पापाचारो बधाय पृथ योग्यः मया हतः ।

एतद्ब्रामवचनं श्रुत्वा धर्मोऽधिगतनिश्चयो वाली रामचंद्रे दोषं न दृष्यौ, उवाच च तं “ यत्त्वं आत्थ तत्तथैव, न संशयः । न चात्मानं शोचे, न च भार्या, नापि बांधवान्, तथा तु पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं शोचे । विधत्स्व सुग्रीवेऽ-

इदे च उत्तमां मतिम् । स्वमेवाऽसि गोप्ता शास्त्रा च । इति । ” एवमुक्त्वा सुमोह जीवितान्तं जगाम च ।

वालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्राऽगमत् । पतिं पंचवर्षं गतं दृष्ट्वा विललाप च । तारां दीनां तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वाऽगदं च विलपन्तमवलोक्य सुप्रीवोऽपि विषादमगमत् । पतिमुखं समुपजिघ्रन्ती तारा तत्र बहु विललाप आह च—

“ किं महीं मत्तोऽपि प्रियतरा तत्र ? यतस्तां भूमिं परिष्वज्य शेषे ? नापि मां प्रतिभापसे ? विपश्चिता शूराय खलु कन्या न प्रदात्क्या ” इति ।

समानशोकं काकुत्स्थो रामस्तां सांख्यज्ञाह—“ मृतः पुरपः शोकपरितापेन न ध्रैयसा युज्यते । अतो जनंतरं कार्यं कर्तुं स्वमहंसि । अलं शोकेन । नियतिः श्रेष्ठा, तत्राप्तकालं कर्म उपास्यताम् । ” इति ।

तत सह सुप्रीवेणागदो रदन् विधिवत् पितरं भाणि ददौ चकार च दीर्घमन्वानं प्रस्थितं पितरमपसव्यं प्रदाक्षिणं सह रामेण । ततो हनुमानमवीत्—“मन्त्रसादात्, काकुत्स्थ ! पितृपैतामहं राज्यं दुष्प्राप्यमपि सुप्रीवेण प्राप्तम् । अत इदानीं त्वया समनुज्ञातः सुप्रीवो भवता सह नगरं प्रवेश्यति । इति । ”

तच्छ्रुत्वा राम उवाच “ हे हनूमन् ! अहं तु पितुर्निर्देशमनुसरन् चतुर्दशवर्षपर्यन्तं ग्रामं वा नगरं वा न प्रवेश्यामि । सुप्रीवश्च राज्यं अभिषिच्यतां, अंगदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो भवतु विधिवत् । इति ”

रामेणैवं समनुज्ञात सुप्रीवो रम्यां किर्किधां पुरीं प्रजिवेश । साधु इति श्रुत्वा वानरेषु यौवराज्येऽगदं चाम्ययेचयत् ।

माल्यवतः पर्वतस्थं वृष्टे वसन् राम एकदा लक्ष्मणममवीत्—“पश्याऽयं जलसमागमे वर्षाकालः संप्राप्तः । मेघपटलैरम्बरमाच्छादितम् । नीलमेघाऽश्रिता विद्युत् स्फुरति । ”

“ पर्वतान्यजलधाराभिरभिषिच्यमानाः पर्वताः नवयौवनेनैवाधिकतरं विभ्रान्तिः ।

शस्त्रिन्मात्रपदे नाते मंत्ररतानां प्राद्वणानां अष्पयनकात्रोऽयमुपास्थितः ।
इति ”

तत उर्ध्वं शारदीं रजनीं ज्योत्स्नामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च कामप्रवृत्तं दृष्ट्वा
रामः परममातुरो भूत्वा सुमोहः । सीतां अनुचितवस्त्रं कुरोत वदनेन लक्ष्मणमु-
वाच “ अधुना मेघाः शालवेगाः । वार्षिकाश्रवणो मामाः वर्षशतोपमाः
सीतामपश्यतो मम गवाः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीव, कृपां न कुरते । स त्वं किङ्किण्धां
प्रविश्य ग्राम्यमुखे सक्तं भूर्त्तं सुग्रीवं ब्रूहि । वीरः सत्यपरः एव भवति ।
हे सुग्रीव ! तं समये तिष्ठ । मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । ”

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किङ्किण्धां नगरीं प्रविशति । नानापुष्पफलशो-
भितां च तां नगरीं ददर्श । अवार्यमाणश्च लक्ष्मणः प्रविशति रम्यं सुग्रीवस्य
गृहम् । तस्यान्तःपुरे बहुभिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निशम्योद्विग्न
इवाभवत् । स्मिन्वा च तत्र किञ्चित्कालं ज्याशब्दं कृतवान् । तज्ज्याशब्दं ध्रुवा
आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च दृष्ट्वा स तारामुवाच “ किं तु क्रोध-
कारणम् यत्प्रकृत्या मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोप इव दृश्यते ! अतस्त्वमेव
अग्रे गत्वा तं प्रसादयेति । ”

तथेत्युक्त्वा तारा सलज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम । स्त्रीसैनिकपादवा-
ह्नुषो निवृत्तक्रोधश्चाभूलक्ष्मणः । साऽपि तं प्रार्थयामास- “ किमर्थं क्रोधः ?
को न तिष्ठति भवन्निदेशे ? वानरवंशनाथस्य प्रसादमपि सोढुमर्हसि । महा-
बाहो लक्ष्मण ! शागच्छ भंतः, क्षमस्व सुग्रीवमिति । ” ततोऽरिदमो लक्ष्मणो-
ऽर्घ्यतरं प्रविशति ।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा ध्ययितेन्द्रियो बभूव । रमाद्वितीयं नारी-
मप्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽमवाच “ राजा कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते ।
कृतार्थेन स्वयां सीताया मार्गणयत्नी विधेयः । तस्मिन्विषये त्वं किमपि कर्म न
करोषि । तार्किं तेनैव वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि ? न स संकुचितो मार्गः
येन वाली हतो मृतश्च । अतः सुग्रीव ! समये तिष्ठ, मा वालिपथमन्वया ।
इति ”

तच्छ्रुत्वा सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम् “ सर्वमेव मयेद
प्रेष्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव तेजसा रावणं वधिष्यति सीतां च
प्राप्स्यति । तस्यानुयात्रां अयमहं करिष्यामि । इति । ”

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच “ त्वया सनाथेन सनाथो मे भ्राता । क्षमस्व मे
परयोक्तिम् । इति ”

सुग्रीवोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमब्रवीत् । क्षिप्रं तांस्तान् वानरानानय, आनु-
यात्रिकं कल्पय च । श्रुत्वा तद्वचनं वायुपुत्रो हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु
प्रेषयामास । वानरराजस्याज्ञां श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां वानरानां महती
सेना बभूव । तथा सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्यास्य पादयोः पपात । तं
पादयोः पतितं बहुमानादुत्पाप्य राघवः सुग्रीवं परिष्वजे ।

शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः = लौकिका-
तील व्यवहार

चाल्यं = बालपण

विगर्हं = निंदा करणे

संचर् = भटकणे

निर्दलनं = नाश

औरसी = शौरम

किल्बिषं = पाप

पंचत्वं गतः = मृत

विपश्चित् = शानी

नियाति = देव

परमातुरः = अतिदुःखी

अचार्यमाणः = ज्याला प्रतिबंध
हालेला नाही असा-

प्राश्यसुखं = हीन सुख

अवाङ्मुख = तालीं मुख वेंलेला

सोढुं = सहन करण्यास योग्य

मागणं = शोधणे,

विमदः = ज्याला गर्व नाही असा

पादस्थ = मागे उभा असलेला

निर्देश = आज्ञा

उद्विग्न = तिर्र

समास ।

१ लौकिकव्यवहारः = लौकिकआसी व्यवहारख ।

२ धर्मरक्षणार्थं = धर्मस्य रक्षणे धर्मरक्षणं तदर्थं ।

३ पापाचारः = पापं आचरतीति ।

युदाय ममुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनय सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचनं प्राह-

नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे युद्धविशारदा ॥ ४ ॥
 एकैश्च समर्था हि यूय सर्वे महारथाः ।
 पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तु ससैन्यान्किमु संहता ॥ ५ ॥
 अर्प्याप्त तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ६ ॥
 संस्थाना शूरसेनाश्च वैश्रिका कुकरास्तथा ।
 आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रवा पवनास्तथा ॥ ७ ॥
 शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
 विकर्णेन च धीरेण तथा मन्द्रोपनन्दकैः ॥ ८ ॥
 चित्रसेनेन सहिता सहिताः पारिभद्रकैः ।
 भीष्ममेवाऽभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृता ॥ ९ ॥

“ यूय सर्वेऽपि महारथा नानाशस्त्रप्रहरणा नानाशस्त्रप्रहारिण सर्वेऽपि युद्धविशारदा ससैन्यान् पाण्डुपुत्रान् हन्तुमेकैकश समर्था हि, किमु संहता-
 एकीभूता ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षितं अस्माकं बलं अर्प्याप्तं तैः व्याप्तुं अश-
 क्यम् । भीष्माभिरक्षितं एतेषां इदं बलं सैन्यं तु पर्याप्तं परितः सर्वेण व्याप्तुं
 शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थाना, शूरसेनाश्च वैश्रिका कुकराः तथा शत्रुंजयेन तथा
 दुःशासनेन सहिता सर्वे वीरा, धीरेण विकर्णेन तथा मन्द्रोपनन्दकैश्च सहिता,
 चित्रसेनेन सहिता, पारिभद्रकैर्धीरैः सहिताश्च सहसैन्यपुरस्कृता सर्वे वीरा
 भीष्ममेव अभिरक्षन्तु ॥ ७ ९ ॥

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।
 अव्यूहन्त महायूहं पाण्डूनां प्रतिवाधकम् ॥ १० ॥
 भीष्मं सैन्येन महता समन्तात्परिचारित ।
 ययो प्रवर्षन्महतीं चाहिनीं सुरराडिच ॥ ११ ॥
 तमन्ययान्महेष्यासो भारद्वाज प्रतापवान् ।
 धुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशापते ॥ १२ ॥

विदर्भैर्मेकलेश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।

सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाह्वयशोभिनम् ॥ १३ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिष्योऽथ वसतातयः ।

शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥

हे मारिष एतराष्ट्र ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च नव पुत्रश्च दुर्योधनः पांडवानां प्रतिधाधकं महान्यूद्धमव्यूहन्त ॥ १० ॥ महता सैन्येन समन्तानपरिवारितो भीष्मः सुरराट् इन्द्र इव महतीं वाहिनीं सेनां प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापवान् महेष्वासः भारद्वाजः बन्वयात् । हि निशांपते प्रजानां पालक ! कुतलैः, दशार्णैः, मार्गैः च विदर्भैः मेकलैः च कर्णप्रावरणकैः अपि वीरैः सहिताः आह्वयशोभिनं युद्धशोभिनं वीरं भीष्मं अपालयन् । तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं अपालयत् ॥ १२-१४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।

अश्वतर्कविकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोसलैः ॥ १५ ॥

दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुल्लकमालवैः ।

अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः सहितः अश्वतर्कैः विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठको-सलैः दरदैः शकैः च एव क्षुल्लकमालवैः सहितः अतएव संहृष्टः शानादितः सौबलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥ १५-१६ ॥ हे मारिष ! एत-राष्ट्र भूरिश्रवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आवन्त्यौ अवगतिदेशीयौ विन्दानुवि-न्दौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमश्रुतिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।

धुतायुश्चाऽच्युतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतयर्मा च साम्थतः ।

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवास्थितः ॥ १९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनेश्वरा ।
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्र काश्यश्चाभिभू ॥ २० ॥
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
 दध्मु शस्त्रान्मुदायुक्ता सिंहनादास्तथोन्नदन् ॥ २१ ॥
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टाना वृद्ध कुरुपितामह ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शस्त्रं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 ततः शस्त्राश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधा परैः ।
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥

सौमदत्ति मुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिण ध्रुवायु च अच्युतायु च
 दक्षिण पार्श्वे आस्थित स्थिता ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा, कृप च पूव कृतवर्मा
 च सावत, महत्या सेनया सार्थं सेनापृष्टे एवस्थित ॥ १९ ॥ नानादेश्या
 जनेश्वरा तस्य पृष्ठगोपाः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान् वसुदान च काश्य च
 अभिभू पुत्र तस्य पृष्ठरक्षका आसन् ॥ २० ॥ हे भारत ! ततः त सर्वे
 तावका युद्धाय हृष्टा भूवा मुदायुक्ता शस्त्रान् दध्मु तथा सिंहनादान् उन्नदन्
 ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टाना तु वृद्ध ध्रुवा वृद्ध कुरुपितामह भीष्म उच्चैः
 सिंहनादं विनद्य, प्रतापवान् भीष्म शस्त्रं दध्मौ ॥ २२ ॥ ततः शस्त्राश्च भेर्यश्च
 विविधा पेश्यश्च आनकाश्च परैः अभ्यहन्यन्त, स तुमुल शब्दोऽभवत् ॥ २३ ॥

शब्दार्थः ।

अभेद्य = भेदव्याप्त कठीण
 उपसंगम्य = जवळ वाऊन
 पर्याप्त = घेरण्यास योग्य
 सोदर = एकाच पाटातून वाम
 लेणे

युद्धविशारद् = युद्धांत प्रवीण
 अपर्याप्त = घेरण्यास अशक्य
 चाहिनी = सेना
 रक्ष्यमाण = ज्याचें रक्षण होत
 आहे

आवन्त्यो = अवति देशाचे लोक	सेनापृष्ठं = सैन्याची पिढाडी
भेरी = नगरा	आनक = ढोल
तुमुल = मोठा	विनय = आवाज करून

समासाः ।

- १ युद्धविशारद = युद्धे विशारदः ।
- २ पांडुपुत्रः = पांडो पुत्रः ।
- ३ सुरराट् = सुराणां राट्, राट्, राजा ।
- ४ सेनापृष्ठं = सेनायाः पृष्ठ ।
- ५ जनेश्वरः = जनानां ईश्वरः ।
- ६ कुरुपितामहः = कुरुणां पितामहः ।

पाठ ४

पहिल्या धड्यांत धातुसाधित शब्द वनविण्याचे दोन प्रत्यय सांगितले. या धड्यांत धातां आनखी वाहीं प्रत्यय सांगावयाचे आहेत. या प्रत्ययांच्या योगाने नवीन शब्द वनविणें किती सोपे आहे प असे शब्द नहेमी किती उपयोगी पडतात हे वाचकांनी पहावे—

३ य

“ य ” हा प्रत्ययही पूर्वीच्या प्रत्ययप्रमाणेंच धातूला लागतो व हा प्रत्यय लागला अक्षरां रूपेही पूर्वीप्रमाणेंच होतात. जैसे “ धा ” धातूपासून “ क्षेय ” व “ पा ” धातूपासून “ पेय ” असे रूपे होत.

शब्द

ज्ञेय = ज्ञानप्राप्त योग्य
 पेय = पिण्यास योग्य
 ध्येय = ध्यान करण्यास योग्य
 शस्य = प्रशंसा करण्यास योग्य
 प्रेय = विरक्त घेण्यास योग्य
 जन्य = उत्पन्न होण्यास योग्य

देय = देण्यास योग्य
 वध्य = वध करण्यास योग्य
 जेय = जिंकण्यास योग्य
 शप्य = शाप देण्यास योग्य
 लभ्य = लाभण्यास योग्य
 सह्य = सहन करण्यास योग्य

संस्कृत वाक्य ।

मह्य एव सर्वश्रेय्य वस्तु, परंतु तदेव न केनापि ज्ञायते । शत्रुः शूरैर्बन्धो भवति । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् । तत् कथं सह्यं भवेत् । मित्राणां मधुरैः सान्त्वपूर्वैर्वचनैर्महदपि दुःखं सह्यं भवति । स प्रथमस्त्वया मह्यं देयः । इदानीमेव देयः । किं एतज्जलं पेयं अस्ति ? यदि तृषितोऽसि तर्हि त्वयैतज्जलं पेयं नान्यथा यत् एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया तस्य कर्म शस्यम् । वध्यः पुरषो वधैर्विधस्थानं प्रति नीयते ।

“ य ” हा धाण्यी एका निराख्या जातीचा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असता पूर्व धातूच्या न्दस्व स्वराचा गुण होतो. या “ य ” प्रत्ययाची रूपे पुढील श्रमणो होनात—

धातु	प्रत्यय	रूप	अर्थ
कृ	य	कार्ये	करण्यास योग्य
वृष्	य	वर्ष्ये	वृष्टि करण्यास योग्य
यज्ञ	य	याज्यं	यज्ञ करण्यास योग्य
त्याज्	य	त्याज्यं	त्याग करण्यास योग्य
युज्	य	योज्यं	जोडण्यास योग्य
प्रयुज्	य	प्रयोज्यं	प्रयोग करण्यास योग्य
वच	य	वाच्यं	बोलण्यास योग्य
पठ्	य	पाठ्यं	शिक्षविण्यास योग्य

या प्रकारच्या शब्दांचाही वाक्यातून पुष्पञ्च उपयोग होत असतो.

संस्कृत वाक्य ।

कदापि कर्म न स्याज्यं कार्यमेव तत् । कर्म नैव स्याज्यं यतः तदोपवत्
इति मनीषिणो वदन्ति यत्कार्यं तदवश्यमेव कार्यं । त्वया इदानीं नैवं वाच्यम् ।
त्वया स एव वाच्यः । कार्यं कर्म सदैव समाचर । अकार्यं कदापि न समाचर ।
यद्युक्त्या योज्यं तत्त्वं संयोजय । यत्प्रयोज्यं तत्प्रयोज्यं त्वया । रामस्त्वया
वाच्यः, यत्त्वं अधुना तत्र न गमिष्यसीति ।

याप्रमाणे अनेक धातूपासून अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द बनवून त्याचा वापरात
उपयोग करवा. असे शब्द योजण्याची अधिक संख्या ठेवली अमतां वाचकांतां असे
प्रयोग बोलतां बोलतांही करतां येऊं लागतील.

भाषाखी तिरारा एक प्रकारचा " य " प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय लागला असतां
पूर्वीप्रमाणे पूर्वधातूच्या स्वराचा गुण वृद्धि होत नाहीं. हा प्रत्यय लागला असतां
उदें लिहिल्याप्रमाणे रूपे बनतात—

- स्तुत्यः = स्तुति करण्यास योग्य
गुह्यं = गुप्त राखण्यास योग्य
भिक्ष्यं = भेडण्यास योग्य
कृत्यं = करण्यास योग्य
कल्प्यं = कल्पना करण्यास योग्य
जुष्यं = सेवन करण्यास योग्य
आवृत्त्यं = स्तौकण्यास योग्य
शंस्यं = प्रशंसा करण्यास योग्य
शिक्ष्यः = शिक्षण्यास योग्य

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे या प्रकारचे शब्दही वाक्यांत सोडून अनेक निरनिराळीं
वाक्ये बनवितां येतात—

संस्कृत वाक्य

हृदं गुह्यं वचनं स्वया कस्मै अपि न कथनीयम् । यत्कृत्यं स्वया कर्तव्यं
सत्त्वं मधुनैव कुरुष्व । स्तुत्यः खल्वेष तव प्रयत्नः यं त्वं करोषि ।

तिस्रः प्रकाराः सन्ति " य " प्रत्यय लावून तयार केलेल्या शब्दांची वाच्यता
वाच्यता वाक्यात योजना करावी व अतापर्यंत सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या
" य " प्रत्ययांतील फरक नीट लक्षात ठेवावा.

४ अक्ष

" अक्ष " हाही एक पुष्कळच उपयोगी असा प्रत्यय आहे. कित्येक शब्द या
एकाच प्रत्ययाने बनतात; हा प्रत्यय लागला असता घातुच्या स्वराचा गुण किंवा
शुद्धिही होते. जसे " घच् = घाचक " " पच् = पाचक " इत्यादि.

शब्द

कारकः = करणारा
योधकः = समजून घेणारा
घातकः = घात करणारा
गायकः = गणारा
चालकः = चालवणारा
आच्छादकः = आच्छादन
करणारा
प्रासकः = प्रास देणारा
नर्तकः = नाचणारा
पालकः = पालक
संहारकः = संहार करणारा
नाशकः = नाश करणारा

दायकः = देणारा
पाचकः = शिजविणारा
घाधकः = घाधा करणारा
याजकः = यज्ञ करणारा
घाचकः = घाचक
तोषकः = संतोष करणारा
मोदकः = आनंद देणारा
वर्धकः = वाढवणारा
कर्तकः = कापणारा
शोधकः = शोध करणारा
प्राहकः = प्रहण करणारा
योजकः = योजना करणारा

या शब्दांत धातूचा उपांत्य स्वर दीर्घ झाला आहे. किंवा त्याचा गुण किंवा श्रद्धिही झाली आहे. परंतु किर्येक धातूंमध्ये स्वरांला गुणादि क्रिया होत नाहीत व किर्येक धातूंचा उपांत्य स्वर अतून सुद्धा, तो स्वर अशाचा तसाच राहतो. याची उदाहरणे आतां पहा—

जनकः = पिता, जन्मदाता
 वधकः = वध करणारा
 दमकः = दमन करणारा
 निंदकः = निंदा करणारा
 अर्चकः = पूजा करणारा

हिंसकः = हिंसा करणारा
 आरंभकः = आरंभ करणारा
 प्रीडकः = लाजवणारा
 खनकः = खोदणारा
 जल्पकः = बडबडणारा

वाचकांनी आतां याप्रमाणें शब्द बनवावेत. आतांपर्यंतच्या धृष्णांतून जे जे शब्द आले आहेत ते त्यांनीं प्रथम पहावेत. म्हणजे त्यांनी अशा प्रकारचे शब्द स्वतः बनविण्याची रीत सुद्धां कळून येईल. ही रीत एकदां कळून चुकली की मग यापर्यें बनविण्याचें कामही फारच सोपें आहे. हें ही त्यांना कळून येईल.

संस्कृत वाक्य ।

तस्य परमात्मनो वाचकः प्रणयोऽस्ति । अस्य पदार्थस्य वाचकः कः शब्दोऽस्ति ? त्वं तस्य गमने किमर्थं वाचको भवसि ? यदा याजकोऽत्राऽऽगमिष्यति तदा यज्ञं समापयिष्यति । तस्य राज्ञो घातकास्ते मनुष्या वधस्थानं नीयन्ते राजपुरुषैः । अस्य पाठशालायाः संचालकोऽप्यापक इदानीं कुत्र गतोऽस्ति ? अस्मिन् विशाले मंदिरे किमर्थं न कोऽपि गायको दृश्यते ? प्रजानां पालको राजा भवति तथैव गणां पालको गोप इति कथ्यते । सर्वेषां प्राणिनां नाशको मृत्युरेव नियतसमये आगच्छति प्राणिनामन्नं करोत्येव । तत्र द्वौ पाचनौ स्तः परंतु न कोऽपि व्रातद्वयं पचन्तु शक्नोति । मिष्टान्नं बालकाय मोदकं भवति ।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? साधूनां निंदकः सर्वैव दुर्जनैव भवति । देवतानामर्चकः साधुरेव मंतव्यः । मनुष्याणां वा प्राणिनां वा

हिंसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन पृच्छेनैव भूर्मि खनति ।

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणें पुष्कळ वाक्ये बनवावीत. धातूनां प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द कसे बनवावेत व त्या शब्दांचा वाचकांत कसा उपयोग करावा, ही गोष्ट वाचकांना आतां समजून आलीच असेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुधीव उवाच- " एतन्सर्वं मम सैन्यं त्वद्दशे वर्तते । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकार्क मन्पसे । इति । "

राम उवाच- " ज्ञापतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । सोऽपि क्षणे परिमन् रावणो वसति । नाऽहमस्मिन् कार्ये प्रभुः । न च लक्ष्मण एतन्कर्म कर्तुं समर्थः । स्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । "

एवमुत्तरः सुमीत्रो नीलहनुमत्तजाम्बवदंगदादीन् प्रमुखान्वानरवीरान्भक्षिणो दिशमभिलक्ष्य श्रेययाभास । संदिदेश च " यश्च मासात्पूर्वमेव निहृत्य दष्टा क्षीतेति वदसति स मनुष्यविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विहरिष्यति इति । " पूर्वं भाषापिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्मिरे ।

सुमीत्रेण वयोरिष्टं हनुमानरि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे । गुहागहनदुर्गा-

दीन्यन्देशमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददशुः । नाऽपि रावणम् । पुनः पुन-
र्विचिंत्वा खिन्ना दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निपेदुः ।
मुहूर्तं समाधस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते घोरं ददशुः सागरं बरुणालयम् ।
ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽगद् उवाच । “ किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा
कश्चिदुपायोऽस्ति । मर्त्यमेव नात्र संशयः । इति । ” तत्र जटायुषो भ्राता
संपातिर्गुह्यराजस्तत्रोपचक्रमे । सर्वोस्तान् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- “ दुरात्मना
रावणेन द्वियमाणा तदणी मया दृष्टा । श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः । युवेरस्य
साक्षाद् भ्राता एव रावणः । लङ्कामध्यास्ते । इतः समुद्रस्य शतयोजने संपूर्णे
विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता
वसति । अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य
समृद्धार्था भविष्यथ । इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । जंगदन्तु तान्
वीरान्संमान्याऽपृच्छत् “ क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसंधं
करिष्यति ? ” इति ।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्तममवीत् “ वीर ! किं तूर्णानि
स्थितोऽसि ? न किमपि अल्पसि ? त्वमेव सेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः
सुग्रीवस्य च । तदेव ते बलं वीर्यं च महारुद्धस्य । तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः
त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्वच्छन्दतस्तव मरणं ।
वयं तु अधैव गतप्राणाः मवानेवाऽस्मासु दाश्यविक्रमसंपन्नः । त्वद्दीर्यं द्रष्टुकामा
हीर्यं वानरसेना । अत दक्षिष्ठं लंघय महार्णवम् । इति । ”

मारतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमाररोह । भादौ मनश्च समापत्य अर्णवं लिङ्घयि-
पुर्बाहुचरणाम्बां पर्वतं पीडयामास । ततोऽसौ रोमाणि दुषुजे, अनिल इव
चकम्पे । महानादं च निननाद, बाहुः स्तंभयामास, आससाद् च कटां, चरणौ
च संघुकोच । दूरादाकाशे मार्गनालोकयन् हृदये प्राणान्त्वोद्य । परुषां दडनव-

द्विसको दुर्जनः खलु स्थानादस्माद्दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन वण्डनेन भूमिं खनति ।

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणें पुष्कळ वाक्यें बनवावीत. घातूंनां प्रत्यय लाऊन त्यांचे शब्द फसे बनवावेत व त्या शब्दांचा वाक्यात फसा उपयोग करावा, ही योष्ट वाचकांनां आतां समजून आलीच असेल.

पाठ ५

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच- “ वृत्तस्वै मम सैन्यं खड्गो घाति । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हेसि । किं कार्यं मया कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे । इति । ”

राम उवाच- “ ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न । सोऽपि दशोपरिमन् रावणो घसति । नाऽहमस्मिन् कार्ये प्रभुः । न च लक्ष्मण पृतनं कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यं स्वात्प हेतुः प्रभुः समर्थश्च । इति । ”

एवमुक्त्वाः सुग्रीवो नीलहनुमन्तजात्प्रवर्द्धगवादीन् प्रमुखांश्चानरपीरान्धक्षिणां दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास । संदिदेश च “ यद्य मासात्पूर्वमेव निवृण्वष्टा क्षीतेति वक्ष्यति स मनुष्यविभवो भूत्वा भोगैः सुखं विदतिष्यति इति । ” पृथं आश्लेषिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संनतस्थिरे ।

सुग्रीवेण यथोरिष्टं हनुमानसि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रवचसे । गुहागहनदुर्गा-

दीन्यन्वेषमाणाः सर्वे वानरा नैव सीतां ददशुः । नाऽपि रावणम् । पुनः पुन-
र्विचिंत्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निपेदुः ।
सुहृत् समाप्यस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते घोरं ददशुः सागरं वरुणालयम् ।
ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरिः पादे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽगद उवाच । “ किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा
कश्चिदुपायोऽस्ति । मत्तन्यमेव नात्र संशयः । इति । ” तत्र जटायुषो भ्राता
संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपचक्रमे । सर्वास्तान् वानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्- “दुरात्मना
रावणेन हियमाणा तदृशी मया दृष्टा । ध्रुवतां तस्य निलयं रक्षसः । कुबेरस्य
साक्षाद् भ्राता एव रावणः । लङ्कामध्यास्ते । इतः समुद्रस्य शतयोजने संपूर्णं
विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निहता दीना सीता
वसति । अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य
समृद्धार्था भविष्यथ । इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । भंगदम्बु तान्
घोरान्संमान्याऽपृच्छत् “ क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसंधं
करिष्यति ? ” इति ।

जाम्बवांस्तु तान्सर्वान्विपण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्वममवीत् “ वीर ! किं तूर्णां
स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः
सुग्रीवस्य च । तदेव ते बलं वीर्यं च यद्गुरुदस्य । तव विक्रमश्च तेनैव मुख्यः
त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्वच्छंदतस्तव मरणं ।
वयं तु अद्यैव गतप्राणाः भवानेवाऽस्मासु दास्यविक्रमसंपन्नः । त्वदीर्यं द्रष्टुकामा
हीर्यं वानरसेना । अत उचिष्ट लंघय महार्णवम् । इति । ”

मारुतिस्त्वतो गिरिं महेन्द्रमाहरोद । भावी मनश्च समापाय अर्णवं लिलंपदि-
पुर्वाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास । ततोऽसौ रोमाणि दुषुचे, अनिष्ठ इव
चक्रम्ये । महानादं च निननाद, बाहुः स्तंभयामास, आसताद् च कटारां, चरणी
च संशुकोच । दूरादाकाशे मार्गमालोकयन् हृदये प्राणान्द्रोध । पद्भ्यां हृदमव-

स्थान च कृत्योवाच “यथा रामप्रेरितो बाणो निर्गच्छेत्तथाऽहं लंकां गमिष्यामि ।
इति । ”

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्थपान । यं यं स समुद्रस्य देशं जगाम तं तं प्रवेशं
स्वकीयांगवेगेन प्रक्षोभयामास । एवं तं प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुबुः । प्राप्तसमु-
द्रपारस्तु योजनानां शतस्यान्ते घनराजं ददर्श । तथा च द्वीपमेकम् । मलयो-
पवनानि नदीमुखानि च । योजनशतानि तीर्त्वाप्यनिःश्वसन् कपिनं ग्लानिम-
धिगच्छति । नगाग्रे स्थितां लंकां परिखाभिरलंकृतां कांचनप्राकाराभृतां स ददर्श ।
तस्याश्च महती रक्षां निरीक्ष्य चिन्तयामास । “ नेयं शक्या प्रवेष्टुमनेनैव
रूपेण । वायुरपि अत्र नाऽशातश्चरेत् । तत्रजन्यामेवाह राववस्यार्थसिद्धये
लंकामभिपतिष्यामि । ” इति ।

ततो रात्रौ तूर्णं उत्थत्य लंकां प्रविवेश । नन्दितो भवनाद्भवनं ददर्श । रावणस्य
तु भवनमर्धयोजनविस्तीर्णं संप्राप्तः । या वैभ्रवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे
स ददर्श । ततः प्रास्थितो रावणनिधेवितां शालां ददर्श । स तत्र काचान्
धीमानपश्यत् । तत्रैकत्रमे देशे दिव्यं शयनासनं छत्रं च ददर्श । तस्मिन् शयने
सुप्तं राक्षसेन्द्रं माहति । प्रेशते स्म । तस्य पादमूलगतदचास्य पत्नीरपि तत्रैव
स ददर्श । तातां मध्ये एकान्तविन्ध्यस्ते शयने शयानां चारुत्वपिर्णां भेदोदरीं
ददर्श । तां दृष्ट्वा वायुसुतो हनुमान् सैन सीतेति तर्कयामास ।

अचिरादेव तां बुद्धिमद्भूय मनस्येव विचारयामास “ सीता रामेण वियुक्ता
नैवालकुर्यादात्मानम् । नान्यं नरं सुरं योपतिष्ठेत् । ” इति विमृश्याऽन्धेषामिति
निदिश्य तत्र भूयश्चचार ।

प्रथमशेषेण हनुमान् रावणान्तःपुरमपश्यत् । परंतु जानकीं नापश्यत् ।
चिन्तयामास च “ मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो दृष्टाः । अत्र वैदेही परिमार्ति-
सुमशक्या । भवतु । अन्यत्र पश्यामि । इदानीं दृष्टा धीव्यथ वेदिकाश्च पुष्क-
रिण्यश्च । सर्वं खान्यद् वृष्टम् । परंतु वैदेही नैव दृश्यते । भवतु, विचिन्तोमि
पुनः पावकपश्यामि । ”

इत्युक्त्वाऽशोकवनिकां जगाम । तत्र नाना वार्षीः पुष्पवाटिकाश्चापश्यत ।
तत्रैकं वृक्षमारुह्य न्यार्चितयत् “ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या
नलिनी, इमां नूलमेष्यति सीता यदि जीवति । ” एवं हुवन् स सर्वत्र नयने
श्रेयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवासकृशां, पुनः पुन-
विंशसन्तीं, अमलां, वापसीं पुत्रीं समीक्ष्य सैव सीतेति स तर्कयामास । हृष्टश्च
मनसैव रामं जगाम प्रशशंस च तं प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा भारतिरतुलं
दृषं लेभे ।

अथ मंगलवादित्रैर्दशमीधः प्रावोष्यत । विदुष्य तु सः वैदेहीमेवान्वचिन्त-
यत् । अशोकवनिकां च प्रविशति स्म । रावणस्तु कामपराधीनः सीतास-
क्तमना मन्दगातिरभवत् । दृष्ट्वायं तं सीता प्रावेपत तत्रैव हृदयेषोपविष्टा ।

शब्दार्थः.

स्वदृशे = तुह्या भाषीन
मत्तुस्यधिभवः = माह्या इतरा
वैभवशाली
जटायुः = एक पक्षी, जटायु
संनिवेश = निवास
लिलंघयिषुः = ओलाहन
जाकं इच्छिणारा
नगाग्रं = पर्वतात्त्रा अग्रभाग
चौथी = बाजार
पुष्करिणी = जलस्थान,
तलम
पुष्पवाटिका = बाग
नलिनी = कमलाचे स्थान

प्राप्तकालं = कालस योग्य
अशोकवनिका = अशोक
नामक वनान
निषेधुः = पसले
समाश्वस्त = विश्रान्ति घेतलेले
निलयं = घर
विषण्ण = शिद्र, दुःखी
ग्लानि = यक्ष्ण
अशीषेण = सर्व
जमला = मळ नसलेली
वेदिका = घेरी
वार्षी = विहीर
विदुष्य = जागून

समासाः ।

- १ वृक्षमूलं = वृक्षस्य मूलम् ।
 २ वरुणालयं = वरुणस्य आलयम् ।
 ३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः; न कृतार्थः
 अकृतार्थः ।
 ४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।
 ५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणदिशासौ समुद्रश्च ।
 ६ बुद्धिसंपन्नः = बुद्ध्या सम्पन्नः ।
 ७ रावणनिषेविता = रावणेन निषेविता ।
 ८ मलिनवस्त्रा = मलिनं वस्त्रं यस्याः सा ।
 ९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।
 १० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मन यस्य सः ।

पाठ ६

(म. भा. भीष्मपर्व अ. ५१)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तौ महाति स्पन्दने स्थितौ ।
 प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजश्च शैष्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥
 पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 सर्वे दध्नुमंहाशंखार्त्सिहनादाश्च नेदिरे ॥ २८ ॥
 सद्योऽः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
 नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥
 एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।
 पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥
 इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि कौरवव्यूहरचनायां
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

“ ततः श्वेतैः द्रुपैः युके महति स्यन्दने स्थितौ वीरौ द्वेमरत्नपरिष्कृतौ
 शंखवरौ प्रदध्मनुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः कृष्णः पाञ्चजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देव-
 दत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः पांडू महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो राजा
 युधिष्ठिरोऽनन्तविजयं, नकुलः सहदेवश्च सुयोधमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजः
 च शैष्यः च महारथः शिखण्डी च धृष्टद्युम्नः विराटश्च महारथः सात्यकिश्च
 ॥ २७ ॥ महेष्वासः पांचाल्यः च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाश्च सर्वे महाशंखान्
 दध्नुः सिहनादाश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समुदीरितः स
 तुमुलः शब्दः नमः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥ हे महाराज ! पूर्वपते
 कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं तापयानाः पुनः युद्धाय संजग्मुः ॥ ३० ॥

इति एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकोचितरेषु च ।

कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच ।

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ।
 अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥
 तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तथ ।
 अत्रवीत्तायकान्सर्वान्युध्यध्वामिति दंशिताः ॥ ३ ॥
 ते मनः शूरमाधाय सममित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सयं एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥
 ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥

एतराष्ट्र उवाच - एवं मामकेषु हठरेषु च अनीकेषु व्यूढेषु प्रहरतां श्रेष्ठा-
 कथं प्रहारं प्रचक्षिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच-व्यूढेषु अनीकेषु समं सन्नद्धरुचि-
 ध्वजं सागरप्रतिमं बलं अपारं सन्दृश्य ॥ २ ॥ हे राजन्! तेषां मध्ये स्थितः
 तव पुत्रः दुर्योधनः तावकान् सर्वान् " दंशिताः युधध्वजं " इति अभवीत्
 ॥ ३ ॥ ते सर्वे एव उच्छ्रितध्वजाः मनः शूरं आधाय सममित्यक्त-जीविताः
 पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥ ततः तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विपम्
 तुमुलं लोमहर्षणं युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥

मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः ।
 सक्षिपेत्तुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
 अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥
 सौमद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
 कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥
 एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाऽभिभूः ।
 चवषं शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥

अभिपद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥
 सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ।
 विप्रद्रुतरधानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥
 अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।
 चार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥
 एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो चार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
 नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥
 एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥
 पाञ्चालान्निहन्तिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
 सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रथिभिः मुच्यताः न्वमपुंदाः सुतेजसः बाणाः अकुंठाप्राः नागेषु च हयेषु च
 सक्षिपेतुः ॥ ६ ॥ तथा संग्रामे प्रवृत्ते भीमपराक्रमः महाबाहुः दंशितः भीष्मः
 भनुरद्यम्य अभिपत्य ॥ ७ ॥ सौभद्रे अभिमन्यौ, भीमसेने च महारथे सात्यकी
 च, कैकेये च विराटे च घृष्टशुम्ने च पार्यते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु
 अभिभूः कुरवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि बवर्ष ॥ ९ ॥ ततः तस्मिन् वीरसमागमे
 व्यूहः अभिपद्यत सर्वेषामेव सैन्यानां महान्व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः
 ध्वजिनः चैव हतप्रवरवाजिनः विप्रद्रुतरधानीकाः पाण्डवाः समपद्यन्त ॥ ११ ॥
 नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः चार्ष्णेयं कृष्णं अब्रवीत् “ याहि यत्र
 पितामहः ” ॥ १२ ॥ हे चार्ष्णेय ! हे कृष्ण ! एष सुसंक्रुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते
 रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः
 शल्यः विकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा धार्तराष्ट्रश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्वन्ता
 रक्षिताः पाञ्चालान् निहन्तिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं
 वधिष्यामि ॥ १५ ॥ ”

शब्दार्थः

स्यदन = रथ	परिप्लुत = सुशोभित
व्यूढ = व्यूढ बनविलेले	अनीक = सैन्य
मामक = माया	इतर = दुसरा
प्रहरत् = प्रहार करणारा	सधद्ध = बद्ध
दशित = रक्षण कलेला	तुमुल = भयकर
रुक्म = सुवर्ण	व्यतिपक्त = मिळून मिसळून
घार्ष्णीय = कृष्ण	व्यतिकर = विरोध

शखाचो नावो प चान्य, देवदत्त, पौंड्र, अनंतविजय, गुप्ताप, मणिपुष्पक.

समासाः ।

- १ शखवर = शखपु वर श्रेष्ठ ।
- २ हेमरत्नपरिप्लुत = हेमरत्नै परिप्लुत ।
- ३ भीमकर्मा = भीम कर्म यस्य स ।
- ४ अपारं = न विद्यते पार यस्य तत् ।
- ५ समभित्यक्तजीविता = समभियक्तानि जीविनानि यैस्ते ।
- ६ उच्छ्रितध्वजाः = उच्छ्रिता ध्वजा यैस्ते ।
- ७ भीमपराक्रम = भीमः पराक्रमो यस्य स ।
- ८ नरवीर = नरेषु वीरः ।
- ९ दुर्योधनपुरोगमः = दुर्योधन पुरोगामी येषां ते ।
- १० दृढधन्या = दृढं धनु यस्य स ।

पाठ ७

(५) तु

“ तु ” हा आणखी एक प्रत्यय आहे. या प्रत्ययानेही संस्कृतभाषेत फारच महत्त्व आहे पितृ, मातृ, कर्तृ इत्यादि शब्द याच प्रत्ययाच्या योगाने तयार होतात.

शब्द.

कर्तृ = करणारा

भतृ = पति

अंकितृ = चिन्ह करणारा

तोलयितृ = वजन करणारा

अन्तृ = भक्षण करणारा

प्रासादितृ = प्रास देणारा

पातृ = रक्षण करणारा

पितृ = पिता

धातृ = भाऊ

द्रष्टृ = पाहणारा

नेतृ = नेता

हन्तृ = ठार मारणारा

धर्तृ = धारण करणारा

रक्षितृ = रक्षण करणारा

अर्चितृ = पूजा करणारा

दातृ = देणारा

धातृ = धारण करणारा

मातृ = माता

दुःखयितृ = दुःख देणारा

ध्मातृ = वाजवृत्त शब्द

करणारा

ध्यातृ = ध्यान करणारा

पक्वतृ = शिजविणारा

रचयितृ = रचना करणारा

यांची सातही विभक्तीचीं रूपे कशीं व्रतवाच्यार्थीं असतात ते वाचकांना माहित आहेत—

संस्कृत वाक्य ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य धर्ता ईश्वरः सर्वं जगद्द्रष्टाप्नोति । स्त्रियः भर्ता एव सर्वे भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता । सर्वैर्भ्रातृभिस्तत्र नागन्तव्यम् ।

हन्तारः सर्वेऽप्रागच्छन्तु । ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य ब्रह्मदेवताध्यानं कुर्वन्तु । पक्वृभिः अन्ने निर्मितं अतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

(६) अन

“ अन ” हा प्रत्ययही धातूला लाऊन पुष्कळ रूपे बनविता येतात. जसे तप्+अन = तपनः । दम्+अन दमनः इ०

शब्द ।

नन्दनः = आनंदकारक *
 दूषणः = दोषी, दोष
 घर्षणः = घाडवगारा
 रोचनः = प्रकाशयुक्त
 दमनः = दमन करणारा
 रमणः = रममाण होणारा
 संक्रन्दनः = कृष्ण
 गमनं = गमन
 जननं = जन्म
 भंजनं = नाश

मदनः = मदन
 साधनं = साधन
 शोभनः = शोभनेन युक्त
 तपनः = तापविण्णारा
 जल्पनं = नाश
 दर्पणं = आरसा
 दर्शनं = दर्शन
 कर्षणं = कृषिकर्म
 बंधनं = बंधन
 भजनं = भजन, पूजा

संस्कृत वाक्य ।

ईश्वरस्य भजनं मनुष्यैरवश्यमेव प्रतिदिनं कर्तव्यम् । सूर्यस्य दर्शनं कुरु, पश्य कथं स आकाशे प्रकाशते । दर्पणे मुखं पश्यामि । त्वमपि तं दर्पणमग्राहय । येन साधनेन मनुष्यः अभ्युदयं साधयति तदेव साधनं साधय । स शोभनः पुरं इदानीमग्रीवागच्छति । त्वमपि तथैव शोभनं आचरणं कुरु । संक्रन्दनो यथा राक्षसान् हन्ति तथैव अन्यैर्मनुष्यैः कर्तव्यम् । इदानीं तत्र गमनं कुरु । तस्य जननं कथमभूत् ?

(७) अ

धातुला " अ " प्रत्यय लाल ल पहिल्याप्रमाणेंच शब्द बनविता येतात. -जसे—
 चोर-अ = चोरः, क्रुप-अ = क्रोपः, मद-अ = मदः इत्यादि

शब्द ।

चरः = गुप्तचर; चालणारा
 सर्पः = सांप
 देवः = देव
 अर्थ = पाप
 अंगं = शरीर
 अर्कः = सूर्य
 गजः = हत्ती
 गंधः = सुवास
 मेघः = मेघ

नदः = नदी
 ग्रणः = ग्रण
 क्रोपः = क्रोध
 अंकः = चिन्ह
 अध्यायः = अध्याय
 क्लेशः = दुष्ट
 गदः = रोग
 चारः = चालणारा, दून
 मदः = गर्व

" अ " प्रत्ययांत दोन भेद आहेत, एक प्रकारचा " अ " पूर्वीच्या ह्रस्व स्वराना गुण व वृद्धि करतो व दुसऱ्या प्रकारचा " अ " करित नाही. यामुळे " चर " या एकाच धातुचे " चर आणि चार " असे दोन शब्द होतात. हे दोन्ही प्रत्यय निरनिराळे आहेत. इतकी गोलू जरी वापरणाऱ्या ध्यानांत आणी, तरी काही ठिसणी गुण झाला व काही ठिसणी तो झाला नाही याचे वापरणी त्यांना सहज समजून येईल.

संस्कृत वाक्ये

चारैः पश्यन्ति राजानः । अतो राजानः चारवधुष इति वष्यन्ते । अंगं गलितं । पलितं मुण्डं, वदन्विहीनं जातं तुण्डम् । अर्कः आराधो वपनि ।

गजाः युद्धेषु प्रयुज्यन्ते । गदा औषधिप्रयोगेन वृरीकीयन्ते । अयं भद्रः बभ्रु-
वेदस्य कस्मिन्नध्याये पठितः ? हे देव ! अत्रागच्छ, मम पूजां गृहाण च ।

(८) मान

“ मान ” प्रत्यय धातूला लाऊन वर्तमानकाव्यचा अर्थ दाखवणारे वे-
काव्यचाही अर्थ दाखवणारे पुष्कळ शब्द बनविता येतात. जसे “ पच्+मान ” =
पचमानः (याचेळीं दिजविणारा) “ कृ+स्य+करिष्यमाणः ” (भविष्य-
काळीं करणारा) हा प्रत्यय लाऊन वर्तमानकाव्यचा अर्थ दर्शविणारा शब्द बनविता ना
ज्या गणाचा धातू असले त्या गणाचे विक्रणाचे चिन्ह प्रत्ययापूर्वी लागत असते.
भविष्यकाव्यच्या प्रत्ययाच्या पूर्वी विक्रणाची आवश्यकता नाही.

संस्कृत वाक्य.

जायमानेन तेन सिद्धनाद इव शब्दः कृतः । मेघावी स पुरुषो विद्यया
शोभमानो जनसमाप्तेऽतीव विराजते । भूमिन्ने दुःखेन व्यथमानोऽपि धौर्ध्र्यं
न दिवति । भिक्षमाणा भिक्षवः क्षापणे दृश्यन्ते । कस्माद् प्रामात्ते आगता इति
न ज्ञायते । एवं तद्दीक्षमाणोऽपि न पश्यति इति चित्रमेव । एवं स्वरमाणस्त्वं
कुत्र गच्छसि ? भाषमाणा विद्वांसः सभां भूपयन्ति । शुक्लपक्षे वर्धमानश्रं-
द्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति । पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव
रोचमानः सन्नुदयति । दास्यमानां दक्षिणां नुभ्यमहं ददे । पचमानोऽपि स
सूत्रः स्वयं किमपि न करोति । दीयमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन
चक्षसा न ददाति । कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति ।

या प्रमाणे वाचसानीं पुष्कळ वाक्ये घनवाची न जेथे आतां पर्यंत सांगितलेल्या
प्रथयांचे शब्द घेतिल, तेथे ते अनुक प्रथय लागून शब्द वरी बनले आहेत ते
पहावे.

पाठ ८

रामायणम् ।

रावणस्तु तां सीतां तथा दीनां आनुरां कृपां निरालम्बां दृष्ट्वा सधुरैर्वाक्यै-
रवाच- " सीते ! किं मां ह्यत्रा भयाद्दर्शनमिव गन्तुमिच्छसि ? द्विदे !
अहं त्वां कामये । मयि तिष्ठतिहि । ज्वामां चैव त्वां न स्पृश्यामि । यौवनं
तु ते संजानमतिवर्तते । यद्यत्रात्र ते पश्यामि यस्मिन्स्वस्तिमिष्यते मे चक्षुः ।

हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके । न चापि मम हस्ताभ्यान्तुमर्हति स्वाम् । ” इति ।

रावणस्यैतद्बचनं श्रुत्वा तृणमन्तरत कृत्वा सीता प्रत्युवाच । “ मत्सो मनो निरतंयस्व । स्वजन एव प्रीतिं कुरु । भैवाकार्यं मया कार्यं । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः खलु रक्ष्याः । अकृताधर्मान् अनये रतं राजानमामाष समृद्धान्यपि राष्ट्रुणि विनश्यन्ति । यथा भास्करस्य प्रभा तथैव रामस्याऽई पत्नी । तं दारणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव प्रसाद्य मां निर्वातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरत्ताडितोऽन्तं गमिष्यसि । ” इति ।

राक्षसेश्वरस्तुवाच- “ यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्तव्यं नरो भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि पर्यायानि वाक्यानि प्रवीषि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मासौ रक्षितव्यौ य एव ते मयाऽवधि कृत । अत आरोह मम शयनम् । द्वान्यां मासान्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तीं त्वां खण्डशङ्केत्यन्ति मे सदा । ” इति ।

सीतोवाच- “ नूनं न षोऽपि ते निधेयसि स्थितोऽथ जनो यस्त्वं न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हित्वात् । त्वदप्यस्तु मां कश्चिपु लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्भ्रमं पत्नीम् ? अकार्यं ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न धीर्यन्ति । असंदेशाद्रामस्य, सपत्नोऽनुपालनाच्च केवलं, त्वां न करोमि भस्मसान् । ” इति ।

रावणस्तु जानकीं नयने विष्टुष्यान्ववैक्षत- । भुजग इव निधसंभ्रोवाच- “ अयमर्हं नादायामि त्वां सूर्य इव संध्याम् । ” इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा शत्रुरावणो रावणः सर्वा राक्षसीः प्रति समादिदेश “ यथा सीता मद्रशगा भवति तथा कुरुषु । दण्डस्योद्यमनेनाऽपि धेदेर्हमायर्जवत । ” इति ।

धान्यमादिनी राक्षसी ततो दशमीः परिष्वज्योवाच “ महाराज ! मया

सह कीड, किं तवाऽनया सीतया सह ? अकामां कामयानस्य चोपतप्यते शरीरम् । ” इति ।

शुभ्रैलद्रावणो राक्षसीं धान्यमालिनीमुपहसन्न्यवर्तत । सर्वा एव राक्षस्य-
स्ततो सीतामभिदुद्रुवुः । सा पुनस्ता राक्षसीस्वाच “ न मानुषी राक्षसस्य
भार्या भविनुमर्हति । कामं खादत मात् । न तु वो बचः करिष्यामि । दीनो
वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता ह मे गुरुः । तमेवाऽनुरक्तस्मि सूर्यवर्चला
यथा सूर्य, अरुन्धती वसिष्ठम्, रोहिणी दशिनं, लोपामुद्राऽगस्त्यं, मुकन्या
प्यवनं, सावित्री वा सत्यवन्तमिति ।

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितास्तामधिकतरं भर्त्सयन्ति स्म । अथ हनुमान्
शिंशपाद्रुमेऽवलीनः सर्वं तदश्रुणोत् । पितृता नाम्नी राक्षसी तदा सीतामब्रवीत्
“ सीते ! पर्याप्तमेताद् भर्तुं. स्नेहः प्रदर्शितः । भद्रे ! अतिकृतं व्यसनापैवी-
पकल्पते । तद्रावण भर्तारं भजस्व । नोचेत्सर्वास्तरां भक्षयामहे । ” इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखामालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः स्तनौ स्लापयन्ती
शोकस्यान्तं अधिगच्छन्ति विललापन् च बहुविधम् । हा राम ! हा शत्रूः ? हा
कौसल्ये ! हा सुमित्र ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किन्तु सत्यं एव जन-
प्रवाद्रो यदकाले मृत्युर्दुर्लभं एवेति । धिक् मानुष्य, धिक्परवश्यताम्, यत्
रावणं जीवितमपि परित्यक्तुमात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा देव-
लोकं पातो भवेत्तद्वनणाप्रजः । अथवा नहि तस्य रामस्यार्थो भवेद्दार्ढ्या भया
इदानीम् । इदमने च भवति प्रीतिः नादृश्यतः सौहार्दं कुत. संभवति ?
किंवा मे भाग्यक्षय. संजातः यद्दरार्हेणापि रामेण त्यक्त्वाऽहम् ? रावणस्य यदा
गता तु प्राणानेव त्यक्ष्यामि । इति ।

तच्छ्रुत्वा तत्सर्वं राक्षस्यो रावणायाएवातुं जग्मुः ।

हनुमांस्तवार्धितयामास- ‘ कथं नु मम वानर्यं सीता शृणुयान्नोद्विजेत् च । ’
इति संचिन्त्य मार्तं चकार । अस्मिन्नकर्मणि सुयन्तु रामं हनुनीतंयधेन नोद्वे-
जदिष्यामि सीताम् । आरविष्यामि मधुरेण यच्चता सर्वं रामवृत्तान्तम् । तथा

सर्वं समादधे यथा श्रद्धास्यति । ” इति । एवं विचिन्त्य वैदेह्याः श्रवणे सर्वं रामचरितं आमूलान्तं व्याजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेषणार्थं वानरप्रेक्षणं, अन्वेषणान्तं च । ”

श्रुत्वा तज्जानकी विस्मिता । केशसंवृतं वदनमुग्रम्य सीता ऊर्ध्वं अन्ववेक्षत । वानरं भीमसख्यं अथलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनूमास्तु द्रुमादयतीर्यं प्राञ्जलिस्तां विनीतयेतो भूत्वाऽऽब्रवीत् “ देवि ! रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं ह्यस्सकाशमागत । वैदेहि ! रामः कुशली । स्वा च कौशलमब्रवीत् । लक्ष्मणस्य शिरसाऽभिवादनम् । ”

श्रुत्वा तत्सीताऽरदत् “ लौकिकीर्यं गाथा बत मां कल्याणीव प्रतिभाति । वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽसंशयमेत्येव । ”

ततो यथा यथा हनूमान्ममीपमुपसर्पति तथा तथा तु रावणमेव परिशंकेते । सा तु तदाऽशोकशार्खा त्यक्त्वा धरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च “ माया प्रविष्टो यदि त्वं रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तत्र शोभनम् । स्वैरूपं परित्यज्य यः परिभाजको जनस्थाने दुष्टः स पुन दि त्वं रावणः । तद्दूरं व्रजेति । ”

तत्र सीताया निश्चयं श्रुत्वा मालाशामत्र उवाच “ देवी ! माहं तथा ऽऽस्मि यथा मामवगच्छामि । स्वया पातितान्याभरणानि मयैवोपहृत्य रामाय वृत्तानि । स तथाऽदर्शनात् आर्ये ! परित्यजते रावणः । स रामःसामिप्रबांधवं हृत्वा रावणं त्वो क्षिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतोऽहम् । रामनामाङ्कितं पश्येत्संगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं महात्मना रामेण । तव समाचसिहि, इति ।

समाप्ताः

१ निरानंदा = आनंदेन रहिता । २ निशाचर = निशायां चरतीति । ३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः, तेन ताडितः ।

४ राक्षसेश्वरः - राक्षसानां ईश्वरः । ५ राज्यहनिः = राज्येन हनिः ।
 ६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता । ७ विनीतवेषः = विनीतः
 वेषः यस्य । ८ मारुतात्मजः = मारुतस्य आत्मज । ९ समित्रयांघ्र्यं =
 मित्रैः यांघ्र्यैश्च सहितम् । १० रामनामांकितं = रामनाम्ना
 अंकितम् ।

वातुरा = दुःशी
 विश्वसिद्धि = विश्वास ठेव
 गात्रं = अवयव
 तृणं = गवत
 दाराः = स्त्री
 शयनं = शिष्टाना
 संदेश = आज्ञा
 अतिकृतं = अधिक फेलेलें
 भन्वेपणं = शोभणें
 उक्षम्य = कर कहन
 कुशली = आरोग्य पुर्ण

निरानन्दा = आनन्दरहित
 स्पर्शयामि = स्पर्श करीन
 शंके = मला संशय केन
 अकार्यं = अयोग्य कार्य
 पश्य = कठोर
 सूद = आचारी
 धान्यमालिनी = राक्षमीचें नांव
 व्यसनं = दुःख
 प्रेषणं = पाठविलें
 द्रुमः = वृक्ष
 परित्राजकः = संन्यासी

पाठ २

(म मा. भीष्मपर्व अ. ५२)

तममर्षीद्वामुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।
 पप त्वां प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥
 पचमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकधिष्ठितम् ।
 प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥

चलद् बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
 समुच्छ्रितमहाभामिनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
 महता मेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
 विनिष्कन्कौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
 प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥
 आसयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवार्ककेकयैः ॥ २१ ॥
 सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
 कोऽहि गाण्डीवघन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां धा रथी संयातुमर्हति ।
 ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
 द्रोणश्च पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥ २४ ॥
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
 सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
 विकर्णो दशभिर्भलै राजन्विव्याध पांडवम् ।
 स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्ताग्निशित्तः शरैः ॥ २६ ॥
 न विव्यधे महाबाहुर्भिद्यमान इघाऽचलः ।
 स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
 द्रोणं षष्ट्या मरुव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
 शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
 प्रत्यपिष्यद्मेयात्मा किरिटी भरतर्षभ ।

ते घासुदेवोऽग्नवीत् - " धनेजय ! यत्तो भव । एष त्वां पितामहरथं
 प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एषं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं

लोकविधुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपथाकेन चलत्,
 बलाकावर्णराजिना समुच्छ्रितं, धानरकेतुना मद्दामीममनदत् ॥ १८ ॥ महता
 भीमनादेन अमिततेजसा रथेन पाण्डवः कौरवातीकं शूरसेनान् च विनिघ्नन्
 ॥ १९ ॥ शरणं सुहृदां इर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्नं वारणं हव तं वेगेन
 आपतन्तं रणे शूरान् आसयन्तं सायकैर्मर्द्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शांतनोः
 भीष्मः प्रस्युदीयाय ॥ कोटि गांडीवघन्वानं कुरुपितामहादभ्यः द्रोणवैकर्त-
 नाम्यां वा अन्दः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत् सर्व-
 लोकमहारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पंच-
 विंशत्या, कृपः पन्चाशता शरैः सैन्धवो नवभिः शैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः
 विकर्णो दशभिः भल्लैः, हे राजन् ! पाण्डवं विन्याध ॥ तैः समन्तात् निशितैः
 शरैः विद्धः स महेष्वासः महात्बाहुः अर्जुनः भियमानोऽचल इव न विष्यथे । स
 भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः द्रोणं षष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,
 शल्यं शैव त्रिभिः वाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पंचभिः, हे भरतर्षभ !
 अमेयात्मा नरव्याघ्रः किराटी अर्जुनः प्रत्यविष्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षितः ॥ २९ ॥

द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिव्रुध्नजयम् ।

ततो द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥

अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकः ।

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विन्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥

अशीत्या निशितैर्याणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टयत् ॥ ३२ ॥

प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।

तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥

चिक्रीड घनुषा राजल्लक्षं कृत्वा महारथान् ।

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

चलद् बहुपताकेन यलाकावर्णवाजिना ।
 समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥
 महता भेघनादेन रथेनाऽमिततेजसा ।
 विनिघ्नन्कौरवाऽनीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥
 प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।
 तमापतन्तं धेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥
 प्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेक्यैः ॥ २१ ॥
 सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
 कोऽहि गाण्डीवघन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।
 ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।
 द्रोणश्च पंचाशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥ २४ ॥
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।
 सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चाऽपि पञ्चभिः ॥ २५ ॥
 विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पांडवम् ।
 स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्ताग्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
 न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इघाऽचलः ।
 स भीष्मं पंचाशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।
 शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥
 प्रत्याधिध्यदमेघारमा किरीटी भरतर्षभ ।

ते घातुदेवोऽग्रवीत् - " धनेत्रय ! यत्तो भव । एष त्वां पितामहरथं
 प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेधर ! एषं उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः ते

श्लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य रथं प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ बहुपतकेन चलत्,
 यत्प्रकावर्जं राजिना समुच्छ्रितं, वानरकेतुना महाभीममनदत् ॥ १८ ॥ मद्यता
 भीमनादेन अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं दूरसेनान् च विनिघ्नन्
 ॥ १९ ॥ शरणदः सुहृशं हर्षयधनः शीघ्रं प्रायान् । प्रभिन्नं वारणं इव नं धेगेन
 आपत्तन्तं रणे दूरान् प्राप्तयन्तं सायकैर्मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तनीः
 भीष्मः प्रत्युदीयात् ॥ कोहि गांदिव्यस्वानं कुरुवितानं द्वादशयः द्रोणवैकर्त-
 नान्घ्रां पा अन्वः रथी अर्जुनं संग्यातुमर्हति ॥ २०-२३ ॥ महाराज ! तत् सर्व-
 लोकेन महारथो भीष्मः नाराचानां सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाधिनीत् । द्रोणः पंच-
 विंशत्या, कृपः पञ्चाशता शरैः सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पंचभिः
 विकर्णो दशभिः भलैः, हे राजन् ! पांडवं विस्थाप ॥ तैः समन्तात् निशितैः
 शरैः विद्धः स महोप्यासः महाबाहुः अर्जुनः भियमानोऽचल इव न विव्यथे । स
 भीष्मं पंचविंशत्या, कृपं च नवभिः शरैः द्रोणं षष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,
 शल्यं चैव त्रिभिः याजैः, राजानं दुर्योधनं चैव पंचभिः, हे भरतर्षभ !
 जमेयाः सा नारदयाग्रः किराटी अर्जुनः प्रत्यविध्यत् ॥ २४-२९ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥

द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवसुर्धनञ्जयम् ।

ततो द्रोणं महोप्यासं गान्धेयस्य प्रिये रथम् ॥ ३० ॥

अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पांडवम् ॥ ३१ ॥

अशीत्या निशितैर्याणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।

तेषां तु निनदं श्रुत्या सहितानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥

प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापयान् ।

तेषां महारथानां स मर्ष्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥

चिक्रीड धनुषा राजिहृक्षं कृत्वा महारथान् ।

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

शब्दार्थ.

यत्तः = तयार	शौरिः = कृष्ण
बलाका = सारसपक्षी	वानरकेतु = वानरचिन्हाया ध्वज असलेला अर्जुनाचा
सैन्धव = तिन्धु देशाचा वीर	रघ
वैकर्तन = वर्ण	निश्चित = तीक्ष्ण
न्यस्तशस्त्रः = ज्यान शस्त्र ठेवले आहे.	फाल्गुन = अर्जुन
धिक् = धिक्कार	संसक्त = मिलाळिला

समासाः ।

- १ पितामहस्य = पितामहस्यस्य रथ । २ लोकविधुतः = लोके विधुतः ।
 * जनैश्चर = जनानां ईश्वरः । ४ हर्षवर्धनः = हर्षं वर्धयतीति ।

पाठ १०

९ इणु

या ध्व्यात आता आणखी काही विशेष उपयोगी प्रत्यय सांगायलाचे आहेत. त्यापैकी " इणु " हा एक प्रत्यय आहे. या प्रत्ययाचा उपयोग पुढील ठिकाणी होत असतो. " बलंठु " धातूला " इणु " प्रत्यय लाजून " बलकरिणु " (बलंकार घाण करण्याची इच्छा करणारा) अशा प्रकारचा शब्द बनविता येतो. या प्रमाणेच अन्य धातूंसमूहही शब्द बनविता येतो. या प्रत्ययाचे इणु असे

दोन भाग केले तर पहिला " इप् " भाग इच्छार्थ धातूंचा बोध करतो. दुसरा " नु " हा भाग प्रत्यय समजावा. यावरून हे दोन्ही भाग मिलून इच्छा दर्शविणारा शब्द बनताना ही शोष्ट दिसून येईल.

शब्द.

अलंकरिष्णु = अलंकाराची
इच्छा करणारा
वर्धिष्णु = दाढण्याची, इच्छा
करणारा
सहिष्णु = सहन करणारा

रोचिष्णु = प्रकाशणारा
प्रमदिष्णु = प्रभाव असणारा
संचरिष्णु = संचार करणारा
पारयिष्णु = पार होणारा

संस्कृत वाक्य ।

प्रमदिष्णुना विष्णुना राश्ट्रान् संहत्य देवराज्यं संचरितम् । वर्धिष्णोरर्जु-
नवीरस्य भारतीये युद्धे विशेष एव प्रभावः प्रकाशितः । अलंकरिष्णुना बालकेन
बहवोऽलंकारा स्वशरीरस्योपरि धृताः । संचरिष्णुना आचार्येण सर्वस्मिन्नेव राष्ट्रे-
ऽस्मिन्वर्षे संचारः कृतः । नदीं पारयिष्णुना सैन्येन बह्व्यो नौका गृह्णित्वा
परतीरगमनाय महान्यवः कृतः, परंतु महता जलवेगेन बाधितास्ते पारगमनाय
असमर्था भूत्वाैव प्रतिनिवृत्ताः ।

१० स्तु

याची रूपे पुढील प्रमाणे होतात—

जिष्णु = जयशील
स्थास्तु = राहणारा

भूष्णु = उचातीची इच्छा करणारा
ग्लास्तु = थकलेला

११ नु

" नु " प्रत्यय लाऊन अनेक प्रकारचे शब्द बनविता येतात, ते असे—

गृष्णु = लोभी
ग्रस्तु = भीरु

धृष्णु = धैर्यशाली
क्षिष्णु = फेंकणारा

१२ त

धातूला 'त' हा प्रत्यय लावला असतां भूतकालाचा अर्थ दर्शविणारा बनविता येतो. हे शब्द खालीलप्रमाणे बनविता येतात—

भूत = झालेला
 कृत = केलेला
 धृत = ऐकलेला
 जित = जिंकलेला
 मुदिन = आनंद झालेला
 त्यक्त = सोडलेला
 हृष्ट = हसलेला
 पीत = प्यालेला
 अर्घीत = शिकलेला
 पूत = पवित्र केलेला
 स्थित = राहिलेला
 गत = गेलेला
 नीत = नेलेला
 प्रापित = पोचविलेला

ज्ञात = जाणलेला
 जात = जन्मलेला
 स्तुत = प्रशंसा केलेला
 स्नात = स्नान केलेला
 घ्रात = रक्षण केलेला
 आकृष्ट = आकर्षण केलेला
 गीत = गाइलेला
 दग्ध = जाळलेला
 यात = गेलेला
 धुग्ध = क्षोभ उत्पन्न झालेला
 दत्त = दिलेला
 पठित = पठन केलेला
 आनीत = आपलेला
 उक्त = बोललेला

प्रत्येक धातूचा भूतार्थक शब्द सर्वसाधारणपणे असाच बनवावयाचा असतो व भूतक्रियेचा अर्थ दाखवावयाचा असतांना याचा उपयोगही पुष्कळच वेळां होत असतो. प्रत्यक्ष क्रियेचा अर्थ दाखवावयाचा असला, तरी मुद्दां या शब्दाचा विशेष उपयोग होतो म्हणून या शब्दांचे महत्त्व बरेच आहे.

संस्कृत. वाक्ये.

वः पाठः भवद्भिः पाठितः स मयाऽर्घीतः । यत्पया उक्तं तन्मया धुतम् ।
 यत्तेजानीतं तन्मया गृहीतं स्वगृहे स्थापितं च । यथा त्वया जल पीतं तथा

अहं पातुं न शक्नोमि । यदि त्वं तेन मोक्षेन हृद्योऽपि तर्हि, तत्रापि पुनः शृणु ।
 अत्रैव स्थितः सन् त्वं सर्वं नाटकं परामि । यदि तेन पुस्तकं अद्य नीतं तर्हि
 शोभनं जानं । सर्वाणि वस्त्राणि दम्भानि न सन्ति । गृध्णुना यत्प्रशंसितं तत्र
 साधु । घृणुना वीरेण यत्कृतं तदेव साधु । जिष्णुना विजयेन युद्धं कृतम् ।
 शूणुना विशेषः प्रशंस्यः कर्तव्यः येन तस्याऽभ्युदयो भवेत् ।

१३ न

“ न ” हाही एक बराच उपयोगी प्रत्यय आहे. हा लाऊन शब्द बनविला येतात,
 ते असे—

मिश्र = विभिन्न
 म्लान = तिरस्कृत झालेला
 म्लान = धक्केला

च्छिन्न = छेदलेला
 भ्रमन = हुदलेला
 शीर्ण = सुकून पडलेला

१४ तवत् ।

“ तवत् ” हा आगली एक प्रत्यय आहे. धातूला हा -प्रत्यय लाऊन बरेच
 शब्द बनविला येतात. ते असे—

स्नातवत् = स्नान केले
 ज्ञातवत् = समजून घेतले
 उक्तवत् = बोलला
 जितवत् = विजय मिळविला
 घोषितवत् = जाणवलेला
 हृतवत् = हरण केलेला

कृतवत् = केला
 आधितवत् = आभय केला
 श्रुतवत् = ऐकला
 भक्षितवत् = भक्षण केला
 खनितवत् = खोदलेला
 मार्पितवत् = सहन केलेला

संस्कृत वाक्य ।

किं स तस्मिन् नदे स्नातवान् ? यदात्वं तत्कर्म कृतवान् तदा तेन किमुक्तम् ?
 कदा त्वं पूर्वं श्रुतवान् ? कः मोक्षकान् अद्य भक्षितवान् ?

या प्रमाणे आतापर्यंत एकंदर चौदा प्रत्यय सांगून त्यापसून पुष्कळच उपयोगी

असे निरनिराले अनेक शब्द वने वनविना येतात ते सामिनले. आतां पाचकार्णां असे शब्द जेथें एखादे संसृष्ट पात्रय भाडलेल तेथें ओळखण्याचा प्रयत्न करावा. निदान अमुक प्राययापागून अमुक एव शब्द वनलेला आहे येवढें तरी ओळखण्याची चाचकार्णां पटपट करावी.

पाठ ११

रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं भंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽभवत् ।
चदनं च तस्या हृष्ययुक्तः बभूव । भर्तु- संदेशदर्पिता सीता हनूमंतं पियं कृत्वा
प्रशंसां विक्रान्तस्त्वम् । एकेनैव येन इदं राक्षसस्थानं प्रघर्षितम् । शतयो-
जनविस्तीर्णं, सागरो मकरालयो गोप्यदीकृतदयया । नहि त्वां प्राकृतं मन्ये- न
ह्यपरीक्षितं प्रेषपिप्यति रामचन्द्रः । कश्चिन्नश्यते रामः । कश्चिन्न मयि विद्याम्
द्विगतस्नेदः ? कश्चिन्नान्यमना ? कश्चिद् द्रक्ष्यामि रामणं इतं रामेण ? इति ।

मारुतिस्तु प्राञ्जलिं प्रत्युवाच “ न त्वामिदृश्यां जानीते रामः । ध्रुत्वैव तु
काकुत्स्थो हतराक्षसां लंकां करिष्यति । अनिटो हि सततं राम । सुतोऽपि
सीतेति व्याहरन्प्रतिबुध्यते । ” इति ।

सीतात्वैतच्छ्रुत्वा च- “ असृते प्रियसंभूतं भाषितं त्वया । यच्च नान्य-
मना रामो यच्च शोकपरायण इति । पेश्ये वा सुविस्तीर्णं व्यसने वा सुदारणे
कृतान्तो हि परं रज्ज्वेव बद्ध्या परिकर्यति त्रिधिनेतमक्षंहार्यः । कदा रावणं
सुदयित्वा मां द्रक्ष्यति पतिः । वाच्यस्त्वया स संखरस्येति । एतत्संवत्सरान्तं
हि मम जीवितं । द्वात्रेय मासौ शेषौ । रावणस्तु प्रयत्नेन ध्याया विभीषणेनानु-
नीतः मां धर्वितुं न प्रयतति । विभीषणसुतया कलयैतदाख्यातम् । ” इति ।

मारुतिरवाच- “ सीते ! भद्रेव त्वां राक्षसान्मोचयामि । उपारोह मम पृष्ठम् । संवरिव्यामि त्वया सागरम् । ” इति ।

सा प्रत्यमवीत्- “ अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । भर्तुर्भक्त्या चान्यस्य गात्रमपि स्वेच्छया स्पष्टुं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव रामाय योग्यम् । ” इति ।

मारुतिस्त्वतो रामसंज्ञार्थमभिज्ञानमयाचत । चूडामणिं तस्मै दावीवाच सीता- “ अभिज्ञातोऽयं रामस्य । ” इति । सोऽपि वैदेहीमभिवाच गमना-
योपचक्रमे चित्तयामास च- “ स पृथार्थसाधने समर्थो योऽर्थं बहुधा वेद । हृदं नृशंसस्य नन्दनोपमं धनम् विष्वंसयामि तावत् भग्नेऽस्मिन्वने कोपं करि-
ष्यति रावणः । ” इति ।

भारुणश्च ततो हुमान्क्षेप्तुमारभत मारुतिः । यमेन च प्रमदायनम् । रूपं चाभिनः सुमहद्वृत्त्वा दर्शयद्वाक्षसीनां विगतभिद्राणाम् पुरतः सर्वास्तत्रत्या राक्षसी रावणाय न्यवेदिपुः सीतावादवृत्तम् । चित्ताग्निरिव रावणो जज्वाल । क्षीताभ्यां तस्य नेत्राभ्यां सार्चिवोऽश्रुर्विदधः प्रारतन् । किंकराक्षाम च राक्षसान् हनूमतो निप्रहार्थं श्यादिदेत । ते सर्वे सैनिकाः कूटसुद्वरपाणयो भूत्वा ययुः । हनुमानपि लाङ्गूलं क्षितापाविष्य महाभ्रनि निननाद । तोरणं समवस्थितस्त-
दाभ्रयं भीममायसं परिषामासाथ किंकरराक्षसाश्रयात् । कतिचिद्धता रावणाय न्यवेदयन् । तदा रावणेन सप्तार्चिवर्चसो मन्त्रिणः सप्त मुताः प्रेरिताः । तेऽपि हनूमता श्यापादिता । तदा सर्वं सैन्यं दशदिशोऽगमत् ।

तदा रावणस्तुरिन्द्रजित्स्पर्शं तत्र संप्राप्ते प्राप्त । हनुमानपि प्यवर्धत । इन्द्रजित्प्रसूतावाचितमवध्यामिति श्लाघाऽस्त्रेण निजप्राहकालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च मारुतिः समीपं राक्षमेन्द्रस्य प्रापितः रावणस्तु चिन्तयामास । किंमप्य भगवान् नन्दी, प्रहृष्टीते मया येन पुरा दालोऽस्मि कैलासे उत घणो वाऽसुरः । इति । अल्पप्रस्तु दानरक्षेष्टोऽर्थयद्वाक्यमुवाच “ हे राक्षसे ! सुप्रीवसंदेशादत्र

प्राप्तोऽहम् । वानरेशस्त्वा भ्राता कुशलमवधीत् । भवान् कृतदारोदृष्टधर्मायश्च,
परदारालोपरोद्धुमर्हति । त्रैलोक्ये को राघवस्य प्यलीकं कृत्वा सुधमाप्नुयात्
राममुप्रीवसख्यमात्मनो हितं बुध्यस्व । ” इति ।-

कुद्दे। रावणस्तस्य वधमाज्ञापयामास । विभीषणस्तु माऽनुमेने वधमस्य ।
विशेषतो दूतस्य । रावणः पुनरादिदेश- “ अस्य लोमूलं जीर्णैः कार्पासरटेः
संवेष्ट्य तैलेन परिपिच्य तद्गिना संयोजनीयामिति ” राक्षसास्तथा चक्रुः ।
मासतिस्तु सघोरं तेनाग्निना लंकां दाहयामास ।

ततो मासतिः पार्श्वच्छिद्योत्पपात । वेगेन परिधेण पुनः पुरद्वारस्य गृह-
क्षिणं चूदयामास । सविद्युदिव मेघः प्रदीप्तलांगलो हनूमान् लंकाभर्षनेषु
विचचार । विभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा सर्वान्गृहान् ददाह कपिः । वानररूपे-
णैषोऽग्निरेवायाति इति क्रन्दन्त्यः त्रियो गृहेभ्यो बर्हिर्निप्येतुः । यथा रुदेण
त्रिपुरं तथा तेन लंकापुरं प्रदग्धम् । एवं वनं भङ्गत्वा, लंकां दुग्त्वा, रक्षांसि
हत्वा, सर्वान्संपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान् लांगूलाग्निं समुदे निर्वापयामास ।

मासतिस्तु तत् ऊर्ध्वमरिष्टगिरिमाररोह । मारुत इव मासतामज उत्तरां दिशं
समुद्रस्य प्रपेदे । तस्य वेगं निशम्य इतस्ततः सर्वे वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः ।
हृष्टमानसास्तं परिवार्योपतस्थिरे च । हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखात् शुल्कं अंगदं
चावन्दत् । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे नतः प्रियाप्यानो-
न्मुखाः महेन्द्रामात् पुप्लुवः । सर्वे ते वीरा रामणनिर्दले निश्चितमतयो युद्धा-
भिनन्दिनश्च कृतकार्यैश्चात् संतुष्टचेतसो भूत्वा आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य
रामं ससुप्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोत्तुर्धुवराजपुरस्कृताः । रामाय मार्गिं दत्त्वा
हनूमान्प्रान्जलिरववीत् “ राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं संन्यस्य सीता जीवति ।
अवःशाधिनी विवर्णाङ्गी पञ्चीनी च द्विभागमे भर्तृण्यकृतनिश्चया सा । शनैर्भया
निश्चाभिता । सा तु सीता संदिदेश मास जीवितं धारयिष्यामि । ऊर्ध्वं मासाश्च
जीवेयम् ” इति ।

तं मार्गं हृदये कृत्वा रामो एवोद् । स च सुमन्विमप्रवीत् “ यथैव जलस्य
 स्नेहाद्वत्सला धेनुस्तथैव ममापि हृदयं मणिभ्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् भवति ।
 इदं मणिरत्नं मम शत्रुरेण वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं
 क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राक्ष-
 सीनां मध्ये । ” इति ।

अंक १९

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

(संस्कृत भाषेर्चं अध्ययन करण्याचा सोपा उपाय)

भाग १९ वा ।

लेखक आणि प्रकाशक.

धीपाद दामोदर सातयळेकर.

स्वाध्याय मंडळ, औंध (जि. सातारा)

द्वितीय आवृत्ति.

शक १८९१, सन १९३०

मूल्य ८ आने ।

वेदाचा अभ्यास.

या भागापासून वेदाच्या अभ्यासास सुरवात होत आहे. पूर्वाच्या सर्व भागांचा वाचकांनी नीट अभ्यास केला असेल तर या पुढील वेदाचा अभ्यासही त्यांना पुष्कळच सोपा वाटेल म्हणून पूर्वाच्या भागांची एकवार उजळणी करावयाची असेल तर त्यांनी पुनः एकदां मागील सर्व भागांचें नीट निरीक्षण करावें. मग या वेदाच्या अभ्यासास सुरवात करावी मूळ पाया नीतयार झाला असेल तरच त्यावर उभारावयाची इमारतही चांगली घळकट होऊं शकते. या पुस्तकांत वेदाच्या अभ्यासाची इतकी सोपी रीत सांगितली आहे की ती रीत वाचकांना सहज समजूं शकेल परंतु अभ्यासाची रीती कितीही सुबोध रीतीं सांगितली असली तरी तिचा अभ्यास नीट होण्याकरिता वाचकांनी स्वतः ही धोडाबहुत प्रयत्न केलाच पाहिजे म्हणून वाचकांस आपापल्यापरी शक्य तें प्रयत्न करून या सोप्या पद्धतिपासून आपला अधिकांत अधिक फायदा करून घ्यावा.

स्वाध्याय मंडळ आंध्र
(जि० सातारा)
१९।२।३०

लेखक
श्री० दा० सातवळेकर.

मुद्रक व प्रकाशक—श्री० दा० सातवळेकर.
भारत मुद्रणालय, आंध्र (जि० सातारा)

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग १९ वा

पाठ १.

वेदाचा अभ्यास करण्याकरितां शब्द कसे तयार होतात ते समजण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. धातूला प्रत्यय लाऊन शब्द बनविण्याची रीति यापूर्वी सांगितलेली आहेच. शब्दांत मूळ धातूचा अर्थच मुख्य असतो व यालाच यौगिक अर्थ असून प्रणतात. यौगिक अर्थामध्ये धातूच्या मूळ अर्थाने प्राधान्य असते, जरी एखादा शब्द दिसण्यांत सारखा दिसला तरी तो अनेक प्रकारांनी सिद्ध झालेला असेल तर त्यांचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. लौकिक संस्कृत भाषेत सुद्धा एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होणारे पुष्कळच शब्द आढेले. तसेच ते वेदामध्ये ही आहेत. हा नियम आणखी थोडाला स्पष्टपणे समजण्याकरतां एक दोन उदाहरणे घेऊन शब्द कसे सिद्ध होतात ते पाहू—

“ असुर ”

हा असुरशब्दच प्रथम पाहा. पाहतां क्षणींच हा शब्द नन्त-
रूप आहे असे दिसते. याचा विग्रह असा—

न सुरः असुरः ।

“ जो सुर नव्हे तो असुर ” असे समजणे या विग्रहा प्रमाणें योग्य आहे. या विग्रहानें बनलेला हा शब्द “अ-सुर” असा लिहावा.

(४)

वेदामध्ये हा अर्थ फारच कमी वेळां आलेला आहे. हा आधुनिक ग्रंथांत यथाच प्रचलित आहे. परंतु वेदामध्ये या शब्दाचे याहून भिन्न असे अनेक अर्थ आलेले आहेत. हे अर्थ आतां पहा-

असुरहा सपत्नहा । क्र० १० । १७० । २

“ (असुरहा) राक्षसांगां मारणारा (सपत्नहा) शत्रूनां मारणारा ” इत्यादि प्रसंगी असुर शब्दाचा अर्थ राक्षस असा आहे. अशा ठिकाणी असुर शब्दाचा सगळ्यांत प्रथम जो अर्थ सांगितला, तो अर्थही घेण्यास कांही हरकत नाही.

“ दूर फेंकणे ” असाही “ अस् ” धातूचा एक अर्थ आहे. यावरून (अरयति इति असुरः) जो वीर शत्रूवर बाण फेंकतो तो असुर अर्थात् शूरवीर होय. हा अर्थही वेदामध्ये कित्येक ठिकाणी आलेला आहे व याचा अर्थ शूरवीर असा होतो.

एकाच असुर शब्दाचे याप्रमाणे तीन अर्थ होतात व याहुनही अधिक अर्थ होणे शक्य आहे. या अर्थांचे नांव “ यौगिक किंवा योगरूढ अर्थ ” असं आहे. कारण या सर्व अर्थांमध्ये मुरयत्ये करून धातूचा मूळ अर्थच दिसून येत असतो.

शब्दांच्या अर्थांचे तीन भेद आहेत. (१) एक यौगिक अर्थ (२) दुसरा योगरूढ अर्थ व (३) तिसरा केवळ रूढ अर्थ. यां पैकी रूढ अर्थ लौकिक संस्कृत किंवा मराठी भाषेत सर्वांच्या परिचयाचेच आहेत. (हस्ती, अश्वः, गौः) हत्ती, घोडा, गाय आदि शब्द रूढीचे प्रयोग दाखवितात. या शब्दांचा उच्चार करताने विचक्षित जनाधरांची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. या शब्दांचा रूढार्थच असा आहे, हें प्रत्येकाला माहित आरेच.

परंतु संस्कृत भाषेन “ अश्व ” शब्द घोड्याचा धातूक असला तरी ही त्यावरून मूळ धातूच्या अर्थाचा ही एक विशेष प्रकारचा रोध होतो. जसे- (अश्रुते अध्वानम्) अर्थात् ‘ जो मार्ग व्यापित जातो तो अश्व ’ असा अर्थ होतो. यालाच मराठीत घोडा असं म्हणतात. ह्मणून “ अश्व ” शब्द रूढार्थाने प्रयुक्त होऊन सुद्धा त्यावरून यौगिक अर्थाची ही थोडीशी कल्पना येते. याचप्रमाणे

“ पाचकः ” (शिजविणारा, आचारी) आदि अनेक शब्द आहेत यांना “ योगरुढीचे ” शब्द ह्याणतात. हे शब्द रुढ असून शिवाप्रत्यांसासून यौगिक अर्थाचाही बांध होतो.

केवळ यौगिक शब्दांचा किती विलक्षण अर्थ होत असतो याची उदाहरणे यापूर्वी दिलेलीच आहेत. हे वेदांतील यौगिक व योगरुढीचे शब्द संस्कृत भाषेत पूर्ण रुढीचे शब्द झालेले आहेत. रुढीचे शब्द वगून सुद्धा त्यांचा मूळ यौगिक भाव त्यांतून विलकुल नाहीसा झालेला नाही. ह्याणूनच संस्कृत भाषेतील बहुतेक सर्वच शब्द यौगिक आहेत असें कित्येक व्याकरणाचार्य व बहुतेक सर्व निहन्ताचार्य मानतात व वेदाचा अर्थ करते वेळीं याच पद्धतीचा ते अवलंब करतात.

वेदाचा अर्थ करणाऱ्यांनीं किंवा वेदाचे पठणपाठण करूं इच्छिणाऱ्यांनीं याप्रमाणें शब्दांचा मूळ अर्थ जाणण्याची शक्ति आपल्या मध्ये वाढविली पाहिजे. कारण या ज्ञानाच्या सहायानेच वेदाचा खरा अर्थ समजण्याची शक्यता आहे. नाही तर वेदाचा गूढार्थ समजणें जवळ जवळ अशक्यच आहे.

पाठ २

रामायणम् ।

श्रीरामचंद्रस्यादेशानुसारेण सर्वेऽपि वानरयोधा दक्षिणां दिशं प्रतस्थिरे । महेंद्रं अथ पयंतं संप्राप्य रामः शिखरमाहरोह । सहां मलयं च समतिक्रम्यानुपूर्व्येण सर्वे समुद्रमासेदुः । धीतोपलां च वेलां स्पृष्ट्वा राम उवाच “ इयमथ प्राता पूर्वोपस्थितैश्च चिन्ता । त्रिदिह प्रसून्यतां मन्द्रः । ” इति ।

सुग्रीवस्तदा सेनां तीरे न्यवेशयत् । सागरसमीपस्थितं तत्सैन्यं
द्वितीयः सागर इव विरराज । “ सागरश्चाम्बरप्रत्यः अंबरं च
सागरोपमम् । सागराम्बरयोर्मध्ये न कोऽपि विशेषो दृश्यते । ”
इति वानराः परस्परं वदन्तस्तत्र सर्वेऽपि तं सागरं प्रशशंसुः ।

लंकायां रावणस्तु सुहृदामसन्मानाःसीताकाममोहितो भूवा च
पाणो राक्षसः कृशन्वं प्राप्तः । अतीते च काले सभां अकारयत् ।
तदा रावणस्य मंत्री महापाश्वो महाबलः तं प्रोवाच- “ हे रावण !
शत्रून् मूर्धस्थाकम्य सीतया रमस्व, कस्त्वां प्रतिपेद्ं शक्नोति ?
अतोऽलं विचारेण । ” इति ।

रावणस्तु तमकथयत्-“पुरा प्राप्ताद्देधसः शापाद्गीतोऽस्मि । स
शाप एवमासीत्-यदि यलादन्यां नारो गमिष्यसि मूर्धा ते शतशो
भेत्स्यतीति—अतएव यलात्सीतां शयने नारोहये । रामस्तु मे
चलं जानायेव । अतः किं करोमीति चिंतये । ”

तदा विभीषणः प्रत्युवाच- “ धर्मानुवर्तिना तेन रामेण सह
स्वया वैरं कर्तुं न योग्यम् । अतो दीयतामस्य सीता । बंधुत्वात्
प्रसादये त्वाम् । कुरुष्व मम वचनम् । न्यायेन यो राजकार्याणि
करोति स एव निश्चितार्थमतिः पश्चात् सन्तप्यते । ” इति ।

रावणस्तु कालप्रेरितो विभीषणं हितं ब्रुवन्तमब्रवीत् “ विभी-
षण ! त्वं तं शत्रुसेवी स्वार्थप्रयुक्तः सन् एवं भापसे, न त्वाद्देशव-
नार्येषु सौहृदं संभवति । योऽन्य एवं ब्रूयात् अस्मिन्नेव मुहूर्ते स न
भवेत् एव । हे कुलपांसन ! त्वां तु धिक् पचास्तु । नात्र तिष्ठ,
गच्छान्यत्र कुत्रचित् । ” इति ।

न्यायवादी विभीषणस्तु चतुर्भ्यो राक्षसैः सह तदा गदापाणिर्भू-
त्वा उदतिष्ठद्ब्रवीच्च रावणं “ हे रावण ! न स्थितोऽसि धर्मपथे
भ्रान्तोऽसि । अनेनाधर्ममार्गेण गच्छन्नाशमेव शीघ्रं गमिष्यसि ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वचता धोता च दुर्लभः । अतोऽहं गच्छामि

परजितः । इन्द्रजित् पुत्रो रावणस्य बलगोलांगुलित्रोऽवध्यकवच-
श्च संग्रामेऽस्ति । महोदर-महापार्श्व-कम्पनाश्चास्यानीकपा लोक-
पालसमाः । विद्यन्ते चास्य रक्षसां दशकोटिसहस्राणि सैन्ये । ”
इति ।

श्रुत्वैतद् विभीषणवचो रामेण दशग्रीवं हत्वा विभीषणाय
राज्यदानं तत्रैव प्रतिज्ञातम् । समुद्राच्च जलमानीय लक्ष्मणहस्तेन
रक्षसां राज्ञेति तत्रैव याऽसौ विभीषणोऽभिषिक्तः ।

ततो रामो अपमत्तः नियमं पालयन् कुशास्तीर्णायां सागरवे-
लायां तिस्रो निशाः प्रतिशिश्ये ।

तदा वानरसैन्यस्य प्रस्थानाय नलोऽपि वानरः तत्र सेतुं कर्तुं
प्रचक्रमे । वानराः पादपान् धमञ्जुरतान् तत्रानयाम्नासुश्च ।
सागरपूर्णार्थं तैः पर्यतघटप्रस्तरा अप्युत्पाद्यन्ते । प्राक्षिप्यमाणै-
स्तैर्वृक्षप्रस्तरादिभिः सहसा सागरजलमुद्धतम् । रामस्याज्ञापुः-
स्रैर्वानरैः प्रथमेऽङ्गि चतुर्दशयोजनानि सेतुबंधनं कृतम् । पञ्च-
मिस्त्वहोभिः सेतुः संपूर्णः शुभमे । असौ सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः
शतयोजनं आयतश्चासीत् । कोटिसहस्राणि वानरानां सेतुं यथा
सागरस्य पारं जग्मुः । वानरयूथपास्ततो लंकायां भेरीमृदंगशब्दं
शुश्रुवुः । अमृष्यमाणाश्च तद्घोषं स्वयमपि घोषवत्तरं विनेदुः ।
प्लवंगगर्जितं च तद्राक्षसैरपि श्रुतम् ।

ततोऽरिन्दमौ रामलक्ष्मणौ लंकामासेदुः । न्यविशन्त च लंकाम्
रामलक्ष्मणावृत्तरं द्वारं कुरुतः । नीलमैन्दङ्गिविद्याः पूर्वं द्वारं,
अंगदश्च दक्षिणं, पश्चिममपि हनुमान् कुरुधे । मध्यमे गुल्मे सुग्रीवः
समतिष्ठत सह सुपर्णपवनादिभिर्वानरैः । सहजाभ्यवास्तु सुपेणो
रामस्य पश्चिमेन तस्थौ । एवं द्रुमपाणिभिर्वानरैर्लंका वायुनाऽपि
दुष्प्रवेशा सर्वतः संवृता । ततो रामोऽगदं दशग्रीवं प्रति प्रेषया-
मात् । संदिदेश च “ येन बलेनाधममायया सीतां हतवानस्ति

सूक्ष्मलक्षणं दर्शय । अराक्षस लोका कर्ताऽस्मि यदि नाभ्येपि
शरणं मा सीतामादाय । धर्मात्मा विभीषणश्च ध्रुव लक्ष्मणैश्च
प्राप्नोति । न हि क्षणमपि शक्यमधर्मेण राज्यं स्वया भोक्तुम् । ”
इति ।

रामप्रेषितोऽगदोऽपि रावणं ददर्श सामा यम् । रामवचनं च तं
श्रावयामास । तच्छ्रुत्वा सरोप रावणं शशास “ वध्यतामय
मिति । ” दीप्ताग्निरिह रजनीचरास्त जग्दुः । अगदाऽपि बल
दर्शयितुं स्वयमेवात्मानं ग्रहयामास । पश्चाद् बाहुद्वयासप्तताश्च
तान्पक्षसानादायोत्पपात । तद्वगेन निर्धूताश्च ते भूमौ निपतिता
बालीपुत्रोऽगदोऽपि सावरे रानपार्श्वमुपागतः ।

समाप्ता ।

- १ वानरयोधा = वानराणां योधा ।
- २ पूर्वोपस्थिता = पूर्वं यत्र उपस्थिता ।
- ३ सागरसमीपस्थित = सागरस्य समीपम् । सागरसमीपे
स्थितः ।
- ४ कालप्रेरित = कालेन प्रेरितः ।
- ५ शत्रुसेवी = शत्रु सेवक इति ।
- ६ स्वार्थप्रयुक्त = स्वार्थेन स्वार्थाय वा प्रयुक्तः ।
- ७ गदापाणि = गदा पाणौ यस्य सः ।
- ८ अधर्ममार्ग = न धर्मः अधर्मः । अधर्मस्य मार्गः ।
- ९ धर्मपथ = धर्मस्य पथः ।
- १० अविभक्तनीय = न विभक्तनीयः ।
- ११ परमपिः = परमशक्तौ क्रपिञ्चः ।
- १२ वक्षप्रस्तरादय = वक्षाश्च प्रस्तराश्च वृक्षप्रस्तराः ।
ते आदयः येषां ते वृक्षप्रस्तरादयः ।
- १३ सेतुवधन = सेतौ वधनः ।
- १४ दीप्ताग्निः = दीप्ताध्वासी अग्निः ।

शब्द ।

आदेशः = आशा	दुर्वृत्तः = दुराचारी
योधः = वीर	अनुजः = धाकटा भाऊ
प्रतस्थिरे = निघाले	अतर्कितः = ज्याची कल्पना
आसेदुः = येऊनपोहोचले.	झालेली नार्ही.
अंबर = आकाश. [रणारे	अंतर्धानं = गुप्तता
शत्रुसेधी = शत्रूचा आश्रय क-	कृतात्मा = आत्मिक वलानें युक्त
कुलपांसन = कुळाचा कलंक	आर्त = दुःखी
अग्रमत्त = उन्मत्त न झालेला	पादपः = वृक्ष

पाठ ३

घेदांतील शब्दयोजनेच्या किंवा शब्द वनधिण्याच्या रीतिविपर्यायापुढी थोडेसे विवेचन केलेलें आहेच. आतां या धड्यांत आणखी थोडी माहिती घाययाची आहे. " इन्द्र " शब्दाचे किती अर्थ होतात तें या धड्यांत दाखवावयाचें आहे—

इन्द्र ।

या शब्दाची उत्पत्ति अनेक तऱ्हांनीं अनेक ठिकाणीं केलेली आहे. ऐतरेय उपनिषदांत—

इदं+द्र = इन्द्र

" (इदं) हें (द्र) फाडणारा, याचा भेद करणारा, (हें तोडणारा किंवा फोडणारा.) " आपल्या किंवा प्राण्यांच्या शरीरांत हा इन्द्र, इंद्रियांच्या ठिकाणीं घसतो, किंवा शरीरांत भेद करून आपल्या कार्याला इष्ट अशीं द्वारें वनवितो, हणून या शरीरांत येणाऱ्या आत्म्याचें नांव " इन्द्र " आहे.

या शब्दाचे अनेक अर्थ होतात; परंतु सगळेच अर्थ येथे सांगण्याची आवश्यकता नाही. कारण संस्कृतमध्ये शब्दाचे यौगिक अर्थ कसे भिन्न भिन्न होत असतात, ही गोष्ट घर इन्द्र शब्दाचे निरनिराळे कांहीं अर्थ दर्शविले आहेत, तेचबद्दया वरून सुद्धां वाचकांनां कळून येईल.

आतां या शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थांचीं कांहीं उदाहरणें पहा-
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ऋ० १।११।२

जो (रथीनां रथीतमं) रथी घोरां मध्ये श्रेष्ठ महारथी व (वाजानां पतिं) बलाचा अधिपति आहे व जो (सत्पतिं) उत्तम स्वामी आहे, त्याचप्रमाणें (समुद्रव्यचसं) समुद्राप्रमाणें विस्तृत, व्यापक (इन्द्रं) प्रभु आहे त्याची, (विश्वाः गिरः) आमच्या सर्व घाणी (अवीवृधन्) स्तुति करतात. अर्थात् अशा शत्रुनाशक समर्थ प्रभुचा आहोती स्तुति करतो. तसेंच—

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्रणोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥ ऋ० १।११।३

हे (इन्द्र) मभो ! हे (शवसः पते) बलाच्या नायका ! (ते सख्ये) तुझ्या मित्रत्वांत राहून आहोती (वाजिनः) बलवान होऊन (मा भेम) भयभीत होत नाहीं. (जेतारं) शत्रुला जिंकणारा व (अ—पराजितं) कधीही पराजित न होणारा (त्वां) अशा तुला आहोती (अभि—प्र—णोनुमः) नमन करतो.

इन्द्रं वो विश्वतस्पारि हवामहे जनेभ्यः ।

अस्माकमस्तु फेवळः ॥

ऋ० १।७।१०

(वः जनेभ्यः) तुमच्या लोकांकरतां (विश्वतःपरि) सर्वांच्या वर (इन्द्रं हवामहे) प्रभुचा प्रशंसा करतो. तो प्रभु (अस्माकं) आमचाच फेवळ वरून (अस्तु) राहो !

इन्द्रस्य नु र्वाप्याणि प्रयोचं यानि चकार प्रथमानि धर्त्री ।
अहसद्विमन्यपस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिन्नपर्यतानाम् ॥

श्ल० १ । ३३ । १

(यानि) जे (प्रथमानि) पहिले पराक्रम (धर्त्री) यज्ञ
घारण करणाऱ्या धीरानें (चकार) केले ते (इन्द्रस्य) इन्द्राचे
(र्वाप्याणि) पराक्रम (नु) निश्चयानें (प्रयोचं) मी सांगतां-
त्यानें (अहं) शत्रुचा (अहम्) वध केला (अपः अनुततर्दं)
जलाचा फेलाव केला घ (पर्यतानां) पर्यतापासून (वक्षणाः)
नघा (प्र अभिन्नत्) भेदकरीत घाहें लागवया.

इन्द्रो धर्त्रीऽऽसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो घञ्जुग्राहः ।
सेतु राजा शयति स्वर्णोत्तमरात्र नैमि परि ता यभूय ॥

श्ल० १ । ३२ । १५

पाठ ४

रामायणम् ।

ततः कृत्स्नं प्राकारपरिखान्तरं वानरीकृतं सर्वे राक्षसा ववृशुः ।
 रामश्च मनसैव पीडयमानां सीतां जगाम । क्षिप्रमाज्ञापयामास च
 वानरान् द्विपतां वधाय । तेऽपि वानरास्तृणपांस्र्पर्यताम्रैः परिखां
 पूरयन्तो लंकां ममन्थुः । रावणोऽपि राक्षसानां सैन्यनिर्याण-
 माज्ञापयामास । ततस्तेषां संग्रामो देवासुरसंग्राम इवाऽतिघोरः
 समपद्यत ॥ राक्षसानां वानराणां च मांसशोणितकर्दमः संवभूव ।
 रात्रिश्च प्रवृत्ता, तदा निशायुद्धमभूत् ॥ राक्षसाः प्लवगान् भक्ष-
 यन्तः परिपेतुः ॥ युद्धे बलिनो वानरा राक्षसीं चमूमक्षोभयन् ।
 तदा भूमिः शोणितस्त्रावकर्दमा वभूव ।

ये तु राक्षसा रामस्याभिमुखे यद्द्वार्थं स्थितास्ते सर्वे रामशर-
 ताडिता मृताः । इन्द्रजित्नु चालीपुत्रेणांगदेन हताभ्यो हतसारथि-
 र्भूत्वा तत्रैवान्तरधीयत । तदा च सर्वे वानरा चालीपुत्रं तुष्टुवुः ।
 अन्तर्धानगतस्तु रावणपुत्र इन्द्रजिद्वशनिवर्चसो घाणान्मुमोच ।
 अन्तर्धानगतेन तेन चोक्तम्—“ शत्रोऽपि मामेवमनालक्ष्यं युद्धमान-
 मासादितुं न शक्तः । किं पुनर्युधाम्, ‘एष वां यमसादनं नयामि।’
 इति । एवं तौ रामलक्ष्मणौ शरशल्याचितौ प्रकम्पितौ जगत्यां
 निपेततुः । प्रथमं रामः पपात विद्धो रावणिना येन पुरा शक्रो
 जितः । एवं पतिते रामे विजयं प्राप्ते च राक्षसे हनूमत्प्रमुखाः
 सर्वेऽपि वानरा अन्वशोचन्त । राक्षसान्हरयन् रावणपुत्र इन्द्रजि-
 ह्नुंकां पुरी प्रविवेश । ततः सीतां विजद्वया सह पुष्पकारोप्य
 विमानं चालयामास रावणः । घोपयामास च “हतौ रणे राम-
 लक्ष्मणौ ” इति । विमानेन गत्वाऽपि सीता सर्वाक्षिपतितान्ददर्श
 शरतल्पगतौ च रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा दुःखानां सीता करुणं विल-

रावणो निर्ययौ । तमागतं दृष्ट्वा रामो विभीषणमुवाच- "अहो ! दुष्प्रेक्ष्यो रावणो दीप्तमहातेजा आदित्य इव रश्मिभिः । दिष्ट्या पापात्मा दृष्टिपथं गत " इति ।

ततो रामो रावणं अभ्यद्रवत् । तदा हनुमांस्तु तं प्रार्थयामास "पृष्ठं मे समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ।" इति । रामस्तथाकृत्वा रथस्थं ददर्श रावणम् । इन्द्र इव वज्रेण मेरुं तरसा याणेनेन्द्रशत्रुं चासौ जघान । रक्षोधिपतरकवर्णं किरीटं च विच्छेद । निहस्त-चापो हताश्वसूतश्च विह्वलन् राजा रावणो लंकां विवेश ।

आत्मानं च समरे जितं सेनापतिं प्रहस्तं च निपूदितं ज्ञात्वा, रक्षो भीमबलं आविदेश रावणः । आज्ञापयच्च " कुंभकर्णो निबोध्यताम् । " इति । ततस्ते राक्षसा महद्भयमादाय कुंभकर्णगुहां ययुः । ते सर्वे प्रयत्नेन तं सुप्तं प्रभ्यबोधयन् । अघ्नस्य च राशिं पुरतः । वा शंखान् विनेदुः । स त्वेषं प्रतिबुद्धः सर्वमन्नं भक्षयामास । तृप्तं च तं सर्वे पर्यवारयन् । अकालबोधनाच्छिमितोऽसौ तानपृच्छत् — "किमर्थं प्रतिबोधितोऽस्मि । अथवा भयमिह किमप्युत्पन्नं भवेत् इति मन्ये । " स तत उत्थाय गत्वा च रावणं ददर्श । तस्य चरणौ घबन्दे, कृत्यं चाऽपृच्छत् । सर्वं कथयित्वा रावणोऽब्रवीत् " पदव सर्वं वानरैराकृन्तमस्ति । प्रायस्व मां बालवृद्धावशेषितां लंकां च । " इति ।

कुंभकर्णस्तु प्रहस्योवाच " जयमासादितस्त्वया महान् दोषः परलोहरणेन । क्षीघ्रमेव त्वां पापस्यैतस्य फलं प्राप्स्यते । भवतु । तथापि बन्धुस्नेहसदृशं कार्यं मयाऽवश्यमेव कार्यम् । अत इदानीं शशुकंदनाय समिप्यामि । " इति ।

कुंभकर्णमागतं दृष्ट्वा प्रथमं वानरा भीतिं प्राप्ताः । परंतु वालि-सूतस्यांगदस्य प्रोत्साहनात्तु ते सर्वेऽपि क्रुद्धास्तं शिलापादपादिभि-निर्जन्तुः । असावपि वानरसंन्यानि मप्रन्य । तदा रामस्य सायकाः

कुंभकर्णं विव्यधुः। सांऽपि शृंगं नाम महास्त्रं रामस्योपरि चित्रेण ।
रामस्तदा वायव्याश्रेणास्य बाहुं जहार । अग्न्योऽपि बाहुरेन्द्रे-
णाश्रेण रामेण कृतः । तथैवाऽस्य पादावपि रामेण घर्णेर्लूनौ ।
अन्तं गत्वा ऐन्द्रं शरं निशितमादाय कुंभकर्णस्य शिरोऽपि राम-
श्चकर्त, तेन स राक्षसः पवात ममार च ।

एवं सर्वान्ताक्षसान् एवमन्ते रावणमपि संहत्य लंकाया
राज्यं विभीषणाय रामः प्रददौ । सीतां चादाय, तस्या अग्निशुद्धिं
कृत्वा, ततस्तां परिशुद्धां ज्ञात्वा, तथा सह पुष्पकं विमानं समाकृष्ट
सर्वैर्वानरैः सह अयोध्यां प्राप्नो रामः । तदा रामं सर्वे अयोध्या-
वासिनः राज्ये अभिषिञ्चितवन्तः । तस्य रामचन्द्रस्य राज्ये सर्वेऽपि
मानवाः दृष्टाः पृष्टास्तुष्टाः सन्तः इहलोके पुष्टिं लब्ध्वाऽन्ते मुषित-
मपि प्रापुः । इति ।

समाप्ताः ।

१ प्राकारपरिखान्तरं = प्राकारश्च परिखा च प्राकारपरिखे
तयोः अन्तरम् ।

२ तृणपांसुपर्षताप्राः = तृणं च पांसुश्च पर्यताप्रं च ।

३ देवासुरसंग्रामः = देवाश्च असुराश्च । तयोः संग्रामः ।

४ मांसशोणितकर्दमः = मांसं च शोणितं च । तयोः कर्दमः ।

५ शोणितस्त्रावकर्दमा = शोणितस्य स्त्रावः । तेन कर्दमयुक्ता ।

६ रामशरताडितः = रामस्य शरः । तेन ताडितः ।

७ बालिपुत्रः = बालितः पुत्रः ।

८ हताश्वः = हतः अश्वः यस्य ।

९ हतस्यारथिः = हतः सारथिः यस्य ।

१० शारदाप्याजि - ८

। तेः आवृत्तः

- ११ शरत्त्वगतः = शरस्य तत्त्वं । तत्र गतः ।
 १२ दुःखार्ता = दुःखेन आर्ता ।
 १३ कलहशीला = कलहयुक्तं शीलं यस्याः ।
 १४ गतजीवितः = गतं जीवितं यस्मात् ।
 १५ भयाविष्टं = भयेन आविष्टं ।
 १६ यानरयूथयाः = यानराणां यूथानां पालकाः ।
 १७ युद्धकामाः = युद्धं कामः ये पां ते ।
 १८ अफालबोधनं = न फाल अकालः तस्मिन् बोधनं ।
 १९ घालयुद्धावशेषिता = घालाश्च घृद्धाश्चाते अवशेषिताः यत्र ।

शब्द ।

कृत्स्नं = सर्वं	पांसु = धुळ
प्राकार = तद	तृणं = मूत
परिखा = खंदक	निर्याणं = प्रयाण
शोणित = रसत	कर्दमः = बिसल
कल्पगः = यानर	न्नाव = प्रपाह
अंतरधीयत = गुप्त शाला	अनालक्ष्यं = न दीक्षणा
गोप्यदे = गार्हपत्या पावला	घाप्पवेगः = अध्रुंघा वेग
येषुद्या अव्यशा ठिकार्णा	नैष्टिकः = निश्चयाने मिळण
नीरुजी = नीरोग	रदिमः = फिरण
समर = युद्ध	बोधन = जागें करणे
आक्रान्त = व्याप्त	कंदनं = नाश
निशित = तीरण	परिशुद्धः = पवित्र
शित = "	

पाठ ५

मरुत् ।

मरुत् देवतेचा निवास इन्द्र देवते जवळच असतो. ह्यणून इन्द्र देवते बरोबरच मरुत् देवतेचा विचार करणे योग्य आहे. तिसऱ्या पाठांत इन्द्र देवतेचा विचार केलेला आहे. आतां या पाठांत मरुत् देवतेचा विचार करूं.

“ म्रियन्ते इति मरुतः ” अर्थात् मरण पावतात, ह्यणून यांना मरुत् ह्यणतात. “ मर्त्यं, मर्यं ” आदि शब्दांच्या समान अर्थाचाच हा “ मरुत् ” शब्द आहे.

युद्धामध्ये वीर लोक मरावयाला सज्ज होतात, हा अर्थ मरुत् शब्दांत दिसून येतो ह्यणूनच वेदामधील मरुत् देवते चिपयांच्या मंत्रांतून बहुतेक लढणाऱ्या वीरांचेच वर्णन आढळते. हा अर्थ—

“ मर्+उत् ” या शब्दांमध्येही दिसून येतो. मरण्या करतां जे उठतात त्यांना मरुत् ह्यणतात. अस्सल वीरच मरण्याकरतां सज्ज होत असतात; ह्यणूनच अस्सल वीरांचे वर्णन मरुत्सूयतां मध्ये आलेले आहे.

“ मरुत् ” शब्दांचे “ मा+रुद् ” असे शब्द विभाग पाडले तर त्यांपासून “ न रडणें ” असा अर्थ उत्पन्न होतो. जे रडत नाहीत त्यांना मरुत् ह्यणतात. हास्यमुखी वीरांचा भाव या शब्दांत आहे. शुद्ध प्रारंभ झाले असता वीरांचे वाहु आनंदाने स्फुरण पावतात; ते भीतिने कधीही गांगरून जात नाहीतच कधी रडत ही नाहीत. हा भाव सूद्धां पूर्वी दाखवलेल्या अर्थाशी जुळत असलेला घाबकांना दिसून येईल.

“मा+रुध्” (प्रतिबंध न करणे) जे स्वतः फोणालाही प्रतिबंध करीत नाहींत व ज्यांना दुसरे फोणाही प्रतिबंध करू शकत नाहींत, हेही एक वीरांचेंच लक्षण आहे. कारण खरा वीर दुसऱ्यांच्या उद्यतांत कधीही अडथळा आणीत नाहीं, किंवा आपल्या उद्यतांत ही दुसऱ्यांना अडथळा करू देत नाहीं.

“मा+रुत्” (शब्द न करणे) अर्थात् जे फार धोलत नाहींत, फार चढचढ करीत नाहींत, करावयाचें कर्तव्य तेवढें करतात परंतु शब्दजाल मात्र फार वाढवीत नाहींत; ही व्युत्पत्तिसुद्धा मरुतांचा एक विलक्षण गुणधर्म दर्शवीत आहे. घोरलोकांमध्ये हा गुणधर्म अवश्य असला पाहिजे, नाहींतर शब्दजाल पसरण्यांतच ज्यांची शक्ति व्यर्थ खर्च होईल व त्या चढचढा लोकांच्या हातून पौरुष कर्म कांहींच होणार नाहीं.

निरुक्तकारांनी सांगितलेले मरुत् शब्दाचे हे यौगिक अर्थ घेथे दिले आहेत. हे अर्थ पाहून वेदामध्ये शब्दांचे यौगिक अर्थ कसे कसे होत असतात, या विषयी चाचकांनी माहिती करून घ्यावी. शब्द एकाच असतो; परंतु त्याचे निरनिराळे विभाग करून प्रत्येक विभागान्या अर्थांचा विचार केला असतां अनेक निरनिराळ्या अर्थांचा बोध होतो. हे अर्थ लक्षांत ठेवून पुढील मंत्रांचा आतां अभ्यास करा—

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्भिरग्नि आगहि ॥

मरुवेद १ । १९ । ५

हे अग्ने ! तूं (ये) जे (शुभ्राः) गौरवर्ण (घोरवर्षसः) मोठ्या शरीराचे (सुक्षत्रासः) उत्तम क्षत्रिय तसेंच (रिशादसः) शत्रूंचा नाश करणारे आहेत, त्या (मरुद्भिः) मरुत् देवांसह (आगहि) ये ।

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता
चिदोजसा । मनोजुवो यन्महतो रथेषु वृषभातासः
पृपतीरयुग्धम् ॥

ऋ० १ । ८५ । ४

हे (महतः) महत् देव हो ! (ये) जे आपण (सु मखासः)
उत्तम कर्म करणारे यत्न (ऋष्टिभिः) शत्रूंच्या योगाने (वि-
भ्राजन्ते) चमकतां व (ओजसा) शक्तिच्या योगाने (चित्)
निश्चयपूर्वक (अ-च्युताः) न हालणान्यांनां सुद्धां (प्रच्यावयन्तः)
हालयून सोडतां. आपण (मनोजुवः) मनाप्रमाणे गतिवान्
असून (वृषभातासः) गाई वैलांचे अनेक कळप घाळगतां व
(रथेषु) रथांनां (पृपतीः) नाना रंगांच्या पशूंनां (अयुग्धम्)
जुपुतां.

यूयं सत्सत्यशवस आचिष्कते महित्वना ।
विध्यता विद्युता रक्षः ॥

ऋ० १ । ८६ । १

(यूयं) आपण (सत्य-शवसः) सत्याच्या यत्नाने युक्त आहां !
आपल्या (महित्वना) महत्त्वाने (आचिष्कते) प्रकट होतां व
(विद्युता) विजे प्रमाणे वकाकणाच्या शस्त्राने (रक्षः) दुष्ट
राक्षसांनां (विध्यत) कापून फाडतां.

वाचकांनां या प्रमाणे महत् देवतेच्या मंत्रांचे अध्ययन करावे
च त्यापासून त्यांच्या घोरश्रीचा बोध घ्यावा.

पाठ ६

महानारतम् । (भीष्मपर्व अ० १९)

सञ्जय उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया ।
 व्यूहं चाप्यूहत् महत्सर्वतो भद्रमात्मना ॥ १ ॥
 कृपश्च कृतयर्मा च शैव्यश्चैव महारथः ।
 शकुनिः सैन्यवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २ ॥
 भीष्मेण सहिताः सर्वे पुरैश्च तव भारत ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहरथ प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥
 द्रोणो मूर्च्छिञ्चा शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
 दक्षिणं पक्षमाधित्य स्थिता व्यूहरथ दंशिताः ॥ ४ ॥
 अभ्यत्यागा सोमदत्तध्यायन्त्वौ च महारथौ ।
 महारथा सेनया यक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५ ॥
 दुर्योधनो महाराज विगतैः सर्वतो वृतः ।
 व्यूहमध्ये स्थितो राजग्याण्डयान्प्रति भारत ॥ ६ ॥
 अलम्बुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।
 पृष्ठतः सर्वे सैन्यानां स्थितौ व्यूहरथ दंशितौ ॥ ७ ॥
 एवं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
 सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त ह्याऽन्वयः ॥ ८ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः ।
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभाचपि ॥ ९ ॥
 अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहरथ दंशिताः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १० ॥
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकधिनाशनाः ।
 शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११ ॥

चेकितानो महाबाहुः कुन्तिमोजश्च वीर्यवान् ।
 स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया घृताः ॥ १२ ॥
 अभिमन्यु महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः ।
 युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 कैकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ॥ १४ ॥
 पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ॥ १५ ॥
 अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाऽग्रतो नृप ।
 तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६ ॥
 भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः संग्रामे विजयैपिणः ।
 श्वेडाः किलकिलाः शङ्खान्क्रूरुचाम्गोविपाणिकाः ॥ १७ ॥
 भेरी मृदङ्गपणवाघ्रादयन्तश्च पुष्करान् ।
 पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् ॥ १८ ॥
 भेरी मृदङ्गशङ्खानां दुःदुर्भीनां च निम्ब्वनैः ।
 उत्कृष्टसिद्धनादैश्च ध्वजितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९ ॥
 यथं प्रतिनदन्तस्तानगच्छाम त्वरान्विताः ।
 सहसैवाऽभिसंग्रह्यान्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २० ॥
 ततोऽन्योन्यं प्रधावन्त संग्रहार्ं प्रचकिरे ।
 ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ २१ ॥
 पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विषन्नमुः ।
 सप्रभोधोदितः सूर्यो निप्रमः समपयत ॥ २२ ॥
 यवश्च घातास्तुमुलाः शंसन्तः स्तुमहद्भयम् ।
 घोराश्च घोरनिर्होदाः शियास्तत्र यथाशिरे ॥ २३ ॥
 चेदयन्त्वो महाराज महद्वैशममागतम् ।
 दिशः प्रज्वलिता राजग्यांसुवर्ष पपात च ॥ २४ ॥

रुधिरेण समुन्मिधमस्थिवर्यं तथैव च ।

रुदतां चाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ २५ ॥

ततः शांतनवः शंतनूपुत्रो भीष्मः सेनया सह निर्ययां ॥ सर्वतो-
भद्रं नामकं महद्व्यूहं च आत्मनः सैन्यस्य अव्यूहत् ॥ १ ॥ कृपश्च
कृन्वर्मा च महारथः शैःपथ शकुनिः सैन्यत्रयः सिंधुराजा च सुद-
क्षिणः कांबोजः कंबोजदेशाधिपतिश्च एव ॥२॥ हे भारत ! तव पुत्रैः
भीष्मेण च सहिताः सर्वसैन्यानां अग्रतः व्यूहस्य च प्रमुखे स्थाने
स्थिताः ॥ ३ ॥ हे मारिष ! धृतराष्ट्र ! द्रोणो भुरिश्वाः शल्यः भगद-
त्तश्च व्यूहस्य दक्षिणं पक्षं आश्रित्य दंशिता रक्षिताः स्थिताः ॥४॥
अभ्युत्थामा सामदत्तः महारथी अवन्त्यौ अवन्तिदेशीयौ राजानौ
महत्या सेनया युक्ता व्यूहस्य चामं पार्श्वे उपालयन् ॥ ५ ॥ हे
महाराज राजन् ! त्रिगर्तैः सर्वतो पृतः दुर्मोघनः व्यूहमध्ये स्थितः
पांडवान् प्रति युद्धं कर्तुम् ॥ ६ ॥ रथश्रेष्ठः अलंबुप महारथः
धुतायुश्च सर्वसैन्यानां व्यूहस्य पृष्ठतः दंशितौ स्थितौ ॥७॥ हे भारत !
तावकाः तव संबन्धिनः एषं च तं व्यूहं कृत्वा सन्नद्धाः सिद्धाः
समदृश्यन्त यथा प्रतपन्तोऽग्नयः ॥८॥ ततः राजा युधिष्ठिरः पांडवो
भीमसेनश्च नकुलः सहदेवश्च उभौ अपि माद्रीपुत्रौ ॥ ९ ॥ सर्व
सैन्यानां व्यूहस्य अग्रतः दंशिता रक्षिताः स्थिताः । धृष्टद्युम्नः
विराटश्च महारथः सारथकिश्च ॥ १० ॥ परानीकविनाशनाः शत्रु-
सैन्यविनाशकः महतः सैन्येन स्थिताः । शिष्यण्डी विजयोऽर्जुन-
श्चैव घटोत्कचो राक्षसश्च ॥ ११ ॥ महाबाहुः चैकितानुः, वीर्यवान्
कुन्तिभोजश्च । हे महाराज ! महत्या सेनया वृताः रणे स्थिताः
॥ १२ ॥ महंप्तासोऽभिमन्युः, महाबलौ द्रुपदश्च महंप्तासो युयुधानो
वीर्यवान् युधामन्युश्च ॥ १३ ॥ कैकया भ्रातरः चैव युद्धाय दंशिताः
सुरक्षिताः स्थिताः तेषु पर्यं दुर्जयं महाव्यूहं प्रतिव्यूहा ॥१४॥ शूराः
पांडवाः समरे युद्धाय दंशिताः स्थिताः । तावकाः तु सहसेनाः

नराधिपाः रणे यत्ताः सिद्धाः ॥ १५ ॥ हे नृप ! भीष्मं अग्रतः कृत्वा
रणे पार्थान् अभ्युद्ययुः । तथैव पाण्डवाः, हे राजन् ! भीष्मेन पुरो-
गमाः ॥ १६ ॥ संग्रामे विजयैपिणः भीष्मं योद्धमभीप्सन्तः । श्वेडाः
फिलफिलाशब्दाः शंखान् क्रकवान् गोविपाणिकाः । १७ ॥ भेरी-
मृदंगपणवान् पुष्करान् नादयन्तः च पाण्डवाः भैरवान् रवान्
नदन्तः अभ्यवर्तन्त ॥ १८ ॥ भेरीमृदंगशंखानां दुन्दभीनां च निः-
स्वनैः उत्कृष्टसिंहनादैश्च पृथग्विधैर्वह्निगतैश्च ॥ १९ ॥ वयं प्रतिनद-
न्तः त्वरान्विताः सहस्रैव अभिसंकुद्धाः तानगच्छाम । तत् महत्
तुमुलं युद्धं आसीत् ॥ २० ॥ ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संग्रहार्त्तं प्रच-
क्रिरे । ततः महता शब्देन वसुंधरा प्रचक्रमे ॥ २१ ॥ पक्षिणश्च
आकाशे महाघोरं शब्दं व्याहरन्तः विवम्रमुः ! सप्रभः प्रभया युक्तः
उदितः सूर्यः निर्गमः समपद्यत ॥ २२ ॥ सुमहद्भयं शंसन्तः तुमुला
वाता वचुः । घोरनिर्हादाः घोरशब्दाः घोराः शिवाः तत्र धवाशिरे
॥ २३ ॥ हे महाराज ! महद् वैशसं आगतं वेदयन्तः । हे राजन् ! प्रज्व-
लिताः दिशः पांसुवर्षं च पपात ॥ २४ ॥ रुधिरेण समुन्मिश्रं तथैव
च अस्थिवर्षं । रुदतां घाहनानां च नेत्रेभ्यः जलं प्रापतत् ॥ २५ ॥

समासाः ।

- १ व्यूहमर्घ्यं = व्यूहस्य मर्घ्यं ।
- २ परानीरुधिनाशनः = परस्य अनीकं । तस्य विनाशनः ।
- ३ विजयैपिन् = विजयं इच्छति ।
- ४ भेरीमृदंगपणवान् = भेरी च मृदंगश्च पणवश्च ।
- ५ उत्कृष्टसिंहनादः = उत्कृष्टश्चासौ सिंहनादश्च ।
- ६ सप्रभः = प्रभया सहितः ।
- ७ निर्गमः = निर्गता प्रभा यस्मात् ।
- ८ घोरनिर्हादः = घोरः निर्हादः यस्य ।
- ९ पांसुवर्षं = पांसूनां वर्षं ।

असौ परताम्रो अरण उत यम्रः सुमंगलः ।
 ये चैतं रुद्रा अभितो दिक्षु धिताः सहस्रशोऽर्चयन्त हेड ईमहे ॥
 घा० यजु० १६ । ६

(यः असौ) जो हा (ताम्रः अरणः उत यम्रः सुमंगलः) लाल, अरणवर्णाचा तसेंच मुरकट रंगाचा कल्याण करणारा रुद्र आहे, (ये) जे (सहस्रशः रुद्राः अभितः दिक्षु एतं धिताः) दुसरे हजारों रुद्र चारी वाज्रच्या दिशांमध्ये याच्या आश्रयाने राहतात. (एषां हेडः अथ ईमहे) यांचा क्रोध आम्ही भक्तिच्या सहाय्याने दूर करतो.

सर्वोतां आधार देणारा असा एक मुख्य रुद्र आहे व त्याच्या आधाराने आणखी अनेक हजारों रुद्र राहतात. मुख्याचे नांव रुद्र असून त्याच्या आधाराने राहणाऱ्यांचेही नांव रुद्रच आहे. हे वर्णन समजण्याकरतां परमात्म्याच्या आधाराने राहणारे अनेक जीवात्मे, एका सेनापतिच्या आश्रयाने राहणारे हजारों सैनिक, एका राजाच्या आश्रयाने राहणारे हजारों राजपुत्र, आदि एकाच्या आधाराने राहणाऱ्या अनेकांचा संबंध, येथे पाहण्यासारखा आहे. रुद्रचणारा रुद्र असतो, राजा दुष्टानां दंड देऊन रुद्रचतो ह्मणून तो रुद्र आहे व याच कारणाकरतां राजपुरुषांनाही रुद्रच ह्मणतात. यांच्या क्रोधापासून आपला वचाव करण्याचा प्रत्येकाने प्रयत्न करावा. याच अध्यायांत—

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये ॥ १६ । १७

नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमः ।

नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ १६ । १८

नमो भंगिष्णं वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः ।

नम उच्चैर्घां पायाकन्दयते पत्तीनां पतये नमः ।

यजु० १६ । १९.

(हिरण्य-वाहवे सेनान्ये) याहूँवर सोन्याचें आभूषण धारण-
करणान्या सेनापतिनां नमस्कार असो । (आततायिने) धनुष्य
ताणून ओढणाऱ्यांनां तसेंच (क्षेत्राणां पतये) देशांच्या स्वामोला
नमस्कार असो । (मंत्रिणे) मंत्री व (वाणिजाय) व्यापाऱ्यांनां
तसेंच (कक्षाणां पतये) सैन्यविभागांच्या अधिपतीनां आणि
(उच्चैः घोषाय आक्रन्दयते) खड्या आघाजानें घोषणा करणा-
ऱ्यांनां त्याचप्रमाणें (पत्नीनां पतये) पायदळ्यांच्या मुख्य अधि-
कारीरूपी रुद्रांनां नमस्कार असो ।

या सर्व राजपदपानां येथें रुद्राचेंच स्वरूप ह्मणून घणिलें आहे.
हे सर्व दुष्टांनां रडवितात ह्मणून यांनां रुद्र ह्मटले आहे, या मंत्रांत
“ वाणिज ” हाही एक शब्द आहे. पूर्वापारसंबंधावरून याची
गणना व्यापारविभागावर राजाधिकारी ह्मणून केलेली असते हें
समजून येईल. हे सर्व रुद्रच होत. प्रथम सांगितलेल्या अर्थाची
संगति या मंत्रांत कसकशी लावतां येते, तें घाचकांनीं पहावें व
त्यावरून रुद्र शब्दाचा अर्थ समजून घ्यावा. चोर, डाकू हे सुद्धां
जन्तलेला रडकुंडीस आणतात. ह्मणून त्यांनांही “ रुद्र ” व
ह्मटलेले आहे. यांचें वर्णन पहा—

स्तेनानां पतये नमः । य० १६-२०

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥

नमो निपंगिण इपुधिमतते तस्कराणां पतये नमः ॥

नमः सुकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः ।

नमोऽसिमद्भ्यो नस्तंचरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ।

य० १६-२१

(स्तेनानां पतये) चोरांच्या अधिपतिला (नमः) शुभ्र किंवा
दंड दिला जावा. (वञ्चते, परिवञ्चते स्तायूनां पतये) टक्कडि-
णान्या, नाना प्रकारांनीं ठकविणाऱ्या, लुटारांच्या नायकाला दंड

दिला जावा. (निरंगिणे इप्रधिपते तस्कराणां पतये नमः) रड्ग धारण करणाऱ्या वाणधारी चोरांच्या स्वामीला वंड दिला जावा. (सूकायिभ्यः जिघांसद्भ्यः मुष्णतां पतये नमः) शस्त्रधारी घातपात करणाऱ्या डाकूंच्या मुख्याला वंड द्यावा. (अस्मिद्भ्यः नक्तं चरद्भ्यः विकृन्तानां पतये नमः ।) तळवार धारण करून रात्रींच्या वेळीं भटकणाऱ्या व कापाकार्या करणाऱ्यांच्या मुख्यांना वंड द्यावा.

या मंत्रांत स्तेन आदि जे शब्द आहेत ते सर्व रुद्रांचेच स्वरूप किंवा रुद्रदेवतेची विभूति दाखविणारे आहेत. हे रुद्र जनतेला रडकुंडीस आणतात ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहे. चोर, डाकू, खुनी, लुटारू हे सर्व जनतेला नाना परि सतावून सोडतात. हे रडकुंडीस आणतात ह्मणून यांना रुद्र ह्मणतात. राजे व राजपुरुष दुष्टांना रडकुंडीस आणतात ह्मणून ते रुद्र होत व चोर आदि दुष्ट लोक जनतेला रडकुंडीस आणतात ह्मणून तेही रुद्रच होत, ही राजे, राजपुरुष व चोर यां विपर्याची गोष्ट वाचकांनीं येथे लक्षांत ठेवावी. दोघांमध्ये ही रडकुंडीस आणण्याचा धर्म समानच आहे, परंतु " नमः " शब्दाच्या अर्थात भेद आहे. " नमः " शब्दाचे अर्थ " नमन, वज्र शस्त्र, वृण्ड, मेघांतील विद्युत् " इत्यादि आहेत. वज्र, शस्त्र व वंड हे शत्रूला व दुष्टांना नमवितात ह्मणून यांना " नमः " असं ह्मणतात. या दिकाणां सुखां " नमः " चा यौगिक अर्थ वाचकांनां दिसून येईल. नमः शब्दाचा हा अर्थ निघण्टु नांवाच्या वैदिक कोशांत दिला आहे. यज्ञामध्येच दुष्टांनां नम्र वनविण्याचें सामर्थ्य आहे. ह्मणून यज्ञालाही " नमः " असं ह्मणतात.

या अर्थाची मदन घेऊनच वरील मंत्रांत नमः चा अर्थ शस्त्र किंवा वंड असा केला आहे.

परमात्मा दुष्टांना रडवितो ह्मणून परमात्म्याचें नांव रुद्र आहे. असें असतां रुद्रांच्या रूपांत "चोरांचा प्रवेश कसा झाला?" अशा तऱ्हेची शंका येथें वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होणें साहजिक आहे. या शंकेचें समाधान एक मोठा लेख लिहूनच होऊं शकेल. तथापि आह्मी येथें अतिसंक्षेपातेंच या शंकेचें समाधान करणार आहों. वाचकांनीं याचा विचार करावा.

अंतःकरणाच्या गुहेंत परमात्मा लपलेला असतो; चोरही डोंगरपर्वतांच्या गुहांतून लपलेला असतो. कितीही शोधण्याचा प्रयत्न केला तरीही परमात्मा प्रत्यक्ष होत नाहीं; त्याचप्रमाणें प्रवीण चोरसुद्धां प्रत्यक्ष सहसा होत नाहीं. चोर ज्याप्रमाणें न समजतां घन लांबवितो, त्याप्रमाणें परमेश्वरही ज्या दुष्ट मनुष्याचें घन लांबवावयाचें असेल, तें त्यास न समजतांच लांबवितो. याप्रमाणें कर्वाच्या दृष्टीनें समानता पहावयाची झाली, तर परमेश्वर व चोर यांच्यामध्ये समानता कशांत आहे व विषमता कोठें आहे याचें ज्ञान वाचकांनां होईल. हा विषय अतिशय गूढ असून यावेळीं तो पूर्णपणें समजणें कठीण आहे; ह्मणून येथें इतकेंच पुरे आहे. पुढें वाचकांची जसजशी अधिक गति वेदामध्ये होईल, तसतशी आपोआपन्न खात्री होईल.

पाठ ८

(महाभारत भीष्मपर्व अ० १००)

सञ्जय उवाच ।

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।

अभिदुद्राय तेजस्वी दुर्षोध्यनवलं महत् ॥ १ ॥

विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ।

न शकुः समरे क्रुद्धं सौमद्रमरिसूदनम् ॥ २ ॥

शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
 नित्यारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३ ॥
 नेन मुक्ता रणे राजशराः क्षणनिवहणाः ।
 क्षत्रियाननयश्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ४ ॥
 यमदण्डोपमान्घोराञ्चलिताशीपिणोपमान् ।
 सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५ ॥
 स रथान् रथिनस्तूर्ण हयाञ्चैव सप्तादिनः ।
 गजारोहोश्च समजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥
 तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्ये महीभृतः ।
 पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७ ॥
 तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ।
 तुरराशीनिग्राफाशे मारुतः सर्वतो दिशम् ॥ ८ ॥
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
 चातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ९ ॥
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ।
 अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥
 न चैनं तावका राजन्विपेहुररिघातिनम् ।
 प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतद्गाः कालच्योदिताः ॥ ११ ॥
 प्रहरन्सर्वशत्रून्धः पाण्डवानां महारथः ।
 अद्दृश्यत मोहेष्यासः सचञ्च इव घासधः ॥ १२ ॥
 हंसपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः ।
 तोयदेषु यथा राजन्राजमाना शतहृद्वा ॥ १३ ॥
 शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति रम संयुगे ।
 घनात्कुलद्रुमाद्राजभ्रमराणामिव घजाः ॥ १४ ॥
 तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
 ग्धेन फान्यनाद्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५ ॥

मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सवृहद्बलम् ।
 सैन्धवं च महेष्वासो व्यचरहृद्यु सुष्ठु च ॥ १६ ॥
 मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम भारत ।
 सूर्यमण्डलसंकाशं दहतस्तव घाहिनीम् ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं तरस्विनम् ।
 द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥
 तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
 ध्यन्नमत्तत्र तत्रैव योपिन्मदघशादिव ॥ १९ ॥
 द्राघयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
 नन्दयामास सुहृदो मयं जित्त्वेव वासवः ॥ २० ॥
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
 चक्रुरार्तस्वनं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा तु निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत ।
 मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ।
 दुर्योधनस्तदा राजघ्नार्प्यशुङ्गिमभापत ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच=तेजस्वी रथोदारो रथश्रेष्ठः अभिमन्युः पिशं-
 गैस्तुरगोत्तमैः महत् दुर्योधनबलं अभिदुद्राव ॥१॥ अम्बुदा धारि-
 धारा इव शरवर्षाणि चिकिरन् । अरिसूदनं शत्रुनाशकं सौभद्रं सु-
 भद्रापुत्रं अभिमन्युं समरे क्रुद्धं न शोकुः ॥२॥ हे क्रुद्धन्दन ! त्वदीयाः
 स्वल्पक्षीयाः अक्षयं सेनासागरं गाहमानं शस्त्रौघिणं अभिमन्युं आर्जा
 युद्धे निवारयितुं अपि न शोकुः ॥ ३ ॥ हे राजन् ! तेन अभिमन्युना
 रणे मुक्ताः शत्रुनिवर्हणाः शत्रुनाशकाः शराः याणाः शूरान् क्षत्रि-
 यान् प्रेतराजनिवेशनं यमसदनं अनयन् ॥ ४ ॥ समरे क्रुद्धः सौभद्रः
 ज्वलिताशीविषोपमान् घमदण्डोपमान् घोरान् सायकान् घाणान्
 प्रेषयामास ॥ ५ ॥ न फाल्गुनिः फाल्गुनस्य अर्जुनस्य पुत्रः

तूर्णं सार्वरं सरथान् रथिनः, सस्तादिनां ह्यान् सगजान् गजारो-
 हान् च क्षारयामास ॥ ६ ॥ तस्य तन्नाहस्करं संपद्ये युद्धे कुर्वतः
 इष्टा महीभृतो राजानः कालानि अभिमन्युं पुत्र्यां चकिरे तं प्रश-
 शंसुध्व ॥ ७ ॥ हे भारत ! सौभद्रः तानि अनौकानि सधंतो दिशं
 द्रावयामास, मारुतः तुलराशोन् आकाशे इव ॥ ८ ॥ हे भारत !
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि, पंके कर्दमे मग्ना द्विपा गजा
 इव, अतारं नाभ्यगच्छत न लब्धवन्तः ॥ ९ ॥ हे नरोत्तम ! ताव-
 कानि सर्वसैन्यानि विद्राव्य, हे राजन् ! विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
 अभिमन्युः स्थितः ॥ १० ॥ हे राजन् ! एनं अरिघातिनं अभिमन्युं
 तावका घोराः न विपेहुः । कालचोदिताः कालप्रेरिताः पतंगा
 यद्वत् प्रदीर्घं पावकम् ॥ ११ ॥ पांडवानां महारथाः महेष्वासः अभि-
 मन्युः सर्वशत्रुभ्यः प्रहरन् सवज्जी वासव इन्द्र इव अदृश्यत ॥ १२ ॥
 हे राजन् ! अस्य हेमपृष्ठं धनुः दिशः विचरत् ददृशे । यथा तोयदेषु
 मेघेषु शतद्रुदा विद्युत् राजमाना ॥ १३ ॥ हे राजन् ! निशिताः
 पीताः शराः संयुगे युद्धे निश्चरन्ति स्म । कुलद्रुमात् घनात् भ्रम-
 राणां यजा इव ॥ १४ ॥ तथैव तस्य महात्मनः सौभद्रस्य चरतः
 काश्चनीयेन रथेन अन्तरं जना न ददृशुः ॥ १५ ॥ कृपं, द्रौणिं
 अभ्यथामानं, सग्रहद्वलं वृहद्वलेन सहितं सैन्यं सिंधुराजानं
 मोहयित्वा महेष्वासो महावर्जुर्धारी लघु सुष्ठु च व्यचरत् ॥ १६ ॥
 हे भारत ! अस्य तव वाहिनीं ददतः धनुः मंडलीकृतं सूर्यमंडल-
 संकाशं एव पश्याम ॥ १७ ॥ शूराः क्षत्रियाः तं तरस्विनं प्रतपन्तं
 सुधुवा, तस्य कर्मभिः इमं लोकं मूलोकं द्विपालान्तं मेनिरे ॥ १८ ॥
 हे महाराज ! सा भारती महाचमूः तेन अर्दिता ॥ मदघशा योपि-
 दिय तत्र तत्रैव व्यघ्नमत् ॥ १९ ॥ महासैन्यं द्रावयित्वा, महारथान्
 कंषयित्वा, सुहृदः नंदयामास, वासव इन्द्रो मयं जित्वा इव ॥ २० ॥
 तेन संयुगे विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि पर्जन्यनिनदोषं घोरं

आर्तग्वनं चक्रुः ॥ २१ ॥ हे भारत ! मारुतोद्धतवेगस्य सागरस्य
 पर्वणि इष, तव सैन्यस्य तं घोरं निनदं ध्रुत्वा हे राजन् ! तदा
 दुर्योधनः आप्यंशुङ्गि अलंघुपं राक्षसमभाषत ॥ २२ ॥

समासाः ।

- १ तुरगोत्तमः = तुरगेषु उत्तमः ।
- २ दुर्योधनबलं = दुर्योधनस्य बलम् ।
- ३ शरवर्षं = शराणां वर्षम् ।
- ४ सेनासागरः = सेना एव सागरः ।
- ५ प्रेतराजनिवेशनम् = प्रेतानां राजा । तस्य निवेशनम् ।
- ६ यमदण्डोपमः = यमस्य दण्डः । तस्य उपमा यस्य ।
- ७ विधूमः = विगतः धूमः यस्मात् ।
- ८ फुल्लद्रुमं = फुल्लाः द्रुमा यस्मिन् ।
- ९ मारुतोद्धतवेगः = मारुतेन उद्धतः वेगः यस्य ।

शब्द.

तुरगः = घोडा	प्रेतराजः = यम
अम्बुदः = मेघ	तूलः = कापूस
तोयदः = ,,	पंकः = चिखल
जलदः = ,,	द्विपः = हत्ती
गाहमानः = प्रवेश करणारा	कांचनं = सुवर्ण, सोनं
बाहिनी = सेना	योपित् = स्त्री

पाठ ९

औपधि

वैदिक शब्दांची एक विशिष्ट पद्धति या पाठांत सांगण्याची आहे. कित्येक शब्दांचें प्रथमाक्षरच लुप्त होत असतें. औपधि किंवा ओपधि हा शब्द मुळांत "दोपधि" असा आहे. यातील पहिल्या 'द'काराचा लोप होऊन दोपधिचा ओपधि असा शब्द बनतो. याचा अर्थ

दोप+धि=दोप धुवून काढणारी

असा होतो. शरिरांत जितके दोष, रोगघाजें किंवा आयुष्य क्षीण करणारीं कारणें असतात, त्या सर्वांनां वनस्पति धुवून स्वच्छ करते; ह्मणून वनस्पतीला वस्तुतः "दोप+धि" हाटलें पाहिजे. परंतु तिला ह्मणतात मात्र ओपधि. आतां याविषयींचे काहीं मंत्र पहाः—

या ओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु वध्रणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

यजु० १२-७५

(याः ओपधीः) ज्या औपधी (देवेभ्यः) देवांच्या (त्रियुगं पुरा पूर्वा जाताः) पूर्वी तीन युगें उत्पन्न झाल्या होत्या, त्या (वध्रणां) भरणपोषण करणाऱ्या औपधींचीं (शतं सप्त च धामानि) शंभर घ सप्त स्थानें आहेत असें मी (मनै नु) मानतों.

शतं यो अम्य धामानि सदस्रमुत यो रहः ।

अथा शतप्रत्यो यथमिगं मे अगदं हृत ॥ ७६ ॥

हे (अम्य) रक्षक औपधि ! (यः शतं धामानि) तुमचीं शंभर स्थानें आहेत. (उत यः रहः सदस्रं) घ तुमचे अंकुर हजारों आहेत.

(अथा) त्याचप्रमाणे (यूयं शतकृत्यः) तुह्नी शंभर कामे करणारी
चनून (इमं मे अगदं कृत) या माझ्या रोग्याला निरोगी करा.

औषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्व इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

(पुष्पवतीः) फुल्ले असणाऱ्या (प्रसूवरीः) सख देणाऱ्या
औषधि (वीरुधः) वनस्पति (पारयिष्णवः) रोगांच्या पलीकडे
घोचघिणान्या आहेत, या (अश्व इव सजित्वरीः) घोड्यांप्रमाणे
वेगवान् अर्थात् आपले कार्य करण्यास पूर्णपणे समर्थ आहेत.
यांपासून (प्रतिमोदध्वम्) आनंदित व्हा !

औषधीरिति मातरस्तद्धो देवीरुपद्रुवे ।

सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुषः ॥ ७८ ॥

औषधि (मातरः) माता आहेत. हे (देवीः) दिव्य औष-
धीनी ! तसेच हे पुरुषा ! (तत् तवः उपद्रुवे) मी तुहाला तसे
सांगतो की (अश्वं, गां, वासः, आत्मानं) घोडा, गाय, वस्त्र व
माझा आत्मा यांना (सनेयं) निरोगी होऊन मी प्राप्त करतो.

(अहं यत् इमाः औषधीः) मी जर वा औषधि (बाजयन् हस्तं
 ज्ञादधे) बल वाढ्यून हातांत पकडल्या, तर (यथा पुरा जीवगुमः)
 पूर्वीपासूनच रोगातून पकडलेला प्राणी ज्याप्रमाणे नास पावतो
 त्याचप्रमाणे (यक्ष्मस्य आत्मा नश्यति) माझ्या रोगातून बीजही
 नष्ट होतं.

वस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परत्परः ।

ततो यक्ष्मं वि वाधस्व उग्रो मध्यमशीरिषि ॥ ८६ ॥

हे औषधीनो ! (उग्रः) क्षत्रिय (मध्यमशाः इव) मधलो मधलो
 मर्मस्थाने ज्याप्रमाणे कापून काढतो, त्याप्रमाणे (यस्य अंगं अंगं
 पदः पदः) ज्याच्या अंगांच्या प्रत्येक भागांत जोडीजोडीने तशी
 (प्रसर्पथ) प्रवेश करतां (ततः यक्ष्मं वि वाधस्व) त्या रया
 ठिकाणीं तशी रोगांना प्रतिबंध करा !

याः फलिनीया अफला याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्यंहसः ॥ ८७ ॥

(याः फलिनीः) ज्या फले येणाऱ्या, (या अफलाः) ज्या फले
 न येणाऱ्या व (याः च पुष्पिणीः) ज्या फुले येणाऱ्या औषधि
 आहेत, (ताः बृहस्पतिप्रसूताः) त्यांची धात्या मनुष्याकडून
 योजना झाल्यावर (ना अंहसः मुञ्चतु) आमचा पापरूपी रोगां-
 पासून त्या यज्ञाव करोत.

या औषधीः सोमराज्ञोवेहीः शतविचक्षणाः ।

तासामसि त्वमुत्तमाऽरं कामाय शं हृदे ॥ ९२ ॥

(सोम-राज्ञीः) ज्या औषधींचा राजा सोम आहे व (वेहीः
 शतविचक्षणाः) पुष्कळ शेंकडों प्रकारच्या शुभ गुणांनी युक्त
 आहेत (तासां त्वं उत्तमा अति) त्यांमध्ये तू उत्तम आहेस
 (कामाय अरं) व इच्छित कार्याला पर्यांत व (हृदे शं) हृदयाला
 आनंदादायक आहेस.

या औपधीः सोमराशीर्विष्टिता पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संधत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

ज्या सोमराजाच्या राज्यामध्ये राहणाऱ्या औपधि पृथ्वीवर
(अनु-वि-स्थिताः) येऊन राहिल्या आहेत, त्यांची (बृहस्पति-
प्रसूताः) विद्वानाकडून योजना झाल्यावर त्या (अस्यै वीर्यं
संधत्त) याच्याकरतां वीर्य धारण करोत.

औपधयः समचदन्त सोमेन सह राजा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पार्यामसि ॥ ९६ ॥

ब्राह्मण ज्यास आह्लांला देतो (तं) त्याला, हे राजन् ! (पा-
र्यामसि) आह्मी पार घेऊन जातो, असें सोमराजावरुं
औपधि बोलतात.

नाशयित्री बलासस्याशंस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्मणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

(बलासस्य) कफ, (अशंसः) मूळव्याधि, (उपचितां) सूज
आदींचा (नाशयित्री असि) तूं नाश करणारी आहेस. (अथो)
व (यक्ष्मणां शतस्य) रोगांच्या शेंकडों भेदांचा तसेंच (पाकारोः)
पन्च होऊन उत्पन्न होणाऱ्या रोगांचा (नाशनी असि) नाशकर्त्री
तूं आहेस.

याप्रमाणें घाचकांनीं औपधि-प्रकरणाचा अभ्यास करावा.

न किञ्चिद्वचमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २६ ॥
 निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्यसति कर्मणः ।
 अवध्यकालो वदयात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २७ ॥
 आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥
 हितं न चाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २८ ॥
 न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तुष्यते ।
 गांगो हृद् इवाऽक्षीभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३० ॥
 श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डितारथां लभेत सः ॥ ३१ ॥
 अधृतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थीश्चाकर्मणा प्रेप्तुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३२ ॥
 स्वमर्थे यः परित्यज्य परार्थमन्तिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३३ ॥
 अकामान्कामयति यः कामयानान्परित्यजेत् ।
 बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३४ ॥
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारमते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३५ ॥
 संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३६ ॥
 ध्यात्वा पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
 सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३७ ॥
 अनाहृतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।

पृथिवी) ती आमची मातृभूमि आमच्या (भूतस्य भव्यस्य पत्नी) भूत-भविष्य-घर्तमानाची पालनकर्त्री आहे; ती (नः ऊर्ध्वं लोकं कृणोतु) आह्लांकरतां विस्तृत स्थान करो ! अर्थात् आह्लांला विस्तृत स्थान देवो !

[२]

असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्धतः प्रवतः समं षट् ।

नानाधीर्या औषधीर्या विभर्ति पृथिवी नः प्रथनाराध्यतां नः ॥ १॥

(यस्याः मानवानां मध्यतः) ज्या मातृभूमौतील-मनुष्यांच्या मध्ये (उद्धतः प्रवतः, समं षट् असंबाधं) उच्चता, नीचता य समता यांविषयी अत्यन्त निर्वैरता आहे य (या नानाधीर्या औषधीः विभर्ति) जी नाना प्रकारच्या धीर्यांनी युक्त असलेल्या औषधींचे धारणपोषण करते, ती (नः पृथिवी) आमची मातृ-भूमि (नः प्रथनाराध्यतां) आमच्या क्षीर्तीचे साधन करो. अर्थात् या मातृभूमिच्यामुळे आमची प्रसिद्धि होवो !

[३]

यस्याधतमः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामघ्नं वृष्टयः संबभूवुः ।

या विभर्ति वृष्ट्या प्राणदेजत्त्वा नो भूमिर्गोष्यप्यत्रे वृधातु ॥ ४ ॥

(यस्याः पृथिव्याः धतमः प्रदिशः) ज्या मातृभूमिच्या चारी दिशांतून (वृष्टयः) विविध शेती (यस्यां अघ्नं संबभूवुः) जिन्यामध्ये अन्न उत्पन्न करतात य त्यापासून (या) जी भूमि (वजन् प्राणत् वृष्ट्या विभर्ति) हिंडणाऱ्या व फिरणाऱ्या प्राणिमाथ्यांना अनेक प्रकारांनी पृष्ट करते, (नानो भूमिः) ती आमची मातृभूमि आह्लांला (नः) भवि अत्रे वृधातु) गाईमध्ये । जलामध्येही धारण करो.

[४]

यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
 गवामश्वानां वयसश्च विष्टा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥
 (यस्यां पूर्वं पूर्वजना विचक्रिरे) जिज्ञ्यामध्ये आमज्या प्राचीन
 पूर्वजानां विविध पराक्रम केलै होते, (यस्यां देवाः असुरान्
 अभ्यवर्तयन्) ज्या मातृभूमिमध्ये देवानां अस्त्रांचा पराभव केला
 होता, तसेच जी (गवां अश्वानां वयसः च विष्टाः) गाई, घोडे
 इ. वगळे आदि पक्षी यांना विशेष स्थान देते, ती (नः पृथिवी)
 आमची मातृभूमि आह्लांला (भगं वर्चः दधातु) ऐश्वर्य व तेजः
 देवी !

अंक २०

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा सोपा उपाय)

भाग २० वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

स्थाप्याय-मंडळ, औंध, (जि० सातारा)

द्वितीय आवृत्ति

शके १८५२, सन १९३०

मुंबय / भांगे

शिक्षेचा दंडक आपल्या कपाळी न येतां, अधर्माचरण करणाऱ्यांनाच तो भोगायचास लागवाय व ईश्वरी वृषेची संततधार आपणांवर वर्षत रहावी.

२

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्न्वे ।

नमस्ते भगवन्स्तु यतः स्वः समीहसे ॥ यजु० ३६ । २१

हे ईश्वरा ! (विद्युते ते नमः अस्तु) विद्येच तेजस्वरूपी अशा तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्न्वे ते नमः) मोठा शब्द करणाऱ्या तुला माझा नमस्कार असो. हे (भगवन्) ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा ! (यतः) ज्या स्थानापासून तूं (स्वः) आपल्या निजानंदांत निगमन राहून (सं ईहसे) विविध चेष्टा अथवा प्रेरणा करतोस त्या स्थानी (ते नमः अस्तु) तुला नमस्कार असो.

ईश्वर अत्यंत तेजस्वी, परम ऐश्वर्याने युक्त, शब्दांचा प्रवर्तक तसाच — अश्वड आनंदमय आहे. म्हणून त्याला नमस्कार करणे योग्य आहे. त्याची पूजा करणे, तसेच त्याची भक्ति करणेही आवश्यक आहे.

(३)

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ यजु० ३६ । २२

हे ईश्वरा ! (यतः यतः) ज्या ज्या स्थानापासून तूं (सं ईहसे) प्रेरणा करतोस (ततः) त्या त्या स्थानापासून (नः अभयं कुरु) तूं आम्हां सर्वांना अभयदान दे. (नः प्रजाभ्य.) आमच्या संततीला (शं अभयं) कल्याणकारक असं अभय (कुरु) दे आणि (नः पशुभ्यः) आमच्या सर्व पशूंनाही तूझं (अभयं कुरु) अभयदान असू दे

ईश्वर आम्हां सर्वांना अभय देणो, आमची संतति आणि आमचे पशू — यांना तो भयरहित करो, अर्थात् आम्हा सर्वांचे तो पूर्ण कल्याण करो. तो सर्व प्रकारे सर्वांचे कल्याण करित ही असतो. परंतु येथे जी प्रार्थना आहे

तथा प्रकारची प्रार्थना मनुष्याने करावी, व त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या निर्भयवृत्तीत सदा रममाण व्हावे.

४

नमः सायं नमः प्रातर्नमो रात्र्या नमो दिवा ।

भवाय च शर्वाय चोभाभ्यामकरं नमः ॥

अथर्ववेद ११२।१६

(भवाय) सर्वांना उत्पन्न करणारा आणि (शर्वाय) सर्वांचे दुःख नाहीसे करणारा जो ईश्वर त्याच्या सायंकाळी, प्रातःकाळी, रात्रीच्या वेळी व दिवसा (नमः अकरम्) मी नमस्कार करतो.

दिवसांतून सकाळी, दुपारी, सायंकाळी व रात्री निव्वण्याच्या वेळी ईश्वराची स्तुति, प्रार्थना आणि उपासना भक्तीने आणि प्रेमाने करावी.

५

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

प्रतान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वारिनु स्वराज्यम् ॥

अथर्ववेद १।८१।२

(स्वराज्यं अनुभवाः) स्वराज्य प्राप्तिला अनुसूल असा उपयोग करणारे (ताः प्रचेतसः) ते ज्ञानी लोक (अन्य सहः) या ईश्वरी शक्तीची (नमसा सपर्यन्ति) नमस्काराने पूजा करतात. तसेच (अन्य पुरुणि प्रता) या विविध नियमांचे (सश्विरे) पाळन करतात; कारण त्यांनामून (पूर्व-चित्तये) अपूर्व लाभार्ची प्राप्ति होते.

स्वतःचा उत्कर्ष श्रद्धिगमना सर्व लोकांनी परमेश्वरी शक्तीचे, परमेश्वराच्या महान् शक्त्यांचे आणि त्याच्या अमर यत्नांचे चिंतन करावे आणि भक्तीने त्याची पूजा करावी. असे करण्याने त्यांना अपूर्व लाभ होतील.

(६)

(६)

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽपि मृषा चरामसि ।

प्रचेता न अङ्गिरसो दुरितात्पात्यंहसः ॥

अथर्ववेद ६।४०।२

हे (इन्द्र) प्रभो ! हे (ब्रह्मणस्पते) ज्ञानाच्या स्वामी ! (यत्) जर (अपि मृषा चरामसि) आम्हाकडून असत्य वाचरण घडले असेल तर (दुरिताद् अहसः) त्या सर्व पापापासून (आङ्गिरस प्रचेता) विदोष शानी व विद्वान् (न पातु) आमचें रक्षण करो

या जगाचा प्रभु एकच आहे व तो सर्वज्ञ आहे; तो सर्वांहून श्रेष्ठ आहे कोणीही मनुष्य परमेश्वराला न समजू, देता कोणतेही पाप करू शकत नाही. म्हणून ईश्वराची भक्ति करावा व अद्यायुक्त होऊन त्याची प्रार्थना करावी की, “ हे परमेश्वरा, आमच्या हातून वाईट कृत्य कधी ही न घडेल व पापापासून आमचा वचाव होईल अशा प्रकारची प्रेरणा तू आम्हा सर्तांना करावीस ”

सूचना.

याप्रमाणें मंत्रांतील शब्दाचा अर्थ पहावा आणि शब्दार्थाचें मनन करून मंत्रांतील भावार्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा अगदी लहान मंत्रातून ही गभीर भावार्थ निघू शकतो, कारण भावार्थांत प्रत्येक शब्दाच्या अर्थाच्या स्पष्टीकरणाबरोबरच त्यांतील तात्पर्यही घ्यावयाचें असतें या पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्यांना फारच फायदा होतो

पाठ २ रा. वैदिक स्वर.

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।

ऋस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा जचि ॥ शिक्षा.११.

उदात्त, अनुदात्त व स्वरित असे तीन प्रकारचे स्वर आहेत व उच्चारण्यास लागणाऱ्या लघु अथवा दीर्घ कालप्रमाणे ऋस्व, दीर्घ व प्लुत असे ही स्वरांचे तीन भेद होतात.

यांपैकी उदात्त, अनुदात्त, व स्वरित हे स्वरांच्या खाली वर आघाताने व्यक्त होतात व ऋस्व, दीर्घ आणि प्लुत यांना स्वरोच्चारास लागणारा अल्प व दीर्घ काल कारणीभूत होतो.

ऋस्व स्वर— अ, इ, उ, ऋ, ए.

दीर्घ स्वर— आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, औ, औ.

ऋस्व स्वराचा काल एक मात्रा, दीर्घ स्वराचा काल दोन मात्रा आणि प्लुत स्वराचा काल तीन मात्रा आहे. ऋस्व स्वर दुप्पट लांब उच्चारला असता तो दीर्घ स्वर बनतो. व दीर्घ स्वर अधिक दीर्घ उच्चारण्याने प्लुत स्वर बनतो. उदाहरणार्थः—

ऋस्व - हे राम ।

दीर्घ - हे रामा २५-५- ।

प्लुत - हे रामा ३५-५-५- ।

अकार दुप्पट लांब केला की दीर्घ बनतो व तिप्पट लांब केला की प्लुत बनतो. हाच नियम इतर स्वरांना हि लागू आहे.

ऋस्व स्वरांना गुरुत्व प्राप्त करून देणारी अन्य कारणे आहेत ती पुढील प्रमाणेः—

१ षड्स्व स्वर अनुस्वारयुक्त असत्यास तो गुरु समजला जातो. जसे- ' रामं, ' वांतील अन्य अकार हा गुरु आहे.

२ विसर्गयुक्त षड्स्व स्वर असेल तर तो ही गुरु समजला जातो. जसे, ' राम.' वांत विसर्गाच्या पूर्वी असलेला अकार गुरु आहे.

३ संयुक्त अक्षराच्या पूर्वीचा षड्स्व स्वर दीर्घ अथवा गुरु मानतात. जसे " दृष्ट " शब्दातील " द्र " हे जोडाक्षर पुढे आल्याने मागील षड्स्व इकार गुरु मानतात

४ था नियमास अपवाद = प्र आणि षड् या संयुक्त अक्षरापूर्वी येणारा षड्स्व स्वर विकल्पाने गुरु समजला जातो. अर्थात् जरूरीप्रमाणे तो षड्स्व अथवा दीर्घ समजता येतो.

५ पद्यरचनेत चरणाच्या शेवटचा स्वर षड्स्व असला तरी तो दीर्घ स्वराप्रमाणे समजतात.

याप्रमाणे परिस्थितिप्रमाणे षड्स्व स्वर गुरु समजला जातो. षड्स्व स्वराची एक मात्रा, दीर्घ स्वराच्या दोन आणि प्लुत स्वराच्या तीन मात्रा असतात. छंदोबद्ध रचना करावयाच्या वेळी या मात्रा मोजाव्या लागतात.

दुसऱ्यांना हाक मारण्याच्या वेळी बहुधा प्लुत स्वर उच्चारला जातो, जसे, " हे रामा इ. इ. इ ! " षड्स्व आणि दीर्घ स्वराचा उच्चार आपण शब्द उच्चारतांना सर्वत्र करता, षड्स्व, दीर्घ अथवा प्लुत स्वरोच्चारण हे स्वर उच्चारतांना आपण जो थोडा अथवा दीर्घ काळ घेतो, त्यावर अवलंबून असते हे यावरून लक्षात येईलच.

यापूर्वी असे सांगितले आहे की, स्वराच्या उच्च, नीच किंवा संयुक्त आघातामुळे स्वराचे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन भेद होतात; अर्थात् हे स्वर आघाताचे आहेत. वैदिक भाषा सध्या प्रचलित मसळ्याने ना आघातांच्या स्वरूपाची बरोबर रचना आपणांस करता येत नाही; तथापि बहुतेक सर्व भाषेत न्यूनधिक प्रमाणात हे आघात पहावयास

सापडतात इंग्रजी भाषेत काहीं विशेष स्वरावर (वाच) जोर देतात व काहींवर देत नाहींत मराठी भाषेचे ही तसेच आहे जसे, 'ही गोष्ट अशीच आहे' यात 'शी' अक्षरावर जोर आहे, हे आघात निरनिराळ्या भाषेत निरनिराळ्या तऱ्हेने देतात एवढेच । परंतु आघात दिले जातात यात शका नाहीं

वेदमंत्रात हे आघात अथवा दाब अक्षराच्या खाली आढवी व अक्षरावर उभी रेष मारून दाखविले जातात तशीच अन्य पुष्कळ चिन्हे आहेत. ती खाली दिलेल्या वाजसपेथि संहितामंत्रावरून दिसून येतील

पुवित्रेस्थोवैष्णवणुड्यौसत्रितुर्वःप्रमुवऽउत्पुता
 म्यच्छिणुपुवित्रेणसूर्यस्यरुग्मिभिः ॥ देवी
 रापोऽअग्नेगुवोऽअग्नेपुवोग्रंऽडुममुद्वययुजत्रयु
 ताग्रंयुजपतिःमुधातुंयुजपतिन्देवुयुर्वसु ॥ १२ ॥

यावरून स्वरोच्चार करण्याची किती चिन्हे या मंत्रात आहेत ते दिसून येईल ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या मंत्रांच्या उच्चारणाची चिन्हे भिन्नभिन्न आहेत, परंतु येथे आपणाम त्या सर्वांचा विचार करण्याचे कारण नाहीं, फक्त आपणांस उदात्त, अनुदात्त व स्वरित एवढ्यांचाच विचार कर्तव्य आहे. ही स्वरचिन्हे महत्वाची आहेत व इतर चिन्हे गौण आहेत

या वेदिक स्वरांचा उच्चार भिन्नभिन्न रीतीने होतो, अर्थातच उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित स्वर भिन्नभिन्न रीतीने उच्चारले जातात या स्वरोच्चारणात जर अशुद्धपणा आला तर अर्थाचा अन्वर्थ ही घडून येतो. म्हणून वेदोच्चार करण्यासाठी या स्वरांचे अचूक ज्ञान होणे फारच अवश्य आहे

अग्निमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नघातमम् ॥ ऋ. १।१।१

या मंत्रांत कांहीं अक्षरांच्या खालीं, तर कांहीं अक्षरांच्या टोष्यावर रेपा आहेत व कित्येक अक्षरे रेपारहित आहेत. हीं स्वरचिन्हे अर्शां कां येतात व त्यांचा या अक्षरांशीं काय संबंध असतो तें आतां पहावयाचें आहे.

यासंबंधीं पुढील ४थ्या पाठांत जें सांगितलें आहे त्याचा लक्षपूर्वक अभ्यास केल्यास या विषयासंबंधीं अवश्य तें ज्ञान मिळण्यास अडचण पडणार नाही म्हणून वाचकांनीं या स्वरबोधक पाठाचें अध्ययन मननपूर्वक करून त्यापासून फायदा करून घ्यावा.

पाठ ३ रा.

या पाठांत वाचकांनीं खालीं दिलेल्या मंत्राचें अध्ययन करावें—

१

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराण्यः ।

पाहि रीपत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ।

क्र. १।३६।१५

हे (बृहद्-भानो) विशेष तेजस्वी ! हे (यविष्ठय) बलवान् (अग्ने) प्रकाशाच्या देवा, ईश्वरा ! (नः) आम्हां सर्वांचें (रक्षसः) राक्षसांपासून (पाहि) रक्षण कर. (धूर्तेः अराण्यः) धूर्त स्वार्थी लोकांपासून (पाहि) रक्षण कर. (जिघांसतः) ठार करण्याची इच्छा करणाऱ्या (उत वा) तसेंच (रीपतः) विनाश करणाऱ्या शत्रूंंपासून (पाहि) आम्हां सर्वांचें रक्षण कर.

हे ईश्वरा ! तूं आम्हां सर्वांचा बचाव कर, राक्षस, दुष्ट, धूर्त, स्वार्थी इत्यादि लोकांपासून कर. तूं सर्वांहून प्रबल, सर्वांना तेज देणारा व सर्वांना मरेणा करणारा आहेस, म्हणून आम्हां सर्वांना स्वतःचें रक्षण करण्यास समय बनव आणि आम्हांला तेजस्वी व यशस्वी कर.

विजानीहार्यान्धे च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासद्व्रतान् ।
शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेपु चाकन ॥

क्र० १।५१।८

हे ईश्वरा ! (आर्यान् विजानीहि) आर्यानां अर्थात् सत्यधर्मीयांना जाण आणि (ये च दस्यवः) जे चोर, घातक अथवा हिंसक आहेत, अशांनाही जाण. (बर्हिष्मते) यज्ञ म्हणजे सरकर्म करणाऱ्यासाठी (अ-व्रतान्) नियम न पाळणाऱ्या लोकांना (शासत् रन्धय) शासन करून तुं शिक्षा कर. तुं (शाकी भव) समर्थ आहेस. तसेच तुं (यजमानस्य चोदिता) सत्कर्म करणाऱ्या पुरुषाला प्रेरणा करणारा आहेस. (ते) तुझी (ता विश्वा) ती तीं सर्वे कर्मे मी (सधमादेपु) आनंद प्राप्ति हाच कोणी पुरुषार्थ तो साधण्या साठी सहाय्यक व्हावीं म्हणून (इत् चाकन) खरोखर इच्छितों.

हे ईश्वरा ! आम्हां सर्वांत जे खरे धर्मात्मे, तसेच जे दुराचारी, अधार्मिक व नियमाविरुद्ध आचरण करणारे आहेत त्या सर्वांना तुं पहा, जे सज्जन आहेत त्यांचे रक्षण कर व दुर्जन आहेत त्यांचे दंडन कर. तुंच हें सर्व कर्म करण्यास समर्थ आहेस. तुंच सर्वांना पुरुषार्थ करण्याची प्रेरणा देणारा आहेस आणि तुझी कृतिच आढां सर्वांचा आनंद वाढविण्याच्या कामी सहाय्यकारी होत असते म्हणून आम्ही सर्व ईश्वरी प्रार्थना करतो.

अशा प्रकारचे मंत्र मनुष्यांना धर्माचे नियम घालून देण्याचे कार्य करीत असतात, म्हणून त्यांपासून जो बोध घेजे योग्य आहे, तो खाली दिसा आहे.

(१) प्रथम सज्जन कोण व दुर्जन कोण याचा विचार करावा. (२) त्यांमध्ये पुरुषार्थी कोण व नियमभंग करणारे कोण हें ठरवावे. (३) नंतर सज्जनांचे रक्षण करून दुर्जनांना शिक्षा करावी. (४) आपले सामर्थ्य वाढवावे. (५) साफुल्य करणारे पुरुषार्थी असतील त्यांना सहाय्य करावे. (६) या प्रकारे धर्तरेन करून इदलोकची वसति प्राप्त करून घ्यावी.

या प्रकारचा अर्थ निघणारे या मंत्राचे भाग पुढीलप्रमाणे आहेत.
 ' (१) आर्यान् विजानीहि ये च दस्यवः, (२) वर्हिष्मते शासत्,
 अत्रतान् रन्धय, (३) शाकी भव, (४) यजमानस्य चोदिता,
 (५) ते ता विध्या सधमादेपु चाकन । ”

वाचरानीं याप्रमाणे मंत्रातून आपल्या आचरणासाठी बोध प्राप्त करून घ्यावा येतातील मंत्रापासून माननी व्यवहारासर्षी बोध अशा प्रकारे मनुष्यास करून घेतां येतो

यधैर्दुं शंसो अप दूढयो जहि दूरं वा ये अन्ति वा के चिद्विषिण ।
 अधा यज्ञाय गृणते सुगं कृष्यन्ते सरये मा रियामा चयं तय ॥
 ऋ. १।१४।९

हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (यधै) यध करण्यास साधनाभूत अशा शस्त्रांनी (दु. नसात्) दुष्ट (दूढ्य.) दुर्बुद्धियुक्त लोकांना (अपजहि) ठार कर जे (दूरं वा ये अन्ति वा) दूर आहेत अथवा जवळ आहेत, तसेच (ये के च) जे कोणा (अत्रिण.) सर्वभक्षक स्वर्षी आहे त त्या सर्वांना दूढ कर (अधा) पत्ता (यज्ञाय गृणते) यज्ञ करणाऱ्याचा (सुगं कृषि) मार्ग सुगम कर हे प्रभो ! तुझ्यांनी (सरये) असलेल्या मैत्रं मुळे (यध मा रियाम) आमचा नाश न होवो

हे ईश्वरा ! दुष्ट दुर्जनांपैकीं जवळ अथवा दूर असणाऱ्या लोकांना मंत्र पासून एकदम दूर कर स्वर्षी, जे निवळ आपल्या पोटाच्या पाठीमागे लावणारे त्यांनाही योग्य तो दूढ कर तसेच यज्ञ म्हणजे सत्कर्म करणाऱ्याच्या उत्पत्तीचा मार्ग सोपा कर, हे प्रभो ! आम्ही तुजपार्शी मित्रत्वाने वागलों तर आम्हाला कधीही कष्ट होणार नाहीत

या मंत्रातील व्यवहारोपयोगी बोध पुढीलप्रमाणे घेतां येईल (१) दुष्टांच्या अपराधाना योग्य शिक्षा घ्यावी, (२) स्वर्षी व स्वतःच्या सुखोपभोगात सुगं ब्रह्मणान्दोना योग्य मार्गास लावावे, (३) साक्षरत व

तवाहमग्न ऊतिभिर्मिश्रस्य च प्रशस्तिभिः ।
द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥

ऋग्वेद ५।९।६

पदः- तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मिश्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।
द्वेषः+युतः । न । दुरिता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ।

अन्वय-हे अग्ने ! मिश्रस्य तव प्रशस्तिभिः ऊतिभिः द्वेषः+
युतः न मर्त्यानां दुरिता तुर्याम ॥

अर्थ- हे (अग्ने) प्रकाश देणाऱ्या ईश्वरा ! (मिश्रस्य तव) तू जो
मिश्र त्या तुझ्या (प्रशस्तिभिः ऊतिभिः) प्रशंसनीय रक्षणांनी सुरक्षित होऊन
(द्वेषः युतः न) द्वेषयुक्त लोकांसारखे अहित करणारे जे (मर्त्यानां)
मनुष्यमाणी त्यांच्या (दुरिता तुर्याम) दुष्ट कृत्यांपासून दूर राहून आम्ही
सुरक्षित असावे.

भावार्थ- हे ईश्वरा ! तू आमचा मिश्र व उत्तम संरक्षक आहेस. तुझ्या
अद्भुत संरक्षणाने युक्त असलेले आम्ही दुष्ट मनुष्यांच्या कृतींपासून आमचा
स्वतःचा वचाव करू, कारण जो तुझ्या रक्षणाच्या कृपाछात्रावालीं आला,
त्याला भेड्यावण्यास या जगांत कोण समर्थ आहे ?

अग्नि हा शब्द आग अशा अर्थी आहे, परंतु अग्नीला ही ज्याने निर्माण
केला, त्या ईश्वराला ही वेदांत " अग्नि " असे नांव दिलेले आहे.

" न " शब्द निषेधार्थी वापरण्यांत येतो, परंतु वेदांमध्ये तो " द्वेष " (सारखा) या अर्थी योजलात.

याप्रमाणे वाचकांनी अर्थ लिहिण्याचा व मंत्रही पाठ करण्याचा प्रयत्न
करावा, म्हणजे त्यापासून त्यांस अत्यंत लाभ होतील.

पाठ ४ था वैदिक स्वर

वेदग्रन्थातील अक्षराच्या शिरोभागी अथवा खाली ठम्या व आडव्या रेषा असतात त्यांना स्वर म्हणतात हे स्वर उच्च व नीच उच्चारणे शक्य आहेत या स्वराचे उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे तीन भेद असल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे या रेषांना अनुसरून घर अथवा खाली आघात करून मंत्राक्षरें उच्चारिलीं जातात व तसें करणें जरूरही आहे, तसें न केलें तर कधीं कधीं अर्थादीं विस्मय अर्थही होत असतो.

उदात्त स्वराला कोणतेही चिन्ह दिलें नसल्यानें स्वरचिन्हाहित अक्षराटा उदात्त समजावें अनुदात्त स्वराचें चिन्ह म्हणजे अक्षराखाली असणारी आडवी रेषा (-) होय, आणि स्वरित चिन्हाची खूण ही अक्षराच्या डोक्यावर उभी असलेली रेषा (|) होय बहुधा प्रत्येक शब्दातील एक स्वर सोडून इतर सर्व स्वर अनुदात्त असतात

अनुदात्तं पदमेकमर्जम् । अष्टाध्यायी ६।१।१५८

“ पदातील एक स्वर सोडून बाकीचे स्वर अनुदात्त असतात ”

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें उच्चारण खालच्या भागावर लोच देऊन व स्वरिताचें उच्चारण या दोन्हीच्या मधुक्त उच्चारणप्रमाणें असतें.

उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः ।

समाहारः स्वरितः ॥ अष्टाध्यायी

उदात्ताचें उच्चारण उच्च, अनुदात्ताचें नीच व स्वरिताचें उच्चारण मिश्रित असते

या बरील विवरणावरून सर्व गोंष्टीचें वरोवर स्पर्शस्वरण होईलच असे नाही, म्हणून थोडे अधिक सुप्रोध विवरण करणें जरूर आहे. वाचकांनीं लक्षात देवाचें कीं, वेदग्रन्थाचा उच्चार केलाना स्वरचिन्हाद्वे लक्ष घ्यावें

असंत जरूर आहे; अशुद्ध स्वरोच्चाराने मंत्राचा अर्थ बदलतो. पासंघंधी व्याकरणांतील वचन पुढे दिले आहे..

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ शिक्षा ४९ ॥

स्वर आणि वर्ण यांचे चुकीचे उच्चार करण्याने मंत्र हा आपला योग्य अर्थ प्रकट करू शकत नाही, तसेच—

व्याघ्रो यथा हरेत्पुत्रान्द्रष्टृभ्यां न च पंडित्येत् ।

तद्वद्वर्णाः प्रयुक्तव्याः ॥ शिक्षा.

१६ वागीण आपल्या पिलांना आपल्या जवळ्यांत घेरून नेते, पण तिचे दंत जसे तिच्या पिलांना पीटा करू शकत नाहीत त्याचप्रमाणे जपून अक्षरांचा उच्चार करावा. १७

हे सर्व सांगण्याचे कारण इतकेंच की, प्रत्येकांने अक्षराचा उच्चार बरोबर रीतीने करावा. शृणूनच वेदाचे योग्य गुरुपार्शा अध्ययन करणे आवश्यक असते. स्वराचा चुकीचा उच्चार करण्याने “ इंद्रशत्रु ” या शब्दाचा अमर्दा विरुद्ध अर्थ कसा होतो, हे ही सोदाहरण शिक्षाप्रंथात दाखवून दिले आहे. या सर्व विवेचनाधरून धार्मिक भाषेत स्वरांचे महत्त्व किती आहे, हे वाचकांच्या लक्षांत येईल.

उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित स्वरांचा अथवा त्यांच्या चिन्हांचा संबंध केवळ स्वसार्थाच असतो, यांचा व्यंजनादी पिलकुल संबंध नसतो, हे वाचकांना माहित आदेश.

प्रत्येक शब्दात एवाहुन अधिक उदात्त स्वर मुळीच नसतो, हा सर्वसाधारण नियम पूर्वी सांगितला आहेच. सामाजिक शब्दांत काही टिपावीं एकाहुन अधिक उदात्त स्वर येतात. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्यास चाव्हांचे तऊ भेद होतात, असे वाचकांच्या लक्षांत येईल. हे भेद घालील प्रमाणे—

- १ अंतोदात्त- ज्यामध्ये शेवटचा स्वर उदात्त असतो, जसे "अग्निः"
- २ आद्योदात्त- ज्यामध्ये पहिला स्वर उदात्त असतो, जसे "सोमः"
- ३ उदात्त- केवळ उदात्त स्वरांनी युक्त असा शब्द, जसे "प्र"
- ४ अनुदात्त- फक्त अनुदात्त स्वरांनी युक्त असा शब्द, जसे "बुः"
- ५ नीच स्वरित- खालील स्वरांनी उच्चारला जाणारा स्वरित स्वराचा शब्द, जसे "वीर्ये"
- ६ मध्योदात्त- ज्यामध्ये मध्य स्वर उदात्त असतो असा शब्द, जसे "हृदिषी"
- ७ स्वरित- उदात्त व अनुदात्त या दोन्ही स्वरांच्या युग्माचा संयोग जेथे होतो असा स्वरयुक्त शब्द जसे "स्व"
- ८ द्व्युदात्त- ज्यांत दोन स्वर उदात्त असतात तो, जसे "बृहस्पति"
- ९ त्र्युदात्त- ज्यामध्ये तीन स्वर उदात्त असतात तो, जसे "इन्द्रा-

२ नियम दुसरा— शब्दांत एकच स्वर असले तर तो उदात्त असतो. जसे— “ गौः, ग्मा, इमा, भूः, जाः, नं, प्लु, घीः, आ, भाः, कः, यः, मा, तद्, पद्, ये, ” इत्यादि शब्द एका स्वराने युक्त असल्याने त्या सर्व शब्दांतील स्वर उदात्त आहेत.

या नियमाला अपवाद म्हणजे भरमद् किंवा युष्मद् शब्दांची “ मा, खा, ते, मे, नः, यः, ” इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द होत. त्यांत एकच स्वर असून ते अनुदात्त आहेत. तसेच “ चित्, इ, स्त्री, त्यः ” इत्यादि जरी एकच स्वर असलेले शब्द आहेत तरी ते सर्व अनुदात्त आहेत. तसेच “ स्वः ” इत्यादि एकस्वरयुक्त शब्द स्वरितच आहेत. हे थोडेसे अपवाद वगळल्यास वरील नियम सर्व ठिकाणी लागू पडतात. आतांपर्यंत आम्ही एक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार केला; आता दोन अथवा अधिक स्वर असलेल्या शब्दांचा विचार करू. यासाठी पूर्वीचे काही वैदिक शब्दसिद्धीचे नियम लक्षात ठेवणे जरूर आहे—

१ निरुक्तकार व काही व्याकरणकार असे मानतात की वेदांतील शब्द यागिक आहेत अर्थात ते धातूंना प्रत्यय लागून झाले आहेत. “ नाम च धातुजमाह ” म्हणजे “ नाम हं धातूपासून बनलेले असते ” उदाहरणार्थ अग्नि शब्द “ अग् ” धातूला “ नि ” प्रत्यय लागून झाला आहे व वन्हि शब्द ‘ वह ’ धातूला “ नि ” प्रत्यय लागून झाला आहे. याप्रमाणेच इतर शब्द ही अन्य धातूंना अन्य प्रत्यय लागून बनलेले असतात.

यावरून असे अनुमान काढता येते की, धातू व प्रत्यय यांच्या स्वराच्या अनुसंधानाने शब्दाचे स्वर निश्चित करता येतात, हा नियम सर्वसाधारणपणे खरा असला तरी या नियमाला पुष्कळ अपवाद ही आहेत. भगवान् पाणिनी मुनीने धातुसंबंधीच्या पाठांत धातूंचे स्वर दिले आहेत व व्याकरणांत प्रत्ययांचे स्वर ही दिले आहेत. जर धातूंचे व प्रत्ययांच्या स्वरांचे ज्ञान बरोबर रीतीने झाले, तर त्यापासून बनणाऱ्या पदांचे स्वर सहज समजतील; परंतु त्याला ही बरेच अपवाद आहेत त्याचा पुढे विचार करू.

पाठ ५ वा

या पाठांत खालील मंत्रांचें अभ्यसन करावें.

१

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीपणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥

ऋग्वेद. ६।१।८

पद- विशां । कविं । विश्पतिं । शश्वतीनां । नितोशनं । वृषभं ।
चर्षणीनां । प्रेति । इपणि । इषयन्तं । पावकं । राजन्तं ।
अग्निं । यजतं । रयीणाम् ।

अन्वय- शश्वतीनां विशां कविं विश्पतिं नितोशनं चर्षणीनां
वृषभं प्रेतीपणि इषयन्तं पावकं रयीणां यजतं राजन्तं
अग्निं (स्तमः) ।

नाना हारंनेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तुर्वन्तो दस्युमायवो मतैः सीक्षन्तो अमृतम् ॥

ऋग्वेद ६।१४।३

पद— नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।
तुर्वन्तः । दस्युं । आयवः । मतैः । सीक्षन्तः । अमृतम् ॥

अन्वय— अग्ने ! अर्यः नाना रायः अवसे स्पर्धन्ते, आयवः
दस्युं तुर्वन्तः मतैः अमृतं सीक्षन्तः ।

अर्थ— हे (अग्ने) तेमाच्या देवा ! (अर्यः) शत्रूंची (नाना रायः)
नानाप्रकारची धने (अवसे स्पर्धन्ते) स्वतःच्या रक्षणार्थे मोठी खटपट
करीत असतात. (आयवः) मनुष्ये (दस्युं) शत्रूला (तुर्वन्तः) नष्ट
करणारी आपल्या (मतैः) मताचरणांनी (अ-मृतं) मृत म्हणजे धर्म न
पालणाऱ्या मनुष्याला (सीक्षन्तः) पराभूत करतात न वैभवास शब्दात.

भावार्थ— हे ईश्वरा ! शत्रूंची नानाप्रकारची धने स्वतःच्या रक्षणार्थं
प्रयत्न करून राहिली आहेत, पण त्या सर्वांचा प्रयत्न आतां निष्फळ आहे.
कारण आमची मनुष्ये शत्रूंचा पराभव करून आपल्या शुद्ध धर्माचरणाने
अभार्मिकांचा पराभव करतात. अर्थात् जगही नियमपालन करणाऱ्या
लोकांच्या समोर शत्रू उभा राहूंच शकत नाही. हे ईश्वरा, ही तुझी
आम्हांवर मोठी कृपा आहे.

सुवीरं रयिमामर जातयेदो विचर्षणे ।

जहि रक्षांसि सुक्रतो । ऋग्वेद ६।१६।२९

पद— सुवीरं । रयिं । आ-भर । जातयेदः । वि-चर्षणे । जहि ।
रक्षांसि । सु-क्रतो ।

अन्वय- हे जातवेदः विचर्पणे ! सुवीरं रयिं आभर, हे सु-क्रतो रक्षांसि जहि ।

अर्थ— हे (जात-वेदः) सर्वं जाणणाच्या, हे (विचर्पणे) सर्वसाक्षी ईश्वरा ! (सुवीरं रयिं) उत्तम वीरांनीं युक्त असं धन (आभर) आम्हांला दे. हे (सुक्रतो) उत्तम कर्म करणाऱ्या ! (रक्षांसि जहि) दुष्टांचा नाश कर.

हे ज्ञानी सर्वसाक्षी ईश्वरा ! आम्हांला उत्तम वीरांनीं युक्त असे धन दे. तसेंच हे उत्तम कर्म करणाऱ्या ईश्वरा ! तू कर्म करणाऱ्या दुष्टांना तू कर.

या मंत्रांत " सु-वीरं रयिं आभर " हा शब्दप्रयोग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. धन असं पाहिजे की त्यापरोपर शौर्याची ही जोड असली पाहिजे, ज्या संपत्तीला शौर्याची जोड असणार नाही तें धन सुरक्षित राहणें कठीण असतें. हा मंत्र असं शिकवितो की प्रत्येकानें आपलें धन रक्षण करण्यासाठीं आपल्या आंगां सामर्थ्य आपले पाहिजे. अशक्त मनुष्यांचें धन कोणीही हिरावून नेण्याचा संभव असतो.

अर्थ—(सु-श्रामा) उत्तम रक्षक, (स्ववान्) आत्मिक शक्तीने युक्त, (सु-मृच्छीकः) उत्तम गुण देणारा, (विश्व-वेदाः) सर्वज्ञ, (इन्द्रः) प्रभु, आपल्या (अयोभिः) संरक्षक शक्तीसह आमचा सहायक (भवतु) होवो. तो (द्वेषः बाधनां) द्वेष करणाऱ्यांना दूर करो, (अभयं कृणोतु) आम्हांला निर्भय करो. आम्ही (सुवीर्यस्य पतय स्वाम) उत्तम शौर्यांचे स्वामी व्हावे.

भावार्थ—परमेश्वर आमचे उत्तम रक्षण करणारा आहे, त्याच्या ठिकाणी विलक्षण आत्मिक शक्ती आहे. तो सर्वांना सुख देणारा व सर्वज्ञही आहे. आपल्या रक्षण करणाऱ्या शक्तीने तो आमचे रक्षण करो, द्वेषभाव नाहीसा करो व आम्हाला निर्भय करो, आम्ही त्याच्या रूपेने शौर्य, धैर्य, वीर्य इत्यादि गुणांचे स्वामी व्हावे.

(५)

तस्य धयं सुमतीं यक्षियस्यापि भद्रे सौमनसे स्वाम ।
स सुश्रामा स्ववान् इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥
ऋग्वेद ६ । ४७ । १३

पद—तस्य । धयं । सुमतीं । यक्षियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
स्वाम । सः । सु-श्रामा । स्व-वान् । इन्द्रः । अस्मे ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुत । युयोतु ।

अन्वय— तस्य यक्षियस्य सुमतीं भद्रे सौमनसे च धयं स्वाम ।
सः सुश्रामा स्ववान् इन्द्रः अस्मे आरात् चित् द्वेषः
सनुतः युयोतु ।

अर्थ— (तस्य यक्षियस्य) त्या पूजनीय परमेश्वराच्या (सुमतीं भद्रे सौमनसे च) सुमनीच्या अथवा उत्तम मनाच्या आंत (धयं स्वाम) आम्ही रहावे, अर्थात् आम्हां असें आचरण देवांचे कीं आमच्या विषयीं त्याचे मन नेहमीं प्रसन्न राहिले. (सः) तो (सु-श्रामा) उत्तम रक्षक आणि (स्ववान्) आत्मशक्तीने युक्त असा (इन्द्र) प्रभु आहे. तो (अस्मे

आरात् चित्) आमच्या जवळून अथवा दुकून (द्वेषः) द्वेष ' करणाऱ्या शत्रूंना (सनुतः) आंतल्या आंत (युयोतु) नष्ट करे.

भावायें— परमेश्वर परम पूज्य आहे. आम्ही असें आचरण करावें कीं, त्याचें मन आमच्याविषयी नेहमीं प्रसन्न रहावें व त्याच्या दयेचा आश्रय घेवंच आमच्यावर होत रहावा. तो प्रभू आमचा उत्तम रक्षक, अप्रतिम आत्मिक यत्नानें संपन्न व सर्वश्रेष्ठ असा आहे. म्हणून आमची प्रार्थना आहे कीं आमच्या सर्व शत्रूंना त्यानें पिटाळून लावावें.

सूचना.

याप्रमाणें पद, अन्वय, अर्थ व भावायें स्वतः लावण्याचा प्रयत्न करावा. यत्न करूनही न समजेल तर तितकें सहाय्य पदार्थें व त्यांच्या अर्थाचें ध्यावें. याप्रमाणें स्वावलंबी बनल्यास वेदमंत्रांचा अर्थ करण्याच्या कामांत फारच लघकर प्रगती होईल.

पाठ ६ वा.

वैदिक स्वर.

भगवान् पाणिनिमुनींनी आपल्या धातुपाठांत जवळ जवळ दोन हजार धातु दिले आहेत व त्यांचे दहा गण केलेले आहेत. या धातुंमध्ये कोणते धातु उदात्त व कोणते अनुदात्त हे सर्व त्यांनी दिलेले आहे.

त्याचप्रमाणें ऋग्वेदाचे उदात्त, अनुदात्त अथवा स्वरित प्रत्यय कोणते सैद्दी सांगितले आहे.

७ “ होतारिम् ” या पदांत ‘ हो ’ उदात्त आहे, ‘ ता ’ अनुदात्त आहे, परंतु तो उदात्तानंतर आल्याने वरीलप्रमाणेच स्वरित झाला; नंतर ‘ र ’ हा अनुदात्त आहे परंतु तो अनुदात्तानंतर आल्याने अनुदात्ततर झाला.

८ “ रूत्-धा-तंमम् ” या शब्दांत रान ही दोनही अक्षरे अनुदात्त आहेत. ‘ धा ’ उदात्त आहे या उदात्तानंतर अनुदात्त ‘ त ’ आल्याने वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे तो स्वरित झाला व त्याच्या नंतरचा ‘ म ’ मुळचा अनुदात्त असता अनुदात्ततर झाला.

आतापर्यंत पदाच्या स्वराविषयी जें विवेचन केलें ते वाचकांनी घागें समजेपर्यंत वारवार मनन करावें, म्हणजे हा विषय त्यास घागला समजेल हा विषय पक्का होण्याकरितां स्वराचे नियम खाली दिले आहेत.

(१) स्वरोच्चाराला जो कमी अधिक काळ लागतो त्याप्रमाणें स्वराचे “ऋस्य, दीर्घ आणि प्लत,” असे तीन भेद होतात.

(२) स्वराच्या आघाताप्रमाणें “ उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित, ” असें तीन भेद होतात. उदात्ताचा आघात तोंडाच्या घरील भागांत, अनुदात्ताचा खालील भागांत आणि स्वरिताचा दोनी भागांत होतो.

(३) अनुदात्त स्वराचें चिन्ह अक्षराखालीं रेघ मारून दर्शवितात, उदात्तास चिन्ह नाहीं. स्वरिताचें चिन्ह अक्षरावर उभी रेघा मारून दर्शवितात.

(४) प्रायः शब्दांत एक स्वर सोडून इतर सर्वे स्वर अनुदात्त असतात

(५) शब्दात एकच स्वर असेल तर तो प्रायः उदात्त असतो.

(६) वैयाकील शब्द यौगिक आहेत. अर्थात् ते धातु आणि प्रत्यय लागून बनले आहेत.

(७) धातूचे स्वर धातुपाठांत आणि प्रत्ययाचे स्वर व्याकरणांत सांगितलेले आहेत. या दोहोंचा मेळ घालून शब्दाचा स्वर निश्चित करतां येतो.

(८) प्रायः पदाचा अन्त्य स्वर उदात्त असतो.

(९) एका मागून एक स्वरित स्वर (अक्षरावर उभ्या रेषा असलेले) कधीही येत नाहीत. अनुदात्त चिन्हें मात्र एकामागून एक अशीं एकापेक्षां अधिकही येऊं शकतात.

(१०) उदात्तामागून उदात्त आल्यास अन्त्य स्वर उदात्त राहून मागील अनुदात्त बनतो.

(११) सर्व क्रियापदें बहुधा अनुदात्त असतात.

(१२) स्वरितानंतर अनुदात्त येईल तर त्या अनुदात्ताचे खालील चिन्ह लिहित नाहीत.

(१३) उदात्तानंतर अनुदात्त येईल तर तो स्वरित बनतो.

आतांपर्यंत इतके नियम सांगितले आहेत. हे नियम उदाहरणां सहित दिले आहेत. तरी वाचकांनीं मननपूर्वक अभ्यास केल्यास स्वरांसंबंधीं सर्व गोष्टी त्यांना समजतील; तरी याचें अध्ययन मनःपूर्वक केलें जाईल अशी आशा आहे.

पाठ ७

या पाठात खाली दिलेल्या मंत्रांचे अभ्ययन करा:—

(१)

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररूपो अघायोः ।

त्वा युजा पृतनायूरभिष्याम् ॥ ऋग्वेद ७ । १ । १३

पदच्छेदः— पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अ-जुष्टात् । पाहि ।

धूर्तेः । अररूपः । अघ—आयोः । त्वा । युजा । पृतना-

यून् । अभि । स्याम् ।

अन्वय हे अग्ने ! अजुष्टात् रक्षसः नः पाहि । अररूपः धूर्ते-

अघायो. नः पाहि । त्वा युजा पृतनायून् अभिष्याम् ॥

अर्थ— हे (अग्ने) तेजस्वी ईश्वरा ! (अजुष्टात्) हीन (रक्षस)

राक्षसांपासून (न पाहि) आमचें सर्वांचें रक्षण कर (अररूप धूर्ते)

अनुदार धूर्ते (अघ-आयोः) अशा पापी लोकांपासून आमचा (पाहि)

बचाव कर. (त्वा युजा) तुझ्या साहचर्यांत असणारे आम्ही (पृतनायून्)

सैन्य घेऊन घडाई करणाऱ्या शत्रूंचा (अभिष्याम्) पराभव करू

भावार्थ— हे ईश्वरा ! दुष्ट, दुर्जन, धूर्त, धोकेबाज, पापी अशा लोकांपासून

आमचें रक्षण कर तुझी कृपा आमच्यावर राहिल तर आम्ही सर्व प्रकारच्या

शत्रूंचा पराभव करू शकू

(२)

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं वृधि ।

मघवञ्छग्धि तव तन्न ऋतिभिर्विद्विषो धि मृधो जहि ॥

ऋग्वेद ८ । ६१ । १३

पदः— यत । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयं । वृधि ।

मघवन् । शग्धि । तव । तन् । नः । ऋतिभिः । धि ।

द्विष । धि । मृधः । जहि ॥

अन्वय— हे इन्द्र । यतः भयामहे, ततः नः अभयं कृधि । हे मघवन् ! शग्धि । तव ऊतिभिः नः द्विपः मृधः च वि वि लहि ॥

अर्थ— हे (इन्द्र) प्रभो ! (यतः भयामहे) जेथून आम्हांस भीति वाटते (ततः) तेथून (नः) आम्हांला (अभयं कृधि) निर्भय कर, हे (मघ-वन्) धनसंपन्न प्रभो ! तूं (शग्धि) शक्तिमान आहेस, म्हणून (तव ऊतिभिः) तुझ्या रक्षण करण्याच्या शक्तीच्या सामर्थ्याने (नः द्विपः) आमचे शत्रु, तसेच आम्हांला (मृधः) ठार करणारे जे लोक असतील त्यांना (वि वि लहि) पूर्ण पराभूत कर.

भावार्थ— हे परमेश्वरा ! आम्हांस निर्भय कर; कोठूनही आम्हांस भय प्राप्त न होवो. तूं समर्थ रक्षणकर्ता आहेस म्हणून आम्ही तुझ्या कृपेने सुरक्षित झाल्यास आम्हांला कोठूनही व कोणापासूनही भय नाही. कारण तूं देखील आमच्या शत्रूंचा, द्वेषकर्यांचा नाश करशील आणि तुझ्या रक्षणा-खाली सुरक्षित राहून नेहमी आम्ही विजयी होऊं.

(३)

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

ऋग्वेद ८।६।१।६

पद— त्वं । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र ।

निपाहि । विश्वतः । आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यं ।

भयं । आरे । हेतीः । अदेवीः ।

अन्वय— हे इन्द्र । त्वं पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्, पुरः च

विश्वतः च नि पाहि । दैव्यं भयं अस्मत् आरे कृणुहि

अदेवीः हेतीः आरे ॥

अर्थ— हे (इन्द्र) प्रभो ! (त्वं) तूं (पश्चात्, अधरात्, उत्तरात्) मागून, खालून, वरून (पुनः विश्वतः च) पुनः व सर्व बाजूंनी

(निपाटि) आमर्चं रक्षण कर तसेच (दैव्य भय) दैविक भयाला
 (भस्मत् आरे) आम्हा सर्वांपासून दूर (कृणुहि) कर तसेच
 (भदेवा हती) राक्षसी राख हा आम्हा सर्वांपासून (आरे) दूर
 राहात

भावाथ— ह ईश्वरा ! तू आम्हा सर्वांचें सय बाजूनीं रक्षण कर, सर्व
 बाजूनीं आम्हाला निर्भय बनय विद्युत्पात, अवपण इत्यादि देवा आपत्ति
 आमच्यापर न कोसळात य अय विपत्ताहा आमच्यापासून दूर राहोत

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽपि मृषा चरामसि ।

प्रचता न आगिरसो दुरितात्पात्वहस ॥

अथर्व० १।३।१२

पद— यत् । इन्द्र । ब्रह्मणस्पते । अपि । मृषा । चरामसि ।
 प्रचता । न । आगिरस । दुरितात् पात । अहस ।

अवयव— हे इन्द्र ! ब्रह्मणस्पते ! यत अपि मृषा चरामसि
 दुरितात् अहस प्रचता आगिरस न पातु ।

अर्थ— ह प्रभा, हे ज्ञानपत ! जर आम्ही खाटा व्यवहार केला असेल तर
 त्या पापापासून ज्ञानी अगरसप्ररक देव आमचें रक्षण करो

५

त्व विश्वस्य मेधिर दिवश्च ममश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥ ऋग्वेद १।२५।२०

पद— त्व । विश्वस्य । मेधिर । दिव । च । मम । च ।
 राजसि । स । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥

अवयव— हे मेधिर ! त्व विश्वस्य दिव मम च राजसि, स त्व
 यामनि प्रति श्रुधि ॥

अर्थ— हे (मेधिर) बुद्धिदाता ईश्वरा ! (त्व) तू (विश्वस्य दिव
 मम च) सर्व गुणके व पृथ्वी याणा (राजसि) राजा आहेस (म)
 तो तू आमची (यामनि प्रतिश्रुधि) प्राथना ध्वज कर

भाषार्थ— हे बुद्धिदात्या ईश्वरा ! तूं सर्व जगाचा खरा राजा आहेस. तो तूं आमची प्रार्थना श्रवण कर.

६
स नो दूरात्तुचासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विश्वायुः । ऋग्वेद० १।२।७।३

पद— सः । नः । दूरात् । च । आसात् । नि । मर्त्यात् ।
अघायोः । पाहि । सदं । इत् । विश्व-आयुः ।

अन्वय— हे ईश्वर । सः त्वं दूरात् च आसात् च अघायोः
मर्त्यात् विश्वायुः सदं इत् नः नि पाहि ।

अर्थ— हे ईश्वरा ! (सः त्वं) तो तूं (दूरात् च आसात् च) दुरून
अथवा जवळून (अघ-आयोः मर्त्यात्) पापी मनुष्यांपासून (विश्व आयुः
सदं इत्) सर्व आयुष्यभर सदा सर्वदा (नः) आमचें सर्वांचें (नि पाहि)
रक्षण कर.

७

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो वभूविथ ।

अथा ते सुम्नर्मांमहे ॥ ऋग्वेद ८।१८।११

पद— त्वं । हि । नः । पिता । वसो । त्वं । माता । शत-क्रतो ।
वभूविथ । अथा । ते । सुम्नं । ईमहे ॥

अन्वय— हे वसो शतक्रतो ! त्वं हि नः पिता च त्वं माता
वभूविथ । अथा ते सुम्नं ईमहे ॥

अर्थ— हे (वसो) सर्वांचें निवासस्थान असणाऱ्या (शतक्रतो)
देवकडों साकृत्वे शरणान्या ईश्वरा ! (त्वं हि नः पिता) तूंच आमचा पिता
आणि (त्वं माता वभूविथ) तूंच आमची माता आहेस. (अथा) म्हणून
आम्ही सर्वे (ते सु-म्नं) तुझ्या उत्तम विचारांना (ईमहे) प्राप्त करून
घेतां.

भावार्थ— हे इंद्रा, तू सर्वांचा पिता व सर्वांची माता आहेस, म्हणून तुझ्या कृपादृष्टीची आम्ही इच्छा करतो.

सूचना

वाचकांनी याप्रमाणे मंत्रांचे अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावा. या रीतीने प्रयत्न केल्यास मंत्रार्थ लावण्यांत फारच लवकर प्रगती होईल. शक्य तों मंत्र पाठ करण्याचा ही वाचकांनी प्रयत्न करावा.

पाठ < वा.

वैदिक स्वर.

पूर्वीच्या पाठांत वैदिक स्वरांचा त्याचप्रमाणे प्रत्येक पदाच्या स्वराचा ही विचार करण्यात आला आहे. आता तोंच पदे मंत्रात कशा प्रकारे येतात व त्यांचे स्वर कोणत्या कारणाने बदलत असतात, याचा विचार करू —

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

द्वोतारं रत्नधातमम् ॥ ऋग्वेद १।१।१

१ यांतील पहिला अ अनुदात्त आहे आणि त्याचे चिन्ह त्याच्या खाली आलेले आहे.

२ दुसरें अक्षर मि उदात्त आहे म्हणून त्याला कसलें ही चिन्ह नाहीं.

३ तिसरें अक्षर मी आहे. हें धास्तविक अनुदात्त आहे, परंतु उदात्ताच्या नंतर तें आल्याने नियमाप्रमाणें तें स्वरित झालें आहे. (नियम १३ पहा). या नियमाप्रमाणें स्वरित झाल्याने या अक्षराच्या डोळ्यावर स्वरिताचें चिन्ह उभी रेखा आलेली आहे.

४ चवथें अक्षर छे (अथवा डे) हें अनुदात्त आहे. परंतु तें अनुदात्ताच्या नंतर आलें आहे, त्यामुळे त्यास अनुदात्ततर म्हणतात. अनुदात्तपणामुळे या अक्षराला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

५ पांचवें अक्षर पू अनुदात्त आहे व त्याचें चिन्ह त्याच्या खाली आहे हें अक्षरही पूर्वी आलेल्या नियमाप्रमाणें अनुदात्ताच्या मागून आल्यानें अनुदात्ततर ध्याय्यास पाहिजे होतें, परंतु त्याच्या पुढें रो हें उदात्त अक्षर आल्यानें पु अक्षर उदात्तच झालें.

६ सहावें अक्षर रो उदात्त आहे, म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

७ सातवें अक्षर हि हें देखील पूर्वीप्रमाणेंच स्वरित असल्यानें त्याची खूण त्याच्या डोक्यावर उभी आहे

८ आठवें अक्षर तं पूर्वघत् अनुदात्ततर आहे, म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

९ नववें अक्षर थ अनुदात्त आहे व त्याचें चिन्ह त्याच्याखाली आहे.

१० दहावें अक्षर ध उदात्त आहे म्हणून कसलेंही चिन्ह नाहीं.

११ अकरावें अक्षर स्य स्वरित आहे, त्याचें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोक्यावर उभें आहे.

१२ बारावें अक्षर दे अनुदात्त आहे. स्य या स्वरित अक्षराच्या पुढें दे अनुदात्त अक्षर आल्यानें धास्तविकपणें तें अनुदात्ततर ध्याय्यास पाहिजे होतें, परंतु "दे" पुढें उदात्त "व" आल्यानें तो अनुदात्तच राहिला आणि त्याच्याखाली अनुदात्ताचें चिन्ह झालें.

१३ तेरावें अक्षर घ उदात्त आहे म्हणून त्याला कसलेंही चिन्ह नाहीं.

- १४ चौदावें अक्षर मृ अनुदात्त आहे. उदात्त व अक्षरानंतर तें पूर्वोक्त स्य प्रमाणें स्वरित होणें जरूर होतें, परंतु पुढें त्वि हें उदात्त अक्षर आल्यानें स्वरित वनलें नाहीं व अनुदात्तच राहिलें त्यामुळें त्याच्या खालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.
- १५ पंधरावें अक्षर त्वि उदात्त असल्यानें कसलेंही चिन्ह नाहीं.
- १६ सोळावें अक्षर ज अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित चिन्ह त्याच्या डोक्यावर आहे.
- १७ सतरावें अक्षर हो उदात्त आहे म्हणून त्यास कोणतेंही चिन्ह नाहीं.
- १८ अठरावें अक्षर ता अनुदात्त आहे, परंतु तें उदात्ताच्या मागून आल्यानें स्वरित वनलें, यासाठीं त्याच्या डोक्यावर चिन्ह आहे.
- १९ एकोणिसावें अक्षर र अनुदात्त आहे परंतु तें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अनुदात्ततर झालें म्हणून त्याला स्वरचिन्ह नाहीं.
- २० विसावें र अक्षर घरील प्रमाणें अनुदात्ततर आहे.
- २१ एकविसावें र्ण अनुदात्त आहे. पुढें धा उदात्त आल्यानें याच्याखालीं स्वरचिन्ह दिलें आहे.
- २२ बाविसावें अक्षर धा उदात्त आहे म्हणून तें स्वरचिन्ह राहित आहे.
- २३ तेविसावें अक्षर त पूर्वोक्त कारणानें स्वरित असल्यानें त्याचें चिन्ह त्याच्या डोक्यावर उभें आहे.
- २४ चौविसावें अक्षर म पूर्वोक्त नियमाप्रमाणें अनुदात्ततर आहे म्हणून कसलेंही स्वरचिन्ह त्यास नाहीं.
- घरील विवेचनायुक्त स्वरित स्वर कोठे वनतो व अनुदात्ततर स्वर कोठे वनतो हे वाचकांना समजूत येईल

समासामधील स्वर.

समासामध्ये स्वरासंबंधी काहीसा केरफार हातो, त्यासंबंधी सामान्य नियम तालीं दिले आहेत.

(१) पदामध्ये एक स्वर सोडून बाकी सर्व स्वर अनुदात्त असतात. म्हणून समासांत एकत्र आलेल्या शब्दांचे मूल स्वर फसेही असले तरी त्यांचा समास बनल्यावर त्यामध्ये एका शब्दाचाच उदात्त स्वर शिल्लक राहतो व बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होतात.

(२) समासांत सामान्यतः असा नियम आहे की, इतर समासांत उत्तर पद आपला स्वर कायम राखते व पूर्वपदाचे स्वर अनुदात्त होतात; तसेच बहुमीहि समासांत देखील पूर्वपद आपला स्वर कायम ठेवते व उत्तर पदांतील स्वर अनुदात्त बनतात.

(३) तत्पुरुष समासांत ही बहुतेक वरील प्रमाणेच होतें.

(४) कृदन्तें अथवा उत्तरपदसमासांन ही पूर्वपदाचा उदात्त स्वर कायम राहतो आणि उत्तर पदाचा स्वर बदलतो.

पूर्वी दिलेल्या मंत्रांत “ पुरो-हितं ” आणि “ रत्न-धा-तमं ” हीं सामासिक पदे आहेत. वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें पुरः शब्दाचा उदात्त स्वर बदलला नाहीं; परंतु हितं पद मात्र अनुदात्त झाले. वस्तुतः “ पुरः ” आणि “ हितं ” हे दोनही शब्द अन्तोदात्त आहेत तथापि पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें पहिल्या पदाचा स्वर तसाच कायम राहिला व दुसऱ्या पदाचे सर्व स्वर अनुदात्त बनले. परंतु उदात्ताच्या नंतर अनुदात्त आल्यानें “ हि ” अक्षर स्वरित चिन्हवाले झाले.

“ रत्न-धा-तमं ” शब्दांत तीन भाग आहेत. यांतील रत्न शब्द आयुदात्त आहे, परंतु पुढे धा धातु आल्यानें उपपदतत्पुरुष समास बनला व त्यामुळे रत्नधा शब्द अन्तोदात्त बनला, आणि “ तमं ” प्रत्यय तर मूळचाच अनुदात्त त्यामुळे “ त ” हा पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें स्वरित बनला व म

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य श्रुप्येर्द्विवो ररप्शो महिमा पृथिव्या ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥
ऋग्वेद ६।१।८।२

पदच्छेद - प्र । तुवि-द्यु-म्नस्य । स्थविरस्य । श्रुप्येः । द्विव । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः । न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिष्ठिः । पुरुमायस्य । सद्योः ॥

अन्वय- तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य श्रुप्येः महिमा द्विवः पृथिव्याः प्र ररप्शे । न अस्य शत्रुः । न प्रतिमानं अस्ति । पुरुमायस्य सद्योः प्रतिष्ठिः न ।

अर्थ- (तुवि-द्युम्नस्य) अथत तेजस्यो (स्थविरस्य) स्थिर अथवा पुराण पुरण भाणि (श्रुप्ये) दुष्टतेवा नाश करणारा अथा ईश्वराचा (महिमा) महिमा (द्विव पृथिव्याः) शुभेक व पृथ्वीलोव याच्या (प्र ररप्शे) वाहेर ही पसरला आहे (न अस्य शत्रु) याचा कोणी शत्रुही नाही व (न अस्य प्रतिमान) याच्या तोडीचा ही कोणी नाही या (पुरु मायस्य) अपार बुद्धिच्या व (सद्योः) नालीच्या ईश्वराहाही दुसरा कसलाही (प्रतिष्ठि न) आधार नाही अर्थात् तोच सर्वांचा आधार आहे

भावार्थ- ईश्वर अथत तेजस्यो, दुष्टाचा नाश करणारा व मोठा पुराण पुरण आहे, त्याचा महिमा सर्वे जगभर पसरला आहे. त्याला कोणी शत्रु नाही व त्याच्या बरोबरीचेही या जगात कोणी नाही या अनतशक्ति ईश्वराहा सोडून या जगात कोणालाही दुसरा कसलाही आधार नाही.

स नः पितेय सूनवेऽग्ने सूपायनो भव
सवस्या नः स्वस्तये ॥ ऋग्वेद १।१।९

आमच्या दातूंचे बल नष्ट होऊन आमचा सर्वदा विजय होवो

३

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया सपन्तः ।

अवस्यवो धोमहि प्रशस्ति सद्यस्ते रायो दायने स्याम ॥

ऋग्वेद २।११।१२

अन्वय प अर्थ- हे (इन्द्र) मभो ! आम्ही सर्व (विप्रा.) ज्ञानी लोक (त्वे अभूम) तुझ्या दिनाणीं अर्थात् तुझे होऊन राहू (ऋतया सपन्तः) सरळ मार्गांन व्यवहार करणारे होऊन (धियं वनेम) बुद्धि आणि कर्म या दोन्हीची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्यव) स्वतःचे रक्षणाचा यत्न करणारे लोक (प्रशस्ति धोमहि) तुझे गुण सनात धारण करू प (सद्य) लागलीच (ते राय) तुझ्या धनाच्या (दायने) दानास आम्ही (स्याम) योग्य होऊ

शुभार्थ- हे ईश्वरा ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू, सरळ मार्गांन जाऊन कर्मांची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ आम्ही सर्व स्वतःच रक्षणाचा पुरवार्थ साधू व तुझा शुभ गुणांचे चिंतन करू असें करण्यानें तू जें धनाच दान करतोस त्याच भरी दान आम्ही सर्व वग

४

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो दधान्तुना पर्यभूषत् ॥

यस्य शुभमाद्रोदखी अभ्यसेता नृगणस्य मत्ता स जनास इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।१२।१

अन्वय प अर्थ- (य. प्रथम. देवः) जो आदि ईश्वर (जात. एव) प्रकट होताच (मनस्वान्) मनन शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (वतुना) कर्मांन (देवान् पर्यभूषत्) देवांना शोभा देता झाला, (यस्य शुभमात्) उपाच्या सामर्थ्यानें (रोदधी) पुढील व पृथ्वीलोक (अभ्यसेता) याना धरकाप सुटवो (स) तोच देव, हे (जनासः) लोक हो ! (नृगणस्य मत्ता) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्यांन तुज (इन्द्र.) असा प्रभु आहे

भावार्थ— आत्रिदेव परमेश्वर प्रथमपासून मानसिरु क्षत्रींनी सपन्न असून आपट्या प्रशस्तनीयकर्मांनी सर्व देवाना अलंकृत करतो, याचे सामर्थ्य इतकें आहे कीं, त्याच्या भयानं धुलोक व पृथ्वीलोकही कप पावतात हे लोकाहो ! तोच सर्व जगाचा एकमात्र प्रभु आहे व सर्वांहून अधिक समर्थ व हे

(५)

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासां य युद्धव्यमाना अयसे हवन्ते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमानं वभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।२।१९

अन्वय व अर्थ— हे (जनास.) लोक हो ! (यस्मात् ऋते) ज्याच्या शिवाय (जनास न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहीत, (युद्धव्यमाना) लढत असता (अयसे) रक्षणार्थ (य हवन्ते) ज्याची प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमान वभूव) सर्व जगाला आवर्षा होऊन राहिला आहे तसेच (अ-च्युत-च्युत्) ज्याच्या जवळ अचेतनाचा चेतन्य वैण्याचें सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भावार्थ— परमेश्वताची कृपा नसेल तर लोकाना विजय कधीही प्राप्त व्हायचा नाही, म्हणून युद्धाच्या वेळीं सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभाषा नें करतात तो परमेश्वर विश्व वनविण्याच्या वायतीत आवर्षा झाला आहे, तसेच तो इतरा समर्थ आहे कीं मोठमोठ्या सामर्थ्यसंपन्नानाही तो हलवून सोडतो, परंतु त्याला हलविण्यास भाग कोणी समर्थ नाही

(६)

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
घये जयेम क्षतिनं सहस्त्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तपोतिभिः ॥

आत्मन्वा रात्रौ घट नष्ट होऊन आत्मन्वा गर्वेदा विज्ञय होयें.

३

त्वे इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम प्रतया सपन्तः ।

अवस्वयो धीमहि प्रक्षरित स्यरते रायो वायने स्याम ॥

ऋग्वेद २।१।१२

अन्वय व अर्थ- हे (इन्द्र) प्रभो ! आम्ही सर्व (विप्राः) ज्ञानी लोक (त्वे अभूम) तुझ्या ठिकाणीं अधोष्ट तुझे होऊन राहू. (प्रतया सपन्तः) सरळ मार्गाने स्वबद्धार करणारे होऊन (धियं वनेम) बुद्धि आणि कर्म या दोन्हीची सिद्धि मिळवू. आम्ही सर्व (अवस्वय) स्वतःचे रक्षणाला यत्न करणारे श्रेष्ठ (प्रक्षरित धीमहि) तुझी गुण मनांत धारण करू व (सद्यः) लागलीच (ते रायः) तुझ्या धनाच्या (वायने) ठानाय आम्ही (स्याम) योग्य होऊ.

अर्थ- हे ईश्वर ! आम्ही सर्व तुझे होऊन राहू. सरळ मार्गाने जाऊन कर्माची सिद्धि प्राप्त करून घेऊ आम्ही स्वतः स्व रक्षणाला पुण्यार्थ साधू व तुझ्या शुभ गुणांचे चिंतन करू जसे करण्याने तू जे धनार्थ प्राप्त करतोस त्याच शरीर आम्ही सर्व वनू.

४

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान्प्रतुना पर्यभूषत् ॥

यस्य शुष्माद्भोवसी अभ्यसेता नृमणस्य महा स जनास इन्द्र ॥

ऋग्वेद २।१।२१

अन्वय व अर्थ- (य. प्रथमः देवः) जो आदि ईश्वर (जात. एव) प्रकट होताच (मनस्वान्) समस्त शक्तीने श्रेष्ठ बनून आपल्या (प्रतुना) कर्माने (देवान् पर्यभूषत्) देवांना शोभा देता झाला, (यस्य शुष्मात्) उषाच्या सामर्थ्याने (रोदसी) सुलोक व पृथ्वीलोक (अभ्यसेता) याना धरकाप सुटतो (स) तोच देव, हे (जनासः) लोक हो ! (नृमणस्य महा) मानसिक शक्तीच्या सामर्थ्याने युक्त (इन्द्रः) असा प्रभु आहे

भाषार्थ— आदिदेव परमेश्वर प्रथमवासून मानसिक शक्तींनी मध्य
जसून आपट्या प्रशसनीय कर्मांनी सर्व देवाना अलट्ट करतो. याचें सामर्थ्य
इतके आहे की, लाव्या भयान धुलोक व गृध्रीलोकही वर पायनात हे
लोकही ! तोच सर्व जगाचा एक मात्र प्रभु आहे व सर्वांहून अधिक समर्थ आहे.

(५)

यस्मान्न क्रते विजयन्ते जनासो यं युद्धयमाना अघसे ह्यन्ते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमार्त वभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥

ऋग्वेद २।१२।९

अन्वय व अर्थ— ऐ (जनास.) लोक हो ! (यस्याच् क्रते) ज्याच्या
शिवाय (जनास न विजयन्ते) लोक विजय मिळवू शकत नाहीत,
(युध्यमाना) लढत असता (अघसे) रक्षणार्थ (य ह्यन्ते) ज्याची
प्रार्थना करतात व (य) जो (विश्वस्य प्रतिमान वभूव) सर्व जगाला
बादल होऊन राहिला आहे तसेच (अ-च्युत-च्युत्) ज्याच्या जखल जचे-
ननाचा चेतन्य देण्याचे सामर्थ्य आहे, तोच इन्द्र होय

भाषार्थ— परमेश्वराची कृपा नसले तर लोकांना विजय कधीही प्रस
हावयाचा नाही, म्हणून युद्धाच्या वेळीं सर्व लोक त्याची प्रार्थना मनोभावा
नें करितात तो परमेश्वर विश्व बनविण्याच्या बाबतीत बादल झाला आहे,
तसेच तो इतका समर्थ आहे की मोठमोठ्या सामर्थ्यमपन्नानाही तीं हलवून
मोडतो; परंतु त्याला हलविण्यास मात्र बाणी समर्थ नाही

(६)

अस्माकमग्ने मघयत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सूर्यार्यम् ।

वर्यं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तपोतिभिः ॥

ऋग्वेद ६।८।६

अन्वयासह अर्थ- हे (वैश्वानर अग्ने) विश्वच्या गणाला व प्रकाश
देणाऱ्या देवा ! (अस्माक मघयत्सु) आमच्यांनील धनितांमध्यें (सु-
र्यार्य) उत्तम पराक्रमीं युक्त (अ-नामि) कधीही नमलें न

ते विशतिपदे यत्ताः संग्रहारं श्वकिरे ।
 आसीद्वाङ्म इवावर्तो महर्तमुदधाविव ॥ १२ ॥
 शूराणां युद्धयमानानां निघ्नतामितरेतरम् ।
 संग्रामस्तुमुल्लो राजन्नावर्तत सदाः ॥ १३ ॥
 प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्निभयङ्करे ।
 द्रोणस्य निघ्नतो व्यूहं भिस्था प्राविशदार्जुनिः ॥ १५ ॥
 तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं शत्रुसंघान्महाबलम् ।
 हस्त्यश्वरथपत्स्यौघाः परिवद्मुरुदायुधाः ॥ १६ ॥
 नानाधादिब्रनिवदैः श्वेद्धितोत्कृष्टगर्जितैः ।
 हुंकारैः सिंहनदैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निःस्वनैः ॥ १७ ॥
 घोरैर्हलहलाशब्दैर्नाऽग्रापितष्टेहि मामिति ।
 असावहमभिप्रेति प्रवदन्तो मुहुर्महुः ॥ १८ ॥
 वृंहितैः सिञ्जितैर्हासैः करणेभिश्चनैरपि ।
 सघादयन्तो वसुधामभिरुद्रुवरार्जुनिम् ॥ १९ ॥
 तेषामापततां वीरः शीघ्रयोर्धो महाबलः ।
 क्षिप्रान्श्वो न्यवधीटाजन्मर्मबो मर्मभेदिभिः ॥ २० ॥
 ते हन्यमाना विघ्नता नानालिङ्गैः शितैः शरैः ।
 अभिपेतुः सुयद्दुशः शलभा इव पावकम् ॥ २१ ॥

ततः सुतो हेमभाण्डपरिच्छदान् सुवर्णालंकारयुक्तान् त्रिहाष-
 न् त्रिवर्षीयान् हयान् अश्वान् आनु संनोदयामास । सुमिषेण
 पारथिना द्रोणानीकाय प्रेषितास्ते बाजिनः अश्वान् ॥ २० ॥ हे
 राजन् महावेगपराक्रमम् द्रोणं अभ्यद्रवन्, तथा यान्तं तं अभि-
 मुं उद्गीभ्य दृष्ट्वा, सप्रे द्रोणपुरोगमा तं अभ्यवर्तन्त, पाण्डवाश्च
 अभ्ययुः ॥ २१ ॥ ते विशतिपदे यत्ताः संग्रहारं श्व-

किरि । उद्वी समुद्रे गाङ्गः आवर्त इव मूर्त्तं आसीत् ॥ १२ ॥
 शूराणां बुध्यमानाना इतरेतरं निघ्नतां, हे राजन् !
 तुमुलः संग्रामः प्रावर्तत ॥ १३ ॥ तस्मिन्प्रतिभयंकरे संग्रामे
 शोणस्य भिषत पश्यतः पत्र आर्जुनिः अभिमन्युः व्यूहं
 अभ्यन्तरं प्राविशत् ॥ १४ ॥ तं महाबलं व्यूहमध्ये प्रविष्टं
 विनिघ्नन्तं उदायुधाः उद्यतायुधाः हस्त्यश्वरथपत्न्यौघा
 परितः वयुः ॥ १५ ॥ नानावादिप्रनिःस्वनैः श्वेदितोत्क्रुष्टगजितैः
 हुंकारैः सिद्धनादैश्च " तिष्ठ तिष्ठ " इति निःस्वनैः ॥ १६ ॥
 हलाहलाशब्दैः " मा मा , तिष्ठ, मां पहि, अभिप्र ! असौ अहं
 इति मुहुः मुहुः चारंवारं प्रवदन्तः ॥ १७ ॥ पुंहितैः त्रिसजितैः
 फरनेमिस्वनैरपि वसुधां संघ्राद्यन्त आर्जुनि अभिदुद्रुघुः ॥ १८ ॥
 शीघ्रयोधी महाबला वीरः क्षिप्रालः अभिमन्युः हे राजन् !
 युद्धममंशः अभिमन्युः ममंमेदिभिः नानाल्लिगैः शरैः आपततां
 न्यत्रधौत् ॥ १९ ॥ नानाल्लिगैः शितैः शरैः विषया हन्यमानाः ते
 वीराः पावकं शलमा इव सुबहुशः अभिपेतुः ॥ २० ॥

अंक २१

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा सोपा उपाय.)

भाग २१ वा.

लेखक व प्रकाशक

भोपाद दामोदर सातवळेकर
स्थाभ्याय-मंडळ, आंध्र, (जि० सातारा.)

—३३०१६—

द्वितीय आवृत्ति.

१९३०

शके १८५२, सन १९३०.

मूल्य ५ आणे.

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

भाग. २१ वा.

आयं गौः पृथ्विरक्रीमत् । ऋ० १०।१८।१

“ (आय) ही (गौ) भूमि (पृथ्वि) अतरिक्षात (अक्रीमत्) किरत किया जात असते या मंत्रात गौ शब्द पृथ्वीवाचक आहे व पृथ्वीची गति येथे सूचित केली आहे. तसेच—

मया गाधो गोपतिना सन्ध्रमयं धो गोष्ठ
इह पोपयिष्णु ॥ ऋ० ३।१४।६

“ हे (गाव.) गाथीना ! (मया गोपतिना) मी जो गोपाल त्याच्या-सह (सन्ध्रमय) मिळून रहा, (इह भय) येथे हा (पोपयिष्णु) पालन करणारा (व गोष्ठ) तुमचा गोठा आहे येथे गौ शब्द (अर्थात् गाव) गाय या अर्थी आहे, परंतु आल्कारिक दृष्ट्या घेतल्यास त्याच पदाचा अर्थ इन्द्रियेण- होण्याचाही सभव आहे

या प्रकारची दुसरी पुढील उदाहरणें वदामध्ये खोपडतात वेदामध्ये कित्येक वेळीं “ अशाकरिता पूर्णाचा प्रयोग केला जातो. ” अर्थात् “ गो ” शब्दाचा उपयोग गाथीपासून होणाऱ्या किंवा मिळणाऱ्या कोणत्याही वस्तूकरिता केला जातो हा विषय बराच गहन आहे, तथापि सक्षेपानें थोडी उदाहरणें येथे देत आहो—

“ गो ” शब्द गाथीच्या दुधावरून खालील मंत्रात उपयोजिला आहे
गोभि श्रीणीत मत्सरं ॥ ऋ० ९।४६।४

“ (गोभि) गाथीच्या दुधावरुबर (श्रीणीत) शिजवा (मत्सर) सोमरसाचा ” अर्थात् गाथीचे दूध घेऊन त्यात सोमरस घालून दोन्ही परोवरच शिजवा

य मयात “ मत्सर ” शब्द सोमरसाचा वाचक आहे मत्सर शब्दाचा दुसरा अर्थ लोभ असा आहे पण तो येथे दृष्ट नाही मत्सर शब्द “ मद् ” (हयं पावग) या घत्पासून झाला आहे

१) वरीलप्रमाणेंच “ गो ” शब्द गायीचें दूध, दही, सोणी, तूप, चामडें, चामड्याच्या वाद्या इत्यादींबद्दल वापरतां येतो; कारण हे सर्व पदार्थ गायी-
पासून बनतात. याचें उदाहरण—

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि । ऋ० १०।९४।९

“ (अंशुं) सोमरस (दुहन्तः) काढणारे (गवि) गायीच्या कातड्यावर
(अध्यासते) बसतात, ” येथें ‘ गो ’ शब्दाचा अर्थ गायीचें कातडें अथवा
जुसतें कातडें असा आहे. तसेंच खालील उदाहरण पदा—

गोभिः सप्रजो असि चीळयस्व । ऋ० ६।४७।२६

“ (गोभिः) गायीच्या कातड्याच्या दोऱ्यांनीं (सप्रजः) बांधला
गेलेला हूं रथ आहेस; यायोगानें (चीळयस्व) मूं यळकट बन. ” येथें
‘ गो ’ शब्दाचा अर्थ गायीच्या चामड्यापासून बनविलेली दोरी असा
आहे.

याप्रमाणें ‘गो’ शब्दाचे अनेक अर्थ वेदांमध्ये आहेत. गायीपासून जितके
पदार्थ बनतात अथवा मिळतात, त्या सर्वांना गो हा एकच शब्द आहे. घनु-
ण्याची दोरी कातड्याच्या तांतेपासून बनते म्हणून तिलाही गो असेंच नांव
आहे. याप्रकारें अनुसंधानपूर्वक अर्थ ठरविणें व समजून घेणें योग्य आहे.

दोन धातूंपासून बनलेले शब्द.

कांहीं शब्द एकाच धातूपासून बनतात, तर कांहीं शब्द दोन अथवा
अधिक धातूंपासून सिद्ध होतात. उदाहरणार्थ— ‘ हिरण्य ’ शब्द घ्या. या
शब्दाचे दोन भाग आहेत. “ हिर्+रण्य ” या दोन पदांत ‘ रण्य ’ पद
रमणीय पदाचें संक्षिप्त रूप आहे. ‘ रमणीय, रमणिय, रम्यव, रण्य ’ अशा
प्रकारें हें संक्षिप्त रूप शाब्दाचें दिसून येतें, म्हणून ‘ रन् ’ धातूपासून हा
शब्द बनला आहे असें समजावें.

“ हि ” अथवा “ हिर् ” पद “ ह ” धातूपासून शालें आहे. हृदय
शब्द ‘ दिव्य ’ असा कांहीं अनिश्चित लोक उच्चारतात; त्यांतील ‘ द्य ’ नाहींसा

पेश्वर्यसंपन्न प्रभु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणप्रद होवो. (वृहस्पति.)
मोक्ष्या वाणीचा ईश्वर (शं) आमचा कल्याणकर्ता होवो; तसेंच (उहकमः
श्विष्णुः) महापराक्रमी व्यापक ईश्वर (नः शं) आम्हांस कल्याणप्रद
होवो. ”

शं नो घातः पवतां शं नस्तपतु सूर्यः

शं नः कनिक्रद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ वा० यजु० ३६।१०

“ (घातः) वायु (नः शं) आम्हां सर्वांना कल्याणकारी होऊन (पवतां)
वहात राहो. (सूर्यः) सूर्य (नः) आम्हां सर्वांना (शं तपतु) कल्याण-
कारी होऊन तापत राहो. (कनिक्रद्) गर्जना करणारा (पर्जन्यः देव.)
मेघराज देव (नः) आम्हां सर्वांसाठीं (शं वर्षतु) कल्याणप्रद अशा
वृष्टीचा वर्षाव करो. ”

अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रीः प्रति धीयतांम् ।

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावष्ट्या रातह्वया ।

शं न इन्द्रापूपणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शंयो ॥

वा० यजु० ३६।११

(नः) आम्हां सर्वांना (अहानि शं भवन्तु) दिवस कल्याणकारक होवोत;
(रात्रीः शं प्रतिधीयतां) रात्रीचा समय आम्हां सर्वांचे कल्याण धारण
करो. (अवोभिः) सर्वे प्रकारच्या रक्षणांनी युक्त (इन्द्राग्नी) पेश्वर्यवान्
व तेजस्वी (नः शं भवतां) आम्हा सर्वांना कल्याणकारक होवोत, (रात-
ह्वया) अन्न देणारे (इन्द्रावष्ट्या) पेश्वर्यवान् व श्रेष्ठ (नः शं) आम्हां
सर्वांना कल्याणप्रद होवोत. (इन्द्रापूपणा) पेश्वर्यवान् व पोषणकर्ता
(वाजसातौ) अन्नदानप्रसंगी (नः शं) आम्हांस कल्याणकर्ते होवोत.
(शमिन्द्रासोमौ) पेश्वर्यवान् व विद्वान् (सुविताय) उच्चम गतीसाठीं व
(शं योः) शांतिसौख्य आणि दुःखप्रतिकार यांसाठीं महायक बनोत.
अर्थात् प्रत्येक काळ व प्रत्येक शक्ति आम्हां सर्वांसाठीं लाभदायक बनोत.

अमी पु णः सखीनामधित्वा जरितृणाम् ।

शतं भवास्पृतिभिः ॥

ऋ० ४।३।३

“हे इंशरा ! तूं (नः) आम्हां सर्वांना (सखींना) सर्व मित्रांना व (जरितृणां) सर्व उपासकांना (शतं कृतिभिः) शेंकडों प्रकारच्या रक्षणांनी (अंभि सु भविता) सर्व प्रकारें उत्तम रक्षक (भवमि) होतोस. ”

आम्हां सर्वांचें, मित्रांचें व उपासकांचें तूं शेंकडों प्रकारांनी अत्यंत उत्तम रक्षण करतोस. हे प्रभो ! तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही रक्षक नाही. तुझे रक्षणाचे मार्ग व साधने ही असंख्य आहेत.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत प्राता शिषो भवा वरूध्यः ॥

वसुरग्निर्वसुधवा अच्छा नक्षि घुमत्तमं रयि दाः ॥ ऋ० ५।२।४।१

“हे (अग्ने) तेजस्वी इंशरा ! (न. त्वं अन्तम.) आम्हांसाठी तूं समीप राहतोस म्हणून तूं आमचा (प्राता) रक्षक, (शिषः) कल्याणकर्ता व (वरूध्यः) श्रेष्ठ आहेस. (अग्नि) तेजस्वी (वसुः) सर्वांचा निवासक, (वसुधवाः) निवास करण्यास योग्य अशी अजादि देणारा, (अच्छा-नक्षि) आम्हांस उत्तम प्रकार प्राप्त हो व आम्हांला (घुमत्तमं) उत्तम तेजस्वी (रयि दाः) धन दे. ”

परमेधर आम्हां सर्वांना अत्यन्त समीप आहे. त्याच्याहून अधिक जवळ दुसरे कोणी नाही. तोच सर्वांचा रक्षक, कल्याण करणारा व सर्वांचें श्रेष्ठ प्राप्तद्वय आहे. तो सर्वांचें उत्तम प्रकारें रक्षण करतो व सर्वांचें पोषण करतो. तो आम्हां सर्वांना प्राप्त होवो व आम्हांला उत्तम धन देवो.

त्यां धर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्या राय उभयासो जनानाम् ॥

त्वं प्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥

ऋ० ६।१।५

“हे इंशरा ! (क्षितयः) पृथ्वीवर राहणारे लोक (त्यां धर्धन्ति) तुला वादवितात, तुझ्या महिम्याचा प्रसार करतात. (जनानां) मनुष्यांचे

(उभयासः रायः) दोन्ही प्रकारचे धन तुझा महिमा प्रकाशित करतें. तूंच (दाता) सर्वांचा तारक आहेस व (तरणे चेत्यः) दुःखांतून तारून नेण्यास (भूः) योग्य आहेस. तसेच तूंच (मनुष्याणां) मनुष्यांची माता, पिता इत्यादि (सर्वं इत्) सर्वदा तूंच आहेस. ”

हे ईश्वरा ! सर्व ज्ञानी लोक तुझा महिमा वाढवीत असतात सर्वांना तूंच स्थूल अथवा सूक्ष्म धन देतोस दुःखांतून पार होण्यास सर्वांनीं तुझे ज्ञान प्राप्त करून घेणें जरूर आहे; कारण तूच सर्वांचा आई, बाप, भाऊ इत्यादि आहेस.

तं सध्रीचीरुतयो वृष्णानि पौंस्यानि नियुतः सद्भुरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिंघव उक्थ्यशुभा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥

ऋ० ६ । ३६ । ३

“ (तं इन्द्रं) त्या प्रभूच्या जवळ (ऊतयः सध्रीचीः) रक्षक शक्ति राहतात; तसेच (वृष्णानि पौंस्यानि) उत्साहवर्धक शक्ति (नियुतः) एकमेकांशीं नियुक्त होऊन (सद्भुः) सेवा करीत असतात. (सिंघवः समुद्रं न) ज्याप्रमाणें नद्या समुद्राला मिळतात, त्याप्रमाणें (उक्थ्यशुभा गिरः) बलयुक्त अशी स्तुति करणारी वाणी (उरुव्यचसं) सर्वव्यापक ईश्वराच्या जवळ (आ विशन्ति) पोचते. ”

परमात्म्याच्या जवळ सर्व प्रकारचें संरक्षक सामर्थ्य व अनंत सामर्थ्यही आहे. प्रत्येक मनुष्य आपल्या वाणीनें त्याची प्रार्थना करीत असतो व प्रत्येकाने त्याची प्रार्थना करणें आवश्यकच आहे. कोणत्याही भावेच्या द्वारे व कोठेही राहून केलेली प्रार्थना त्या परमेश्वराजवळ जाऊन पोचते.

सूचना.

या पाठांत आलेलीं देवतांची अनेक नांवां एका परमेश्वराचीच आहेत त्या देवतांच्या नांवांचा बोध करून घेणें म्हणजे एकमेवाद्वितीय अशा परमेश्वराचाच बोध करून घेणें होय; कारण “ एकाच सद्भूतचें वर्णन ज्ञानी लोक अनेक तऱ्हेनें करतात, ” हें वेदांच्या मंत्रद्वारे स्पष्ट केले आहे.

येथ आलंकारिक शीतिन घेरणाच्या शत्रूचा वध करून त्याच्या रक्षाची नदी वाहविल्याचेंही घणन भादे, परंतु तो अर्थ गुप्त आहे

(४)

“रात्री” शब्द “रा” (दान करणे) धातूपासून झाला आहे रात्र ही सुखाचें अथवा विधातीचें दान करते, सर्व प्राणिमात्र रात्रीच्या वेळीं विश्रांति घेतात “रम्” धातूपासूनही हा शब्द होतो “रमयति भूता-नि” जी प्राणिमात्रास रममाण करते ती रात्र होय उदाहरण—

हयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं

हयामि देवं सवितारमतये ॥ ऋ० १। ३५। १

“(जगत) जगम जगाच्या (निवेशनीं) नियेशक (रात्री) रात्रीची मी (हयामि) स्तुति करतो व (उक्तये) रक्षणायें (देव सवितार) सूर्यदेवाची (हयामि) स्तुति करतो ” “येथे रात्री शब्दाचा प्रयोग आहे तो जगाच्या विश्रान्ति देणारी अशा अधान आहे ‘जगत्’ (गच्छति इति जगत्) शब्दाचा येथे अभिप्रेत अर्थ हालचाल करणारे प्राणी असा आहे.

(५)

“अभ्य” शब्दाचा अर्थ घोडा ‘अभ्’ धातूचा अर्थ भक्षण करणे, खाणे, व्यापणें असा आहे तो मार्ग खातो (अध्यान अभुते) किंवा मार्ग शत्रूक टाकतो म्हणून त्याला अभ्य म्हणतात. अथवा (अशनः) पार खाणारा आहे, पुष्कळ खाऊन तें पचविणारा असा घोडा हा पशु आहे

मानुषा पर्यभ्वं नयन्ति ॥ ऋ० १। १६२। ४

“(मानुषा) माणसें (अभ्य) घोड्याला (परि नयन्ति) चांहीकडे नेत’त अर्थात् फिरवतात ” येथें घोड्यावर बसून चांहीकडे फिरविण्याचें वर्णन आहे.

(६)

“ मनुष्य ” “ मनन करून राहतो ” अर्थात् “ मनन करून आपला कर्मे करतो तो मनुष्य होय. मन् धातूपासून हा शब्द बनला आहे. मानव-प्राण्याप्रमाणें अन्य प्राणी मननशील नाहींत. “ मनु ” पासून झालेले ते मनुष्य अशा अर्थानेही हा शब्द उपयोगांत आणतात.

(७)

“ संग्राम ” शब्द युद्धवाचक आहे. (सं) एकत्र होऊन (ग्राम) मिळणे या अर्थाचा हा शब्द आहे अथवा (संगती ग्रामी) दोन गांवांचे लोक एकमेकांविरुद्ध भिडतात, त्यांच्यांत लढा पडतो, त्यालाही संग्रामच नांव आहे. संग्राम शब्द युद्धवाचक असला तरी त्याच्या व्युत्पत्तीवरून दोन (सं+ग्राम) गांवांतील लोकांचा आपसांतिल झगडा किंवा मिलाफ असा अर्थ त्यांत स्पष्ट आहे.

(८)

“ वज्र ” शब्द शस्त्र, तलवार, राड्ग, इत्यादि अर्थांना घेतो. वज्र धातूपासून हा शब्द बनतो. (वज्रयति इति वज्रः) जो वज्रांचें वजन करतो, जो शत्रूंना दूर पिटाळून लावतो, तो वज्र नांवास पात्र होय. हातांत शस्त्र असल्यास शत्रू आपल्यापासून दूर ठेवतां घेतो.

(९)

“ आत्मा ” शब्द “ अत् ” (सतत गमन करणे) धातूपासून बनला आहे. आत्म्याच्या ठिकाणीं सतत गति आहे, हालचाल करण्याची शक्ति याच्यांत आहे, जड शरीरांना हा हलवितो, शरीरांना चालविण्याची शक्ति याच्यांत आहे, म्हणून त्याला आत्मा म्हणतात. आत्म्याचा अर्थ ‘संचालक’ असाही आहे.

(१०)

वेदांमध्ये शब्द बनविताना धातूंच्या अक्षरांची बळटापालटही होते. जसे-हिसू (हिंसा करणे)धातूपासून “सिह”शब्द बनतो व त्याचा अर्थ हिंसक

परमेश्वराचा जो भागिक व अलंकित्र आनंद आहे, तो स्वरोग्र सर्व लोकांना दितकर आहे तो सर्वांना यथायोग्य प्रमाणांत धन पाटून देतो व सूर्यादि देवतांच्या टिकणीं उगृष्ट घलाची स्थापना करतो

कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

देधममीवचातनम् ॥ ऋ० १।१२।७

“(अध्वरे) यज्ञात सत्कर्म करण्याच्या घेळीं (अमीव-चातन) रोग दूर करणाऱ्या, (सत्य-धर्माण) सत्य नियमांचें पालन करणाऱ्या (कवि) कवीची (अग्नि देव) तेजस्वी परमात्मदेवार्चा (स्तुहि) प्रशंसा कर ”

परमात्मा देव आरोग्यदाता, सत्य नियमांचें पालन करणारा, कवि म्हणून शब्दाचा प्रवर्तक व अत्यंत तेजस्वी आहे, म्हणून तो स्तुति करण्यास योग्य आहे त्याची स्तुति करण्यानें उपासकाच्या अर्गी तेजस्विता वाढते

समानं नीळं वृषणो वसाना. सज्जग्मिरे महिया अयतीभि ।

ऋतस्य पद वधयो नि पाति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥

ऋ० १०।५।२

“(वृषण) बलवान्, (महिया) मोठी इच्छा धारण करणारे, (अयतीभि वसाना) चालक शक्तींसह राहणारे सज्जन, (समान नीळ) समान एक आश्रयस्थानाला (सज्जग्मिरे) एकत्र होऊन पोचतात (वधय) ज्ञानी लोक (ऋतस्य पद) सत्याच्या स्थानाचें (नि पाति) सरक्षण करतात व (गुहा) बुद्धीच्या टिकणी (पराणि नामानि) श्रेष्ठ नावें (दधिरे) धारण करतात ”

श्रेष्ठ मनुष्य आपल्या मबल इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या एकाच हंश्वराच्या आश्रयस्थानाला प्राप्त करून घेता ज्ञानी लोक नेहमी सत्य म्हणून करतात व अस त्याचा त्याग करतात म्हणून प्रयत्न आपल्या बुद्धीत श्रेष्ठ विचार धारण करून आपणास श्रेष्ठ बनवाव

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिपो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरशैर्वावृधाते मधूनाम् ॥

ऋ० १० । ५ । ४

(ऋतस्य) सत्याचे (प्र-दिवः वर्तनयः) अत्यन्त तेजस्वी सनातन मार्ग (इपः वाजाय) मनाची इच्छा व अन्न यांसाठी (सचन्ते) सहाय्य करतात, जे (रोदसी) सुलोक व पृथ्वी (सुजातं) उत्तम प्रसिद्ध (अधि-वासं) सर्व व्यापक ईश्वराला (वावसाने) राहावयास जागा देणारे आहेत, ते (घृतैः) तुपाच्या द्वारे व (मधूनां अन्नैः) मधुर अन्नाच्या योगाने (वावृधाते) सर्वांना पुष्ट करतात.

सनातन सत्य धर्ममार्गांचे पालन करण्याने सर्व लोकांचे मनोगत पूर्ण होते; व त्या योगाने सर्व लोक बलवान ही होऊ शकतात. कारण पूजनीय ईश्वर सर्वव्यापक आहे व तो सर्वांना तूप अन्न इत्यादींनी पुष्ट करतो; म्हणून त्याच्या उपासनेने सर्वांना बल प्राप्त होते.

असत्त्वं सत्त्वं परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मश्रदितेरुपस्थे ।

अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥

ऋ १० । ५ । ७

(दक्षस्य जन्मन्) बलाच्या उत्पत्तीच्या प्रसंगी, (अ-दितेः) अविनाशी मूल प्रकृतीच्या (उपस्थे) जवळच्या स्थानावर (परमे व्योमन्) अत्यंत विस्तृत आकाशांत (सत्त्वं) तीव्रही कालांत असणारे एक अधिकारी आत्मतत्त्व व (अ-सत्त्वं) त्या आत्म्याहून मित्र पदार्थ असे दोन पदार्थ होते. याच्या (पूर्वं आयुनि) पूर्वं अवस्थेमध्ये (ह नः) मिश्रणपूर्वक आग्हां सर्वांच्या ठिकाणी (ऋतस्य प्रथमजाः) सत्य धर्मांचा पहिला प्रवर्तक (अग्निः) तेजस्वी ईश्वर प्रकाशित झाला व त्याच्या बरोबरच (वृषभः) बलवान आत्मा व (धेनुः) कामधेनु अर्थात् बुद्धि ही होती.

प्रकृति व ईश्वर अनादिकालापासून आहेत. ईश्वर प्रकृतीच्या ठिकाणी रलाचा संचार करतो तोच सत्यधर्मांचा पहिला प्रवर्तक आहे. बल व पोषण.

शास्त्रे, बलवान् आत्मा व सुबुद्धि, हीं सर्व परमेश्वरावरोधरहात असतात-
अर्थात् परमेश्वरापासून सर्वांना बल प्राप्त होतं; व परमात्म्यापासून उत्तम
बल प्राप्त होऊन हीं सर्वजण योग्य रीतीने आपलें कार्यं करण्यांत साफल्य
मानतात व उत्तम फळ प्राप्त करून घेतात.

यमोदनं प्रथमजा क्रतस्य प्रजापतिस्तपसा ब्रह्मणेऽपचत् ।

यो लोकानां विधृतिनांभिरेपात्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम् ॥

अथर्व ४।३५।२

(क्रतस्य प्रथमजाः) सत्याचा पहिला प्रवर्तक जो (प्रजापतिः)
प्रजापति परमेश्वर त्यानें (तपसा) आपल्या तेजाच्या योगानें (यं भोदनं)
सृष्टिरूपी तांदूळ (ब्रह्मणे अपचत्) ज्ञानासाठीं अथवा ब्रह्मासाठीं शिजविले,
व (यः) जो (लोकाणां विधृतिः) लोकांना विशेष धारण करणारा व
जो सर्वांच्या (नाभिः) मध्यभागी विराजमान आहे त्यानें (तेन भोदनेन)
शिजविलेल्या त्या सृष्टिरूपी तांदूळाच्या योगानें आग्नी (मृत्युं अनितराणि)
मृत्युच्या पार होतो.

परमेश्वराने या विश्वाच्या भांड्यांत सृष्टिरूपी अन्न शिजविलें आहे. ते
बनविण्यास त्यानें आपलीच उष्णता (तेज) उपयोगांत आणली व त्या
तेजाने किंवा उष्णतेनें हें अन्न तयार केले. तो ईश्वर सर्वांनी आधारभूत आहे
व सर्व सृष्टीच्या मध्यें असतो. त्यानें तयार केलेलें हें अन्न सेवन करून
व त्यापासून बल संवादन आग्नी मृत्युच्या पार जाऊं.

सूचना— पाचकांनीं याप्रमाणें संग्राचे अर्थ करावेत. व ते मनन
करून समजून घ्यावें.

पाठ ५ वा

शब्दानुकरणानें कांहीं शब्द बनतात. कावळा " कौं कौं " शब्द करतो म्हणून त्याला संस्कृतांत काक असें नांव आहे. त्याचप्रमाणें टिट्टिभ पक्षी (टिट्ठी) ' टिट् टिट् ' शब्द करित असल्यानें त्या शब्दावरून त्याला टिट्टिभ असें नांव पडलें आहे.

औपमन्थव नामक व्याकरणाचार्यांचे असें मत आहे कीं हे शब्द केवळ शब्दानुकरणानें बनले नसून यांनाही यौगिक अर्थ आहेत. पण इतर कांहीं व्याकरणाचार्य असे शब्द केवळ शब्दानुकरणानेंच बनले आहेत असें मानतात. यासंबंधी प्रायः सर्वसंमत असे निरक्तीचे (व्युत्पत्ति) नियम साद्री दिले आहेत.

(१) ज्या पदांत स्वर, धातु, प्रत्यय इत्यादि स्पष्टपणें दिसत असतात, त्यांची निरक्ती व्याकरणांत सांगितलेल्या नियमांप्रमाणेंच करणें योग्य आहे. जैसे-दिव् धातु + भ प्रत्यय = " देव " असा शब्द सिद्ध झाला. येथें देव शब्दाची व्युत्पत्ति स्पष्ट आहे.

(२) ज्या ठिकाणीं वर लिहिल्याप्रमाणें व्याकरणांत सांगितल्याप्रमाणें स्पष्ट अशी शब्दाची व्युत्पत्ति दिसून येत नाही तेंथें अर्थाला प्राधान्य देऊन अर्थाच्या धोरणानें धातूची कल्पना करून व्युत्पत्ति व अर्थ करणें जरूर असतं. जैसे " नि गम् " धातूपासून " निघण्टु " शब्द बनला आहे. येथें धातु स्पष्टपणें दिसत नाही. म्हणून शब्दाच्या अर्थानें मूळ धातुचा संबंध अशा ठिकाणीं पहावा लागतो.

(३) जेथें अर्थसाम्य नसेल व धातूही स्पष्टपणें दिसून येत नसेल तेथें वर्णसाम्यानें योग्य धातुची कल्पना करून अर्थ करावा. उदाहरणार्थ— " गम् " धातूपासून " गौ " शब्द बनला आहे. येथें केवळ " ग " या अक्षराचेंच साम्य आहे. त्यांत गम् अथवा अन्य एखादा धातु मुळींच दिसून येत नाही. म्हणून अक्षर सादरानें येथें धातु घेतला जातो.

अक्षराच्या अथवा वर्णांच्या साम्यावरून व्युत्पत्ति शोधून काढण्यामधील
मालीं दिलेले नियम विशेष लक्षांत ठेवावेत—

(१) धातूच्या पहिल्या अक्षराचा अवरोध-जसे “ प्र + दा ” धातू-
ला “ त ” प्रत्यय लागून “ प्रत्त ” रूप होतें. यातील दा धातूचें प्रथमाक्षर
जें द त्याचा अवरोध “ द् + त = त्त झाला आहे वास्तविक “ प्रदात ”
रूप व्हावयास पाहिजे, परंतु तसें होत नाहीं या नियमाचें हें उदाहरण झालें

(२) अघाक्षराचा लोप भस् धातूच्या प्रथमाक्षराचा लोप होऊन अस्
धातूची “ स, सन्ति, ” अशीं रूपे होतात त्याप्रमाणें रूपे होणारे धातू.

(३) काहीं धातूतील अत्य अक्षराचा लोप होतो उदाहरणार्थ “ गम् ”
धातूला त्या प्रत्यय लागून अन्य मकाराचा लोप होऊन “ गत्वा ” असें रूप होतें.

(४) काहींतील उपान्त्य अथवा मध्याक्षराचा लोप होतो “ गम् ”
धातूपासून “ जगमतु ” रूप व्हावयाचें, पण तसें न होता “ जग्मतु ”
असें रूप होतें येथें “ गम् ” धातूच्या ग अक्षरातील अ वर्णाचा लोप
झाला त्यामुळे गम् चें ग्म बनते व “ जग्मतु जग्मु ” इत्यादि रूपे होतात.

(५) काहीं पदातील उपान्त्य अक्षराची वृद्धि होते जसे- “ राजन् ”
शब्दाचे रूप “ राजा ” असें होते ‘ दण्डिन् ’ शब्दाचें “ दण्डी ” असें
रूप होतें येथें अन्त्य न चा लोप झाला असून उपान्त्य अ अथवा
ई दीर्घ झाली

(६) कोठें कोठें कित्येक अक्षरांचा लोप होत असतो जसे “ याच् ”
(याचना करणें) या धातूचें वेदातील रूप “ यामि ” होतें, “ याचामि ”
होत नाहीं धातु मधील “ चा ” अक्षराचा लोप झाला “ तस्या यामि ”
(ऋ० १।२४।११) या मन्त्रात “ यामि ” शब्द “ याचामि ”
शब्दावद्दल आला आहे.

(७) काहीं शब्दात दोन वर्णांचाही लोप होतो जस “ त्रि + ऋच् ”
मापासून “ तृच ” शब्द बनतो येथें त्रि अक्षरातील र् + इ अर्थात्
“ रि ” चा लोप होऊन केवळ ‘ त् + ऋच् ’ मिळून ‘ तृच ’ शब्द झाला आहे.

(८) कांहीं शब्दांत आवाक्षराचा विपर्यय होतो, जसे " घृत् " धातूपासून " घोतिष " शब्द बनण्याऐवजी " ज्योतिष " शब्द बनला आहे. तसेच " हन् " धातूपासून " घन " शब्द बनला आहे, भिद् धातूपासून " विन्दु " शब्द झाला आहे.

(९) कांहीं शब्दांत अक्षरांच्या जागा बदलल्या जातात; अर्थात् आवाक्षर दोवटीं व अंत्याक्षर आरंभी येते, जसे सृज् धातूपासून " सजुं " शब्द बनवण्यास पाहिजे पण त्याऐवजी " रज्जु " शब्द बनला आहे. सज्ज्चा ' रस्ज् ' घनून त्यापासून रज्जु शब्द होतो. कम् धातूपासून " कतिता " असा शब्द बनण्याच्या ऐवजी " सिक्ता " असा शब्द बनतो. कृत् धातूपासून " कर्तुं " बनण्याऐवजी " तर्कुं " असा शब्द बनतो.

(१०) कांहीं शब्दांत अन्त्याक्षरांचा विपर्यय होतो, जसे " मिह् " धातूपासून " मेघ, " " बह् " धातूपासून " भोग " " गाह् " धातूपासून " गाघ " या प्रमाणे शब्द बनतात. अन्त्य " ह् " च्या ऐवजी यरील धातूंत अन्य वर्ण झाले आहेत. तसेच " बह् " धातूपासून " बध् " व " मद् " धातूपासून मधु असे शब्द बनले आहेत.

(११) कधी कधी नवे अक्षर मध्ये घुसवले जाते. जसे अम् (फॅकलें) धातूपासून " आसवत् " शब्द होतो. येथे मध्ये यकार घुसला आहे वृ (धार) या निवारण करणे असा अर्थाच्या धातूपासून ' दार ' शब्द बनला आहे; या शब्दांत द्कार घुसला आहे.

वरील नियम वाचकांनी चांगले लक्षांत ठेवल्यास त्यांना शब्दातिथीच्या बाबींचे उत्तम ज्ञान होईल. कारण या नियमांना अनुसरूनच बहुतेक सर्व शब्दांची व्युत्पत्ति सिद्ध केली जाते. वाचकांनी या नियमांचे चांगले मनन करावे व वैदिक शब्दांत या नियमांप्रमाणे कसे कार्य घडून आले आहे ते पहावे. भातांपर्यंत वर सर्वसाधारण नियम सांगण्यांत आले; परंतु आणखी कांहीं विशेष नियम आहेत कीं ज्यांमध्ये धातूंचे स्वरूप देखील बदलून जाते. असे नियम आधी दिले आहेत—

(१२) कांहीं क्रियापदांचें संप्रसारण होतें. धातूतील घ, ङ, छ, च, यांच्या ठिकाणीं ह, ज, झ, ण्ट होणें याला संप्रसारण असें म्हणतात, जसें. यजू धातूपासून इष्टि, इष्टवान्, इष्ट्या, इष्ट इत्यादि शब्द बनतात; या शब्दांत य ध्या ठिकाणीं इ झाली आहे. 'क्षप्' धातूच्या चकाराच्या ठिकाणीं उकार होऊन " ऊति " शब्द रक्षण असा अर्थी बनला आहे. " प्रभू " धातूपासून " प्रभु " शब्द बनला आहे, यांत रकाराच्या ठिकाणीं प्र झाला. तसेंच " म्रद् " धातूपासून " म्रदु " शब्द बनला आहे.

(१३) दोन शब्दांचा संयोग होऊन कांहीं शब्द बनतात. वेदांतील पुरुष हा शब्द घ्या. सकृत्पदसंगीं तो समास आहे असें वाटत नाहीं. तथापि तो समास आहे. जसें-पुरुष, (पुर+उप, पुर-वस, पुरि-वस, पुरि-उप) अर्थात् जो पुरीत म्हणजे नगरांत राहतो, वसति करतो, निजतो त्यास पुरुष म्हणतात. हा शब्द पुर+वस या दोन शब्दांपासून झाला आहे, व वस् मधील वकाराचा उकार वनून " पुर+उप " = पुरुष असा शब्द बनला. याचें उदाहरण पहा—

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥
ऋग्वेद.

" वृक्षाप्रमाणे स्तब्ध राहून (दिवि) हृलोकांत म्हणजे आकाशांत (एकः) एक (तिष्ठति) राहत असतो. (तेन पुरुषेण इदं सर्वं) त्या पुरुषाने म्हणजे आत्म्यानें हे सर्व (पूर्णं) परिपूर्ण झालेले आहे. " या मयांत पुरुष शब्द आत्मा या अर्थाने आला आहे. नगरांत राहणारा मनुष्य अशा अर्थी ही पुरुष शब्दाचा प्रयोग होतो. देहनिवासी असा ही या शब्दाचा अर्थ आहे. यामेमाणे पुरुष शब्दाचे त्या त्या ठिकाणच्या मंदभाष्यानें अनेक अर्थ होऊं शकतात. अर्थात् शरीररूपी पुरीत राहणारा तो जीवात्मा, नगररूपी पुरीत राहणारा तो नगारिक मनुष्य व जगत् रूपी पुरीत राहणारा तो परमात्मा असे 'पुरुष' शब्दाचे अनेक अर्थ होतात.

येदांतील शब्दांचे अर्थ त्यांच्या क्षेत्रमर्यादेप्रमाणे केले पाहिजेत हे विशेष ध्यानांत घरण्यासारखे आहे. कांहीं शब्द असे आहेत की त्यांच्या क्षेत्रविस्तारामुळे त्यांचे अनेक अर्थ होतात. उदाहरणार्थ इन्द्र शब्द. इन्द्र शब्दाचा अर्थ शरीराच्या क्षेत्रांत राहणारा जीवात्मा, राष्ट्राच्या क्षेत्रांत राहणारा राजा व जगाच्या क्षेत्रांत राहणारा परमात्मा असा तीन प्रकारचा आहे. याप्रमाणे अर्थ करण्याच्या कामांत या व्युत्पत्तिच्या योगाने आपणांस बरेच सहाय्य होईल.

पाठ ६ वा.

या पाठांत खालील मंत्रांचे अभ्ययन करावे—

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
 बर्हिः सीदन्त्वग्निधः ॥

ऋ० १।१३।९

(इळा) मातृभाषा, (सरस्वती) मातृसंस्कृति व (मही) मातृभूमि या (तिस्रः देवीः) तीन देवता (मयोभुवः) कल्याण करणाऱ्या आहेत. म्हणून या तीन्ही देवता (बर्हिः) अंतःकरणांत (अ-स्थिः) न विसरतां किंवा अंतःकरणपूर्वक (सीदन्तु) स्थिर राहोत.

“ इळा ” शब्द भाषावाचक आहे; इळा व इडा हे दोन्ही शब्द “ इल् ” घातूपासून झाले आहेत. इडा अथवा इला शब्दाचे पुष्कळ अर्थ आहेत. परंतु येथे भाषा हा अर्थ अपेक्षित आहे. अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी वरील मंत्रांत “ मातृभाषा ” असा अर्थ केला आहे. जी ज्या लोकांची भाषा ती त्यांची मातृभाषा असेच म्हटले जाते.

“ सरस्वती ” शब्दाचा मूळ अर्थ (सरस्) प्रवाहाने युक्त असा आहे. अनादि प्रवाहाने म्हणजे गुरुशिष्यपरंपरेच्या द्वारे जी विद्या किंवा संस्कृति

चाहत आलेली असते त्या प्रवाहमय सङ्कृतीला सरस्वती असें नाव आहे-

“मही” शब्दाचा अर्थ भूमि आहे, येथे मातृभूमि हा अर्थ अपेक्षित आहे या तीन्ही देवींची प्रत्येक मनुष्याने उपासना करणे योग्य आहे या तीन्ही देवींचे उपासक राष्ट्रांत जितक्या अधिक प्रमाणात असतील तितका त्या राष्ट्राचा अधिक अभ्युदय होईल म्हणून या देवींना योग्य स्थान प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात मिळणे अचरित्य आहे असें खेदाचें सांगणें आहे या तीन्ही देवीं कल्याण करणाऱ्या आहेत म्हणून प्रत्येक मनुष्याच्या मनात यांच्याविषयी आदर भाव जागृत असावा व प्रत्येकाने त्यांच्या करितां तनमन धन अर्पण करण्यास तयार असावे.

तिस्त्रो देवीर्वहिरैवं सदन्तामिडा सरस्वती मही ।

भारती गृणाना ॥

अथर्व० ५।२७।९

तिस्त्रो देवीर्वहिरैवं सदन्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥
घा० यजु० २७।१९

(इडा) घाणी (सरस्वती) विद्या व (मही भारती) पोषणकारी भूमि या (तिस्त्र देवी) तीन देवता (गृणाना) प्रशंसा केल्या जाणाऱ्या (बर्हि सदन्ता) मनात बसते (राहते) अर्थात् यांना मनात योग्य व आदरणीय स्थान मिळी

सरस्वती साधयन्ती धियं न इडा देवी भारती विश्वतृति ॥

तिस्त्रो देवी. स्वधया बर्हिरैवमच्छिद्रं पान्तु शरणं निपद्य ॥

ऋ० २।३।८

(न धिय साधयन्ती) आमच्या बुद्धीला साधन करणारी (सरस्वती) विद्या, (इडा) मातृभाषा, तसेच (विश्वतृति भारती) मनांहून विशेष मातृभूमि या (तिस्त्र देवी) तीन देवता (स्व-धया) आपल्या धारणा-शक्ती सहित (इद बर्हि) हे यज्ञस्थान अर्थात् जें धन आहे त्यास (शरण निपद्य) आश्रय देऊन (अ-च्छिद्र) दोषरहित रीतीने (पान्तु) रक्षण करोत

विद्या, माया व मातृभूमि या तीन देवता अत्यंत शक्तिमान् आहेत. आपल्या सामर्थ्याने आम्हांला आश्रय देऊन घांती घेतील आमच्या दत्त-सांख्यसरिक यज्ञ पूर्ण करावा. अर्थात् आमच्या संपूर्ण आयुष्यांत आमच्या कर्तूत या तीन देवतांची भक्ति होत रहावी.

आ भारती भारतीभिः सजोपा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्वाहिरेंद्रं सवन्तु ॥

ऋ० ७।२।८

(भारतीभिः भारती) भारतीच्या अर्थात् भूमीच्या घरील जनतेसह मातृभूमि, (देवैः मनुष्यैः इळा) दिव्य मनुष्यांसह मातृभाषा व (सार-स्वतेभिः सरस्वती) विद्याभक्तांसह विद्यादेवी, याम्नागे या तीन्ही देवता (सजोपाः) सारण्याच प्रेमाने (अर्वाक्) आम्हांजवळ येऊन (वाहिः) आमच्या अंतःकरणांत (सवन्तु) यज्ञोत् अर्थात् वास करोत.

प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत या तिन्ही देवतासंबंधी भक्ति असणे अवश्य आहे. (१) सर्व देशवाघवांसह मातृभूमि, (२) मातृभाषा योळणान्यांसह मातृभाषा व (३) समान संस्कृतीवाल्यांसह मातृसंस्कृति अशा या तीन देवींची उपासना प्रत्येक माणसाने करणे अवश्य आहे.

पाचका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

ऋ० १।३।१०

(पाचका) पवित्र करणारी, (धिया-वसुः) बुद्धीच्या बरोबर राहणारी, (वाजेभिः वाजिनीवती) अनेक यज्ञांनी घडिष्ट (सरस्वती) सरस्वती देवी (नः) आमच्या (यज्ञं) यज्ञाची (वष्टु) इच्छा करो. अर्थात् आमच्या संपूर्ण कर्मांत विद्या विराजमान होऊन राहो.

सरस्वती विद्यादेवी मनुष्यांना पवित्र करणारी, बुद्धीबरोबर राहून कार्य करणारी व विविध सर्कानी युक्त अशी देवी आहे. ती देवी आमच्या वाणीला पूर्णत्व देणारी होवी.

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।
यज्ञं दधे सरस्वती ॥

ऋ० १।३।११

ही (सरस्वती) विद्यादेवी (सूनृतानां) उत्तम भावनांची (चोदयित्री) प्रेरक, (सुमतीनां चेतन्ती) उत्तम कल्पनांना चैतन्य देणारी अशी आहे. ती आमच्या वाणीच्या यशाला (दधे) धारण करो.

विद्यादेवीच्या योगाने मनांत उत्तम व शुभ अशा भावना प्रकट होतात. बुद्धीला पाविष्य पेटे, म्हणून विद्यादेवीच्या योगाने आमचा वाक्यज्ञ पवित्र होतो.

महो अणः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।

धियो विश्वा विराजति ॥ ऋ० १।३।१२

(सरस्वती) विद्यादेवी (मह. अणं) महा हालचाल करणाऱ्या समुद्रा-प्रमाणे आहे. ती (केतुना) विज्ञानाच्या योगाने (प्रचेतयति) चेतना उत्पन्न करते व (विश्वा धियः) सर्व बुद्धींना (विराजति) प्रकाशित करते.

व्याप्रमाणे समुद्रांत नेहमी हालचाल होत असते त्याप्रमाणे विद्या देखील लोकांमध्ये हालचाल उत्पन्न करते. विद्यादेवीच्या गामर्थ्याचा भंत लागणे फार कठीण आहे. जेथे विद्येचे स्स्कार होतात तेथे उत्तिसंबंधी हालचाल अथवा खळवळ उत्पन्न होते. विद्या देखील आपल्या ज्ञानद्वारे सर्वाना चेतना व उरसाह देते व सर्वांची बुद्धी प्रकाशित करते अर्थात् विद्येच्या प्रकाशाने प्रकाशित झालेली बुद्धी ही सर्व विश्वांचे राज्य करते.

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामचिन्वयतु ॥ ऋ० ६।६१।४

(वाजेभिः वाजिनीवती) अनेक षलांनी बलयुक्त (सरस्वती) विद्या-देवी (धीनां भवित्री) आमच्या बुद्धींचे रक्षण करणारी (मः प्र अयतु) आम्हां सर्वांचे उत्तम प्रकारे रक्षण करो.

विद्येनें अनंत सामर्थ्य प्राप्त होतें व बुद्धीवर चांगले संस्कार ही होतात. याप्रकारें शुभ विद्येनें विद्वान्, बलवान् व सुबुद्धिमान् होऊन प्रत्येक मनुष्या-
ने स्वतःचें रक्षक बनावें व कधीही परावर्षी राहूं नये.

त्वं देवि सरस्वत्यया चाज्ञेषु वाजिनि ।
रदा पूषेव नः सतिम् ॥ क्र. ६।६१।६

हे (सरस्वती) विद्यादेवी, तूं (चाज्ञेषु) बलवानांमध्यें (वाजिनि)
बलयुक्त आहेस, म्हणून तू (अव) आमचें रक्षण कर. (पूषा इव) पोष-
काच्या प्रमाणें (न) आम्हाला (सतिं रद) धनादि भोग दे.

सरस्वती विद्यादेवीपासून अनेक प्रकारचें धन प्राप्त होतें. विद्येपासून
सुखाचा साधन वाढत असतात, तसेच विद्यावृद्धीने वैयक्तिक व सामुदायिक
उन्नतिही होऊ शकते

पाठ ७ वा.

निरुक्ति.

“पयः” शब्द दूधवाचक व तसाच जलवाचक आहे. “पा” (पिणं) या धातूपासून हा शब्द बनला आहे. (पीयते तद् पयः) जे प्यालें जातें तें पय (दूध, जल इ०) होय.

दुधाळा दुसरें संस्कृत नांव क्षीर आहे. “क्षू” (क्षरणं, क्षिरपणं) या धातूपासून तो झाला आहे. जें (क्षरति) स्तनापासून क्षिरपतें, त्यालाच क्षीर किंवा दूध म्हणतात.

‘अंशुं’ शब्द सोमवाचक आहे. सोमवाहि अथवा विशेषतः सोमरस याचा उल्लेख अंशु शब्दानें होतो. हा शब्द अशु+शं या दोन शब्दांपासून झाला आहे. (अशनाय शं भवति) खाण्यास जें हितकारी होतें तें; त्याचें उदाहरण खालीलप्रमाणें—

अंशुं दुहन्तो अभ्यासते गवि ॥ ऋ० १०।१५।९

“(अंशुं) सोमाचा (दुहन्तः) रस काढणारे (गवि) कातड्यावर (अभ्यासते) बसतात. येथें ‘अंशुं’ शब्दाचा उपयोग सोम अशा अर्थां केल्या आहे. भक्षण करण्यानें आनंद देणारा या अर्थानें हा शब्द येथें आहे.

“चर्म” शब्द “चर” (चालणं) या धातूपासून बनला आहे. शरीराच्या संपूर्ण बाह्य भागावर जें गेलें आहे किंवा पसरले आहे तें चर्म होय.

“वृक्ष” शब्द “वृश्च” (छेदन करणं) या धातूपासून झाला आहे. (१) त्रो छेदला जातो किंवा (२) ज्यानें शयू छेदला जातो अशा अर्थां हा शब्द बनला आहे.

पहिल्या अर्थाने घेतल्यास त्याचा अर्थ वृत्र असून होतो व दुसऱ्या अर्थाने घेतल्यास लांकडापासून बनणारे धनुष्य असा अर्थ होतो. दुसऱ्या अर्थाने उदाहरण—

वृक्षे वृक्षे नियता नीमयद्रौस्ततो वयः

प्रपतान्पूरुपादः ॥ अ० १०।२३।२२

“ (वृक्षे वृक्षे) प्रत्येक धनुष्यावर (नियता) बदविलेख्या अक्षरां ताणल्या येलेल्या (नी.) नीमांपासून बनलेली होई (नीमयद्रौ) अक्षर करतो व (पूरुपाद.) धनुष्यांना साधल्या (वयः) पद्यासारख्या वाण्यांना (प्रपतान्) केंद्रिते.

येथे तीन शब्द विशेष मनेन करण्यातोंसे आहेत—

- (१) वृक्ष- लांकडापासून बनविलेले धनुष्य
- (२) नी-नीमांच्या जासह्यापासून बनवलेली धनुष्यांची होई
- (३) वय- पद्याचे पंख लावलेले शत.

दोषान्या कर्त्तव्यं व फुलानां प्राणिसात्र रममाण होतात. ”

“ निर्वृत्ति ” शब्दाचा दुसरा अर्थ “ कष्ट, दुर्गति, चार्ट अवरथा ’ इत्यादि आहे. हा शब्द वरील शब्दाहून भिन्न आहे. हा शब्द “ निर + वृत्त ” (“ कष्ट प्राप्त होणे ”) या धातूपासून झाला आहे. जरी हे दोन शब्द दिसण्यांत एक आहेत तथापि त्या शब्दांच्या घटनेमध्ये किती अंतर आहे व त्यांच्या अर्थांमध्येही किती फरक आहे ते वाचकांनी पहावे. वस्तुतः हे दोन शब्द एकमेकांपासून अगदी भिन्न आहेत.

“ अंतरिक्ष ” हा शब्द मगध्या पोकळीचा अंतरिक्षलोकाचा वाचक शब्द आहे. (अंतरि) मध्ये (क्ष) निवास करणारा; क्षि धातू निवास करणे अशा अर्थी आहे. हा शब्द सूर्य व पृथ्वी यांच्या मधील स्थानाचा वाचक आहे. हा लोक आपल्या (अंतरि) आंत अनेक घट्टांना (क्ष) निवासस्थान देतो असा याचा अर्थ आहे

“ संतनु ” = “ सं + तनु ” या दोन शब्दांपासून संतनु शब्दाची उत्पत्ति आहे. (सं) सुखाचा (तनु) जो प्रसार करतो; तन् धातूचा अर्थ फैलाव करणे प्रसार करणे, असा आहे. दुसरा अर्थ, (सं) सुख आहे (तनु) य्हाच्या शरीरांत अथवा शरीरानें जो सुखी आहे तो संतनु होय. या दुसऱ्या अर्थानें जो शब्द सिद्ध केला तो तन् धातुपासून बनलेला असून दोन शब्दांचा समास होऊन झालेला आहे. वाचकांनी याची पूर्व शब्दांनी तुलना करून पहावी.

“ पुरोहित ” शब्दांत पुरः + हित असे दोन शब्द असून त्याचा अर्थ (पुरः) समोर, किंवा अग्रभागी (हितः) राखलेला असा आहे. सर्व काळांत जो पुढे ठेवला जातो तो पुरोहित.

“ स्वरः ” शब्दाचे घेदांत पुष्कळ अर्थ आहेत त्यांत आदित्य असा (- मसुख अर्थ आहे. (सु + अर् = स्वर = रः) सु + अर् असे या हा १० वात आहेत. (सु) उभय प्रकारच्या (अर्) राखणे

[अथर्ववेदं १२ । १]

“वैदिक धर्माध्यै” राष्ट्रीय व सार्वजनिक हिताची भावना श्रेष्ठ अस-
 र्याने त्यांत मातृभूमिसंबंधी अंत्यंत आदरभावे असणें स्वामादिक आहे.
 अथर्ववेदामध्यै एक “वैदिक राष्ट्रीय-गीत” अथवा “मातृभूमीचे सूक्त”
 आहे व तें मातृभूमीच्या भक्तीचे द्योतक म्हणून प्रसिद्ध आहे. सूत्रकारांनी
 या सूक्ताचा विनियोग खालीलप्रमाणे केला आहे—

(१) ग्राम-पत्तनादि-रक्षणार्थे ।

(२) पृष्टिकामः, कृषिकामः, व्रीहियघातकामः, पुत्रघना-
 दिकामः, मणिहिरण्यादिकामः, पृथिवीमहोशान्ति-
 कामः, भूमिकामः, पृथिवी उपतिष्ठते ।

“(१) गांवे, शहरें, राष्ट्रें इत्यादींच्या रक्षणप्रसंगी, तसेच (२)
 पुष्टि, कृषि, धनधान्यादि मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याच्या प्रसंगी, भूमि
 प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नाच्या प्रसंगी, तसेच मातृभूमीत शांतता नांदत
 नसेल अशा वेळीं, देशांत पुनः शांतता प्रस्थापित करण्याच्या प्रसंगी या
 “भूमि-सूक्ताचा” पाठ केला जातो.

म्हणून प्रत्येक वैदिकधर्मीयानें या सूक्ताचें अध्ययन व मनन करणें
 जरूर आहे. या सूक्तांतिल काहीं मंत्र खाली दिले आहेत.

सत्यं बृहदतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवीं नः कृणोतु ॥१॥

(सत्यं) सत्य, (बृहत्) बल, (ऋतं) न्याय व व्यवहार, (उग्रं)
 क्षात्रतेज, (दीक्षा) दक्षता, (तपः) द्वंद्व सदन करण्याची शक्ति, (ब्रह्म)
 ज्ञान, (यज्ञः) सत्कार-संगति-दानात्मक शुभ कर्म, असे गुण (पृथिवीं)
 मातृभूमीस (धारयन्ति) धारण करतात. (सा) ती (नः) आमर्था
 (पृथ्वी) मातृभूमि, जी आमच्या (भूतरस्य) मूल व (भव्यस्य) भवि-
 ष्य तसेच वर्तमान अवस्था यांचें (पत्नी) पालन करणारी आहे, ती (नः)
 आमच्यासाठीं (उरुं लोकं कृणोतु) विस्तृत स्थान देषो.

मानुभूमिच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण ज्या श्रेष्ठ सद्गुणांनी होतं ते गुण
 लेखनातः— (१) सत्यनिष्ठा, (२) बलसवर्धन, (३) न्याय्य
 व्यवहार, (४) प्रबल ज्ञासतेज, (५) कल्पवृक्षता, (६) शीत, उष्ण
 .यादि द्वंद्वे सद्गुण करण्याची क्षमता, (७) आध्यात्मिक, अधिभूतिक व
 अधिदैविक ज्ञान व विज्ञान, (८) श्रेष्ठचा मनोर, आपसात ऐवच व
 अनाथांना सहाय्य करण्याच्या कामी आपले कर्तव्य करणे इत्यादि गुणांची
 याद जनतेत प्रत्यक्षानेच मानुभूमिचे धारण होऊ शकते या गुणांनी ज्या
 मानुभूमिचे धारण होतं ती मानुभूमि, तेथील लोकांचे भूत, भविष्य व वर्त
 मानकालीन अवस्थांचे रक्षण करते व तेथील लोकांना स्वदेशात पाहिजे
 तितके विस्तृत स्थान, अर्थात् आपला फेळाव करण्यास जागा देते सात्पर्य
 पूर्वदंडची परीक्ष आठ गुणांनी मानुभूमिच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण होतं व
 स्वदेशात प्रत्येकास आपला विस्तार करण्यासाठी भरपूर कार्यक्षेत्र मिळतं

असंवाध मध्यतो मानवाना यस्या उद्धतः प्रवतः समं बहु ।

नानावीर्या ओपधीर्या भिभर्ति पृथिवी न प्रथता राध्यता न ॥१॥

(यस्या) ज्या मानुभूमिच्या (मानवाना) मननशील मनुष्याच्या
 (मध्यत) मध्ये (उद्—वत) उद्यता, (प्र—वत) नीचता, तसेच
 (सम) समता यासंबंधी (बहु) अतिशयच (अस वाध) निर्बलता
 आहे व (या) जी (नानावीर्या ओपधी) नाना प्रकारच्या वीर्यांनी
 युक्त आपदींचे (भिभर्ति) धारण पोषण करते, ती (न पृथिवी)
 आमची मानुभूमि (न प्रथता) आमच्या कीर्तीस (राध्यता) लाधनी
 भूत होणे

ज्या आमच्या राष्ट्रात विचारशील मनुष्यांमध्ये परस्पर द्रोहभाव किंवा
 भयंकर नाहो, तर उलट त्यांच्यात पूर्ण ऐवच आहे व ज्यांच्यात उद्यता,
 नीचता व समता यासंबंधी मुळीच भावणे नाहीत, तसेच ती आमची
 मानुभूमि विविध गणांनी युक्त अशा जनत आपधीवन्नस्तींना प्रसवते, ती
 आमची मानुभूमि आमच्या यत्नाचा फेळाव करण्यास कारणीभूत होणे

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः सं वभूवुः ।

यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥ ३

(यस्या) ज्या भूर्मीत (समुद्रः) समुद्र (उत सिन्धु) व तथा तसैच (जापः) जलाशय पुष्कल आहेत व (यस्या) ज्या भूर्मीत (कृष्टय) शेत (अन्न) अन्न (स वभूवु) उत्पन्न करतात, (यस्या) ज्या भूर्मीत (इद प्राणत्) श्वासोच्छ्वास करणारे व (पृजत्) हालचाल करणारे प्राणिमात्र (जिन्वति) हिंडतात व फिरतात, (सा) ती (भूमि.) आमची मातृभूमि (न) आम्हाला (पूर्व-पेये) पूर्ण पेय अर्थात् खाण्यापिण्याचे सर्व पदार्थ (दधातु) देवो

ज्या आमच्या मातृभूर्मीत समुद्र, नद, नद्या, तलाव, कूप, झरे, इत्यादि विपूल आहेत, व ज्याच्या पाण्याच्या योगाने शेतकरी शेती करून विविध प्रकारची धान्ये उत्पन्न करतात, तसैच जेथील अन्नाचे व पाण्याचे सेवन करून अनेक प्राणी जेथे आनंदाने वास्तव्य करतात, ती आमची मातृभूमि आम्हाला खाण्यापिण्याच्या उत्तमोत्तम वस्तु देत राहो अर्थात् मातृभूमी-पासून उत्पन्न होणाऱ्या अन्नाने दुसरे लोक पुष्ट होत राहून आम्हास काहीही ही खाण्यास मिळू नये अशी स्थिति कधीही प्राप्त न होवो.

यस्याश्चतस्र प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संवभूवुः ।

या विभक्तिं बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोप्यप्यश्वे दधातु ॥ ४ ॥

(यस्या पृथिव्या) ज्या मातृभूमीच्या (चतस्रः प्रदिशः) चारी दिशाच्या ठिकाणी (कृष्टय) शेतकरी (यस्या) जिच्यात (अन्न) अन्न (संवभूवु) उत्पन्न करतात व त्यापासून (या) जी भूमि (पृजत् प्राणत्) हालचाल करणाऱ्या प्राणिमात्रास (बहु-धा) बहुत प्रकाराने (विभक्तिं) पुष्ट करणे (सा) ती (नो भूमि) आमची मातृभूमि आम्हालाही (गोपु) गार्हच्या मध्ये व (अश्वे अपि) अन्नाच्या ठिकाणीही (दधातु) धारण करे.

ज्या आमच्या मातृभूमीत सर्व ठिकाणी शेतीपासून विविध प्रकारां अन्न उत्पन्न होतं. शेतीला अन्न खोऊन सर्व प्राणिमात्रं धष्टपुष्ट होऊन आनं-
दाने जिच्यावर फिरत असतात ती मातृभूमि आम्हांस विपुल अन्न व
गायी देणारी होवो, अर्थात् मातृभूमीच्या कृपेने आम्हांला धान्य व गाई
यांची विपुलता असो. आमच्या गाईंपासून निष्णारे दूधतुपादि पदार्थ व
शेतीच्या योगाने मिळणारे धान्य हुसऱ्यांनी घेऊन जावे व आम्हांला
काहीच मिळू नये अशी स्थिति आम्हांस कधीही प्राप्त न होवो.

यस्या पूर्वं पूर्वजना वि चक्रिरे
यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
श्यामभ्यानां वयस्तद्य विष्टा
भगं वचः पृथिवी नो दधातु ॥ ५ ॥

(यस्या) ज्या मातृभूमीत आमच्या (पूर्वे) प्राचीन (पूर्वे-जना.)
पूर्वजांनी (वि-चक्रिरे) विविध कर्तव्ये केली व (यस्या) जिच्यावर
(देवाः) देवांनी (असुरान्) असुरांचा (अभ्यवर्तयन्) पराभव केला,
तसेच जी (श्यां) गायींचे, (भ्यानां) घोड्यांचे व (वयसः)
पश्यांचे (वि-स्था) विशेष निष्ठास्थान होऊन राहिली आहे, ती (नः
पृथिवी) आमची मातृभूमि आम्हांला (भगं) ऐश्वर्य व (वचः) तेज
(दधातु) देवो.

ज्या मातृभूमीत आमच्या पूर्वजांनी ज्ञाना प्रकारची पराक्रमाची कृपे
केली, जेथे सज्जनांनी दुर्जनांचा पराभव केला होता व जीवरा गाई, घोडे
व अन्य पशुपक्षी हीं मुलांने मोदतात ती आमची आश्रयदात्री मातृभूमि
आम्हांला ऐश्वर्य व तेज देणारी होवो.

विश्वंभरा वसुधांनी प्रतिष्ठा हिरण्यवत्स जगतो निवेदानी ।
येभ्यानरं विभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रकृगभा द्रविणे नो
दधातु ॥ ६ ॥

(विश्व-भरा) सर्वांचें पोषण करणारी, (धसु-धानी) रत्नांची खाण, (प्रतिष्ठा) सर्वांचा आधार, (हिरण्यव्रक्षाः) जिच्या अंतर्भागांत सुवर्ण आहे, (जगत निवेशनी) प्राण्यांना निवासस्थान देणारी, (वैधा-नरं) सर्व मनुष्यसमूह (अग्नि) हाच एक अग्नि त्या अग्नीचे (विभ्रती) धारण पोषण करणारी व (इन्द्र-नरभा) इन्द्रा कडून जिच्यावर वृष्टि केली जाते अशी आमची (भूमिः) मातृभूमि (नः) आम्हांला (दधिणे) धनामध्यें (दधातु) धारण करो.

जी आमची मातृभूमि रत्न, सोने, चांदी इत्यादिकांची केवळ खाणच आहे, सर्व प्रकारचीं खाद्यपेयें देऊन जी सर्व प्राण्यांचें पोषण करित्ये, मनुष्य-समुदायरूपी राष्ट्रीय भग्नीला जी जागी ठेवत्ये, व जेथें इंद्र स्वतः वृष्टि-करतो, ती आमची श्रेष्ठ मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारच्या धनराशी देवो.

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।
सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥ ७ ॥

(विश्व-दानीं) सर्व कांहीं देणाऱ्या (यां पृथिवीं भूमिं) ज्या मातृ-भूमीला (अ-स्वप्नाः) सुस्ती न करणारे (देवा) देव लोक (अप्रमादं) न चुकतां (रक्षन्ति) रक्षण करित असतात, (सा) ती (नः) आम्हांला (प्रियं मधु) प्रिय मधु (दुहां) देत राहो (अथो) व (वर्चसा) तेजासह आम्हांला (उक्षतु) वाढवो.

ज्या आमच्या मातृभूमिचें रक्षण झाली व शूर दुहप न चुकतां व आळस सोडून करित आले आहेत, ती आम्हांला सर्व कांहीं देणारी मातृभूमि आम्हांला नेहमी गोष्ट गोष्ट पदार्थ देत राहो व आमचें तेज व पराक्रम वाढवो

पाठ ९ वा.

“पणि” शब्द “पण” (स्ववहार करणं) या धातूपासून बनला असून वाणी किंवा बंदी याचा वाचक आहे. “वणिक” शब्दही पणि शब्दा-
 खेच रूप आहे. पणि—पणिक-वणिक-वणिक अदी या शब्दाची उत्पत्ति
 आहे. (पणं वेनेल्लि) वित्रीचे पदार्थ निरप घेऊन जात असतो म्हणून
 त्याला वणिक म्हणतात.

“विल” शब्दाची व्युत्पत्ति तर पारच विचित्र आहे. “वृ” (भरण
 करणं) या धातूपासून “भर” शब्द बनतो. “भर-भल-भिल-विल”
 धातूपासून विल शब्द बनला.

“कृष्ण” शब्द कृष् धातूपासून बनला आहे. ज्यामध्ये कर्पण अथवा
 निवृत्ता असते. त्या वर्णाला कृष्ण (काळा) असे नांव आहे.

“अहः”. शब्द दिवसवाचक आहे (उपाहरन्ति अग्निम् कर्माणि)
 दिवसा सने कर्म केली जात असतात. अ+हर शब्दांत “आ+हृ” धातूची
 कृपना आहे. या दोन शब्दांच्या उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा—

अहो कृष्णमदरजुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥

श्लो ६।९।१

(“कृष्णं अहः च) काळा दिवस अर्थात् रात्र च (अर्जुनं अहः च)
 अत दिवस अर्थात् दिवस हे दोन्ही (रजसी) शोभायुक्त (वेद्याभिः)
 जाणण्यास योग्य अशा आपापल्या प्रकृतीरूप (विवर्तेते) वेदमी विरोधी
 भावांने धारत असतात.” अर्थात् दिवस च रात्र हांच्या टिकाणी एकमेकां-
 विरुद्ध गुण आहेत.

र आणि ल यांमध्ये अमेद समतता जातो. वेदांमध्ये हर नियम बऱ्याच
 टिकाणी पाळण्याचे दिसून येते. मेषवाचक शब्द “उपर व उपल” हे रवा.

यांत र च्या टिकाणीं ल क्षाला आहे. वास्तविक " उपल " शब्द हा दगड या अर्थी आहे. मेघांमधून दगडासारख्या गारा पडतात म्हणून मेघाला हें नांव मिळालें आहे—

" उपर " शब्दांत " उप+रम् " धातु आहे. ज्यांत लोक रमतात, ज्याची शोभा पाहून लोक रमतात त्याला " उपर " (मेघ) हें नांव आहे.

" प्रथम " शब्दाची आतां व्युत्पत्ति पहा. प्रकृततम-प्रतम-प्रथम-धा-प्रमाणें मधलीं दोन अक्षरें लुप्त होऊन व त च्या टिकाणीं थ येऊन बरील शब्द बनला.

" शुष्म " शब्द बलवाचक आहे. " शुप् " (शोषण करणें) या धातूपासून तो बनला आहे. बलानें शत्रूची शक्ति शुष्क करता येते.

" सानु " शब्द शिखरवाचक आहे. याची व्युत्पत्ति अशी आहे. (सं+उत्+नुञ्) समुनुञ्=समुनु=सनु=सानु. मूळ शब्दाचें असें हें संक्षिप्त रूप या प्रकारें बनलें. " समुनुञ् " शब्दाचा अर्थ " अत्यंत उच्च स्थान " असा आहे. सानु शब्दाचा अर्थही तोच आहे.

" पर " शब्द " पार " या शब्दाचें रूप आहे. पर शब्दाचा अर्थ पलीकडचा असा आहे.

" मुहूर्त " शब्द अल्प कालाचा वाचक आहे. याची व्युत्पत्ति 'मुहुः+ऋतु' =मुहुर्+ऋतु=मुहूर्त अशी आहे. ऋतूचा अर्थ कालविभाग असा आहे. चारवार घेणाऱ्या कालविभागास मुहूर्त म्हणतात.

" पाणि " शब्दाचा अर्थ हात आहे. यांतील पण् धातूचा अर्थ व्यवहार, कामकाज करणें असा आहे. हातानें कामकाज केलें जातें म्हणून त्यांस दिलेलें पाणि हें नांव साध्य आहे.

" पथ, पन्था " हे शब्द मार्गवाचक आहेत पत् अथवा पथ् धातूपासून हे शब्द बनले आहेत. पायानें आक्रमिला जातो, एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाला पांचवितो म्हणून पथ अथवा पन्था हें नांव पडलें आहे.

" अपत्य " शब्दांत अ+पत्य असे दोन शब्द आहेत. अपतन अर्थांत

प्रथम मघात सागितत्याप्रमाणे हिचे आठ गुणांनी उत्तम प्रकारे धारण होत असून हिचे स्वातंत्र्य ही सुरक्षित असे आहे म्हणून अशा प्रकारच्या घट मातृभूमिला माझा प्रणाम आहे

यस्या वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तित्पुन्ति विश्वहा ।

पृथिवीं विश्वधायस घृतामच्छात्रदामसि ॥ २७ ॥

(यस्या) जिच्या ठिकाणी (वानस्पत्या, वृक्षा) वनस्पति व वृक्ष (विश्वहा) सदा (ध्रुवा) स्थिर (तिष्ठन्ति) राहतात त्या (विश्व-धायस) सदांना धारण करणाऱ्या व जिला आम्ही (घृता) धारण केली आहे अशा (पृथिवी) मातृभूमीचे (अच्छात्रदामसि) आम्ही स्वागत करतो

ज्या आमच्या मातृभूमीत वृक्ष, वनस्पती व विविध औषधी या सदा फुलतात व फलसुक्त असतात, जी आम्हा सर्वांना धारण करते व आम्ही सर्व (प्रथम मग्नोक्त आठ गुणांनी) जिचे धारण करित असतो अर्थात् जिच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करित असतो, त्या वदनीय मातृभूमीचे आम्ही सर्व स्वागत करतो

उदीराणा उतासीनास्तित्पुन्त प्रक्षामन्त ।

पदभ्या दक्षिणसण्याभ्या मा व्यधिप्रहि भूम्याम् ॥ २८ ॥

(उदीराणा) उडतांना, (उता आसाना) किंवा थसत असताना, (तिष्ठन्त) बस असताना, (प्रक्षामन्त) हिंदत पिरत असता अथवा पळत असता (दक्षिण-सण्याभ्या) डाव्या अथवा उजव्या (पदभ्या) पायांनी (भूम्या) भूमीला (मा व्यधिप्रहि) आमच्याकडून कष्ट न होवोत

आमची कोणत्याही प्रकारची हालचाल मातृभूमीस कष्ट न देणारी अशी होणे

पाठ १२ वा-

विमृश्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वाचुधानाम् ।
ऊर्जं पुष्टं विभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि पीदेम भूमे ॥ २९ ॥

(वि-मृश्वरी) विशेष संशोधन करण्यास योग्य, (ब्रह्मणा) ज्ञानाने (वाचुधानां) वादवणारी, (ऊर्जं) बलदायक (पुष्टं) पुष्टिकारक (घृतं अन्नभागं) तूप व अन्नादि भोग्य पदार्थ (विभ्रतीं) धारण करणारी, (क्षमां) निवास करण्यास योग्य (पृथिवीं) व विस्तृत (भूमिं) अशा मातृभूमिची मी (आ वदामि) प्रार्थना करतां कीं हे (भूमे) मातृभूमि आम्हां सर्वांना (त्वा) तुजवर (अभि नि पीदेम) यसूं दे.

आमची मातृभूमि अत्यंत उत्तम आहे म्हणून तिचे नाना प्रकारे सरोधन होणे जरूर आहे. संशोधन करून तिचा अधिकाधिक उपयोग करून अन्न-पानादि भोग्य पदार्थ विशेष प्रकारे प्राप्त करून घेऊन आम्ही आपलें बल, शक्ति, पुष्टपणा व तेज वाढवू व अधिक विस्तृत प्रदेश संपादन करून आनंदाने अधिकाधिक वाढत राहूं.

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं निदध्मः ।

पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥

हे (पृथिवी) मातृभूमि ! (शुद्धाः आपः) शुद्ध निमंळ जल (नः तन्वे) आमच्या शरीरांसाठी (क्षरन्तु) वाहत राहो. (यः) जो (नः सेदुः) आमचा नाश करण्याचा यत्न करील (तं) त्या दुष्टाला आम्ही (अ-प्रिये) अप्रियतेव (नि-दध्म.) ठेवू म्हणजे अप्रियतेत वागवूं. मीं (मां) मला स्वतःला (पवित्रेण) पवित्र्याने (उत् पुनामि) उत्तम पवित्र करतां. आम्हांला नेहमीं शुद्ध जल प्राप्त होत राहो व जळादींनीं आमची शरीरे पवित्र होत राहोत. आम्ही शुद्ध, सरळ व श्रेष्ठ अशा आचारविचारांनीं स्वतःला नेहमीं पवित्र बनवू व जो शत्रु आमचा नाश करण्याचा प्रयत्न करील त्याला आम्ही योग्य ती शिक्षा करू.

निरुक्ति.

पूर्वीच्या भागामध्ये निरुक्तिविषयी थोडेंसे लिहिलें आहे. साता या भागामध्ये त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करावयाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामध्ये विशेष होईल.

औध (जि० सातारा)
मार्गशीर्ष शु० १२
शके १८५२

लेखक
धी० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीराव दामोदर सातवळेकर, स्वाभाव मंडळ,
भारत मुद्रणालय, अँध, (जि० सातारा)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग पाचिसावा.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचें वर्णन प्रामुख्यानें असतें ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रामध्ये त्या देवतेचें नांव असतेंच; परंतु कित्येक मंत्रांत नसतें ही. प्रायः सूक्ताच्या कांहीं कांहीं मंत्रांत देवतेचें नांव बहुतकरून असतें. जसें—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० । १ । १ । १२

“पुरोहित, यज्ञाचा देव, ऋत्विज होता व रत्न धारण करणारा असा अग्नि त्वाची मी स्तुति करितों.” या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्यानें या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा ऋग्वेदांतील पहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतल आठव्या मंत्रांत तेवढें अग्नीचें नांव नसून याकीच्या सवें मंत्रांत अग्नीचें नांव आहे. पूर्वीच्या सात मंत्रांवरून आठव्या मंत्रांतही अग्नीचेंच वर्णन आहे असें त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढतां येतें. इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्यानें शक्येंच कारणच उरत नाही.

अग्नि या पदाच अर्थ आग, उष्णतेनें युक्त पदार्थ, विद्वान, ज्ञानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊं शकतात; त्यामुळे

निरुक्ति.

पूर्वीच्या भागामध्ये निरुक्तिविषयी थोडेंसे लिहिलें आहे. आतां या भागामध्ये त्याच विषयासंबंधानें अधिक विवेचन करावयाचें आहे. या भागाचें विशेष मननपूर्वक अध्ययन जर पाठक करतील, तर त्यांची प्रगति वेदाचा अर्थ पाहण्याच्या कामामध्ये विशेष होईल.

औंध (जि० सातारा)
मार्गशीर्ष शु० १२
शके १८५२

लेखक
श्री० दा० सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीराद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय मंडळ,
भारत मुद्रणालय, औंध, (जि० सातारा)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षकं

भाग वाचिस्ताया.

पाठ १

देवतालक्षण.

ज्या मंत्रांत ज्या देवतेचे वर्णन प्रामुख्याने असते ती त्या मंत्राची देवता असते. बहुधा मंत्रांमध्ये त्या देवतेचे नांव असतेच; परंतु कित्येक मंत्रांत असते ही. प्रायः सूक्ताच्या कांहीं कांहीं मंत्रांत देवतेचे नांव बहुतकरून असते. जसे—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० । १ । १ । २

“पुरोहित, यज्ञाचा देव. ऋत्विज होताच रत्न धारण करणारा असा अग्नि त्याची मी स्तुति करितो.” या मंत्रांत अग्नीची प्रशंसा असल्याने या मंत्राची देवता अग्नि होय. हा ऋग्वेदांतोळ पाहिल्या सूक्ताचा पहिला मंत्र आहे. या सूक्तांत नऊ मंत्र आहेत. त्यांतोळ आठव्या मंत्रांत तेवढे अग्नीचे नांव नसून वाकीच्या सर्व मंत्रांत अग्नीचे नांव आहे. पूर्वाच्या सात मंत्रांवरून आठव्या मंत्रातही अग्नीचेच वर्णन आहे असे त्या मंत्रांत प्रत्यक्ष अग्नी शब्द नसूनही अनुमान काढता येते. इतर मंत्रांत अग्नि शब्द असल्याने शक्येच कारणच उरत नाही.

अग्नि या पदाच अर्थ आग, उष्णतेने युक्त पदार्थ, विद्वान, ज्ञानी, जीवात्मा, परमात्मा इत्यादि पुष्कळ होऊ शकतात; त्यामुळे

वरील मंत्राचे अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे. तथापि अपं किती ही असले तरी देवता आग्रिच होय हें निर्विवाद आहे अर्थात् देवतावाचक शब्द वेदांच्या सूक्तात असतातच य बहुतेक मंत्रातही येतात परंतु प्रत्येक मंत्रात अवश्य येतातच असें मात्र नाही वेदांच्या सूक्तात कोठेही सांगितलेला नाही असा देवतावाचक शब्दच नाही

मंत्रांचे भेद.

परोक्षकृत, प्रत्यक्षकृत आणि आध्यात्मिक असे वेदमंत्राचे तीन विभाग आहेत त्याचीं लक्षणें व उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत—

सातही विभक्तींमध्ये चालणारा देवतावाचक शब्द ज्या मंत्रात असतो त्याला (१) परोक्षकृत मंत्र म्हणतात जसें— “इन्द्र ईशो पृथिव्या ” (ऋ० १० । ८९ । १०) इद्र पृथ्वीचा स्वामी आहे

“ इन्द्रं वाणीरनुपत. ” (ऋ० १ । ७ । १) वाणीनें शोळणायां-
नी ! इद्राची प्रशंसा करा

“ इन्द्राय साम गायत ” (ऋ० ८ । ९ । ८ । १) इद्रासाठीं सामगायन करा याप्रमाणें सर्व विभक्तींचा उपयोग करून त्यांच्या द्वारे ज्या मंत्रात वर्णन केलें जातें ते मंत्र परोक्षकृत मंत्र होत

२ प्रत्यक्षकृत मंत्र - “ इ ” असा शब्दप्रयोग करून देवताचें वर्णन ज्या मंत्रात केलेल असतें ते प्रत्यक्षकृत मंत्र होत जसें—

“ इवमिन्द्र वलादधि ” (ऋ० १० । १५३ । २) हे इन्द्रा, “ इ ” वलानें धेष्ट झाला आहेम

“ त्वं नृपन्वपेदसि ” (ऋ० १० । १५३ । २) हे वृष्टिकर्यां, तू धारताविक वर्षाव करणारा आहेस.

३ आध्यात्मिक मंत्र- “ मी ” असा शब्दप्रयोग ज्या मंत्रांच्या वर्णनात असतो ते आध्यात्मिक मंत्र हात जसें— “ अहं भुयं यस्तुन पृथ्वी ” (ऋ० १० । ४८ । १) मी यक्षुच्या पूर्वी झालों आहे

वेदांमध्ये परोक्षकृत व प्रत्यक्षकृत मंत्र अधिक आहेत व आध्यात्मिक मंत्र थोडे आहेत परोक्षकृत मंत्र कोणते, प्रत्यक्षकृत मंत्र कोणते व आध्यात्मिक मंत्र कोणते हे थरील विवेचनावरून वाचनाच्या लक्षात आले असेलच.

(१) वेदामध्ये काही मंत्र स्तुति करणारे आहेत. जसे—

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । ऋ० १।३२।१

“इन्द्राच्या पराक्रमाचे वर्णन मी करित आहे ”अशा मंत्रात इंद्राच्या पराक्रमाचे वर्णन असल्यान ही इंद्राची स्तुति, प्रशंसा अथवा गुणवर्णन आहे ही गोष्ट स्पष्टपणे सिद्ध आहे या प्रकारच्या वर्णनाचे मंत्र स्तुतिपर आहेत असे समजावे

(२) काही मंत्र वेदामध्ये आशीर्वादापर अथवा प्रार्थनापर आहेत. अशा मंत्रात स्वतःच्या कल्याणाची इच्छा प्रदर्शित केलेली असते असे मंत्र अनेक असून ते प्रसिद्धही आहेत

(३) काही मंत्रात शपथ व काही मंत्रात शापही आहेत. जसे—

“अद्यामुरीय यदि यातुधान ।” (ऋ० ७।१०४।१५)

“जर मी राक्षस बनणार असेन तर आजच प्राणत्याग करीन ” या मंत्राचे तात्पर्य देखील असत्य धर्म सोडून सत्य धर्माचे पालन करावे असेच आहे असे मंत्र फारच थोडे आहेत.

(४) काही मंत्रात “ भाव ” अर्थात् सृष्टीची उत्पत्ति इत्यादींचीही वर्णने आहेत, जसे—

तम आसीत्तमसा गूलहमग्रे ॥ ऋ० १०।१२९।३

“सृष्टीच्या प्रारंभी गाढ अधार होता, ” अशा तऱ्हेच्या मंत्रांचे उद्देश सृष्टीसबधी आरंभीच्या अवस्थेचे वर्णन करण्याचे असतात

(५) काही मंत्रांत विलापाच्या भावना दिसून येतात जसे—

“न विजानामि यदिचेदमस्मि । ऋ० १।१६४।३७

(यत् ह्य इद अस्मि) “मी असा आहे हे मला समजत नाही. ” अर्थात् माझ्या अवस्थेचा मला पत्ता नाही आध्यात्मिक उन्नति करून घेण्या-

ची इच्छा करणारा मनुष्य कधी कधी स्वतःसंबंधी शंकित घनतो व आपली पूर्ण उन्नति झाली नाही, असे दिसून आले की तो शोक देखील करू लागतो अशा भावाचा सूचक हा मंत्र आहे. परंतु असे मंत्रही फारच थोडे आहेत.

(६) काहीं काहीं मंत्रांत निंदा व प्रशंसा ही आढळून येते. जसे-

“ नार्यमणं पृष्यति नो सखायं ।

केवलाद्यो भवति केवलादी ॥ ऋ० १०।११।७।६

“जो उत्तम मनाच्या माणसाचे अथवा मित्राचे पोषण करीत नाही परंतु (केवलादी) फक्त स्वतःच खातो तो (केवलाद्यः) केवळ पापरूपी घनतो. ” हा मंत्र स्वार्थी मनुष्याची निंदा करणारा आहे; व ही निंदा देखील परोपकारी मनुष्याची स्तुति दर्शविण्यासाठीच आहे.

या प्रकारे मंत्रांचे विभाग समजून घेण्याचा वाचकांनी प्रयत्न करावा; म्हणजे त्यांच्या मननाने त्यांना आतिशय लाभ होतील. आतां देवता जाणण्याची लक्षणे थोडीशी स्पष्ट करून खाली दिली आहेत.

(१) जेथे यज्ञाचे अथवा यज्ञांगांचे वर्णन असेल तेथे त्या मंत्राची देवता यज्ञ अथवा यज्ञांग समजावी.

(२) परंतु जेथे यज्ञवर्णन नसेल अशा ठिकाणी प्रजापति, अर्थात् परमेश्वर ही देवता सामान्येकरून समजावी.

वराहप्रमाणे मत याज्ञिकांचे आहे. परंतु हे मंत्र “ नाराशंस ” म्हणजे मनुष्याचे अथवा मानवी कर्तव्याचे वर्णन करणारे असतात असे निरुक्तकारांचे मत आहे.

वेदांमध्ये एकच परमात्म्याचे वर्णन अग्नि आदिकरून अनेक नांवांनी आढळते. म्हणून अग्नि, अथ इत्यादि परस्पर भिन्न शब्द मंत्रांत आले असल्यास विचित्र्याचे अथवा शंकेचे मुळाचे कारण नाही. भिन्न भिन्न शब्दांनी एकाच प्रभूचे वर्णन केले आहे एवढी खूणांठ मनाशी असली की झाले.

वेदांतील मंत्र परमात्म्याचे वर्णन करित असतांही निरनिराळ्या मानवी कर्तव्यांचा उपदेश करतात. उदाहरणार्थ इंद्राचा मंत्र परमात्म्याचे वर्णन करित असतांही त्याच वेळीं राजार्ची कर्तव्ये कोणतीं हेंही दर्शविता. याच प्रकारें निरनिराळ्या देवतांच्या मंत्रांसंबंधी समजायें.

अग्नि, वायु या देवतांच्या नांवांचे अर्थ आग व हवा असे आहेत व हेच अर्थ सकृददर्शनी मनांत उभे राहतात, तथापि वेदपठण करतांना तेच अर्थ (आग, हवा इ०) ध्यावयास पाहिजेत असें नाहीं. कारण वेदमंत्रांमध्ये अग्नीचा अग्नि, वायुचा वायु व प्राणांचा प्राण असा जो परमात्मा त्याचें वर्णन करित असतां त्याच शब्दांनीं इतर देवांचीं वर्णनेंही केळीं आहेत; ही गोष्ट लक्षांत ठेवल्यास याचकांच्या मनांत कोणत्याही प्रकारची शंकाकुशंका उद्भवणार नाहीं व मंत्रांचे अर्थ उत्तम प्रकारें त्यांच्या ध्यानांत येतील.

पाठ २ रा.

मा नः पश्चान्मा पुरस्ताद्युदिष्टा मोत्तरादधरादुत ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थितो वरीयो

यावया वधम् ॥ ३२ ॥

(अथर्व० १२।१)

हे (भूमे) मातृभूमि ! (नः) आम्हां सर्वांना (मा पश्चात्) न पाठीमागून (मा पुरस्तात्) न पुढून; (मा उत्तरात्) न वरून (उत) आणि (अधरात्) खालूनही (मा युदिष्टाः) दृष्ट्यु नको. (नः) आम्हां प्रत (स्वस्ति भव) कल्याण करणारी हो. (परिपन्थिन.) वाटमारे चोर अथवा दुष्ट (मा विदन्) आम्हांला न जाणोत, न भेटोत आणि (वधं) मृत्यूला आम्हांपासून (वरीयः) बहुत दूर (यावय) दृष्टवून टाक.

आम्हांला कोणत्याही ठिकाणांहून प्रतिबंध न होवो, सर्व दिशांनीं आमची प्रगति होऊन आमचें सामर्थ्य वाढो. कोणीही दुष्ट शत्रु आम्हांवर हस्त न करो व कोणीही दुष्टाकडून आमचा वध न होवो व सर्व प्रकारें आमचें कल्याण होवो.

यावत्तेऽभि विपश्याभि भूमे सूर्येण मेदिना ।

सावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥

हे (भूमे) मातृभूमि! (यावत्) जोंपर्यंत (मेदिना सूर्येण) आनंद-
दायी सूर्यप्रकाशानें (ते) तुझा विस्तार (अभि वि पश्याभि) सर्वं पायुंतीं
विशेष प्रकारें पाहूं शकतीं (तावत्) तोंपर्यंत (उत्तरां उत्तरां समां)
उत्तर उत्तर आयुष्यांत (मे चक्षुः) माझीं नेत्रादि इंद्रियें (मा मेष्ट)
क्षीण न होयत.

सूर्यप्रकाशाच्या योगानें मातृभूमीचा विस्तार निरीक्षण करीत मी द्रीघा-
युपी वनावे व आरोग्यसंपन्न होऊन अंतकाळपर्यंत माझ्या संपूर्ण शक्ति क्षीण
न व्हाव्यात अर्थात् त्या वाढत जाव्यात.

प्रोष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।

ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३६ ॥

हे (पृथिवि भूमे) विस्तृत मातृभूमि! (ते प्रोष्मः) तुझा प्रोष्म,
(वर्षाणि) वर्षां तसेच शरत्, हेमन्त, शिशिर व वसन्त हे (ऋतवः)
ऋतु, (से हायनीः) वर्षासंघर्षी इतर समय, तसेच (अहोरात्रे) दिवस
व रात्र अर्थात् सर्वे काळ (नः) आम्हांसाठीं (दुहातां) पूर्णता अर्पण करीत.

आपल्या मातृभूमीत संपूर्ण ऋतूंत, तसेंच महिन्यांत व दिवसांत
आम्हांला पूर्णता प्राप्त होवो.

यस्यां सदो हविर्धानि यूपो यस्यां निमीयते ।

प्रज्ञाणो यस्यामर्चन्त्यग्निं साम्ना यजुर्विदः ।

युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातये ॥ ३८ ॥

(यस्यां) ज्या भूमीत (सदो-हविर्धानि) सभा व अर्घ्यांचें स्थान
आहे, (यस्यां) ज्या भूमीत (यूप) यज्ञस्तंभ (निमीयते) उभा केला
जातो, (प्रज्ञाण.) ज्ञानी लोक जेथे ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदाच्या
संत्राणी (अर्चन्ति इंधराची उपासना करितात व (यस्यां) ज्या भूमीत
(ऋत्विजः) ऋतूंना अनुसरून यज्ञ करणारे लोक (इन्द्राय पातये)

इंद्राळा प्यावयास देण्यासाठी (सोमं) सोमरसाचा (युज्यन्ते) उपयोग करतात.

आमच्या मातृभूमीत परिपदा, सत्रे तशीच अध्याची स्थाने अतिशय आहेत. तेंथे पशुस्तंभ उभारले जातात; ऋग्वेद यजुर्वेद, व सामवेदाच्या मंत्रांनी ईश्वराची उपासना केली जाते व यज्ञांत सोमरसाचे पान केले जाते.

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो वा उदानुचुः ।

सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥

(यस्यां) ज्या भूमीत (पूर्वे) पूर्ण (वेधसः) ज्ञानी, (भूतकृतः सप्त ऋषयः) भूतकाल यनवणारे सप्त ऋषि (सत्-त्रेण) सज्जनांचे पालन करण्याचे (यज्ञेन) सत्कर्म व (तपसा) तपाच्या (सह) सह (गाः) गाय, वाणी व भूमि यांचे (उत्-आनुचुः) उत्तम प्रकारे सत्कार करण्याचे कार्य करित आले आहेत.

आमच्या मातृभूमीतील संपूर्ण ज्ञानी लोक प्रजापालक शुभ कर्मे करित व आसल्या अनुष्ठानाने गाय, वाणी व भूमि यांचा सत्कार करित आले आहेत.

सा नो भूमिरादिशत यज्ञनं कामयामहे ।

भगो अनु प्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥

(सा) ती (नः भूमिः) आमची मातृभूमि, (यत् धनं) जें धन (कामयामहे) आम्ही इच्छितों, तें (आदिशतु) अ म्हांला देवो. (भग.) धनवान, (अनु) मागून (प्रयुङ्क्ताम्) चालो व (इन्द्रः) प्रमुख वीर (पुरोगवः) अग्नेसर होऊन (एतु) चालो.

वर वर्णन केल्याप्रमाणें असलेली आमची मातृभूमि आम्हांला सर्व प्रकारचे धन देवो. वीरलोक सर्वांच्या आघाटीस चालोत व धनवान लोक त्यांच्या मागून चालोत.

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलयाः ।

युध्यन्ते यस्यामक्रन्दो यस्यां वदति दम्बभिः ।

सा नो भूमिः प्रणुदतां सप्तानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१ ॥

(यस्या) ज्या (भूम्यां) मातृभूमि (वि-प्लवाः) विदेष चतस्र उत्पन्न करणारे वीर (मर्त्याः) पुरप (गायन्ति) गात असतात य (नृत्यन्ति) नृत्य करीत असतात, (यस्यां) ज्या देसांत (आश्रमः) वीर पुरप (युष्यन्ते) युद्ध करीत असतात य जेथें (दुंदुभिः) नगारे, बोल ह्मःदि (घटति) घाघें वाजत असतात. (सा पृथिवी भूमिः) ती आमची विसृत मातृभूमी (नः) आमच्या (सपरान्) शत्रूना (प्रशुदतां) हटवीं य (मा) मला (भ-सपन्नं) शत्रुरहित (कृणोतु) करो.

ज्या मातृभूमिंत आम्ही सर्व लोक आनंदानें गात व नाचत असतो, जिच्या स्वातंत्र्याचें आम्ही युद्ध करतां व रणघाघें घाजवितो ती आमची मातृभूमी आम्ही शत्रुरहित करावी व सर्व शत्रूना दूर पिटाहन लावावें.

यस्यामघं घीहियवी यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।

भूम्यै पञ्चन्यपत्न्यै नमोऽस्तु चर्पमेदसे ॥४२॥

(यस्यां) ज्या भूमींत (अघं) अघ, (घीहियवी) तादूळ व जव उत्पन्न होतें, जिच्यावर (इमाः) हे (पांच प्रकारचे लोक राहतात, त्या (चर्प-मेदसे) वर्षाकालाशीं संबंध असणाऱ्या (पञ्चन्य-पत्न्य) पञ्चन्यानें पालन होणाऱ्या (भूम्यै) भूमिळा (नमः अस्तु) नमन असो.

ज्या मातृभूमिंत तादूळ जव ह्यादि नानाप्रकारचीं धान्यें विपुल उत्पन्न होतात, पञ्चन्यपत्न्येनें जेथील शेती उत्तम प्रकारची होते व जेथें शांत, दूर व्यापारी, कारागीर व अशिक्षित लोक आनंदानें पक्क राहतात त्या मातृ-भूमिळा मी वंदन करतां.

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वन्ते ।

प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भांमाशामाशां रण्यां न कृणोतु ॥४३॥

(यस्याः) जिण्यांतील (पुरः) घडरे (देवकृताः) देवांनीं बसवि-लेलीं आहेत, (यस्याः) जिण्यापरील (क्षेत्रे) शेतांत मनुष्यें (विकुर्वन्ते)

विविध प्रकारचीं कार्ये करतात, त्या (विश्वगर्भां) सर्वांना गर्भांत धारण करणाऱ्या (पृथिवीं) भूमीला (प्रजापति) प्रजापालक (भाशा आशा) सर्व दिशाना (न) आम्हांकरिता (रण्या) रमणीय (कृणोतु) करो.

आमच्या मातृभूमीतील सर्व नगरं देवांनीं वसविलेलीं आहेत ज्या भूमींत सर्व प्रकारचे लोक नाना प्रकारचे उद्योग करून आपली उन्नति करून घेतात त्या भूमीला प्रजापालक प्रभु सर्व दिशाना अत्यंत रमणीय बनवो

क्षीप्रय वीर

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

श्लो १ । १९ । ५

(ये) जे (शुभ्रा) गौरवर्णी (घोरवर्षस) धिप्पाड शरीरचे, (सुक्षत्रास) उत्तम क्षत्रिय (रिश+अदस) शयूचा सहार करणारे असतात, त्या (मर्-उत्भि) मरण्यास तयार असणाऱ्या घोरसह (अग्ने) हे तेजस्वी वीरा, (आ गहि) येथे ये

आपल्या राष्ट्रात असे तेजस्वी वीर निर्माण होणे जरूर आहे कीं ते धिप्पाड शरीराचे, कातिमान व शयूचा सहार करणारे उत्तम क्षत्रिय असावेत प्रत्येकाच्या अंत कारणांत अशा तऱ्हेची इच्छा सतत असली पाहिजे

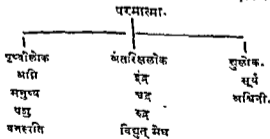
पाठ ३ रा.

देवता-विभाग

पृथ्वी, अंतरिक्ष व आकाश अशा तीन स्थानीं वैदिक देवतांचा विभाग केलेला आहे. पृथ्वीवरील देवतांनि अग्नि देवता प्रमुख, अंतरिक्षांत वायु देवता किंवा इंद्र देवता प्रमुख व आकाशांत आदित्य देवता प्रमुख आहे. यांचे अनुगामी अनेक अन्य देव आहेत.

याम्बविक पाहतां परमात्मा एकच आहे; व सर्व देवतांच्या द्वारे त्याचेच वर्जन होतें; तथापि त्या परमात्म्याची शक्ति अग्नि, इंद्र, सूर्य इत्यादि देवतांमध्ये विभागली गेली असल्यानें दोघांचे ही वर्जन वेदांमध्ये एकसमसाव-पलेदें करून केलेले असतें हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

पृथ्वीवर अग्नीच्या यरोवरच मनुष्य, पशु, वनस्पति इत्यादि अनेक देव आहेत. अंतरिक्षांत वायु, इंद्र, विद्युत्, मेघ इत्यादि देव आहेत व सुलोकीं सूर्य, नक्षत्रें, इत्यादि देव आहेत. त्यांची वंशावळ खालीं दिल्याप्रमाणें—

अशा प्रकारें देवतांचे वर्गीकरण केले गेले आहे व याचें महत्त्व फार आहे कारण याप्रकारांनीं हें विशेष लक्षांत ठेवावें. या त्रिलोकींत सर्व देवतांचा समावेश झाला आहे.

कांहींचिं मत असें आहे कीं सर्व देवता मनुष्याप्रमाणें देहधारी व सचेतन आहेत या मताच्या पुष्ट्यर्थे ते असें प्रमाण पुढें मांडतात कीं, वेदमन्त्रात देव-शाच्या अवयवांचें व परस्पर संबन्धांचें वर्णन केलेलें आढळतें, उदाहरणार्थ एका देवतेनें दुसरीच्या यरोवर येणें, तसेंच इंद्राचें वृथाच्या यरोवर युद्ध होणें यांकरितां वर्णनावरून देवता देहधारी व सचेतन आहेत असें ते म्हणतात

दुसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं देवता ह्या मनुष्याप्रमाणें देहधारी नाहींत कारण वेदांत नेहमीं सचेतन पदार्थांचीच स्तुति असते असें नसून अचेतन पदार्थांचीही-डखळ मुसळ, रथ, इत्यादि अचेतन पदार्थांची ही-स्तुति आढळते तेव्हा देवताच्या अवयवांचें किंवा शरीरांचें वर्णन आहे एवढ्याच प्रमाणावरून त्यांना सचेतन ह्मणणें योग्य नव्हे कारण रथाच्या निर-निराळ्या भागाचें वर्णन वेदामध्ये आहे व रथ ही तर अचेतन वस्तू आहे, ह्मणून अशा वर्णनावरून देवता देहधारी व सचेतन ठरविता येत नाहीं

तिसऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असं आहे कीं देव देहधारी व देहरहित, तसेंच सचेतन व अचेतन असे दोन्ही प्रकारचे आहेत

वास्तविक पाहता संपूर्ण देवता सचेतनही नाहींत व अचेतन ही नाहींत, कांहीं सचेतन आहेत व कांहीं अचेतन ही आहेत ह्मणून जेथें ज्या प्रकारचें वर्णन असेल त्या वर्णनानुरोधानें देवता सचेतन कीं अचेतन ठरविणें हेंच योग्य होय एकच नियम सवत्र सारखा लागू पडत नसतो कारण कित्येक वेळीं एकाच मन्त्रात देहधारी सचेतन देवता व देहरहित देवता या दोहोंचेंही वर्णन येऊ शकतें

इतकें सर्वसामान्य विवेचन झाल्यावर आता देवतांची निरुक्ति अथवा उच्युत्पत्तिकडे घट्ट

अग्निः ।

१ अग्र+नी=अग्+नी=अग्नि (अग्रगामी)

२ अंग+नी=अग+नी= अग्नि (आपल्या अंगाच्या सारखा यत्नविणार)

३ अ+फ्नोप=अ+फनु=अ+गनु=अग्नि (जो स्निग्धता कर्मा करतो)

४ अयन+दग्ध+नो=अ+ग्-नो=अग्नि (गति करणारा, दहन करणारा व नेणारा)

वरील चार व्युत्पत्तींच्या अर्थांत असलेला भेद वाचक लक्षपूर्वक पाहतील तर तो भेद व त्याचें स्वरूप वाचकाच्या लक्षांत तेव्हांच येईल. प्रत्येक व्युत्पत्तीत पूर्वपद भिन्न असून पूर्वपदाचा काही भाग अवशिष्ट राहिलेला आहे व शेष भाग छुप्त झाला आहे वेदातील शब्दाची निरुक्ति व व्युत्पत्ति कशा प्रकारें असते हें वाचकांनीं येथें लक्षपूर्वक पाहवें

देवः ।

१ दा (देणें) = दाता=देता=देव [दाता]

२ दीप (प्रकाशक) = देप=देव=देप [प्रकाशक]

३ द्युत् (चमक) = दि+उत्=दिव्=दध

याप्रमाणें देव शब्दाच्या तीन व्युत्पत्त्या आहेत, परंतु याशिवाय आणखी ही खालील प्रमाणें व्युत्पत्त्या आहेत

४ दिव् (चमकणें) = दिव्=देव (चमकणारा इ०)

५ घेद=वे×द(दे×व) = देय(मानी)

याप्रमाणें ही व्युत्पत्त्या होऊ शकतात, जरी आतांपर्यंत अशा मकारधी व्युत्पत्ति कोणी केलेली नाही तथापि अशी व्युत्पत्ति होणें शक्य आहे अशासवधी नियम पूर्वीच्या पुस्तकांत सांगितले आहेतच आचार्यरें व अर्याक्षरें हीं केव्हां केव्हा उलट मुलट होतात हा नियम वाचकाना वरील पांचव्या उदाहरणावरून येथें दिसून येईल

जातेवेदाः

१ जात+वेद=उत्पन्न झालेल्या पदार्थांना जो जाणतो

२ जातानि विद = बनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्यांना जाणतो.

३ जाते+विद्यते=वनलेल्या अथवा उत्पन्न झालेल्या पदार्थात राहतो.

४ जात+वित्त= ज्याच्याजवळ धन आहे अथवा ज्यापासून धन झाले आहे.

५ जात+विद्यः= (जात+वेदः)=ज्यापासून वेद अथवा ज्ञान उत्पन्न झाले आहे.

वैश्वानरः

१ विश्व+नरः=विश्वाचा नर अर्थात् नेता, विश्वाचा चालक.

२ विश्वे नरा एनं नयन्ति=सर्व मनुष्ये याला प्राप्त होत असतात.

२ विश्व+न+रः=विश्वांत न रमणाग अर्थात् ज्याचा आनंद भौतिक स्वरूपाचा नाही.

याप्रकारे विश्वानर अथवा वैश्वानर या शब्दाच्या व्युत्पत्तीचे अर्थ आहेत. वैश्वानर अग्नि, वतेच्या मंत्रांची देवता आहे; अर्थात् प्रमुख्याने अग्नि असा-ही या शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु संदर्भानुसार याचे निरनिराळे अर्थही होऊ शकतात.

तनूनपात्

१ तनू+न+पात् = शरीराचा पात न करणारा अर्थात् शरीराचे पतन न होऊ देणारा (आत्मा).

२ तनू+नपात् = (तनू) गाईच्या नातू, अर्थात् गाईचा मलगा दूध, दुधाचा मुलगा तूप, याप्रमाणे गाईचा नातू तूप होतो.

३ तनू+उन+पात् = शरीरांत जे न्यूनत्व असल त्या न्यूनत्वास दूर करणारा आत्मा.

तनूनपात् देवता वेदांमध्ये अनेक वेळा येते. बरील विवेचनायकून त्या देवतेची वाचकांना फल्पना होईलच, तरी वाचकांनी ती चांगल्या प्रकारे लक्षात ठेवावी.

कल्याणपूर्ण स्थितिंत (दधानु) योग्य रीतिने ठेवो.

ज्या मातृभूमींत दिवस व रात्र योग्य प्रमाणांत जादेत, जेथें उत्तम वृष्टि होऊन उत्तम फळे फुल्ल उत्पन्न होतात ती भूमी प्रत्येक ठिकाणीं आम्हांस कल्याणप्रद होवो.

अहमस्मि सहमान उस्तरो नाम भूम्याम् ।

अभीषाडस्मि विश्वापाडाशामाशां विषालहिः ॥ ५४ ॥

(भूमी) मातृभूमीवर (अहं) मी (सहमानः) सहजशक्तीने युक्त व (नाम) यशानें (उन्-तरः) अधिक श्रेष्ठ (अस्मि) आहें. मी (अभीः पाड्) विजयी, (विश्वा-पाड्) विश्वजेता तसेंच (दिशां दिशां) प्रायेक दिशेला (वि-सालहिः) शत्रूंचा पराजय करणारा (अस्मि) आहें.

माझ्या मातृभूमींत मी श्रेष्ठ आहें व हरएक प्रकारचा विजय संपादन करण्याची शक्ति मजजबळ आहे. अर्थात् मातृभूमीच्या प्रत्येक भक्तानें आपला उन्नति झतकी कार्यां कों त्याच्या सर्वत्र विजय व्हावा व त्याच्यामुळें मातृभूमिचें नांव सगें दिशांमध्ये पसरवें.

अदो यद् देवि प्रथमाना पुस्तताद्देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ॥

आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ५५ ।

हे (देवि) भूदेवी ! (यत् पुस्ततात्) जेव्हां पुढारी (देवैः) देवांनीं तुला (प्रथमाना उक्ता) विशाल मानून तुझे वर्णन केले. आणि (अदा-महित्वं) हा तुझा मोठेपणा सर्व दिशांना (व्यसर्पः) प्रगृत केला (तदानीं तेव्हां) (सु-भूतं) उत्तम ऐश्वर्य (त्वा) तुला (आविशत्) प्राप्त झालें आणि तू (चतस्रः प्रदिशः) चारी दिशांना (अकल्पयथाः) समर्थ केलेस.

ज्ञानी लोकानीं मातृभूमीचा मोठेपणा समजून घेतला, व त्याचें ज्ञान सर्व जनतेस करून दिलें. त्याचोमें चारी दिशांना राहणारे लोक शक्तिमान झाले या प्रमाणें जे लोक मातृभूमीची भक्ति करतील तेही विलक्षण प्रभावशाही होतील.

ये प्रामा यदृण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ॥

ये संप्रामाः समितयस्तेषु धारु यदेम ते ॥ ५६ ॥

(ये ग्रामाः) जे गांव, (यत् अरण्यं) जीं वनें, (याः सभाः) ज्या सभा (भूम्यां अधि) या भूमीवर आहेत, तसेंच (ये संग्रामाः) जीं युद्धे होतात व जीं (समितयः) संमेलनें होतात, (तेषु) त्या सर्वांमध्ये (ते) तुझ्याविषयीं (चारु) सुंदर व भावुरयुक्त (वदेम) भाषण आम्हीं करूं.

मातृभूमौत गांव, नगर, प्रांत, वनें, अरण्ये, पर्वत इत्यादि जीं स्थाने असतील, तसेंच त्या स्थानी ज्या सभा, समिति, परिषदा व महासभा, तसेंच संमेलनें अथवा मेळे होतील किंवा युद्धे होतील त्या सर्व ठिकाणी मातृभूमीसंबंधीं उत्तम भावर व्यक्त करणे हें प्रत्येकास आवश्यक आहे.

यद्दामि मधुमत्तद्दामि यदीक्षे तद्धनन्ति मा ॥

त्विपीमानस्मि जूतिमानवान्वान्हन्मि दौधतः ॥५८॥

(यत् वदामि) जें कांहीं मीं भाषण करतो (तत्) तें (मधुमत् वदामि) मधुरतायुक्त बोलतो-म्हणून (यत्) जें (ईक्षे) मी पाहतों, (तत्) त्याला अनुसरून (ना वनन्ति) मजवर सर्व लोक प्रेम करितात. मी (त्विपीमान्) तेजस्वी व (जूतिमान्) वेगवान् (अस्मि) आहें व (दौधतः अन्यान्) घातक शत्रूंना मी (अवहन्मि) सर्व प्रकारें नष्ट करतो.

नेहमीं मधुरभाषी व सर्वांना स्नेहदृष्टीनें पाहणारा असा मीं आहे, म्हणून सर्व लोक मजवर प्रेम करतात. मी माझ्या ठिकाणीं ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग हीं वाढविलीं आहेत, म्हणून मीं सज्जनांचें रक्षण व दुर्जनांचा नाश करतो. तातपर्यंत हेंच कीं मधुर भाषण व स्नेहदृष्टि यांनीं सर्वत्र प्रेमाचा फैलाव करणे व संघशक्ति वाढविणे अवश्य आहे. तसेंच आपल्या ठिकाणीं ज्ञानाचें तेज व कर्माचा वेग वाढवून सज्जनांचें रक्षण व दुष्टांचें निर्दालन करणे हेंही आवश्यक आहे.

घरणाने राहणारे मदा संतुष्ट वाह्यण प्रसंगी मेघाप्रमाणं गंभीर घर्णाने भाषण.
नरितात.११

हा मंत्र अन्वयोक्ति अलंकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. घेटकांचे घर्णन
करित असतां अन्वयोक्तिने त्यांतच प्राहणांचेही घर्णन केले आहे.

रथः

१ रंहति इति रथः=जो चालतो तो रथ होय.

२ स्थिर=स्थि+र=थ×र=रथः-[येथें अक्षरें उलट सुलट होऊन
हा शब्द सिद्ध झाला आहे.] जो स्थिरतेच्या विरुद्ध व्यवहार
करतो अर्थात् ज्याला गति आहे तो रथ होय.

(३) स्थि×र=स्थित+रममाण=रममाण+स्थित=र×स्थि =रथ
रममाण होत असतां ज्यांत स्थिर घसतां येतें त्याचें नांव
रथ. येथेंही अक्षरांच्या व्यतिक्रमाचें उदाहरण आहे.

रथ शब्दाच्या घरील व्युत्पत्तीवरून कोणत्या प्रकारें शब्द शेष राहतो
अथवा अक्षरांत उलटापालट कशी होऊं शकते, हें घाचकांना घरील व्युत्पत्तीचें
घांगळें मनन केल्यास सहज दिसून येईल.

वृषभः

१ घर्षति इति वृषभः=जो घृष्टि करतो तो वृषभ.घृष्टि ही प्रजेची,
बलाची अथवा पराक्रमाचीही असूं शकते. याचें उदाहरण—
न्यक्रन्दशुपयन्त पनममेहयन्युषमं मध्य आज्ञेः ।

सं० १०।१०२।५

(आज्ञेः मध्ये उपयन्तः) युद्धास गेलेले वीर (पनं वृषभं न्यक्रन्दयन्)
या वृषभास शब्द करण्यास मरुत्त करतात.

पितुः

१ पाति इति पितुः=जें रक्षण करतें तें.

२ पोयते इति पितुः=जें खाल्लें जातें तें.

(३) प्यायति इति=जे वृद्धि करतें तें-

हा अन्नवाचक शब्द आहे. अन्न शरीराचें रक्षण करतें. ते खाल्ले जाते व त्यानं शरीर वाढतें. हे तिन्ही अर्थ पितुः शब्दाच्या घरील व्युत्पत्तीवरून दिसून येतात. याचें उदाहरण—

पितुं नु स्तोयं महो धर्माणं तविर्षाम् ।

ऋ० १।१८।१

“अद्याची मी प्रशंसा करता; जे (महः तविर्षीं धर्माणं) मोठें बल धारण करते” इत्यादि मंत्रांत पितुः शब्द अन्नवाचक आहे हे लक्ष्यांत ठेवाचे.

वायुः

१ चाति इति वायुः= जो वाहतो तो वायु. याचें उदाहरण-
वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।

तेषां पाहि ध्रुधी हवम् ॥

ऋ० १।२।१

हे (दर्शत) दर्शनीय घायो! (आयाहि) ये. हा सोम अलंकृत-सिद्ध केलेला आहे. (तेषां पाहि) त्याचें पान कर व (हवं ध्रुधि) आग्नी केलेली प्रशंसा श्रवण कर.

वरुणः

१ वृणोति इति वरुणः- जो आच्छादित करतो त्यास वरुण म्हणतात. याचें उदाहरणः—

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं ।

प्रससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

ऋ० ५।८५।३

१ वरुण (नीचीन वारं) खालीं द्वार असणाऱ्या (कवन्धं) मेघाला खुलोक व पृथ्वी यांच्या मधील अंतरिक्षांत (प्रससर्ज) उत्पन्न करतो ।
१।तील शब्दांचे अर्थ पहाः—

हे मातृभूमि ! (त्वं) तूं (आवपनी) अत्यंत मुपीक म्हणून (जनानां) लोकांना (काम-दुघाः) इच्छिलेले पदार्थ देणारी, व (प्रप्रधाना) प्रख्यात (अदितिः) देवमाता अथवा माता देवी (असि) आहेस. म्हणून (यत् ते नूनं) जें तुला न्यून पडेल, (तत् ते) तें (ऋतस्य प्रथमजा) सत्याचा पहिला प्रवर्तक अथवा जलाचा प्रेरक, (प्रजा-पतिः) प्रजापालणारा तुला देऊन (आपूरयति) पूर्ण करतो.

पृथ्वा धान्यादिकांची उत्पत्ति करणारी आहे म्हणून ती इच्छित पदार्थ देणारी कामधेनु आहे. जें जें या भूमीत कमी असेल त्याची पूर्तता धान्य घेऊन त्याला पाणी घेत इत्यादि देऊन ती करतो. जो अशा प्रकारे अधिकांत अधिक धान्याची उत्पत्ति करतो तो खरा प्रजापालक होय. म्हणून प्रत्येक जलादि गोष्टींची उत्तम व्यवस्था करून भूमीपासून धान्याची अधिकांत अधिक निपज करावी व अशा रीतिने प्रजापालन करावें हें योग्य होय. ~

उपस्थास्ते अनमीधा अपथमा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ॥
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥
हे (पृथिवि) मातृभूमि ! (ते प्रसूता) तुजपासून उत्पन्न झालेले अत-
एव तुजजडल (वप-स्थाः) असणारे सर्व पदार्थ (अस्मभ्यं) आम्हां
सर्वांना (अनमीधाः) आरोग्यकारक व (अपथमाः) रोगरहित (सन्तु)
होवोत ! (नः) आम्हें (आयुः) आयुष्य दीर्घ होवो; व (वयं)
आम्ही सर्व (प्रतिबुध्यमाना.) उत्तम ज्ञानी बनून (तुभ्यं) तुजसाठी
(बलिहृतः) बलि घेऊन येणारे स्याम होऊं.

मातृभूमीत उत्पन्न होणारे सर्व पदार्थ मातृभूमीत राहणाऱ्यांनाच मिळोत, तसेच ते पदार्थ शिरेगीपणा उत्पन्न करणारे, आरोग्य वाढविणारे व पुष्टिदायक तसेच दीर्घायु देणारे होवोत. याप्रकारे तेथील सर्व लोक पुष्ट, बलवान् व दीर्घायु होऊन आपल्या सर्वेस्वाचा बलि आपल्या मातृभूमी-
समोर देण्यास तयार होवोत. अशी स्थिति जेथे अश्लेष तेच देश सुखी असे
म्हणजे योग्य होय.

भूमे मातर्निधेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ॥

सं विदानो दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥६३॥

हे (मातः भूमे) मातृभूमि ! (मा) मला (भद्रया) कल्याण-
कारक अशा अवस्थेत (सु प्रतिष्ठित) योग्य तन्हेने (नि धेहि) देव. हे
(कवे) काव्यमय मातृभूमि ! तू (दिवा) प्रकाशाशी (स विदाना)
सयथ राखणारी (मा) मला (श्रिय) संपत्ति व (भूत्या) ऐश्वर्य या-
मर्थे (धेहि) देव.

मातृभूमीचे जे भक्त कल्याणाच्या मार्गांनि उन्नतिचें साधन करतात ते
ज्ञानाच्या प्रकाशानें प्रकाशित होऊन संपत्ति व ऐश्वर्य यांनीं परिवृणं होतात
हणून प्रत्येक मनुष्यानें ज्ञानविज्ञानानें युक्त होऊन मातृभूमीची भक्ति करा
वी व स्वयंसेवक होऊन मातृभूमीची सेवा करावी

दृष्या दूपिरसि हेत्या हेतिरसि मेन्या मेनिरसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं काम ॥१॥ अ० २।११

हे मनुष्या ! तू (दृष्याः) दूषित क्रियाचा (दूपि) नाश करणारा
(असि) आहेस (हेत्या हेति) शस्त्राचें शस्त्र तू आहेस (मेन्या मेनि)
वज्राचें वज्र तू आहेस म्हणून (सम) समानाच्याहून (अति काम)
अधिक वाढ व (श्रेयास आप्नुहि) कल्याण प्राप्त करून घे

मनुष्य हा दोष दूर करणारा व शत्रूच्या नाशार्थे विविध प्रयत्न
करणारा आहे. म्हणून त्यानें आपल्या समान दर्जाच्या लोकाहून आपली
उन्नति अधिक करून घेऊन आपले कल्याण साधावे हेंच त्यास उचित आहे.

था जगात मनुष्यच दोष नाहीते करून सत्कर्मांचा प्रचार करतो, शस्त्र-
स्रं निर्माण करून त्यांचा उपयोग करतो, म्हणून समान दर्जाच्या लोकां-
हून त्याने अधिक उन्नति प्राप्त करून घेऊन आपला अधिकाधिक कल्याण
साधावे व कधीही दीन अवस्थेत राहू नये, नेहमी त्याचा उत्कर्ष होत
रहावा हेंच त्यास उचित आहे.

पाठ < वा.

सूरिरसि चर्षोघा असि तनूपानोऽसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं क्राम ॥ ४ ॥

अ० २।११

हे मनुष्या 'तू (सूरि असि) शानी आहेस, (वर्षे घा असि) तू तेजस्वी आहेस, (तनू-पान असि) शरीराचा रक्षक आहेस, म्हणून बरोबरीच्या पेशा अधिक वाढून कट्याण प्राप्त करून घे

मनुष्य आपले ज्ञान वाढविण्यास समर्थ आहे, तो तेजस्वीही आहे, तसेच स्वतःच्या शरीराचे व दुसऱ्याच्या शरीराचे सरक्षण करण्याचे सामर्थ्यही तो आपल्या भागी राखू शकतो म्हणून त्याने ज्ञानी बनावे, तेजस्वी बनावे तसेच स्वतःचे व दुसऱ्याचे उत्तम तऱ्हेने सरक्षण करावे, सर्वांहून वरचढ होऊन अत्यंत कट्याण प्राप्त करून घ्यावे. दुसऱ्याचे सरक्षण करण्यासाठी स्वतःला समर्थ करणे म्हणजेच दुसऱ्यांहून वरचढ होणे होय, म्हणून प्रत्येकाने आपल्या ठिकाणाच्या हरेक दार्श्याची वाढ करावी, व दुसऱ्याच्या सरक्षणार्थ आरमारपण करण्यासही तयार असावे. अशा प्रकारे परोपकारार्थ आरमारपण करण्यास तयार असणारा मनुष्य हा सर्वांना बद्दनीय होतो

शुभ्रोऽसि भ्राजोऽसि स्वरसि ज्योतिरसि ।

आप्नुहि श्रेयासमति समं क्राम ॥५॥ अ० २।११

हे मनुष्या, तू (शुभ्र असि) बंधुवातू आहेस, (भ्राज असि) तेजस्वी आहेस, (स्व असि) आत्मशक्तीने युक्त आहेस, (ज्योति असि) तू स्वतः तेजरूप आहेस, म्हणून (सम अतिक्राम) समान अशा मनुष्यांहून वरचढ बनून (श्रेयास आप्नुहि) श्रेष्ठ प्रकारचे कट्याण वरून घे

मनुष्य बंधुवातू, शूर, धलवानू, तेजस्वी, उत्साही, आत्मबलाने संपन्न व स्वतः तेजाची ज्योति ही आहे म्हणून त्याने इतरांहून श्रेष्ठ दर्जाचे व कट्याण प्राप्त करून घ्यावे, व कधीही मागे राहू नये.

मनुष्याच्या ठिकाणी इतकी शक्ति आहे की त्याने उन्नतिच्या मार्गाने जावयाचे मनात भाणल्यास तो उन्नत होऊ शकतो. म्हणून प्रत्येक मनुष्याने या मंत्रातील उपदेशानुसार आपल्या ठिकाणी असलेल्या शक्तीचे अस्तित्व जाणून स्वतःला उन्नत करून इतरांचा आदर्श वनावे य अवनतावस्थेत कधीही राहू नये. मनुष्याच्या उन्नतीचा प्रारंभ प्राणशक्ति वाढण्याने होतो म्हणून आता प्राणसूक्ताचा विचार करू. प्राणसूक्त खालीलप्रमाणे आहे:-

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।

यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

अथर्व० ११।४(६)।१

(प्राणाय नमः) प्राणाला नमस्कार असो; (यस्य) ज्याच्या (वशे) आधीन (इदं सर्वं) हे सर्व जग आहे, (यः सर्वस्य) जो सर्वांचा (ईश्वरः भूतः) ईश्वर झाला आहे व (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणी (सर्वं प्रतिष्ठितम्) सर्व राहिले आहे.

प्राणशक्तीच्या आधीन संपूर्ण जग असून प्राणाच्या आधारावरच ते अधिष्ठित आहे. प्राण सर्वांचा अधिकारी आहे म्हणून त्याची उपासना करावी. ज्याप्रमाणे शरीरातील प्राणांच्या आधारेने सर्व शरीर, अंग, अवयव अथवा इंद्रिये राहतात, त्याप्रमाणे विश्वातील संपूर्ण पदार्थ विश्वव्यापी प्राणाच्या आधारावर राहतात.

नमस्ते प्राण क्रन्दाय नमस्ते स्तनयित्नवे ।

नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥२॥

अ० ११।४(६)।२

हे प्राण! (क्रन्दाय ते नमः) गर्जना करणाऱ्या तुला नमस्कार असो. (स्तनयित्नवे ते नमः) घादलाच्या वेळी नाद करणाऱ्या तुला वंदन असो. (विद्युते ते नमः) विद्युलुतारूपी तुला नमस्कार असो. (वर्षते ते नमः) वर्षाव करणाऱ्या तुला नमस्कार असो.

विश्रांत व्यास असलेली प्राणशक्ति वादळांत असते तशीच ती जलदृष्टी-
च्या वेळीं भूमीवर ही येते, म्हणून प्राणशक्तीचा सत्कारपूर्वक सांगला उपरोक्त
करणे जरूर आहे.

यत् प्राण स्तनचित्तुनाऽभिफन्दत्योपधीः ।
प्र वीर्यन्ते गर्भान् दधतेऽथो बह्वीर्यं जायन्ते ॥३॥
यत् प्राण क्रतावागतेऽभिफन्दत्योपधीः ।
तर्षं सदा प्रमोदते यत् किं च भूम्यामधि ॥४॥

अ० ११।४(६)

प्राण जेव्हा (स्तनचित्तुना) वादळाच्या गर्जनेच्या द्वारे (औपधीः)
औपधीना (अभि फन्दति) सोळावित्तो, तेव्हा त्या (प्रवीर्यन्ते) गर्भवती
होतात, (गर्भान् दधते) गर्भ धारण करतात व (बह्वीर्यं) पुष्कळ होऊन
(वि जायन्ते) उत्पन्न होतात.

(यत्) जेव्हा प्राण (क्रता वागते) क्षुब्धकाळ आला असतां
(औपधीः) औपधीना (अभिफन्दति) सोळावित्तो, (तदा) तेव्हा
(तर्षं प्रमोदते) सर्व आनंदित होतात, जे काही सर्व (भूम्यां अधि)
पृथ्वीवर असतें तें.

वृष्टीने औपधी, वनस्पति व वृक्ष वादळात व आनंदाने प्रसन्न होतात.
अंतरिक्षांतील वायुमध्यं राहणाऱ्या प्राणांचे हे कार्य पाहण्यासारखे आहे.

यदा प्राणो अभ्यवर्षाद्वर्षेण पृथिवीं महीम् ।

पशवस्तत्र मोदन्ते महो वै नो भविष्यति ॥५॥

अ० ११।४(६)

जेव्हा प्राण (वर्षेण) वृष्टीरूपाने (महीं पृथिवीं) या सत्पा पृथ्वीवर
(अभि अवर्षति) जल सिंचन करतात, (तत्र पशवः) तेव्हा पशु (प्रमोदन्ते)
आनंदित होतात, ते सांगतात की आसरां (नः) आमची (महः) वाड
(वै) निश्चयाने (भविष्यति) होईल.

घृष्टीच्या द्वारे जी प्राणशक्ति या पृथ्वीवर येते तिने पशुपक्षांची देखील वाढ होते व ते आनंदित होतात.

अभिवृष्टा ओपधयः प्राणेन समवादिरन् ।

आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥६॥

अ० ११४(६)

(अभिवृष्टाः ओपधयः) शिंपडल्या गेलेल्या औपधी (प्राणेन) प्राणांशी (समवादिरन्) बोलल्या झाल्या कीं (नः) आमचें (आयुः) आयुष्य (वै) खात्रीनें तूं (प्रातीतरः) वाढविलें आहेस; व (नः सर्वा.) आम्हां सर्वांना (सुरभीः सुगंधित (अकः) केलें आहेस.

घृष्टिद्वारा अन्तरिक्षस्थ प्राण प्राप्त होऊन सर्व औपधी सुगंधयुक्त बन-
तात व सर्वांचे राहतात.

नमस्ते अस्वायते नमो अस्तु परायते ।

नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायौत ते नमः ॥७॥

नमस्ते प्राण प्राणते नमो अस्त्यपानते ।

पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः

सर्वस्मै ते इदं नमः ॥८॥ अ० ११४(६)

हे प्राण ! (आयते) घेणाऱ्या, (परायते) जाणाऱ्या, (तिष्ठते) स्थिर असणाऱ्या, (आसीनाय) बसणाऱ्या (ते) तुला नमस्कार असो.

हे प्राण ! (प्राणते) श्वास घेणाऱ्या, (अपानते) अपान सोडणाऱ्या, (पराचीनाय) बाहेर जाणाऱ्या, (प्रतीचीनाय) जवळ घेणाऱ्या (ते) तुला (नमः) नमस्कार (अस्तु) असो.

(सर्वस्मै ते) सर्वरूपी तुला (इदं नमः) हे नमन असो.

(१) आयन् (२) तिष्ठत् (३) परायत् व (४) आसीन् हीं चार नांवे क्रमशः (१) पुरुष, (२) कुंभक (३) रैचक व (४) बाह्य कुंभक यांचीं आहेत. (१) प्राणत् व (२) अपानत् हे दोन शब्द श्वास व उच्छ्वास यांचे वाचक आहेत. प्राणांच्या दोन गति आहेत, एक आतून

बाहेर जाणारी व दुसरी बाहेरून आंत येणारी. या क्रियांचे सूचक शब्द वरील मंत्रांत (१) पराचीन व (२) प्रतीचीन आहेत. या शब्दांवरून प्राणायामविधिचा थोडो होऊं शकतो. तरी त्याचा अनुभव घेऊन आपल्या शरीरांतील प्राणांचे महत्त्व जाणणे व प्राणायामद्वारा त्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवणे हे अत्यंत जरूर आहे.

या ते प्राण प्रिया तनूयो ते प्राण प्रेयसी ।

अथो यद्भेपजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥१॥ अ० ११।४(६)

हे प्राण! (या ते प्रिया) जी तुला प्रिय व (या उ ते प्रेयसी) जी तुझी प्रीतिकारक (तनुः) शरीररूपिणी आहे. (अथो) तसेच (यत् तव भेपजं) जो तुझ्या ठिकाणी औपधीचा गुण आहे (तस्य) त्याचे (नः) आमच्या (जीवसे) जीवनासाठी (धेहि) दान कर.

प्राणाच्या ठिकाणी परमानंदाची शक्ति आहे, प्राण अस्तेपर्यंत कोणाशीही प्रेमाचे व्यवहार होतात. तसेच प्राणाच्या ठिकाणी दिव्य औपधिगुण आहेत. प्राण हा मोठा दिव्य वैद्य आहे. हा शरीरांत रममाण होऊन सर्व रोगांना दूर करतो. जेव्हा हा निघून जातो तेव्हा वैद्यांचे कोणतेही औपध परिणामकारक होत नाही.

प्राणः प्रजा अन् यस्ते पिता पुत्रमिय प्रियम् ।

प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥१०॥

अ० ११।४(६)

प्राण (प्रजाः) प्रजांला (अनुयस्ते) परिस्थितीची अनुकूलता अस्तेपर्यंतच आच्छादन असतो, ज्याप्रमाणे पिता प्रिय पुत्रांना वस्त्रादि देऊन आच्छादित असतो. प्राणच सर्वांचा ईश्वर आहे, जे कोणी (प्राणति) श्वास घेतात व जे (न) श्वास घेत नाहीत (त्या सर्वांचा ही तीच ईश्वर आहे.)

ज्या प्रकारे प्रिय पुत्रांना बाप अन्नवस्त्रादि देतो त्याप्रमाणे अनुकूल व्यवहार करणाऱ्या माणसांनाच प्राण दीर्घ जीवन देतो. हा प्राणच सर्व स्थावर-जगम वस्तूंच्या सुस्थितीचे मूल कारण आहे.

पाठ ९ वा.

प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते ।

प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

अ० ११ । ४ (६)

प्राण मृत्युही आहे व प्राण (तक्मा) जीवनशक्तिही आहे. म्हणून सर्व (देवाः) देव अर्थात इंद्रियादिक प्राणाचीच उपासना करितात. सत्यवादी मनुष्याला प्राणच उत्तम लोकांत (आदधत्) स्थापन करवो.

प्राण जाण्याच्या स्थितीस मृत्यु व असण्याच्या स्थितीस जीवन म्हणतात. म्हणून संपूर्ण इंद्रिये प्राणाच्या आधीन आहेत; तसेच पृथ्वी आदीकरून देवता देखील प्राणाच्या आधीन आहेत. सत्य भाषण, सदाचर निष्ठा इत्यादिमुळे जे आरिभक्त बल वाढते ते प्राणास कारणीभूत आहे. म्हणून प्रत्येकाने प्राणायामद्वारा प्राणाची उपासना करावी.

प्राणो विराट् प्राणो देष्टी प्राणं सर्व उपासते ।

प्राणो ह सूर्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥ १२ ॥ अ० ११ । ४ (६)

प्राणच (वि-राज्) विशेष तेजस्वी आहे, प्राणच (देष्टी) प्रेरक आहे, प्राणच सूर्य च चंद्र आहे, प्राणालाच प्रजापति असेही म्हणतात. यासाठी (सर्व) सर्वजण (प्राण उपासते) प्राणाची उपासना करतात, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र इत्यादि देवतांमध्ये देखील प्राणशक्ति आहे हे जाणून प्राणाचे महत्त्व प्रत्येकाने जाणणे जरूर आहे.

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा ।

यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १३ ॥ अ० ११ । ४ (६)

(पुरुषः) मनुष्य (गर्भे अन्तरा) गर्भाच्या आंत (प्राणति) श्वास घेतो व (अपानति) उच्छ्वास ही सोडतो. हे प्राण ! जेव्हा तू (जिन्वसि) अनुजोदन देतोस (अथ) तेव्हाच (सः) तो (पुनः जायते) फिरून उत्पन्न होतो.

हे प्राण! (यः ते इदं वेद्) जो मुझ्या या मोडेपणाला जाणतो व (वसिष्ठन्) ज्याच्या ठिकाणीं तूं (प्रतिष्ठितः असि) पूर्ण स्थिर झाला आहेस, (तस्मै) न्याच्याकरितां (उत्तमे लोके) उत्तम लोकांत (सर्वे) सर्वांनीं (बलिं हरान्) भेटी आणाच्यास.

प्राणाचें महत्त्व जो मनुष्य जाणतो व ज्याच्या ठिकाणीं प्राणायामादि अभ्यासानें प्राण स्थिर झाला आहे, त्याची योग्यता ह्मत्की अमते कीं सर्व लोक त्या योग्याचा सत्कार करूं लागतात. म्हणून प्रत्येकांनें प्राणाचें महत्त्व ओळखून आपल्या ठिकाणीं प्राण स्थिर करण्याचा यत्न करावा.

यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः ।

एषा तस्मै बलिं हरान् यस्त्वा शृणवत्सुध्रुवः ॥ १९ ॥

अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण! (यथा) उपाप्रमाणें (तुभ्यं) तुला (सर्वाः इमाः प्रजाः) या सर्व प्रजा (बलिहृतः) भेट अर्पण करतात, (एषा) त्याप्रमाणें (तस्मै) त्याला देखील (बलिं हरान्) भेट मिळावी, जो (सुध्रुवः) उत्तम कीर्तिवान् असून (त्वा) तुझें (शृणवन्) ऐकेल.

सर्व पाणाची उपासना करतात. जर ते पाणाबरोबर न राहतील, तर ते जिवंत राहू शकणार नाहीत. सर्व लोकांना पाणांचा जीवितार्थी असणारा संबंध माहित असतोच. जो प्राणाचें महत्त्व अनुभवानें जाणतो त्या योग्याचा सर्व लोक सत्कार करतात.

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वामृतो भूतः स उ जायते पुनः ।

स भूतो भव्यं भविष्यत् पिता पुत्रं प्रविवेशा शचीभिः ॥२०॥

अ० ११ । ४ (६)

(स उ) तो व (देवतासु आभूताः) देवतांच्या ठिकाणीं व्यापक प्राण (अन्तः गर्भः चरति) गर्भाप्रमाणें आंत फिरत असतो. (सः) त्यानें (भूतः) भूतकाळच्या तमेष (भव्यं) भविष्यत पुढे येणाऱ्या भविष्य-काळच्या जगांत (शचीभिः प्रविवेश) आपल्या सर्वे शक्तीनें पवेश केला

आहे; ज्याप्रमाणे (पिता पुत्र) चाप मुलाच्या ठिकाणी अंशरूपाने प्रविष्ट होते, वित्याच्या शरीराच्या प्रत्येक अंगप्रत्यंगाचा अंश पुत्राच्या शरीरांत येत अग्न उतरत असतो, त्याचप्रमाणे संपूर्ण जगाच्या देवतांचे अंश मनुष्याच्या ठिकाणी असतात. संपूर्ण पदार्थांत जो व्यापक प्राण भाटे, तोच आपला अंश या शरीरांत घालत असतो असे समजावे.

एकं पादं नोस्त्रिदति सलिलाद्दंस उच्चरन् ।
 यद्गं स तमुत्त्रिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यान्न रात्री
 नाहः स्यान्न व्युच्छेत् कदाचन ॥२१॥

अ० ११।४(६)

(सलिलात्) पाण्यांतून इंस (उच्चरन्) वर उडत असतां (एक पादं) एकच पाय (न उस्त्रिदति) वर काडत नाही, हे (अंग) प्रिय, (यत्) जर (सः) तो तं (उत्त्रिदेत्) त्या दुसऱ्या पायाला वर काढील तर (न एव अद्य) आजच नव्हे तर (न श्व स्यात्) टघांही त्याला असणार नाही. तसेच (न रात्रीः) रात्रींही नाही व (न महः स्यात्) दिवसही त्यास असणार नाही; व (न कदाचन व्युच्छेत्) प्रमात देखील कधीही होणार नाही.

पाठ ११ वा

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजस्यः
 शूरऽश्रपव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् । दोग्ध्री
 धेनुर्बोढाऽनद्धानाशुः सप्तिः पुरन्धियोषा जिष्णू
 रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् ।
 निकामे निकामे नः पर्जन्यो घर्षत् । फलवत्यो
 न ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् ।

यजुर्वेद २२ । २२

हे (ब्रह्मन्) परमात्मन् ! (राष्ट्रे) आत्मन्प्या राष्ट्रांत (ब्रह्मवर्चसीं
 ब्राह्मणं) ज्ञानतेजसै चमकणात् ब्राह्मण (आ जायताम्) होवो. तसैच
 आत्मन्प्या राष्ट्रांत (राजस्यः) क्षत्रिय (शूरः) शूर वीर (ह्यस्य) बाण
 चालवर्षांत अर्थांत कुशल (अतिव्याधी) शत्रुघ्ना अर्थांत घेघ करणारा
 (महारथः) महारथी (आ जायतां) होवो. आत्मन्प्या राष्ट्रांत (दोग्ध्री
 धेनुः) दुध देणारी गाय, (बोढा अनद्धान्) ओढणारा बैल, (आशुः
 सप्तिः) चपल घोडा, (पुरन्धिः योषा) विदुषी स्त्री, (रथेष्ठाः जिष्णुः)
 रथावर बध्म शत्रून् जिंकणारा, व (सभेयः युवा) सभेसभें मान मिल-
 वण्यात योग्य असा तक्ष्य (अत्य यजमानस्य वीरः) या यजमानात्
 वीर (आजयतां) उरवत् होवो. (नः) आम्हांसाठीं (पर्जन्यः)
 मेघ (निकामे निकामे) आवश्यक असेल तेम्हां (वर्षत्) पाडल पाडो.
 नः आत्मन्प्यासाठीं (फलवत्यः ओषधयः) फलदुक्त औषधी (पच्यन्ताम्)
 परिपक्व होवोत. (नः योगक्षेमः) आत्मन्प्या योगक्षेम (कल्पतां)
 वसत होवो.

इंशायास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्वफलेन भुञ्जीथा मां गृध्रः कस्य स्थिञ्जन्म् ॥

यजु. ४० । १

(यत् किंच) जें काय (जगत्यां जगत्) या जगतामध्ये वस्तुमान आहे तें (इदं सर्वं) हें सर्व (ईशा वास्यं) ईश्वरानें व्यापण्यास योग्य आहे. (तेन त्यक्तेन) त्याने दिलेल्यानें (भुञ्जीथाः) भोग करा, (कस्य-स्वित् धनं) कोणाच्याही घनाचा (मा गृधः) लोभ धरूं नका.

जें काय या जगांत आहे त्या सर्वांत ईश्वर भरला आहे. तो देईल त्या-चाच भोग घ्या दुसऱ्या कोणाच्याही घनाचा अपहार करूं नका.

कुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

(इह) संसारामध्ये (कर्माणि कुर्वन् एव) कर्म करीतच (शतं समाः जिजीविषेत्) शंभर वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करावा. (एवं-स्वयि) हाच विचार तुझ्यामध्ये स्थिर राहो. (इतः अन्यथा) याहून दुसरा मार्ग (नो अस्ति) नाही. असें चागळे असतां (नरे कर्म न लिप्यते) मनुष्याच्या कर्माचा दोष लागत नाही.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

यजु० ४० । ३

(असुर्याः नाम) आसुर्य नांवाचे (ते लोकाः) ते लोक आहेत कीं जे (अन्धेन तमसा) अंधतमानें (आवृताः) व्यापलेले आहेत. (ये के च) जे कोणी (आत्महनः जनाः) आत्मघातकी लोक आहेत (ते) ते लोक (प्रेत्यापि) मरणानंतर ही (तान् गच्छन्ति) त्या लोकांप्रत जातात. आत्मघात करून घेणारे जे लोक असतात ते मेल्यानंतर अशा स्थानां-मध्ये जन्म घेतात कीं ज्या ठिकाणी परमावधीचा अंधकार असतो.

या जगांत मनुष्यानें विविध पुरुषार्थ करीत करीत शंभर वर्षे जगण्याची इच्छा करावी व तसा प्रयत्नही करावा. हाच पुरुषार्थाचा विचार मनामध्ये स्थिर ठेवावा. याशिवाय दुसरा मार्ग उचितसाठो नाही. सारकें करीत असतां केलेल्या कर्मांचा दोष लागत नाही.

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं त्रिमे धियमभ्रुताम् ।

मयि देवा दधतु धियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ यजुर्वेद ३२।१६

(मे) माझे (इदं ब्रह्म) हे ज्ञान व माझे हे (क्षत्रं) शौर्य (त्रिमे) हे माझे दोनही गुण (धियं अभ्रुतां) संपत्तिका प्राप्त होवोत. (देवाः) देव (मयि) माझ्यामध्ये (दधतु धियं दधतु) उत्तम शोभा धारण करोत. (तस्यै ते) त्या तुला (स्वाहा=सु+आह) आम्ही चांगले भाषण करतो. माझे ज्ञान व शौर्य ऐश्वर्य प्राप्त करोत. सर्व देवांनी माझी शोभा वाढवावी.

स नो घन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यत्र देवा अमृतमानशानास्तुतीषे धामघ्न्यैर्यन्त ॥ यजु. ३२।१०

(स) तो ईश्वरच (नः घन्धुः) आमचा बंधु आहे, तोच (जनिता) उत्पत्तिकर्ता आहे (सः विधाता) तो निर्माण करणाराही आहे, तो (धामानि वेद) सर्व स्थाने जाणतो, व (विश्वा भुवनानि) सर्व भुवने ही जाणतो (यत्र) जेथे (अमृतं आनशानाः देवाः) अमरत्व प्राप्त करणारे देव (तुतीषे धामघ्न) मृतीय धामामध्ये (अघ्नैर्यन्त) विचरत असतात.

ईश्वरच आमचा सारा बंधु, जनक व निर्माता आहे. तो सर्व स्थाने व लोकलोकान्तर दानां योत्य रीतिने जाणतो. त्याच्यामध्येच मृतीय धामामध्ये जाऊन सर्व देव अमृत मुखाचा आस्वाद देतात.

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानां पुरोहितम

पुत्रो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणेः ॥ यजु. ३२।२०

(य) जो (देवेभ्यः) देवांसाठी (आतपति) तापत असतो, (यः) जो (देवानां पुरोहितः) देवांचा अग्रगामी आहे, (यः) जो (देवेभ्यः पूर्वः जातः) देवांच्या पूर्वी झाला, त्या (रुचाय ब्राह्मणे नमः) तेजस्वी परमेश्वराला नमस्कार असे.

जो देवांना प्रकाश देण्यासाठी प्रकटतो, जो देवांचा अग्रगामी आहे व जो देवत्वाचा पूर्वीचा आहे, त्या परम तेजस्वी ईश्वराला माझा नमस्कार असे.

अंक २३

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिकण्याचा अगदी सोपा उपाय.)

भाग २३ वा.

लेखक व प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर साठजळेकर
स्वाध्याय-मंडळ, आंध्र, (डि० साताप.)

दुसरी आवृत्ति

२०७०

प्रा. १८९२, सन १९३१.

मूल्य ८ आंश

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २३ वा.

पाठ १ ला.

‘देव’ शब्दाचा अर्थ व्यवहार घालविणारे लोक असा आहे. नेव शब्दातील ‘दिर्’ घातूचा अर्थ ‘विजिगीषा—व्यवहार’ इत्यादि आहे हा मंत्र जेव्हा मेघवाचक असेल, तेव्हा त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे होईल— ‘हे महाशब्द करणाऱ्या मेघा ! हे सर्व वायु आदि देव मोठ्या तेजासाठी तमेंच दुष्काल आदि दुष्ट शत्रूंचे त्रिवारण करण्यासाठी तुला याद्वितात !’

वाचकांनी व्रोम्ही अर्थाची तुलना करावी, म्हणजे त्यांना अने दिवून येईल की, वरील मंत्र मेघान्योक्तीचा आहे, य मेघाच्या वर्णनांतून या मंत्राच्या द्वारे धीराचा धर्मच सांगितला आहे मरुत हे वायुदेव म्हणून प्रसिद्ध आहेतच व त्याचा मेघाशी संबंधही मनांना माहित आहेच

वेदमंत्रातील हा अन्योक्ति अलंकार वाचकांनी पाहून त्याच मनन करावे, म्हणजे यदाच्या गभीर अर्थाची कल्पना आपोआपच त्याच्या प्यानात येईल जेव्हा मंत्र या अलंकार विषयाला पारच महत्त्व आहे व हे अलंकार समजल्यान घेताचा मुख्य अर्थ स्पष्टपणे कळण्यास मदत होणे

सोम

सोम देवता प्रसिद्ध आहे सोमबली, चंद्र, विज्ञान, आत्मा, परमाना इत्यादि सोमाचे अनेक अर्थ आहेत या सर्वथा उदाहरण —

सोम मन्यते पवित्रान्यत्सर्पिपन्थोपधिम् ।

सोमं य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याऽश्नाति कश्चन ॥

ऋ० १०।८५।३

“ (यन् ओपधिं सन्निधन्ति) अथ भीषधींच साधारण लोक चूर्ण करितात व ते वरून (सोम पपिवाद् मन्यते) मी सोम प्यालों असे जे साधारण लोक मानतात ते त्यांचे म्हणणे आशीं चुकीचे आहे. (य सोमं ब्रह्माणं विदुः) अथ सोमाला ब्राह्मणलोक सोम असे समजतात (तस्य वशं न भ्रान्ति) त्यांना कोणीही विक शकत नाही ”

या मंत्रानं यज्ञ करूनच सोमपान करण्याची कल्पना आहे. जरी सोम हा एका दिव्य औषधीचा रस आहे, तथापि त्याचें सेवन विधिपूर्वक करणेच जरूर आहे. विधि सोडून केवळ औषधीचा रस पिणे म्हणजे सोमपान नव्हे. हा यज्ञविषयक अर्थ ज्ञाना म्हणून याला "अधियज्ञ अर्थ" असें म्हणतात.

"सोमाला जे लोक कुटतात व त्याचा रस काढतात व आम्ही सोम प्यालो असें समजतात ते म्हणजे चुकीचे आहे. कारण ब्राह्मण लोक ज्याला सोम म्हणतात त्याचा रस देवांवांचून अन्य कोणीच पिऊ शकत नाहीत." हा देवताविषयक अर्थ आहे म्हणून याला "आधिदैविक अर्थ" म्हणतात. हा अर्थ चांगल्या प्रकारे मनावर बिंबण्यास हाच अर्थ आतां अध्यात्मभूमिके वरून पाहू—

"साधारण लोक सोमबद्धी कुटतात, तिचा रस काढतात व आम्ही सोम प्यालो असें समजतात, पण हे म्हणजे ठीक नव्हे, वास्तविक पाहतां ब्रह्मज्ञानी लोक ज्याला खरा सोम म्हणतात तो चंद्र (चंद्राच्या अंशभूत शरीरांतील मन) आहे व त्याचें पान सर्व इंद्रिये करीत असतात."

वरील उदाहरणांवरून वाचकांच्या लक्षांत हें आले असेल कीं सोम शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थांच्या योगानें मंत्राचा अर्थ भागदी बदलतो. सोम शब्दाचे अर्थ—सोमबद्धी, औषधि, चंद्र, मन, ज्ञानी गुरु, आत्मा, परमात्मा, इत्यादि आहेत. वरीलपैकीं सोमाचा औषधि हा अर्थ सर्वांच्या परिचयाचा आहे, परंतु अन्य अर्थ सर्व लोकांना माहित नसतात. सोमाचा अर्थ चंद्र असाही आहे परंतु चंद्राचा प्रतिनिधि अंशरूपानें आमच्या शरीरांत "मन" या नांवानें वास करतो, ही मुख्य गोष्ट सर्व लोक विसरतात. ज्याप्रमाणें सोमाचा म्हणजे चंद्राचा संबंध सूर्य आदिकरून अन्य देवांशी आहे, त्याप्रमाणेंच शरीरांतील सोमाचा अंशरूप प्रतिनिधि जें मन त्याचा संबंध नेत्रादि अन्य इंद्रियांशी आहे.

मनाची शक्ति संपूर्ण इंद्रियांच्या दिक्कांनी येऊ शकते, ही गोष्ट ज्याला माहीत आहे, त्याला "मनाचा रस संपूर्ण इंद्रिये पितात" असे जे वेदाच म्हणजे आते ते बरोबर रीतीने समजेल व तोच भाव "सोमरस सर्वं देव पितात" या वेदवाक्यात पाहण्यास वाचक समर्थ होतील

सोम शब्दात "स+उमा" हे दोन शब्द आहेत. उमा शब्दाचा अर्थ "रक्षक विद्या" असा आहे. या रक्षकविद्येने जो युक्त असतो तोच (स+उमा=सोम.) ज्ञानी होय. या ज्ञानी रूपा सोमाचा ज्ञानरूप रस शिष्य काढतात व पितात ज्ञानी सोमाचा रस म्हणजे विद्यारस होय व हरएक पाठशाळेत शिष्यवर्ग गुरूचा हा विद्यामृतरस पीत असतो सर्व लोकाना हे "सोमपान" माहीत आहे. याप्रमाणे सोमपानाचे अनेक प्रकार आहेत जो हे सर्व प्रकार जाणता तोच वेदाचे तत्व जाणू शकतो.

पाठ २ रा.

अष्टाचक्रं चतुर्त एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ।

अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कनम. स केतुः ॥२२॥

अ० ११।४(६)

(अष्टाचक्र) आठ चक्रांनी युक्त, (सहस्राक्षर) सहस्र अथवा हजारों अचिनारी अरानी पूर्ण व (एकनेमि) एक केंद्र असलेले हे प्राणयंत्र (प्र पुर) पुर्वे व (नि पश्चा) मागे (चतुर्ते) होत असते. याच्या (अर्धेन) अर्ध्यांमिच (विश्व भुवन) सर्व भुवन (जमान) उत्पन्न झाले आहे, वण याचा जो दोष (अर्ध) अर्धभाग राहिला आहे, (स) त्याचे (क-पाठ) काय (केतु) चिन्ह आहे ?

शरीरांत हृदयस्थानी असलेल्या मानससरोवराच्या मागे एक पर्वत आहे त्याचे नाव मेरु पर्वत, मेरुदठ अथवा पृथ्वत असे आहे यामध्ये माठ

चक्रं आहेत, त्यांचीं नांवां मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, सूर्य, अनाहत, विशुद्धि, आज्ञा व सहचार अशीं आहेत. नाभीच्या ठिकाणीं यांचें मध्यकेंद्र आहे व प्रत्येक चक्राचें शेंकडें आरे चारी दिशांना पसरले आहेत. याप्रमाणें हें “ सज्जातंनु संस्थान ” आपल्या शरीरांत आहे.

हें प्राणचक्राचें वर्णन आहे. हे प्राणचक्र मागे व पुढें जात असतें. मागे-पुढें होण्याचें कारण श्वास व उच्छ्वास यांची गति परस्परविरुद्ध आहे हें होय. म्हणून ती गति (प्र पुर , नि पश्चा) पुढें व मागे या शब्दांनीं व्यक्त केलेली आहे.

प्राणायामाच्या द्वारे विशेष प्रकारें व श्वासोच्छ्वासाच्या द्वारे सर्वसाधारण रीतीनें ही प्राणशक्ति घरील आठ चक्रांत पोहोचते प्राणाचा एक भाग शरीर-नाशीं खंडान आहे व दुसरा आत्म्याशीं सलग्न आहे. हे सांगण्यासाठीं घरील मंत्र असें म्हणतो कीं ‘ संपूर्ण स्थूल भुवन (शरीर) एका भागानें उत्पन्न करून अवनिष्ट भागानें काय सूचित करांत आहे यें?’ अर्थात् “तो आत्म्याची सूचना करतो” हेंच त्या मंत्राचें उत्तर आहे. याप्रमाणें हें प्राणाचें अत्यंत मनोरम वर्णन या मंत्रांत आहे व तें अत्यंत विचार करण्यास योग्य आहे. या प्रकारच्या श्रेष्ठ प्राणाला नमन पुढील मंत्रांत आहे—

यो अस्य विश्वजन्मन ईशो विश्वस्य चैष्टतः ।

अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोऽस्तु ते ॥२३॥

अ० ११ । ४ (६)

हे प्राण ! जो तूं (विश्वजन्मनः) सर्वांला जन्म देणारा व (चैष्टतः अस्य विश्वस्य) हालचाल करणाऱ्या या जगाचा (ईशो) स्वामी आहेस, तसेंच (अन्येषु) इतरांच्या ठिकाणीं (क्षिप्रधन्वने) द्राघि गति देणारा आहेस (तस्मै ते नम. अस्तु) त्या तुला नमस्कार असो !

हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राण्यांचा प्राण हा स्वामी आहे. तसेंच हा संपूर्ण अन्य पदार्थांनाही प्रेरणा करून राहिला आहे. असें या प्राणाचें विश्व-वापक कार्य पहाणे हें आवश्यक आहे.

यो अस्य सर्वजन्मन ईशो सर्वस्य चेष्टतः ।

अतन्द्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥२४॥

अ० ११ । ४ (६)

जो प्राण (सर्व—जन्मन) सर्व जन्मास येणान्या व (चेष्टतः सर्वस्य) हालचाल करणाऱ्या सर्व प्राणिमात्रांवर अधिकार गात्रवित्तो, तसेंच जो (अतन्द्रः) आलस्यरहित आहे, व (ब्रह्मणा धीरः) आत्म्यादीं संयुक्त असल्यामुळे जो धैर्यमय आहे, तो प्राण (मा) मजबूतरोबर (अनु-तिष्ठतु) राहो.

प्राण सर्व प्राण्यांचा स्वामी आहे, प्राण आहे म्हणूनच यास प्राणी असे म्हणतात. प्राण नसेल तर प्राणीही असणार नाही. हा प्राण जन्मापासून मृत्यूच्या वेळपर्यंत आपले कार्य करीत असतो, म्हणून त्याला आलस्यरहित कार्य करणारा असे म्हटलेले आहे. प्राणाला सुस्ती येणे म्हणजेच मृत्यु होय. प्राणाचा एक भाग स्थूल शरीरांत लपवून ठेवून दुसरा आत्म्या-परोपर रहात असतो. आत्म्यावरोबर राहण्याने तो अधिकांत अधिक घळ मळवून शकतो. हा असा असत घळवान प्राण आपल्या शरीरांत दीर्घकाल-पर्यंत रहावा अशी प्रत्येकास इच्छा होणे स्वाभाविकच आहे.

उर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ् नि पद्यते ।

न सुप्तस्य सुप्तेषु शुभ्राव कश्चन ॥२५॥

अ० ११ । ४ (६)

(सुप्तेषु) सर्व निजल्यानंतर देखील हा प्राण (उर्ध्वः जागार) उभा राहून जागत असतो. (न नु) कधीही (तिर्यङ्) आडवा होऊन (नि-पद्यते) निजत नाही. (सुप्तेषु) सर्व निजण्यावर (अस्य सुप्त) याचे निजणे (कश्चन) कोणीही (न अनु शुभ्राव) ऐकलेले नाही.

सर्व प्राणी थकल्यावर निजतात; पण ते निजण्यावर देखील हा प्राण उभा राहून जागता पाहता करीत असतो. ज्याप्रमाणे इतर प्राणी थकल्यावर निजतात त्याप्रमाणे हा कधीही निजत नाही; अर्थात विधांति न वेत्ति

पाठ ३ वा.

चन्द्रमाः

या शब्दाध्या अनेक व्युत्पत्ति आहेत त्यांपैकी काहीं खाली दिव्या आहेत—

- १ चायन् द्रमति= चान्+द्रम्=चन्द्रमा = कृपा करीस जो जातो तो
- २ चन्द्र माता=चन्द्रमा.=तेजस्वी असणारा असा मापन करतो अर्थात् जालाची गणना करण्यास सहायक होतो तो
- ३ चान्द्रं मानं अस्य= चान्द्रवर्षाला निर्माण करतो तो

चन्द्रः

चन्द्र शब्दाध्या व्युत्पत्ति ही अनेक आहेत त्या पुढील प्रमाणे—

- १ चन्द्रते. चन्द्र = शरदाट्टदायक हातो
- २ चाह द्रमति= सौंदर्यासह गमन करतो
- ३ चिरं द्रमति= सावकास अथवा धीरे धीरे जातो
- ४ चम्यते इति चम्+द्रम्=प्याला जातो अर्थात् कृष्णपक्षात तेजहीन होऊन जातो तो

चन्द्र शब्दापासून ही चन्द्रमा शब्द बनतो चन्द्रमा शब्दाची व्युत्पत्ति वर सांगितलीच आहे. आता याचे उदाहरण पहा—

नवो नवो भवति जायमानोऽह्ना केतुरुपसामेत्यग्रम् ॥

भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् चन्द्रमागितरत्ते दीर्घमायु ॥

श्लो १० । ८५ । १९

“ (चन्द्रमा जायमान नव. नव भवति) चन्द्र शुक्लपक्षात उगवला असतो नवा होत असतो (अह्ना केतु) हा दिवसाचा ज्ञेया अर्थात् हे त्याचे चिन्ह आहे (उपसा अग्रे णति) उप काळाच्या पूर्वी कृष्णपक्षात उदय पावतो (भावनू देवेभ्य भाग विदधाति) हा आपला असता देवांचा

भाग देतो, कारण इष्टि वंगे त्याच्यामुळे होतात व त्यामुळे तो देवांनी भाग देतो. तसेच (चन्द्रमाः दीर्घं आयुः प्रतिरते) चन्द्र दीर्घायुष्य देतो.

मृत्युः

‘मृ’ मरणे या धातूपासून मृत्यु शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ प्रसिद्धच आहे. त्याचे उदाहरणः—

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिपो मोत वीरान्॥

ऋ० १०।१८।१

हे मृत्यो! (परं अनुपन्थां परेहि) श्रेष्ठ अनुकूल मार्गावरून मला घेऊन चल, (यः ते देवयानात् इतरः स्वः) जो तुझा देवमार्गाहून भिन्न दुसरा मार्ग आहे, (चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि) पाहणाऱ्या अथवा ऐकणाऱ्या तुला मीं हें सांगतो. (नः प्रजां मा रीरिपः) आमच्या मुलांना मार्गांतच नष्ट करूं नको व (उत मा वीरान्) वीर लोकांना ही नष्ट करूं नको.

जो देव मृत्यूच्या योगाने संहार करतो, त्याची प्रार्थना येथे दीर्घायुष्य देण्यासाठी केलेली आहे.

मरुत्

मरुत् शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच. परंतु ती दृढ होण्यासाठी पुनः येथे दिली आहे.

(१) मित+राधी=(मा+ध)=मरुत्= मितमापणी

(२) मित+रोचन=’ मा+रुच्’=परिमिततेषा चाहता.

(३) महत्+द्रवन्ति = म+द्र (द—र) = म+रद = महत्= जलद चालणारा.

या मरुत् शब्दाचे उदाहरण पुढीलप्रमाणेः—

आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कं रथेभियांत ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णं ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पतता सुमायाः ॥

ऋ० १ । ८८ । १

“ हे (मरुत) मरुत् हो' हे वीर हो। तुम्हो (विद्युन्मद्भि स्वर्कः
ऋष्टिमद्भि अश्वपर्णे) विजेप्रमाणे घमकणाज्या घ अत्यत तेजस्वी अश्वानीं
युक्त (रथेभिः आयात) अज्ञा रथात्न या, हे (सुमाया) उत्तम काश-
गिर हो' तुम्ही (वर्षिष्ठया इषा) विपुल अन्न घेऊन (वय न) पक्ष्याप्रमाणे
(न आपहत) आमच्या जवळ या

यातील काहीं पदाचा अर्थः—

१ स्वर्कं (सु+अर्कं)=उत्तम तेजाने युक्त

२ अश्वपर्णं (अश्व—पूर्ण)=अश्व ज्याला जोडलेल आहेत

३ सु+माया=उत्तम कौशल्याने युक्त, मया शब्द कौशलय अज्ञा
अर्थाचा आहे

४ विद्युन्मत्=विजेने युक्त; तेजाने घमकणारा.

५ ऋष्टिमत्=शस्त्रास्त्रानी युक्त

याप्रमाणे या मन्त्राच्या पदांचे विशेष अर्थ आहेत

ऋभु

ऋभु शब्दाचा अर्थ पूर्वा ण्कदा सांगितला आहेच. तथापि पुन स्वर-
नाथं येथे दिला आहे —

१ उरु+भान्ति=ऋ+भु=ऋभु=विशेष घमकणारे.

२ ऋतेन + भान्ति = ऋ + भु = ऋभु = सत्य व्यवहाराच्या
योगाने शोभणारे

३ ऋतेन + भरन्ति = ऋ + भु = ऋभु = सत्याने युक्त, सत्य-
व्यवहार करतो तो.

याच उदाहरण —

विष्ट्वा शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तास सन्तो अमृतत्वमानशु ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षस संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

ऋ० १ । ११० । ४

(वाघत सन्त मर्तास) बाहनानीं जाणारे सल्लवादी मनुष्य (तर-
णित्वेन शमी विष्ट्वा) त्वरेण कामे करणारे (अमृतत्व मानशु) अमर-
पण प्राप्त करून घेतात (सौधन्वनाः सूरचक्षस ऋभवः) उत्तम धनु-
धारी व उत्तम बुद्धिमान कारागीर (संवत्सरे धीतिभिः समपृच्यन्त) वर्षभर
आपल्या बुद्धीच्या योगामें उत्तम कर्म करतात.

या मत्रातील काहीं वाक्यांचे विशेष अर्थ —

१ विष्ट्वा (विश्—कर्म करण) = उद्यमी, पुरुषार्थी, कर्म करणारे

२ शमी = सयमन करून कर्म करणारे

३ सूरचक्षसः (सूर + चक्षस्) उत्तम दृष्टी असलेले, बुद्धिमान्.

४ सौधन्वन्-सु—धन्वन् = उत्तम वनुष्यवाले

५ धीति = कर्म, धारक कर्म

६ तरणि = (त्वरा—नी) त्वरेण घेऊन जाणारे

७ वाघत = वाहत = बाहनानी युक्त, उचलून नेणारे.

अंगिरसः

याचें उदाहरण पुढीलप्रमाणें:—

विरूपास इदृषयस्त इद्रुम्भीरवेपस ।

ते अङ्गिरस सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे ॥

ऋ० १० । ६२ । ५

(वि-रूपासः) विशेष रूपवाले अर्थात् सृष्टीचें रूप जाणणारे (इत्-
रूपयः) ऋषि, (ते इद्रु गम्भीर-वेपस) तेही गम्भीर बुद्धियुक्त व (ते
अङ्गिरसः) अंगरस विद्या जणणारे (ते अग्ने सूनव) अग्नीच्या पुत्रा-
प्रमाणें तेजस्वी (परिजज्ञिरे) प्रसिद्ध होतान

या मंत्रांतोळ कोर्ही शब्दांचे अर्थः—

१ चि+रूपास्तः = विशेष रूपवाले, सुंदर अथवा विविध रूपांना यथातथ्य जाणणारे.

२ ऋषि = ज्ञानी, प्रगतिदर्शी.

३ गंभीर+चेपस् = गंभीर बुद्धि अथवा गंभीर कर्म करणारे.

४ अंगिरसः = भंगांत जो जीवनेस आहे त्याची विद्या जाणणारे.

याप्रमाणें शब्दांच्या अर्थांचें मनन करून मंत्रांच्या अर्थांचेंही वाचकांनी मनन करावें. याप्रमाणें मनन केल्यास मंत्रांचे गूढार्थ स्पष्ट होऊं लागतात याचरु याप्रमाणें मंत्रांच्या अर्थांचें मनन करून वेदमंत्रांपासून दिव्य ज्ञान प्राप्त करून घेतील अशी आशा आहे.

पाठ ४ था.

यथा द्यौश्च पृथिवी च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अथर्व २।१५।१

उदाप्रमाणें सुलोक व पृथ्वी (न विभीत') कशालाही भीत नाहींत व त्यामुळे (न रिप्यतः) नाश पावत नाहींत, त्याप्रमाणें हे (मे प्राण) माझ्या प्राणा ! (मा विभे.) तूं अर्थां भिकूं नको.

यथादृक्ष रात्रो च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभे' ॥ अ० २।१५।२

उदाप्रमाणें (अहः) दिवस व रात्र भीत नाहींत व त्या निर्भयपणामुळे नष्ट होत नाहींत, त्याप्रमाणेंच हे माझ्या प्राणा ! तूं भिकूं नको

यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च न विभीतो न रिप्यतः

एवा मे प्राण मा विभे ॥ अ० २।१५।३

उदाप्रमाणें सूर्यश्चंद्र कशालाही भीत नाहींत व म्हणून त्यांची कसलीही हानी होत नाहीं, त्याप्रमाणें हे माझ्या प्राणा ! तूं भिकूं नको.

यथा ब्रह्म च क्षत्रं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।४

ज्याप्रमाणं (ब्रह्म) ज्ञान आणि ज्ञानी लोक व शौर्य अथवा दूर धीर हे भीत नाहीत व नाश पावत नाहीत त्याप्रमाणे हे माझ्या प्राणा! तू भिऊ नकोस,

यथा सत्यं चानृतं च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।६

ज्याप्रमाणं (सत्य) सत्य व (अनृत+ऋत) अत्यंत सरळपणा याना कशाचीही भीति नसते व ते त्यामुळे कधीही नष्ट होत नाहीत त्याप्रमाणे हे प्राणा ! तू भिऊ नको

यथा भूतं च भयं च न विभीतो न रिप्यत ।

एवा मे प्राण मा विभेः ॥ अ० २।१५।६

ज्याप्रमाणे भूतकाळ व भविष्यकाळ भीत नाहीत व त्यामुळे नष्ट होत नाहीत त्याप्रमाणे हे प्राणा ! तू भिऊ नको.

या सूक्तामध्ये स्पष्ट सांगितले आहे की भीति हेंच नाशाचे कारण होय. म्हणून प्रत्येकाने निर्भय होऊन धर्मकार्य केले पाहिजे भिण्याने शक्ति क्षीण होते व निर्बलता येते, अर्थात् वारवार भीतीने ग्रस्त होणाऱ्या माणसाचे मन अयत अशक्त होते, व मन दुर्बल झाले असता त्याच्या आर्गां शक्ति वाढण्याची शक्यताही रहात नाही.

हे सूक्त वैदिकधर्मीय स्त्रीपुरुषांनी वारवार मनन करण्यास योग्य आहे. हे सूक्त सांगते की " हे लोकहो पहा ! पृथ्वी व सुलोक, सूर्य, व चन्द्र हे सर्व बलवान् आहेत याचे कारण ते कौणालाही भीत नाहीत, त्यांच्या दिकाणी भीति उत्पन्न झाली की त्यांचे अस्तित्त्वच राहणार नाही त्याचप्रमाणे जे ब्राह्मण व क्षत्रिय भिणार नाहीत ते बलवत्त्व होतील, परंतु जे भिन्ने बनतील ते दुबळे होतील म्हणून प्रत्येकाने निर्भय होऊन धर्मकार्य करावे व अधिक धोर वनून अधिक उन्नति प्राप्त करून घ्यावी " याचे ता पर्ये पर्यंतच की वैदिक धर्मीय मनुष्यांचे सत्यधर्माचा पाठ्यार्थ निर्भयशुक्ति

अगिकारिणी चाहिजे म्हणून सर्व गृहस्थाश्रमी स्त्रीपुरुषांनी आपल्या मुलांना
 सहानुभूती असं शिक्षण द्यायें कीं न्यायोक्तें ते निर्भय वनून आपला उत्कर्ष
 संपादन करतील व भीतीचा छेदाही न्याच्या अंतःकरणात उत्पन्न होणार
 नाही

द्वाधेमौ वातौ वात आ सिंधोरा पराधतः ।

वक्षं ते अन्य आ वातु पराऽन्यो वातु पद्रप ॥

अ० १०।१३७।२

(द्वा इमौ वातो) हे दोन वायु आहेत, एक (वात सिंधो आ)
 वायु हृदयापर्यंत जातो व दुसरा तेथून (पराधत आ) बाहेर जातो (अन्य
 से पक्ष आघात) एक वायु तुला बल देतो व (अन्य, यत् रूप परा वातु)
 दुसरा सर्व दोषांना दूर करे

श्यास व उत्प्लास हे दोन वायु आहेत. आत जड्याणारा तो श्यास होय
 व तो बल देणारा आहे व बाहेर जाणारा तो उत्प्लास आहे व तो दोष
 जाहोमि करणारा आहे याप्रकारें दोष नाहीमि होण्याने व बल वाढल्याने
 प्राणी जिवंत राहतो व पावतो.

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि पद्रप ।

सर्वं हि विश्वभेषजो देवाना दूत ईयसे ॥ अ० १०।१३३

अ० १०।१३७।३

हे वायो ! (भेषजं आवाहि) सर्वे औषधे येथे आण, हे वायो ! (पद्र
 प, विवाहि) सर्वे दोषांना दूर पेलून जा (सर्व हि) सर्व (विश्व-भेषजः)
 सर्व औषधीरूपी आहेत, तू (देवाना दूतः) देवांचा दूत (ईयसे)
 होऊन घालतोस.

शुद्ध वायु हा सर्वे औषधींचे मारच आहे म्हणून शुद्ध वायु
 येवून देण्याने सर्वे औषधींचे सधन केल्याप्रमाणे होते शुद्ध वायुच्या येव-
 नाचे सर्वे दोष दूर होऊन म्हणून शुद्ध वायु हा देवांचा दूत होय, शुद्ध
 वायुच्या येवनाने प्राय सर्वे रोग नाहीथि होऊन आरोग्य प्राप्त होणे शुद्ध

वायु हा जीवनाचा मूळ आधार होय. वैदिक प्राणविद्येचे ह तत्त्व जाणून प्रत्येकानें शक्य तितकें शुद्ध वायूचें सेवन करण्याचा प्रयत्न करावा. कोण-
 खाही प्रकारें अशुद्ध वायूत व्यवहार करू नयेत व अशा रीतीनें शुद्ध वायूच्या
 द्वारे आपली जीवनशक्ति वाढवाची

आ त्वा गमं शंतातिभिरथो अरिष्टानिभि ।

दक्षं ने भद्रमाभाषं परा यक्षं सुचामि ते ॥

ऋ० १० । १३७ । ४

(त्वा) तुजजयळ (श-तातिभि.) विस्तृत कल्याणांनी (अथो) व
 (अ-रिष्ट-तातिभि) भविनाशी शक्तींनीं (आ गम) आलों आहे, (ते
 भद्र दक्ष आभाषं) तुजसाठीं कल्याणकारक बल आणले आहे व (ते
 यक्ष्म) तुझा रोग (परा सुचामि) मी दूर केला आहे

आजारी मनुष्यास सांगण्याचा हा मानसिक संदेश आहे " मीं तुला
 आता आरोग्य देतो व सर्व दोष नाहीसे करतो, तू आता चलवान व निरोगी
 होशील," या प्रकारें रोग्याच्या अंतःकरणात विधात उत्पन्न होण्याची खटपट
 अशा सूचक वाक्यांना केल्यास निरोगी होण्यास फारच सहायता होते

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजघ्रेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो पति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥

ऋ० १० । १६८ । १

(रथस्य) रमणीय (वातस्य) वायूचे (महिमान) महत्त्व (नु)
 निश्चयानें वर्णनीय आहे तो वायु (रुजन्) सर्वांना इच्छून (पति)
 जात असतो (अस्य घोष) त्याचा गणना (स्तनयन्) मोठ्या जोराने
 होत असते. (दिवि—स्पृग्) आकाशाला स्पर्श करणारा वायु (अरुणानि)
 विविध प्रकारचा रक्तवर्ण आकाशाला (कृण्वन्) देत असतो (उत)
 व (पृथिव्या रेणु अस्यन्) पृथ्वीवरील धूळ उडवून (पति) जात
 असतो

वायुचं महत्त्व फार मोठें आहे. वायूच्या योगानें आकाशांत नानाप्रकारचे झालेले रंग दृग्गोचर होतात, व जेव्हा तो जोराने वाहूं लागतो तेव्हां आकाशात धूळही उडते

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छति समनं न योपाः ।
ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥

श्ल० १० । १६८ । २

(स-मन योपा न) ज्याप्रकारें ज्याच्यावर मन जातें त्या पुरुषाकडे ऋषी जाते त्या प्रमाणेच (विष्टाः) विशेष स्थिर पदार्थ देखील (एनं अनु गच्छति) या वायूच्या गतीप्रमाणें झालेलात व या वायूच्या गतीप्रमाणें (सं प्रेरते) हालचाल करतात (अस्य विश्वस्य भुवनस्य) या सर्व जगाचा हा राजा व (देव) व्यवहारमाध्यक विश्व पदार्थ (ताभिः) त्या पदार्थांच्या (सयुक्) सह (स-रथ) एकाच रथानून जाणाऱ्याप्रमाणें (ईयते) जातात

हा वायु स्थिर पदार्थांनाही हलवितो व ज्या दिशेकडे हा वाहतो त्या दिशेकडे सर्व पदार्थ झुकतात यावरून काव्यरथीनें असें भासतें कीं अत्यंत वेगवान् भशा एकाच रथात वायुधरोवर अन्य पदार्थांही भारूढ होत आहेत

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विद्यते कतमच्छनाहः ॥

अपां सखा प्रथमजा श्रुतावा यव स्विज्जातःकुत आ वभूवा ॥

श्ल० १० । १६८ । ३

(अन्तरिक्षे पथिभि ईयमान) आकाशमार्गांनीं भ्रमण करणारा वायु (कत-मत् चन आह) कित्येक दिवसपर्यंत (न नि विद्यते) विश्रांति घेत नाही. (अपां सखा) जलांचा मित्र (प्रथमजाः) सर्वांच्या अगोदर उत्पन्न झालेला व (श्रुता-वा) मेघांना आकाशांत भ्रमण करण्यास सावणारा धारा (क्वस्विद् जातः) कोठे थोर होतो व (कुतः आ वभूव) कोठून करता थरें प्रकट होतो?

वायु मदा आकाशात सवार करीत असतो व कधीही विश्रांति घेत

नाहीं. मेघांनां उत्पन्न करणारा हा वायु मेघांचा जणूं काय मित्रच आहे. तो एका ठिकाणीं असतां केव्हां केव्हां अन्य ठिकाणींही प्रकट होतो. हा कोठून चरें येत असतो ?

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै घाताय हविषा विधेम ॥

ऋ० १० । १६८ । ४

(देवानां आत्मा) इंद्रियांना जीवनरूप, (भुवनस्य गर्भः) उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचा केंद्ररूप (एषः देवः) असा हा देव (यथावशं चरति) आपल्या दृष्टेप्रमाणें संचार करतो. (अस्य घोषा इत्) याचा केवळ आवाजच (शृण्विरे) ऐकावयास येतो, (न रूपं) परंतु पाचें रूप मात्र दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या (तस्मै घाताय) त्या वायूसाठीं (हविषा) हवनद्वारा पवित्रता (विधेम) करावी.

वायु सर्व इंद्रियांचा प्राण आहे; सर्व प्राण्यांचा तो आधार आहे. त्याचें रूप दिसत नाहीं; परंतु शब्दावरून त्याचा पत्ता लागतो; हवनद्वारा या वायूला पवित्र करावें.

प्राण शरीरांत आहे व वायु जगांत आहे. शरीरांतील प्राणाचा जगांतील वायूशीं अत्यंत दृढ संबंध आहे. जगांतील व्यापक वायूपासून थल संपादून शरीरांतील प्राण आपलें कार्य करित असतो. बाह्य वायु दूषित झाला, अथवा भरपूर प्रमाणांत मिळाला नाहीं तर प्राणी मरतो. ह्मणून हयनादि साधनांनीं वायूला शुद्ध करावा व त्या शुद्ध वायूपासून थल प्राप्त करून घेऊन आपल्या ठिकाणची प्राणशक्ति वाढवावी हें दृष्ट होय, असें या सूक्तांत सांगितलें आहे. याप्रकारें प्राणशक्ति वाढविण्यानें दीर्घायुष्य, आरोग्य व थल प्राप्त होऊन मनुष्य सुखानें या जगांतिल आनला जीवनक्रम चालवूं शकतो.

पाठ ५ वा.

वाक्

वाक् शब्द वाणी या अर्थाचा घाचक आहे. त्याचें उदाहरण—

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निपसाद् मन्द्रा ॥

चतस्र ऊर्जं बुबुहे पयांसि फव स्विवदस्याः परमं जगाम ॥

श्रु० ८।१००।१०

(यद् अविचेतनानि घदन्ती) जी अप्रत्यक्ष पदार्थांचें वर्णन करणारी (देवानां राष्ट्रीं) देवाना प्रकाशित करणारी व (मन्द्रा) आनंद देणारी (वाक् निपसाद्) अशी वाणी प्राप्त होते, ती (चतस्र ऊर्जं पयांसि बुबुहे) चारी दिशांना अन्न व दूध देणारी होते. (अस्याः परमं व स्विव जगाम) या वाणीचें परम स्थान कोठें थरें आहे ?

वाणी अप्रत्यक्ष पदार्थांचेंही वर्णन करते, अग्नि आदिकरून देवांचें वर्णन करते व मनुष्यांना सर्व प्रकारचीं सुखसाधनें देते. प्रत्येक ठिकाणां हिच्या-मुळेंच सुखसाधनें प्राप्त झालीं आहेत, तेन्ही हिचें मूळ स्थान कोठें आहे याचा शोध लावणें आवश्यक आहे आत्म्याची प्रेरणा हें हिचें कारण आहे आतां वाक् शब्दाचें दुसरें उदाहरण पहा—

देवीं घाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेपमूर्जं बुधाना धेनुर्वांगस्मानुप सुष्टुतैतु ।

श्रु० ८।१००।११

(देयाः देवीं वाच भजनयन्त) देवांनीं दिव्य वाणीला उत्तम केलें. (ता विश्वरूपाः पशवो वदन्ति) त्या वाणीला सर्वे आकारवाले पशु पोलतात (सा मन्द्रा) ती आनंददायक वाणी (न द्य ऊर्जं बुधाना) आम्हां सर्वांना अन्न व रस देणारी (धेनुः वाक्) गायीप्रमाणें असलेली व (सुष्टुता) प्रशंसिली जाणारी वाणी (भस्मान् उर्षतु) आमच्याजवळ येवो.

वाणी ही एक दिव्य शक्ति आहे ती देवापासून उत्पन्न झालेली आहे. पक्षी, मनुष्य इत्यादि सर्वही वाणी बोलत असतात. ही आनंद देणारी वाणी आमच्या सुखसाधनाची वृद्धि करून आमच्या ठिकाणी प्रकट होवो.

गौ.

गौ शब्द वाचकाना परिचित आहेच हा शब्द गत्यर्थक "गन्" धातू पासून बनलेला आहे. याचे उदाहरण,—

गौरमीमेदनु घत्सं मिपन्तं मूर्धानं हिड्ङ्ङणोन्मातवा उ ।

सृषवाणं धर्ममभिवावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥

ऋ० १ । १६४ । २८

(मिपन्त घत्सं गौ अनु अमीमेद्) टोळे उघटून पाहणाऱ्या वत्सा-
साठीं गाय शब्द करते (मातवै उ मूर्धानं हिड्ङ्ङणोत्) प्रेमासुखे त्याच्या
मस्तकावर हिंकार शब्द करते (सृषवाण धर्मं अभिवावशाना) सुखाच्या
रसाने अर्धातू चाटण्याने लाट करीत (मायु मिमाति) प्रेमाचा शब्द
काढते व (पयोभिः पयते) दुग्धधारानीं पुष्ट करते.

या मंत्रात गायीचे आपल्या पाडसावर जे अपूर्व प्रेम असते त्याचे काव्य-
मय वर्णन आहे. या मंत्राचे आलंकारिक रीतीने दुसरे पुष्कळ अर्थ आहेत,
परंतु त्याचा विचार येथे कर्तव्य नाही मेष व वाणी हे दोन अर्थ अशा मंत्रात
विशेष प्रमुखा असतात या मंत्रातील काहीं शब्दांचे विशेष अर्थ पहा

१ मिपन् = टोळे उघटून पाहणारा,

२ मातवै - माण्य करण्यासाठीं, हित करण्याच्या इच्छेनें, प्रेम करण्या-
साठीं, शुद्ध करण्यासाठीं, जिव्हेनें चाटून शुद्ध करण्याठीं,

३ सृषवाणं धर्मं = सुखाची उणता, मुखात जी लाट असते तिनें
चाटून व्यक्त होणारे प्रेम, गाय याच प्रेमाने आपल्या
वत्साला चाटत असते.

४ मायु = शब्द, आनंदाचा अथवा प्रेमाचा शब्द, प्रिय शब्द.

अध्या

“अध्या” शब्द “अहन्तव्य, अहनतीय, हनन करण्यास अयोग्य, अव्यय,” इत्यादि अर्थानीं येतो. हा गाय अशा अर्थी प्रयुक्त असल्याने गाय अव्यय आहे असा स्पष्ट भाव यांत आहे. उदाहरण-

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमध्न्ये विश्वदानीं पिय शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

ऋ० १ । १६४ । ४०

हं (अध्ये) अव्यय गायी । (सूयवसात् भगवती हि भूयाः) उत्तम गवत खाणारी भाग्यवान हो. (अथो वयं भगवन्तः स्याम) म्हणजे आर्ही- ही भाग्यवान् वनूं (तृणमद्धि) गवत खा व (आ चरन्ती) हिंडून फिरून (विश्वदानीं शुद्धं उदकं पिय) नेहमीं शुद्ध पाणी पी.

गायीने नेहमीं उत्तम गवत खावें, शुद्ध जल प्यावें घ तेजस्वी वनावें; म्हणजे तिचे वृष पिंडून मनुष्यही भाग्यवान होईल या मंत्रातील कांहीं मंत्रांचे अर्थ आतां पाहूं-

१ सूयवसाद् = (सु + यवस + अद्) उत्तम गवत खाणारी.

२ भगवन्तः = भाग्ययुक्त, भारोग्ययुक्त, शोभायुक्त.

३ विश्व-दानीं = सर्व-दा, सदा.

४ आ-चरन्ती = जाणारी, हिंडणारी, भ्रमण करणारी.

यांचे दुसरें उदाहरण पहा.-

हिकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वस्समिच्छन्ती मनसाऽभ्यागात् ॥

दुहामभिव्यां पयो अध्न्येयं सा वर्धतां महते सौमनाय ॥

ऋ० १ । १६४ । २७

(वसूनां वसुपत्नी) वसूंचें पालन करणारी (मनसा वस्स इच्छन्ती) मनाने पाहताची इच्छा करणारी, (हिकृण्वती अभ्यागात्) हिंवार करीत येतो. (इय अध्न्या) ही अव्यय गाय (अभिव्यां पयः दुहो) अभिनी-

देवाना दूध देवो तसंष (सा महते सौभगाय वर्धताम्) ती मोठे देश्ये
देण्यासाठीं वाढो.

या मंत्रांत गार्गीचें महत्त्व उत्तम प्रकारें बजिलें आहे

अश्विनौ

अश्विनादेव हे धुल्लोकचे देव होत हा शब्द नेहमीं द्विवचनी वासतो,
व्याचें एकवचन किंवा बहुवचन कधींही होत नाहीं या शब्दाची व्युत्पत्ति
खालीलप्रमाणें आहे—

१ व्यश्रुवाते सर्वे रसेन अन्यो ज्योतिषाऽन्यः—सर्वे व्याप्त टाक-
तात, एक रसाने व दुसरा तेजानें.

२ अश्वै अश्विनौ = अश्वान्या शक्तीनें युक्त असतयां याना अश्विनी
म्हणतात.

अश्विदेव कोण आहेत? अश्विदेव म्हणजे थावापृथिवीची असें काहींचिं मत
आहे, अहोरात्र असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे; सूर्यचंद्र असें त्रित्येक
मानतात व पुण्य कर्म करणारे राजे असें ऐतिहासिकाचें म्हणणें आहे
याचें उदाहरण पुढीलप्रमाणें,—

प्रातर्युजा वियोधयाश्विनवेह गच्छताम् ॥

अस्य सोमस्य पीतये ॥ ऋ० १।२।१

(प्रात -युजो अश्विना) प्रात कालाशीं सवध टेंवणारे अश्विनीदेव हो'
(वि-बोधय) विशेष प्रकारें जागृत करा, (अस्य सोमस्य पीतये) या
सोमपानार्थ (इह आगच्छतं) देवें या.

उपस

“वश” दृष्टा करणें अथवा प्रकाश करणें अशा अर्थाचा धातु आहे,
स्यापासून “ वस ” होऊन त्याच्यापासून “ उपा, उपम् ” इत्यादि शब्द
आले आहेत त्याचें उदाहरण —

उपस्तच्चित्रमा मरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ऋ० १ । ९२ । १३

हे (वाजिनीवति उपः) बलशुक्त उपे! (भस्मभ्यं तत् चित्रं भामर)
भाम्हां सर्वानां तं इच्छिष्यास योग्य असं धन दे, (येन तोकं तनयं च
धामहे) ज्याप्या योगानं लहान मुलांचं धारण च पोषण आग्ही करं.

या मंपांतील कांहीं शब्दांचे अर्थः—

१ चित्रं = (चायनीयं, महनीयं) चाहण्यास योग्य, इच्छा
करण्यास योग्य.

२ वाजिनीवती— अन्नयुक्त, बलशालिनी.

उप कालचा समय बल वाढविणारा आहे. म्हणून उपःकालापूर्वी उदूम
उपःकालापासून बल मिळविले पाहिजे. स्यावेळीं निजणे हें कधीही योग्य
नाहीं. जो निजेल त्याला वर सांगितलेली शक्ति मिळणार नाही.

पाठ ६ वा.

घात आ घातु भेषजं शम्भु मयोभुवो हृदे ।

म ण आयुंषि तारिपत् ॥

ऋ० १० । १८६ । १

(घातः) वायु (भेषजं) रोगनाशक औषध (भावात्) भाणो. तौ
पापु (शम्भु) सांति देणारा च (हृदे) हृदयाची (मयोभु) प्रसन्नता
अथवा निरोधीपणा करणारा (नः) आमचे सर्वांचे (आयुंषि) आयुष्य
(म तारिपत्) दीर्घ करो.

शुद्ध वायु रोग नाहीसा करणारे औषधच आहे. तो हृदयाला च मनाला
सांति देणारा आहे; स्याच्यापासून आनंद च प्रसन्नता प्राप्त होते.

उत घात पितरऽसि न उत धातोत नः सखा ॥

म नो जीघातये रुधि ॥ २ ॥

यद्ददे वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः ॥
ततो नो देहि जीवसे ॥ ३ ॥

क्र० १० । १८६ । २३३ । २५

हे वायो ! तू (न पिता असि) आमचा पिता अर्थात् रक्षक आहेस, (भ्राता) यशु आहेस य (सखा) मित्र आहेस म्हणून आमच्या दीर्घां सुण्याच्या बाबतीत तुझे सहाय्य दे हे (वात) वायो ! जो तुझ्या (गृहे) घरात अमृताचा (निधि) खजिना (हित) राखून ठेवला आहे, तो (न) आमच्या (जीवसे) दीर्घायुष्यासाठी (देहि) दे, म्हणजे त्याच्या योगाने आम्हाला दीर्घायुष्याचा उपभोग घेता येईल.

वायूच्या ठिकाणी अमृताचा निधि आहे यत्तें अमृत प्राप्त करून घेण्यास दीर्घायुष्य प्राप्त होतें, असें या सूक्ताने स्पष्ट सांगितले आहे. चंद्राचा उपदेश इतका सरळ व स्पष्ट आहे कीं त्यात शकेल! विलकूल स्थान नाही. शुद्ध वायूंचे सेवन करण्यापासून अमृत प्राप्त होतें ही गोष्ट जर प्रत्येक मनुष्यास समजेल तर तो दाट वस्तीच्या व वॉट्ट हत्येच्या घरात कधीही राहणार नाही त्याऐवजीं हवाशीर घात राहून तो ग्यात्रीनें दीर्घायुषी बनेल.

हे वायु-सूक्त ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलात आहे या सूक्ताची देवता 'वायु' असून ऋषि 'उलो वातायन' हा आहे वातायन शब्दाचे खिडकी, शरोका, देवडी, चबुतरा, छत, सज्जा, घुमटाकार घर, द्धरादा इत्यादि अर्थ आहेत उल शब्दाचा अर्थ खुला, गमन करण्यास योग्य, येणारा जाणारा, गतिमान इत्यादि प्रकारें होऊ शकतो या दौन्धी शब्दाचे अर्थ जोडून पाहिल्यास " उलो वातायनः " शब्दाचे खुली खिडकी, मुला सज्जा, मुलें छत, इत्यादि प्रकारचे अर्थ होऊ शकतात हे अर्थ विवेचन बोधप्रद आहेत. वाचकांनी विचार करून यापासून फाय आशय निघतो तें पहावें

याप्रमाणें या सूक्तात ही गोष्ट स्पष्ट केला आहे कीं खिडकी मुला देवण्या-नें उत्तम हवा आत येऊन आंत राहणाऱ्या लोकांना अमृताचा निधि प्राप्त

करून देते. म्हणून घराची रचना अशी असली पाहिजे कीं घरामध्ये मोकळी हवा यावी व घरांत राहणाऱ्यांना सुख, आरोग्य व दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावे.

प्र विशतं प्राणापानावनड्याहाविच व्रजम् ।

अयं जरिम्णः शेवधिररिष्ट इह वर्धताम् ॥ ५ ॥

अ० ७।५ (५३)

प्राण व अपान तुष्टी (प्र विशतं) आंत असे घुसा कीं (इव) जसे (मनद्वाहं व्रजं) बेल गोदाळेंत घुसतात. (अयं) हा (जरिम्णः शेवधिः) चार्धकवाचा निधि (अ-रिष्टः) मध्येच नष्ट न होतां (इह) येथे (वर्धतां) वाढो.

प्राणापानांनं प्राण व अपान यांचें बल वाढतें. प्राण व अपान बलिष्ठ होण्यानें दीर्घायुष्य प्राप्त होतें.

अविर्न मेपो नस्त्रि-धीर्याय प्राणरथ पन्था अमृतो प्रहास्याम् ॥

सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बहिर्दरैर्जजान । य०१९।१०

“ (मेघः न) मेघाप्रमाणे लढणारा (अविः) संरक्षक प्राणवायु पराक्रमासाठीं (नस्त्रि) नाकांमध्ये टिकलेला आहे. (प्रहाभ्यां) श्वास व इच्छ्वास रूपां दोन प्राणांनीं प्राणाचा अमृतमय मार्ग बनला आहे. (बदैरैः उपवाकैः) स्थिर स्तुतीच्या द्वारे (सरस्वती) प्रवाहमयी सुपुत्रा नाडी (व्यानं) सर्व शरीराला व्यापून राहणाऱ्या प्राणाला व (नस्यानि) नाकाशी संबंध असणाऱ्या अन्य प्राणांना (बहिः जजान) बाहेर प्रकट करते.

आपल्याशीं स्पर्शा करणाऱ्याशीं पुत्र करून रपाचा पराभव करण्याचा मेढराचा स्वभाव आहे. प्राणही हेंच मेढ्याचें कार्य आपल्या शरीरांत करित असतो. सर्व व्याधि व शरीराचे सर्व दायु वांछ्याशीं लढून शरीराचे आरोग्य नेहमीं स्थिर राखण्याचें कार्य करणारा महावीर आपल्या शरीरांत प्राणच आहे. हा रोगांदरोबर मेढ्याप्रमाणे लढत असतो.

“अवि” शब्दाचा धात्वर्थ “रक्षक” असा आहे जो सर्व प्रकारें रक्षण करतो तो “अवि” होय या शरीराचें रक्षण प्राणद्वारा होतें म्हणून प्राणाचें महत्त्व या जगात अत्यंत आहे. मनुष्यांचें स्वास्थ्य, आरोग्य, बल, आयुष्य, उस्ताह इत्यादि सर्व प्राणावरच अवलंबून असतात. म्हणून प्रत्येकानें आपल्या ठिकाणाची प्राणशक्ति वाढवावी व रोगाशी युद्ध करून त्यांचा पराभव करून स्वास्थ्य संपादन करावे व आपलें आयुरारोग्य प्राप्त करून घ्यावें

असुनीते पुनरस्मासु चक्षु पुन. प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।
ज्योत्पद्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळ्या न. स्थिति ॥

२० १०।१९।६

“हे असुनीते! येथें आमच्या ठिकाणी पुन. डोळे, प्राण व भोग घान मू धारण कर सूर्याचा उदय फार दीर्घकाळपर्यंत आम्हाला पाहता येतो हे अनुमते! आम्हा सर्वांना सुखी कर व आम्हाला स्वास्थ्ययुक्त कर ”

“असुनीति” म्हणजे “प्राण धारण करण्याची रीति” जेव्हा माहित होते तेव्हा डोळ्याची शक्ति क्षीण झाली तरी पुन उच्चम दृष्टि प्राप्त करून घेता येते प्राण जाण्याची अवस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्याला पुन स्थिर करता येत व भोग भोगणें अशक्य झालें अगळें तरी भोग भोगतां येण्याची शक्यता पुनः उत्पन्न होऊ शकते

“असुनीति” अर्थात् प्राण धारण करण्याची रीती जाणल्यान व तिचें अनुष्ठान करण्याने प्राणाची शक्ति वाढते आस व उल्लास, तसेंच आतील कुमक व बाह्य कुमक या सर्वांचा विचार असुनीति अथवा प्राणनीतीच्या शास्त्रात केलेला आहे प्राणाचा सयध प्रत्येक मनुष्याशी असल्याने प्रत्येकानें या असु नीति शास्त्राचे अध्ययन करावें व त्यासबधीं विचार करावा, तसेंच प्रत्येकानें या शास्त्राचे नियम समजावून घेऊन व त्याप्रमाणें यागून आपल्या प्राणाचें बल निश्चयानें वाढवावें

या मन्त्रात "अमु नीति" बरोपर सूर्याचा सबधही वर्णिलेला आठ सूर्यांपासून ही प्राणशक्ति प्राप्त होते, व दीर्घायुष्यही तोच देतो सूर्यप्रकाशाला वाढून अमुनीतीचे अनुष्ठान करतां येणे शक्य नाही. म्हणून प्राण धारण करण्याच्या रीतीचा विचार घ अनुष्ठान करणाऱ्यांनी स्वतः ला सूर्य प्रकाशापासून कधीही दूर ठेऊ नये

अमुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातमे सु प्र तिरा न आयु ।
 शरधि नः सूयस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं यधयस्थ ॥

ऋ० १०।१९।१

हे (अमुनीते) प्राणनीते ! (अस्मासु) आमच्या ठिकाणी (मनः (धारय) मन धारण कर व (जीवातमे) दीर्घे जीवनाचे आयुष्याचा (अनु सु प्रतितर) अनुबुद्ध बनून वसत रीतीने वाढव आम्हाला सूर्याचे (संदृशि) दर्शन भवत सूर्यप्रकाशात (शरधि) आनदाने ठेव व घृताच्या योगाने शरीर वाढव

आयुष्य वाढविण्याची रीत या मन्त्रात सांगितली आहे पहिली गोष्ट ह्या मन्त्रे मनाची धारणा होय. ही योगसाधनादि द्वारे खात्रीने दीर्घायुषी होईन व कोणत्याही कारणासाठी माझे आयुष्य क्षीण होणार नाही, इतकी मनाची धारणा पक्की दृढ झाली पाहिजे

(१) तूच पिऊन शरीर सुदृढ व पुष्ट बनविणे, (२) सूर्यप्रकाशाची आपल्या शरीराचा सबध ठेऊन आरोग्य, दीर्घायुष्य व उत्साह प्राप्त करून घेणे व (३) दीर्घायुष्याची कल्पना मनात स्थिरच दृढ करणे असे अमु नीति किंवा प्राणनीतीचे तीन नियम या मन्त्राच्या द्वारे सांगितले आहेत दीर्घायुष्याची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यांनी हे नियम पाळून त्यापासून प्राप्त होणारे लाभ करून घ्यावेत.

प्राण प्राणं प्रायस्वासे असवे मुड ॥

निर्ऋते निर्ऋत्या न पाशेभ्यो मूञ्च ॥

अथर्व वेद १९।४४५

हे प्राणा! आमच्या प्राणाचे (आयस्व) रक्षण कर. हे (असो) जीवा !
 (असवे मृद) आमचे जीवन सुखमय कर. हे (निर्ऋते) अनियम !
 (निर्ऋत्याः पाशेभ्यः) अनियमितपणाच्या पाशांपासून (मुञ्च) आमचा
 बचाव कर.

आपल्या प्राणशक्तीचे रक्षण करणे, आपले जीवन मंगलमय बनविणे व
 निर्ऋतीच्या पाशांतून स्वतःचा बचाव करणे या गोष्टी प्रत्येकाने करणे अवश्य
 आहे. " ऋति " शब्दाचे " प्रगति, उन्नति, सन्मार्ग, उत्कर्ष, अभ्युदय,
 योग्यता, सत्य, सरळमार्ग, संरक्षण, पवित्रता " इत्यादि अनेक अर्थ आहेत.
 याच्या विरुद्ध जे काही अपवित्र आहे ते " निर्ऋति " या नांवाने वेदांमध्ये
 दाखवलेले आहे. या निर्ऋतीच्या अर्थात अनियमाच्या करणाने सर्वांना
 दुःख किंवा कष्ट होनात. म्हणून या निर्ऋतीच्या मार्गाने जाणे हे कोणाला-
 ही योग्य नाही.

ऋत अथवा ऋतीच्या निषमानी प्राणांचे बल वाढविणे व निर्ऋति अथवा
 अवनतीची कारणे नाहीशी करणे हा उन्नतीचा साधा व सरळ मार्ग आहे.
 अज्ञानी मनुष्य अवनतीच्या पाशांत सांपडतो, परंतु ज्ञानी मनुष्य ते पाश
 तोडून स्वतंत्रपणाने आपली उन्नति करून घेतो.

प्राणया मे अपानपाश्चक्षुः श्रोत्रपाश्च मे ।

वाचो मे विश्वमेवजो मनसोऽसि विलायकः ॥

य० २० । ३४

माझे प्राण, अपान, डोळे, कान इत्यादिकांचा तू संरक्षक आहेस.
 माझ्या वाणीचे दोष दूर करणारा तसेच मन शुद्ध व पवित्र करणारा ही
 तू आहेस.

धान्यमसिधिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा ध्यानाय त्वा ।

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां ॥ यजुर्वेद १ । २०

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्य ध्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे ।

पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्य ॥ यजुर्वेद ७ । २७॥

सुं (धान्यं) धान्य आहेस. म्हणून देवांना धन्य कर. प्राण, उदान व ध्यान यांच्याकरिता तुझा स्वीकार करतो. आयुष्यासाठी मी दीर्घ मर्यादा धारण करतो. माझे प्राण, ध्यान व उदान यांच्या तैजाच्या घाडी-साठी सुं शुद्ध बन.

पाठ ७ वा.

सूर्या.

सूर्यप्रभेला सूर्यां भस्ते म्हणतात. त्याचे उदाहरण.—

सुकिंशुकं शशमलि विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

ऋ० १० । ८५ । २०

हे (सूर्ये) सूर्यप्रभे! (सुकिंशुकं शशमलि) उत्तम चमकदार निर्मळ, (विश्वरूपं हिरण्यवर्णं) नाना प्रकारच्या आकाराचे व सुवर्णकांतीने युक्त, (सुवृतं सुचक्रं) उत्तम प्रकारे आच्छादित व उत्तम चक्रांनी युक्त (अमृतस्य लोकं आरोह) भगा अमृत लोकांवर आरूढ हो व (वहतुं पत्ये स्योनं कृणुष्व) हा विवाह पतीला सुखकर कर.

या मंत्रातील कांहीं शब्दांचे विशेषार्थ पहा:—

- १ सुकिंशुकं = (सु + किंशुकं) उत्तम पुष्पांनी शोभित, चमकदार, पुष्पांनी शुशोभित.
- २ शशमलि = (शश + मलि = शश + मल) = मलरहित.
- ३ विश्वरूपं = अनेक आकारांनी युक्त, अनेक प्रकारच्या सुंदर सजावटींनी युक्त

४ द्विरप्यवर्णं- सुवर्णाच्या वर्णाप्रमाणें वर्ण असणारा

सूर्य आपली कन्या "प्रभा" चंद्राला अर्पण करतो त्यावेळीं प्रभा सुंदर रथावर आरोहण करून पतीच्या घरी जाते. त्याचें हें आलंकारिक वर्णन या मंत्रांत आहे. या वर्णनाचे मंत्र वैदिक विवाहपद्धतीचें स्वरूप दर्शविणारे आहेत.

सविता

सविता सूर्याचें नांव आहे, या शब्दाची व्युत्पत्ति पूर्वी सांगितली आहेच आतां याचें आणखी एक उदाहरण पहा:-

विश्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भ्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो विराजति ।

श्ल० ५।८१।२

(कविः विश्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते) कवि संपूर्ण रूपांना ध्वस्त करतां (द्विपदे चतुष्पदे भ्रं प्रासावीत्) द्विपाद अथवा चतुष्पाद यांचें कल्याण करतो. (वरेण्यः सविता नाकं अख्यत्) श्रेष्ठ भरा सूर्य सुखाला प्रकाशित करतो. (उपसः प्रयाणं अनु विराजति) उपेच्या प्रयाणाच्या वेळीं विशेष प्रकाशतो.

या मंत्रांतली काहीं शब्दांचें विशेष स्पष्टीकरण—

(१) कवि - कवि, दूरदर्शी, बुद्धिमान; (क+वि) क म्हणजे जल व वि म्हणजे चालना देणारा अर्थात् मेघांचा चालक. सूर्य हा मेघांचा प्रकाशक आहे म्हणून त्याला हें नांव आहे.

(२) नाक [न+अ+क] = जेथें दुःख नाही तें स्थान.

सूर्य

सूर्य शब्द सुडां त्याचाच वाचक आहे. त्याचें उदाहरण.

उदु त्यं जातमेदसं देवं वहन्ति कतवः ।

दशे विश्वाय सूर्यम् ॥

श्ल० १।५०।१

(स्य) त्या (जातवेदस) ज्ञान देणाऱ्या (देव सूर्य) सूर्य देवाला
(विश्वाय इहे) विश्व इष्टीस पदावें म्हणून (कितव उद्ग्रहन्ति) किरणें वर
दाखवितात

या देवतेचा आणखी एक मंत्र पहा.—

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने ।

आ प्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुपश्च ॥

ऋ० १। १६५। १

(देवाना चित्र अनीक उद्गात्) देवाचें हें दर्शनिय तेज उद्घस पावळें
आहे तें मित्र, वरुण, अग्नि इत्यादींही (चक्षु) भोळख करून देणारें
अथवा त्यांना प्रकाशित करणारें आहे (धावापृथिवी अन्तरिक्ष)
धावापृथिवी तसेंच अन्तरिक्ष या सूर्यानें (आ प्रा) परिपूर्ण व्यापळें
आहे (सूर्य जगत तस्थुप आत्मा) सूर्य हा सर्व स्थावर व जगम
वस्तूंचा आत्मा आहे

पूषा

पोंषण करणाऱ्या देवतेस “पूषा ” म्हणतात याचें उदाहरण—

दुष्कं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिधासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

ऋ० ६। ५८। १

हे (पूषन्) पूषा देवा ! (ते अन्यत् शुक्र) तुझें एक रूप प्रकाश-
मान आहे व (ते अन्यत् यजत) तुझें दुसरें रूप यज्ञमय आहे किंवा
यज्ञापासून जो पूर निघतो त्याच्याप्रमाणें कृष्णचर्म आहे अर्थात् (वि-पु
रूपे अहनी) परस्पर विरुद्ध रूपवाले दिवसरात्र-भेद रमाचा दिवस व
कृष्णवर्णा रात्र-हीं तुझींच रूपें दिसतात (द्यौ, इव असि) धुलोका-
प्रमाण तू प्रकाशमान आहेस हे (स्व-धा-व) आपल्या शक्तीनें धारण कर-
णाऱ्या देवा ! (हि विश्वा माया, अवसि) तू सपूर्ण कलाकौशल्याचें रक्षण

करतोस. (ते भद्रा रातिः इह अस्तु) तुझे कल्याणमय दान आम्हांस येथें प्राप्त होवो.

या मंत्रांतील कांहीं पदांचा अर्थ—

१ स्वधावः— स्वधावन् (स्वधा-वन्) भक्तवान्. (स्व+धा+वन्)

आपल्या धारणादर्शनें युक्त, जल धारण करणारा.

२ माया= मज्ञान, ज्ञान, शिल्प, कुशलता, कारागिरी.

३ भद्राः= भाजनवती+ योग्य, पात्र, यथायोग्य कल्याण करणारी.

४ राति = दान.

विष्णुः

विष्णु शब्दाची व्युत्पत्ति खालीलप्रमाणें आहे—

१ विष्णुः विपितः भवति = जो व्यापलेला असतो (ज्याने व्यापलेलें आहे.)

२ विशति इति विष्णुः = जां प्रविष्ट होतो.

३ व्यञ्चोति इति = सर्वत्र व्यापून टाकतो.

सर्वत्र व्यापक असणे, सर्वत्र प्रवेश करणे इत्यादि अर्थ आहेत. त्याचें उदाहरण—

इदं विष्णुर्विं चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १/२२/१७

(विष्णुः इदं विचक्रमे) हा व्यापक देव सर्व ठिकाणीं क्रमण करतो. (त्रेधा पदं निदधे) तीन प्रकारें आपलें पाऊल ठेवतो. (अस्य पांसुरे समूहं) याचे किरण अंतरिक्षांत गुप्त आहेत.

याचा भावार्थ असा आहे कीं विष्णु देव हा सर्वत्र व्यापक आहे. त्यामुळे तो येथील प्रत्येक वस्तूंत आपला पराक्रम अथवा आपलें सामर्थ्य दाखवितो. जे तत्वज्ञानां लोक आहेत त्यांना या व्यापक देवाचा साक्षात्कार हरएक पदार्थांत होतो. याचें पद तीन ठिकाणीं ठेवले गेलें आहे; याचा अनुभव

स्थूल, सूक्ष्म व कारण जगताच्या रूपानें येथें येतो. स्थूल जगत् हें प्रत्यक्ष असल्यानं त्यांत मनुष्य हा त्याचा अनुभव घेऊं शकतो, या जगाचें आदि-कारण कांहीं तरी असलेंच पाहिजे, असा तर्क घालून आदिकारणाच्या ठिकाणीं त्याच्या शक्तीचें अनुमानही करतां येतें; परंतु मधील रजोलोकां-तील त्याचें कार्य पाहणें हें मात्र कठीण आहे.

हीच स्थिति सूर्याच्या यावतींतही दिसून येते. पहा, सूर्य हा पुढोकांत प्रत्यक्ष आहे व तो आपणांस दिसतो; भूलोकांत त्याचीं किरणें येतात व सर्व पदार्थांवर पडतात व त्या ठिकाणीं तीं किरणें प्रत्यक्ष दिसतात. परंतु मधील अंतराळांत सूर्यकिरण प्रत्यक्ष दिसत नाहींत.

या प्रकारें विचार करून वाचकोनीं अध्यात्मदृष्ट्या किंवा आधिदैविक दृष्टीनें मंत्रांचे अर्थ पहावेत. मंत्रांचा मुख्य सामान्य अर्थ अशा प्रकारें पाहण्याची संवय करणें हें वेदज्ञानाच्या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक आहे.

शब्दार्थ.

त्यं (तं) = त्याला

केतुः = किरण, ज्ञान

दशो = दसनासाठी

चित्रं = विलक्षण, आश्चर्यकारक.

जगत् = चलन पापणारे, जगम

तद्विद्यमान् (त द्युप्) = दिग्बर, स्थावर.

पाठ ८ वा

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।

मस्तिष्काद्भ्रुवः प्रैरयत् पद्मानोऽधि शीर्षतः ॥

अथर्व १० । २ । २६

(अस्य) याचें (मूर्धानं हृदयं च) डोकें व हृदय (सं) एक करून व (सीव्य) शिवून (पद्मानः) पवित्र (अथर्वा) स्थितप्रज्ञ योगी (शीर्षतः अधि) डोक्यावर (मस्तिष्काद्) मेंदूच्या अथवा बुद्धीच्या (परे) पार आपल्या शक्तीला (प्रैरयत्) प्रेरित करतो. अर्थात् (१) मेंदू अथवा बुद्धि व हृदय यांचें ऐक्य करून त्यांची समान उन्नति करणें व (२) पवित्र बनून बुद्धीच्या पलीकडे अर्थात् तर्कशक्तीच्या भूमिकेच्याही पलीकडे उर्दी मारणें असे दोन महत्त्वपूर्ण उपदेश या मंत्रांत आहेत. हृदय व बुद्धि यांच्या एकीकरणाचा अशा प्रकारचा उपदेश अन्य कोणत्याहि धर्मग्रंथांत सांगितलेला नाही. मेंदूचें कार्य तर्क-वितर्क-कुतर्क करण्याचें आहे. व हृदयाचें काम भक्ति करण्याचें आहे. दोघांच्याही समान उन्नतीने उन्नति अथवा विषमपणामुळें हानि होते.

या मंत्रातील “अथर्वा” शब्द स्थितप्रज्ञ योगी अशा अर्गाचा आहे. स्थितप्रज्ञ योगी आपला प्राण मस्तकांत चढवितो व आत्मानंदाचा अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त करून घेण्याला देखील हृदय व मेंदू यांची समान उन्नति द्याली पाहिजे.

प्राण्याच्या द्वारे मनाची स्थिरता संपादन करण्याचा योग्य मार्ग या मंत्रांत सांगितला आहे.

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामुतेनावृतां पुरम् ॥

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षुः प्राणं प्रजां ददुः ॥ २९ ॥

न वे तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ॥

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुष्टय उच्यते ॥ ३० ॥

अथर्व १० । २

“ जो उपासक भक्त अमृतानें वेदित भशा ब्रह्माच्या नगरीला जाणतो, त्याला ब्रह्म व (ब्राह्माः) ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या इतर देवता चक्षु, प्राण व प्रजा देतात जो ब्रह्माच्या नगरीस जाणतो त्याला ढोळे आदींकरून इंद्रियें व प्राण हीं मृदावस्था होण्याच्या पूर्वी सोडीत नाहीत.

तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुद्भितः ॥

तत्प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥

अथर्व० १० । २ । २७

अथर्वानें जें मस्तक आहे तें (समुद्भितः देवकोशः) देवांचा सुरक्षित कोश होय, प्राण त्या शिरानें संरक्षण करत असतो.

अशाप्रकारें प्राणाचें महत्त्व आहे. प्राणशक्ति स्वाधीन झाली कीं शरीराच्या संपूर्ण शक्ति आधीन होतात, व प्राणशक्तीला स्वाधीन करून घेणाऱ्यास योगानें साध्य होणाऱ्या सर्व सिद्धि प्राप्त होतात.

प्राणायामावर मन व मनाबरोबर प्राण संमिधित असतो. म्हणून प्राणाचा विचार केल्यानंतर आतां मनाचा विचार करणें अवश्य आहे. मनासंबंधीं ऋग्वेदातील खालील सूक्त काय सांगतें तें पहा—

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८।१

(वैवस्वतं यम) तेजस्वी, नियमन करणारे (यत् ते मन) जें नुसतें मन (दूरकं जगाम) फार दूर गेलं होतें (तत् ते) तें तुझें मन (इह क्षयाय जीवसे) येथें निवाम्न करण्यासाठीं आणि जीवनासाठीं (आवर्तयामसि) परत आणतों.

यत्ते दिव्यं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १० । ५८।२

जं तुझे मन सुलोक व पृथ्वी याच्यावर दूरवर भटकत असते त्याला
येथे निवास करण्यासाठी आणि जीवनासाठी परत आणतो

यत्ते भूमिं चतुर्भुंष्टिं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ३

जे तुझे मन (चतुर्भुंष्टि) चारी दिशाना पृथ्वीवर भटकत राहते त्याला
येथे निवासार्थ व जीवनार्थ परत आणतो,

यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ४

जे तुझे मन चारी उपदिशाना भटकत असते त्याला येथे निवासार्थ व
जीवनार्थ परत आणतो,

यत्ते समुद्रमर्णयं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ५

जे तुझे मन अत्यंत खोल समुद्रात दूरवर भटकत असते त्याला येथे
राहण्यासाठी व जीवनासाठी आणतो,

यत्ते मरीची. प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ६

जे तुझे मन (प्रवत मरीची.) पसरलेल्या किरणामध्ये दूरवर भटकत
हेत त्याला निवासार्थ व जीवनार्थ येथे परत आणतो

यत्ते अपो पदोषधीर्मने। जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ७

जें तुझे मन (भय.) जल व शौचधी यांमध्यें दूरवर भटकत असतें
त्याला येथें निवासार्थ व जीवनार्थ परत घेऊन येतों.

यत्ते सूर्य यदुपसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ८

जें तुझे मन सूर्य व उषा यांच्याकडे दूरवर गेलें होतें तें येथें निवासार्थ
व जीवनार्थ परत आणतों.

यत्ते पर्वतान्यूहतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ९

जें तुझे मन मोठमोठ्या पहाडामध्यें दूरवर भटकत होतें तें येथें जीव-
नार्थ व निवासार्थ परत आणतों.

पाठ ९ वा.

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । १०

जें तुझे मन या सवें जगात दूरवर भटकण्यास गेलें होतें त्याला निवास
करण्यास व जीवन ध्यतीत करण्यास येथें परत आणतों

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥

ऋ० १० । ५८ । ११

जें तुझे मन (परावतः परा) आम्हाला ज्ञान नसलेल्या ठिकाणीं दूर-
दूर भटकत असतें त्याला येथें निवास करण्यास व जीवन ध्यतीत करण्यास
परत आणतों.

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ० १०।१८।१२

जें तुशें मन भूतमविष्यादि विषयांत दूरवर भटकत असतें त्याला येंधें निवासार्थ व जिविनार्थ परत आणतों.

सगला एकाग्र करण्यासाठीं कोणत्याना कोणत्या मार्गांनें परत आणण्याचा प्रयत्न करणें जरूर असतें, तथा सवंधींची सूचना या सूक्तांत दिलेली वाचकांना दिसून येईल. ज्या वाचकांस आपल्या मनाची एकाग्रता साध्य करून घ्यावयाची असेल त्याला या सूक्तापासून बराच बोध घेतां येईल. मनाची एकाग्रता करण्याच्या वेळीं त्याच्या चंचलतेचें ज्ञान त्याला उत्तम प्रकारें होतें क्षणाधांत तें दूरवर भटकण्यास जातें. त्याला पुनः त्याच ठिकाणीं आणण्याचा दृढ अभ्यास केल्याखेरीज त्याला तसा करण्यास अन्य कोणताही उपाय नाही. अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता होते. अभ्यास याचा अर्थ वारंवार प्रयत्न करणें व वैराग्य याचा अर्थ दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींपासून मन परावृत्त करून एकाच गोष्टीकडे लावणें. याप्रमाणें अभ्यासानें व वैराग्यानें मनाची एकाग्रता झाली असतां मनुष्य अद्भुत सामर्थ्यानें युक्त होतो व तें सामर्थ्य त्याला यावेळीं प्राप्त होतें

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो

वाऽतितृष्णं घृहस्पतिर्मे तद्घातु ॥

शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ यजु० अ० ३६।२

(१) (यत्) जें (मे) माझ्या (चक्षुषः) डोळ्याचे, (हृदयस्य) हृदयाचे, (वा मनसः) अथवा मनाचे (अतितृष्णं) अत्यंत फाटलेलें (छिद्रं) छिद्र असेल, (तत्) त्या (मे) माझ्या दोषाला (घृहस्पतिः) ज्ञानाचा स्वामी (घातु) ठीक करो. (यः) जो (भुवनस्य पतिः) पृथ्वीचा स्वामी आहे (नः) आम्हां सर्वांना (शं) कल्याणकारी (भवतु) होय.

(१) आमच्या दोळे आदीकरून यास इंद्रियांत, हृदयांत व मनांत जे काहीं घेणुष्य किंवा जी न्यूनता असेल ती परमेश्वराच्या दयेनें दूर होवो.
(२) तमेंच जगदीश आमचें कल्याण करो. श्लोक मनुष्यानें आपलें हृदय,

मन व चित्त याची परीक्षा करून त्यांत काय दोष आहेत, कोणती छिद्रे अथवा घेगुण्य आहे व त्याची काय अवस्था आहे हे सर्व पहावे याप्रमाणे दोषाची जाणीव झाली म्हणजे ते दोष काढून टाकावे व हृदय मदा शुद्ध व निर्मळ राखावे. कारण मनुष्याची श्रेष्ठता किंवा नीचता ही हृदयाच्या शुद्धतेपर व अनुद्धतेपर अवलंबून असते. हृदयाची शुद्धता प्राप्त करून घेण्यासाठी ज्ञानमय सर्वेश परमात्म्याची भक्ति करावयास पाहिजे, परमात्म्याच्या भक्तिखेरीज हृदय शुद्ध करण्यास दुसरा कोणताही उपाय नाही जितकी भक्ति अधिक तट तितकं मन अधिक पवित्र होतं. कारण दयामय परमात्मा हा भक्ताच्या भक्त करणांत दोष शिल्लक ठेवात नाही व भक्ताला पूर्णपणे निर्दोषी बनवितो जर मनात पापी विचार आले तर ते वगैरे घाट्यावेत या सधर्षी खालील मंत्र पहा व त्यापासून बोध घ्या—

परोपेहि मनस्पाप किमशस्तानि शंससि

परोहि न त्वा कामये दुक्षा वनानि संचर गृहेषु गोपु मे मन ।

अथर्व० ६। ४०। १

हे (मन पाप) मनांतले पापा ! (पर. अपोही) दूर जा. (कि) काय म्हणून तू (अशस्तानि शंससि) वाहूंत गोष्टी सांगतोस ! (परा-इहि) चल हट (त्वा न कामये) तुशी मी इच्छा करीत नाही (वृक्षान् वनानि संचर) वनात व झाडांमुळेपात संचार करीत रहा (मे मन) माझे मन (गृहेषु गोपु) घरात व गाथी आदिकरून पशूच्या पालनात आहे.

मनात पापी विचार आला की त्याला तत्काळ काढून टाकला पाहिजे. आपल्या प्रबळ इच्छासोबत पापी विचार नाहीसे करावेत व त्याचा पगडा आपल्या मनावर बघावेही बघू देऊ नये मन शुभ विचारांनी युक्त करून आपल्या घराच्या उत्तरीत लागवें आपल्या उत्तरीत आपणच कारणीभूत असतो, आपणच आपल्या उत्तरीत आरंभ करावयाचा असतो, तरी दुसऱ्याला दोष न देता आपली शुद्धता स्वतःच करण्याचा तट प्रयत्न करावा. यासधर्षी खालील मंत्र पहा—

अपेहि मनसस्पतेऽप क्रम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ क्र० १०१६४१२

हे (मनसः पते) मनाला पतित करणाच्या कुत्रिचार ! (अप इहि) दूर हो, (अप शम) दूर निवून जा. (परः चर) दूर अंतरावर जा. (परः निर्ऋत्याः) दूरच्या विनाशाला (आचक्ष्व) पहा. (जीवतः मतः) जिवंत मनुष्याचें मन (बहु धा) बहुत सामर्थ्याने युक्त असते.

मनांत कुत्रिचार किंवा चार्ट गोष्टी येऊं लागतील तर त्यांना लागलीच नाहीसं करणें अवश्य आहे, त्या चार्ट विचारांच्या योगानें भविष्यवाळी होणाऱ्या हानीचा विचार करा व मनाच्या टिकाणां अनेक प्रकारच्या शक्ति आहेत याचें स्मरण राखून हलक्या व शुद्ध विचारांना आपल्या जवळ फिरवूं देऊं नका.

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ क्र० १०१६४१२

(वैवस्वते) तेजस्वी मना ! तूं जो (वै वरं वृणते) निश्चयपूर्वक श्रेष्ठ विचार पसंत करतोस तो (भद्र) कल्याणप्रद असतो, जे (दक्षिणं युञ्जन्ति) दक्षतेनें योजना करतात, ते (भद्रं) आपलें कल्याण प्राप्त करून घेतात. अशा रीतीनें आपली (चक्षुः) दृष्टि कल्याणकारक बनवा (जीवतः मनः बहुत्रा) जिवंत मनुष्याचें मन फारच समर्थ असते.

कल्याणकारक विचार जवळ करावेत, दक्षतेनें सर्व कर्तव्यें करावेंत व नेत्रादि इंद्रियांना चांगल्या मार्गांनीं न्यावें, मनुष्याचें मन अनेक प्रकारच्या गोष्टी धारण करूं शकतें, तेथहां तो कल्याणप्रद विचार मनांत ठेवील तर कल्याण प्राप्त करून घेईल, म्हणून मनामध्ये कसलेही चार्ट विचार आले कीं त्यांचा मनावर व शरीरावर चार्ट परिणाम होत असतो. यासाठीं या-संबंधीं अत्यंत सावधगिरी घाळगावी, या रीतीनें मन शुद्ध करून शाक्यावर त्याचें सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. म्यासंबंधीं ग्वालील मंत्र पहा—

मनस्त आप्यायतां वाक् आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां

चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रं त आप्यायताम् ॥ यजु० ६।१५

हे मनुष्य! (ते) तुझे (मनः) (आप्यायतां) उन्नत होवो.

नुझी वाणी उन्नत होवो, नुझा प्राण उन्नत होवो, तसेच तुझे कानही उन्नत होवोत.

अर्थात् मनुष्याने आपल्या इंद्रियांच्या शक्तीचा विकास करावा. मनुष्याच्या ठिकाणीं मन, वाणी, प्राण, डोळे, कान इत्यादि शक्ति आहेत त्या सर्वांचा विकास दृढावयास पाहिजे. आपल्या शक्तीचा विकास व उन्नति करावी म्हणूनच मनुष्याचा जन्म आहे.

शब्दार्थ

दूरकं = दूर

क्षयः = गति, निवास

छिन्नं = छेद, भोक

अतितुर्णं = अत्यंत फाडलेलें

अशस्तं = बिघ

निर्झति = आपत्ति, वाईट रीति, दुष्ट व्यवहार.

— ० —

पाठ १० वा.

सुधुतो कर्णो भद्रशुतो कर्णो भद्रं श्लोकं श्रूयासम् । अ० १६।२।४

माझे कान (सुधुतो) उत्तम उपदेश श्रवण करणारे आहेत, तसेच ते ठितकारक गोष्टी ऐकणारे आहेत. म्हणून मी (भद्रं श्लोकं) कल्याणकारक व यशदायक अशा विषयासंबंधी उपदेश (श्रूयासं) ऐकावा.

कानानें असा उपदेश ऐकावा की त्या योगानें आपले सदैव कल्याण व्हावे व आपले यश सुदृढित व्हावे.

हाच निदम संपूर्ण अन्य अवयवांच्या कर्माना लागू करावा.

सुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टां सौपर्णं चक्षुरजस्रं ज्योतिः ।

अथर्व० १६ । २।१

(सुश्रुतिः) उत्तम गोष्ठी ऐक्ये व (उपश्रुतिः) त्यांचा अंगीकार करणे हे दोन गुण (मा) मला (मा हासिष्टां) म सोडोवत; (सौपर्णं चक्षुः) गरडासमान माक्षी तीक्ष्ण दृष्टी असो व (अजस्रं ज्योतिः) अजस्र तेज माझ्या ठिकाणी वास करो.

उत्तम उपदेश श्रवण करणे, त्या उपदेशाप्रमाणे आचरण करणे, सूक्ष्म दृष्टी उपलब्ध होणे व नेजभित्त हे चार गुण मनुष्याने आपल्या ठिकाणी वाढवावेत.

ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु दैव्याय प्रस्ताराय ॥ अथर्व० १६।२।६
तं ऋषींचा (प्रस्तरः) प्रस्तारक आहेस. तुला (दैव्याय प्रस्ताराय) दिव्य प्रचारकाला नमस्कार असो.

ऋषींच्या दिव्य ज्ञानाचा प्रचार करणारे ऋषींचे पुत्र असतात. दिव्य ज्ञानाचे जे श्रेष्ठ प्रचारक त्यांचा सत्कार करणे उचित होय.

मूर्धाऽहं रयीणां मूर्धा समानानां भूयासम् ॥ अथर्व० १६।३।१
मी (रयीणां मूर्धा) धनांचे शिर व मजबरोवरच्या विद्वानांमध्ये मी शीर्षस्थानी (भूयासम्) व्हावे.

प्रत्येक मनुष्याने असा प्रयत्न करावा की ज्यायोगे त्याची योग्यता विद्वानांमध्येही श्रेष्ठ होईल.

विद्या व धन यांचे साहचर्य असणे हे इष्ट आहे. सरस्वती व लक्ष्मी पुत्र नांदू लागल्या तर मनुष्याची उन्नति होते.

असंतापं मे हृदयमूर्धा गव्यूतिः समुद्रो अस्मि विधर्मणा ॥

अथर्व० १६।३।६

माझे हृदय (असंतापं) संतापरहित होवो. (गव्यूतिः) इंद्रियांची गति (उर्धा) मोठी अतुं दे- (विधर्मणा) विविध धर्मनियमांचे पालन करण्याने मी (सम्-उत्-द्रः) सभ्यक रीतीने उत्कर्षार्थ गति उत्पन्न करणारा

अथवा समुद्राप्रमाण गभीर गहारे
हृदयात् शक्ति असावी इन्द्रियांचें व अत्रपवाचें बल वाढवाचें व उन्नति
प्राप्त करून घेण्यासाठीं सदा प्रयत्न करावा

नाभिरहं रयीणां नाभिः सपत्नानां भूयासम् ॥

अथर्व० १६।४।१

मीं (रयीणा नाभि) धनाच केंद्र व मजबूतपरीच्या लोकाचा मध्य
बिंदु (भूयास) धनाचें.

आपल्या चारही बाजूंस धनधान्य असाचें व समान विचाराचे लोक
चोहों बाजूंस असावेत, तसेच सर्वांचें मीं केंद्र बनून रहाचें अशी इच्छा
प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या अंत करणांत घालावी

स्वास्तिदक्षिं स्या अमृतो मर्त्येष्या ॥ अथर्व० १६।४।२

दू (सु-भासन्) उत्तम अवस्थेनें युक्त, (स्या) उत्तम उच कालान
युक्त व मत्प्रप्राप्त्यामध्ये अमर आहेत

(१) आपली भवस्था उत्तम करावी, (२) प्रातः कालीं उठून उच
कालापूर्वीं आपलें कार्य करण्यास तयार असाचें, म्हणजे उत्तम उच कालवाला
धनाचें (३) तसेच मत्प्रप्राप्त्यामध्ये अमरनाच म्हणजे मनुष्याचें वैवी
शक्तीनें युक्त असें मग प्रकाशित ठेवाचें.

मधुमती स्थ मधुमती वाचमुदेयम् ॥ अथर्व० १६।२।२

हे प्रजाजनही ! तुम्ही (मधुमती स्थ) गोठ स्वभावानें युक्त व्हा मला
ही (मधुमती वाच) गाढ भाषण करणें उचित आहे कारण त्यायोग
सर्वत्र अहितामव शक्ति स्थापन होऊन गोडीगुलाचींच्या व्यवहारासुळे सर्व
जग आपल्या अंकित होऊ शकत

वाचकांनीं याप्रमाण वेदमंत्रांचा अर्थ पहावा व त्याच्या अर्थाचें मनन
कराचें मनन केवढावर भाषींआपचें स्थापान होऊन योधप्रद अर्थाचें स्फुल्ल
अन्त करणात होईल

पाठ ११ वा

उत्तिष्ठत सं नह्यध्वमुदाराः केतुभिः सह ।

सर्पा इतरजना रक्षांस्यमिग्राननु धावत ॥ १ ॥ अ० ११।१० (१२)

हे (उदाराः) उदार लोक हो ! (उत्तिष्ठत) उठा व आपआपल्या (केतुभिः सह) पत्ताकांसह (सं नह्यध्वं) तयार व्हा (सर्पाः) सर्प जातीचे वीर, (इतरजनाः) व इतर लोक मिळून (अमिग्रान् रक्षांसि) शत्रुरूपी राक्षसांवर (अनुधावत) हल्ला चढवा.

ईशां वो वेद राज्यं त्रिपन्धे अरुणः केतुभिः सह ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि वृथिष्यां ये च मानवाः ।

त्रिपन्धेस्ते चेतसि दुर्णामान उपासताम् ॥ २ ॥ अथर्व० ११।१० (१२)

हे (त्रि-सन्धे) तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या वीरा ! मी (वेद) असं समजतो कीं (अरुणः केतुभिः सह) भगव्या झेंड्यासह युद्ध करणाऱ्या (ईशां वः) तुमहां शासकांचेच वास्तविक (राज्यं) हें राज्य आहे. त्या तुमच्या (वृथिष्याम्) पृथ्वीवरील राज्यांत, अन्तरिक्षामध्ये व सुलोकामध्ये जे (दुः+भामानः मानवाः) वाईट नांवाचे दुष्ट म्हणून जे कोणी लोक असतील (ते त्रिपन्धेः चेतसि) ते तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या वीरांच्या मनांत (उपासतां) राहोत. म्हणजे हे वीर अशा दुष्ट लोकांचे परिपत्य करीत.

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्थुं दे सेनया सह ॥

अयं बलिर्व आद्भुतस्त्रिपन्धेराद्भुतिः प्रिया ॥ १ ॥ अथर्व० ११।१० (१२)

हे (देवजन) देवांसमान असणाऱ्या वीरा! व हे (अर्जुंदे) शूर ! (सेनया सह त्वं उत्तिष्ठ) आपल्या सैन्यासह तू उठ. (अयं बलिः वः आद्भुतः) हा नजराणा तुमच्यासाठी ठेवला आहे कारण (त्रि-सन्धेः) तीन प्रकारचे शरसंधान करणाऱ्या वीराच्या (आद्भुतिः प्रिया) नजराणा प्रेय असतो.

मूढा अमित्रा न्यबुंदे जहोपां वरंघरम् ।

अनया जहि सेनया ॥ २१ ॥

अथर्व ० ११।१० (१२)

हे (न्यबुंदे) शूरा! (अमित्रा. मूढा) शत्रूना मूर्ख बनवा, म्हणून
त्यांना घाबरवून साधा. (घुपां घर घर जहि) त्यांपैकी मुख्य मुख्य
वीराना मारा (अनया सेनया जहि) या सैन्यासह शत्रूला मारा

यश्च कवची यश्चाकवचोऽमित्रो यश्चाजमनि ।

ज्यापाशैः कवचपाशैरजमनाभिहतः शयाम् ॥ २२ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

(य च कवची) जो कवचधारी व (य च अकवच) जो कवच
धारी नसेल तसेच (य च अजमनि अमित्रः) जो या युद्धात शत्रु म्हणून
आला असेल तो (ज्यापाशैः) धनुष्याच्या दोरीच्या पाशांनी, (कवच
पाशैः) कवचाच्या पाशांनी (अजमना अभिहत) व हल्ल्याने मारले
जाऊन रणभूमिवर (शयाम्) पडो.

ये वर्मिणो येऽवर्माणो अमित्रा ये च वर्मिण ।

सर्वास्ता अर्धुदे हताच्छानोऽदन्तु भूम्याम् ॥ २३ ॥

अथर्व ११।१० (१२)

(ये वर्मिण) अ कवच धारण करणारे व (ये अवर्माण) जे कवच
न धारण करणारे (अमित्रा.) शत्रु आहेत (ये च वर्मिण.) जे चिरस्थ
धारण करून आले असतील, हे (अर्धुदे) शूरा! (तान् सर्वान्) त्या
सर्व शत्रूला (हतान्) ठार मारल्यावर त्यांना (भूम्यां) युद्धभूमीवर
(श्वान अदन्तु) कुत्रे खाऊन टाकोत

ये रथिनो ये अरथाः असादा ये च सादिन ।

सर्वांनदन्तु ताग्हतान् गृध्रा. श्येना. पतत्रिणः ॥ २४ ॥

अथर्व. ११।१० (१२)

(ये रथिनः) जे रथान्तरें बसून छठणारे, (ये अरथाः) जे रथा-
 शिवाय छठणारे, (असदाः) जे वाहनांशिवाय असतील व (ये च
 सादिनः) जे वाहनांवर बसून छठणारे असतील, (तान् सर्वान् हतान्)
 त्या सर्व शत्रूनां मारल्यानंतर त्यांना शिधाडें, बाहिरांससाणे वगैरे (पत्तशिणः)
 पक्षी (भदन्तु) खावोत.

सहस्रकुण्ठा शैतामामित्री सेना समरे वधानाम् ।

विविद्धा ककजाकृता ॥२५॥ अथर्व० ११ । १० (१२)

(वधानां समरे) शत्रुंशीं करावयाच्या युद्धामध्ये (विविद्धा) अस्त्रांनी
 विद्ध झालेली (ककजाकृता) व अस्त झालेली (आमित्री सेना) शत्रूंची
 सेना (सहस्रकुण्ठा) हजारों प्रेतांनीं युक्त होऊन रणभूमीवर (शैता) पडो,
 वीरानीं पराक्रम करून शत्रूंचा भुव्वा उडवून घाबा हा या मंत्राचा
 भावार्थ आहे.

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे ॥ अथर्व० १२।४।८

(यत्र) जेथें (ब्रह्मविदः) ब्रह्मज्ञानी (दीक्षया तपसा सह यान्ति) दीक्षा
 घेऊन व तप करून जातात (तत्र) तेथें (मा ब्रह्मा नयतु) मला
 ब्रह्मज्ञानी घेऊन जावो तसेंच (ब्रह्मा) ज्ञानी (मे ब्रह्म दधातु) मला ज्ञान
 देवो.

केतुं कृण्वन्नकेतवे पशो मर्या अपेशसे ।

समुपद्रिरजायथा ॥

कं० १।६।३

हे (मर्याः) मनुष्य हो ! (अकेतव केतुं कृण्वन्) अज्ञान्याला ज्ञान
 देत व (अपेशसे पेशः) रूपरहिताला रूपवान् बनवीत (उपद्रिः सं
 अजायथा.) उप काळासह तो सूर्य झाला आहे.

सूर्य आल्यानंतर जगाचे ज्ञान होते व प्रत्येक पदार्थांचें रूप दिव्हुं लागले
 त्याचप्रमाण अन्त करणांत ज्ञानसूर्य प्रकट झाला म्हणजे नामरूपात्मक
 जगतासबर्षी निश्चित ज्ञान होतें.

उद्यानं ते पुरुष नात्रयानं जीवातुं ते दक्षतार्तिं कृणोमि ।
आ हि रोहेमममृतं सुखं रथमथ जिर्विर्विदथ ॥ चदासि ॥

अथर्व० ८।१।६

हे (पुरुष) मनुष्या ! (ते उद्यान) तुझी उषति होवो (न भवयान)
अधोगति होऊ नये. (ते जीवातु) तुझ्या जीवनाकरिता (दक्षतार्ति
कृणोमि) बलाचा विस्तार मीं करीत आहो. (इम सुख रथ) या सुख
वेणान्या रथावर (आरोह) चढ व (जिर्वि.) स्तुत्य वनून (विदथ अथ
दासि) गुढामध्ये उत्तर देशील म्हणजे विजयी होशील

बोधश्च त्वा प्रतियोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षताम् ।
गोपायंश्च त्या जागृविश्च रक्षताम् ॥

अथर्व० ८।१।१३

(बोध प्रतिबोध च) ज्ञान व विज्ञान (त्वा) तुझे (रक्षतां) रक्षण
करोत, (अ-स्वप्न) उस्ताह व (अनवद्राण च) स्थिरता हीं तुझे रक्षण
करोत (गोपायन्) रक्षण करण्यात न (जागृवि) जागा (त्वा रक्षता)
तुझे रक्षण करो

संसृष्ट धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं धत्ता वरुणश्च मन्यु ।

भियं दधाना इदयेषु शश्रव. पराजितासो अप निलयन्ताम् ॥

ऋग्वेद० १०।८४।७

(वरण मन्यु. च) वरण व मन्यु म्हणजे उस्ताह (संसृष्ट) उत्तम
तन्हेन उत्पन्न केलेले व (समाकृत) उत्तम तन्हेन सुसंस्कृत केलेले असे
(उभय धन) दोनही प्रकारचे धन (अस्मभ्य धत्ता) आम्हालाही धारण
करोत, आम्हाला देपोत (शश्रव.) आमचे शत्रु (इदयेषु) हृदयामध्ये
(भियं दधाना) भय धारण करून (पराजितासो) पराजित हाऊन
(अप नि लयन्तो) पळून जावोन

अंक २

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक.

(संस्कृत भाषा शिक्षण्याचा अगदीं सोपा उपाय.)

भाग २४ वा.

लेखक व प्रकाशक

धीपाद दामोदर सातवळेकर
स्वाध्याय-मंडळ, औंध, (जि० सातारा.)

दुसरी आवृत्ति

१९७३

शके १८५२, सन १९३१.

मुल्य ८ आने

संस्कृत स्वयं शिक्षक.

भाग २४ वा.

पाठ १ला.

वेदोमध्यं कूटमंत्र फार आहेत. त्यांचा अर्थ करण्याची रीत देखील फारच शूद्र आहे. या गूढ रीतीचा पूर्ण विचार घेणे धोळ्या अवकाशांत करणे जरी शक्य नाही, तथापि त्या गूढतेची थोडीशी कल्पना येण्यासाठी एक मंत्र घेणे घेतून त्याचा अर्थ करूं, म्हणजे त्यावरून वाचकांना थोडीबहुत कल्पना होईल. ज्वेल—

चत्वारि शृंग्वा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिषा वद्धो चूपभो रोरवीति महो देवो मर्या जाविघेश ॥

श्ल० ४१६८।३. यजु० १७।९१

आतां या मंत्राचे निरनिशाले अर्थ पहाः—

(१) गोपथ ब्राह्मणांतील अर्थ— ज्याचे चार वेद ही चार शिरो आहेत, यशाचे तीन सवन हे तीन पाय आहेत, मम्होदन व प्रावर्य हीं गेन शिरें आहेत, सात छंद हे सात हात आहेत, मंत्र, कल्प व ब्राह्मण या तीन ठिकाणीं जो वांधला गेला आहे, असा अत्यंत बलवान् महात् देव प्राणे अर्थात् यज्ञानें मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट प्हावे.

(२) यास्कच्यायजुत निरुक्तांतील अर्थ— चार वेद ही ज्याचीं ४ शिरो आहेत, प्रायणीय व उदनीय हीं दोन शिरें आहेत, सात छंद हे

सात हात आहेत, मंत्र, ब्राह्मण व कलत्र या तीन ठिकाणी जो बांधला गेला आहे तो महान यज्ञदेव मनुष्यांमध्ये येवो.

(३) महामुनि पतंजलिद्वारा अर्थ- (श्याकरण भाष्यामध्ये) नाम, क्रियापद, उपसर्ग व निपात ही ज्याची चार शिर्से; भूत, भविष्य व वर्तमान तीन काल हे ज्याचे तीन पाय; नित्य व कार्य शब्द हे ज्याची दोन शिर्से; सात विभक्ति हे ज्याचे सात हात; व जो छाती, कंठ व मल्लक या तीन ठिकाणी स्पर्श करतो असा महान शब्दरूपी देव मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट होवो.

(४) ऋग्वेदांत सायणाचार्यद्वारा अर्थ- (सूर्यविषयक अर्थ) चार दिशा ह्या ज्याची चार शिर्से; प्रातःकाल, माध्याह्न व सायंकाल हे ज्याचे तीन पाय; दिवस रात्र ही ज्याची दोन शिर्से; सप्त किरण अथवा सात ऋतु हे ज्याचे सात हात; मूढि, अंतरिक्ष व आकाश या तीन स्थानी जो बांधला गेला आहे, तो वृष्टि करणारा महान सूर्यदेव मनुष्यांमध्ये नियमनरूपाने प्रवेश करो.

(५) तैत्तिरीय आरण्यकांत सायणाचार्यद्वारा अर्थ- प्रणवाच्या अकार, उकार, मकार, व अर्थमात्रा अशी चार शिर्से आहेत; अप्यात्म व आधिदैवतादि पक्षांत (१) विश्व, (२) तेजसू व (३) प्राज्ञ अथवा (१) विराट, (२) हिरण्यगर्भ आणि (३) अग्न्याकृत असे तीन पाय आहेत; चित् व अचित् या दोन शक्ति म्हणजे दोन शिर्से आहेत; भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यं, या सात श्याकृति सात हाताच्या ठिकाणी आहेत, विश्व, तेजस व प्राज्ञ या तीन ठिकाणी अकारादि तीन रूपांच्या द्वारे बांधला गेला आहे; असा हा धृषभ अर्थात् बलवान शब्दरूपी प्रणवाने सांगितला जाणारा महान देव परमेश्वर मनुष्यांमध्ये प्रवेश करो.

(६) यजुर्वेदांत स्वामी दयानंद सरस्वतीद्वारा अर्थ- यांनी वास्तवापण व महामुनि पतंजलि या दोघांची ही अर्थ स्वीकारले आहेत.

(७) ऋग्वेदांत स्वामी दयानंद सरस्वतीकृत अर्थः- चार वेद पदाची चार किंवा आहेत, कर्म, उपासना व ज्ञान हे तीन ज्या धर्मांचे पाय आहेत, अभ्युदय व नि श्रेय ही दोन ज्यांची शिरे आहेत, सात शुद्धिचे ही ज्याचे सात हात आहेत, अन्ना, पुरुषार्थ व योगाभ्यास या तीनहींशी जो संबंधित आहे असा मुखाची शुद्धि करणारा धर्मरूपी महान देव मनुष्यामध्ये येतो

सायणधर्म ऋग्वेदांत सायणाला की या मंत्राचे (१) अग्नि, (२) सूर्य, (३) भाव, (४) गाय व (५) वृत्त असे पाच अर्थ समवर्तीय आहेत स्पष्टतः सूचविषयक अर्थ करून अन्य अर्थ मंत्राचे प्रकारे समजून घ्यावेत अशी स्थानी सूचना दिली आहे, अर्थात् सायणधर्माच्या मताप्रमाणे या मंत्राचे घरील पाच देवतांना उद्देशून पांच अर्थ होतात

एकाच मंत्राचे याप्रमाणे भिन्न अर्थ प्राचीन व अर्वाचीन भाष्यकारांनी दिले आहेत घरील सक्षेपांचे अर्थ दिले आहेत, ज्यांना विस्तारपूर्वक पाहण्याची इच्छा असलेल्यांना ते वर वर्णन केलेल्या ठिकाणी दिसून येतीलच, पर केलेल्या अर्थानांचे भिन्नता ही खार्थाने आहेच विरलेक वेळां तर साधारण वाचकाना आग्नी कोणाचा अर्थ मानारा व कोणाचा मानू नवे असा गोंडाळादि पदध्याचा समव आहे

हे घरील अर्थ परस्पर विरोधी आहेत काय ? महाशुनि पत्रजलि, पूज्य यास्काचार्य उत्तरेक अन्य साधार्य माना वेदाच्या अर्थावरून सदेह होता की काय ? किंवा असा प्रकारचे पाहिले ते अर्थ समवर्तीय आहेत की काय ? की एकाच मंत्राचे अनेक अर्थ समवर्तीय ? असा प्रश्न शंकरा प्रकाश पाचकोसमोर उभे राहून वाचक गोंडळून जाण्याचा समव आहे. जर घरील अर्थ एकाच मतस्वी, तर त्यांच्यात परस्पर विरोध अवश्य असणारा अशी साधारण कोणाची समजूत होते परंतु साक्षाची दृष्टि अशी नाही, भिन्न अर्थ असणे हे काही विरोधाचे किंवा नव्हे एकाच मंत्राचे अनेक अर्थ होऊ शकतात.

परंतु तेवढ्यावरून मित्र अर्थांमुळे लागलीच परस्पर विरोध उत्पन्न होतो असे समजण्याचे कांहीं कारण नाही.

विरोध कशाळा म्हणतात ? अर्थांच्या भिन्नतेला विरोध असे म्हणतां येत नाहीं. कारण वेदांच्या पदांची, वाक्यांची व मंत्रांच्या अर्थांची भिन्नता ही त्यांच्या रचनेवरूनच सिद्ध होते. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व अधिदैविक अर्थांय वैयक्तिक, राष्ट्रीय व जगाच्या दृष्टीनें कांहीं मंत्रांचे कमीत कमी तीन अर्थ होतात व तसें होणें हें वैदिक रचनेला अनुसरूनच आहे. या विधानाची स्पष्टता करण्यासाठीं कांहीं पदांचे अर्थ खाली दिले आहेत—

वैदिक पद;	आध्यात्मिक भाव;	आधिभौतिक भाव;	आधिदैविक भाव
इंद्र	जीवात्मा	राजा, नरेंद्र	परमात्मा, विद्युत्
देव	इंद्रिय	विज्ञान, शूर	पृथ्वी, आप, तेज,
		आपारी व कारागीर.	सूर्य इत्यादि.
अग्नि	पाप्मा	ज्ञानी, उपदेशक	अग्नि, तेज
आप्	वीर्य	शांतआत्मा, संन्यासी	जल.
शुक्र	वाईट भाव	वेडा देणारा शत्रु	मेघवर्गारे प्रकाशाला
	अथवा रोगहीन		प्रतिबंध करणारे पदार्थ
उषा	बंध	जागृति	उप.काल.
मित्र	मित्रता	एकता, संघभाव	सूर्य वगैरे.

सर्व जगदांचे सर्व अर्थ देण्याचे हें एक नष्ट. परंतु जर जी पद दिली आहेत त्यांचे तीन ठिकाणी तीन प्रकारचे अर्थ फसे होतात ते वर दिले आहेत. एखादण्ण एका देवतेचा मंत्र तीन ठिकाणी कमीत कमी तीन अर्थांनीं बोलू शकतो, हें वाचकांना दिसून येईल. शिवाय कांहीं मंत्रांचा एकच अर्थ होऊ शकतो व कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. म्हणून प्रत्येक मंत्राचा तीन प्रकारे अर्थ अगदीं होतोच असें आमचें म्हणणें नाहीं, परंतु वेदांच्या रचनेला अनुसरून आम्ही पूर्वेकें मात्र सांगू शकतो कीं जर सांगितलेल्या

कारणांस्तत्र कांहीं मंत्रांचे अनेक अर्थ होणें संभवनीय आहे. उदाहरणार्थ खालील मंत्र पहा—

“इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणाः॥” ऋ० १।२३।८

- (१) आध्यात्मिक अर्थ— ज्यांत जीवात्मा मुख्य आहे असे प्राण.
 (२) आधिभौतिक अर्थ— ज्यांत राजा मुख्य आहे अशा सैनिकांचा समूह.
 (३) आधिदैविक अर्थ— ज्यांत विद्युत् मुख्य आहे असा संज्ञावात.

“ मरुतो मृळयंतु नः ॥ ” ऋ० १।२३।१२

- (१) प्राण आम्हां सर्वांना सुखी करी = पंचप्राणांनी सुख होवो.
 (२) सैनिक आम्हां सर्वांना सुख देवोत = रक्षकांपासून जनतेचें सुख वाढो.
 (३) वायु आम्हां सर्वांना सुखी करो = वायुपासून सर्वांचें हित होवो.

याप्रमाणे कांहीं कांही मंत्रांचे तीन अर्थ हे वैदिक पद्धतीला अनुसरूनच आहेत. बहुधा देवतावाचक प्रत्येक शब्दांचे किंवा देवताविरोधी शत्रूंंचीं जीं नांवें आहेत त्या शब्दांचे अशा प्रकारें तीन तीन अर्थ होतात. अर्थात् ज्याप्रमाणें इंद्र शब्दाचे तीन अर्थ आहेत, त्याप्रमाणे त्याचा शत्रु जो वृत्र त्याचेही तीन अर्थ आहेत. इंद्र व वृत्र यांच्यामधील वैर सनातन आहे. कारण इंद्र हा प्रकाशाचा फैलाव करण्याची इच्छा करतो तर वृत्र हा त्या प्रकाशाच्या विकासाला प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून त्यांचें हें युद्ध सनातन आहे. प्रकाशाचा अर्थही वरील तीन ठिकाणीं भिन्न आहे; जर वाचकाना ह्या वैदिक रीतीचें पूर्ण ज्ञान होईल तर अर्थांची अनेकता असतांही भिन्न भिन्न अर्थांसप्यें त्यांचा विरोध भासणार नाही. कारण सैद् या ग्रंथाची पद्धतीच तशा प्रकारची आहे. जोपर्यंत मूळ सिद्धांतांत प्रकाश व अंधार यांच्या इतका परस्पर विरोध नसेल तोपर्यंत अनेक अर्थ झाले असतां ही त्यांच्यांत इतका परस्पर विरोध असणार नाही. सर्व आचाऱ्यांनीं हीच शास्त्रदृष्टि आतांपर्यंत स्वीकारलेली आहे.

पाठ २ रा.

मतिश्च मे सुमतिश्च मे यत्नेन कल्पन्ताम् ।

चा० य० १८ । ११

(मे मति) भार्गी बुद्धि व (सुमति) चागली मति यज्ञानं (कल्पन्तां) सामर्थ्यशाली होवोत सकर्मानें आपटया बुद्धीचे व मतीचे स्वर्धन करावयाचें असतें यज्ञानं मति व सुमति या अधिक शक्तिशाली होतात, असा उपदेश या मंत्रापासून मिळतो यज्ञाचा अर्थ अत्यंत व्यापक आहे, परंतु यज्ञ शब्दाचा भावार्थ 'प्रशस्ततम कर्म' असा आहे सर्वांहून श्रेष्ठ व सर्वाना उपयुक्त असें जें कर्म तें प्रशस्ततम कर्म होय ज्या कर्माच्या योगानें श्रेष्ठाचा सन्मान, सर्वांबरोबर स्नेहभाव, व परोपकार होतात, तें प्रशस्ततम कर्म होय, या प्रकारच्या कर्माच्या ठिकाणीं म्हणजे प्रशस्ततम कर्मांत आपल्याला समर्पित करण्यानें आपलें मन शक्तिशाली व समर्थ होतें तालयें गुंवडेंच कीं प्रत्येकानें आपल्यास अशा प्रकारचीं कर्मे करण्यास लावून, एकाम नानाें उक्त कर्मे करावोत म्हणजे मनार्थी शक्ति वाढून ती समर्थ होतो, यासबर्षीं खालील मंत्र पहा—

आकृतिं देवीं सुभगां पुरो दधे चित्तस्य माता सुहृदा नो अस्तु ।
यामाशामेभि केवली सा मे अस्तु विदेयमेना मनसि प्रविष्टाम् ॥

अथर्व० १९ । ४ । २

(सुभगां) उत्तम भाग्ययुक्त, (आकृति देवीं) सकल्परूप देवतेला मीं (पुरो दधे) समोर धारण करतो ती चित्ताची माता आहे म्हणून ती (न सुहृदा) आम्हाला अत्यंत भादरणीय (अस्तु) असो (यां आशा) ज्या दिशेला (एभि) मी जाईन (सा केवली) ती निर्दोषतायुक्त होऊन (मे अस्तु) मला प्राप्त होवो, ही सकल्प देवता ज्या क्षणी (मनसि प्रविष्टां) मनामध्यें प्रवेश करील त्याच क्षणीं (एतां विदेय) हिला मीं

जाणण्यास समर्थ व्हावें, सकल्प हा चित्ताला म्हणजे चितनाच्या शक्तीला प्रेरित करीत असतो, मनात जसा सकल्प येतो तसलाच विचार उत्पन्न होत असतो तो सकल्प ज्या दिशेने ज्या विषयात कार्य करील त्यामध्ये त्याला तशाच प्रकारची सिद्धि प्राप्त होईल म्हणून ज्यावेळी मनात सकल्प उत्पन्न होतो त्यावेळीच तो शुभ सकल्प उत्पन्न व्हावा अशी स्वप्न करावी, म्हणजे शुभ सकल्पाच्या योगाने मनुष्याची उन्नति होईल

यो वः शुभो हृदयेष्वन्तराकृतिर्या यो मनसि प्रविष्टा ।

तान्सीधयामि हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिषो अस्तु ॥

अथर्व० ६।७३।२

आपल्या (हृदयेषु अतः) हृदयात ज (शुभम्.) बळ आहे व जो (आकृतिः) सकल्प आपल्या मनात प्रविष्ट होईल त्याला मी (घृतेन) घृताने अर्घ्यास स्नेहपूर्ण (हविषा) यज्ञाने (सीधयामि) दिवून एक करतो हे (सजाता) सजातीय लोकहो ! (मयि) माझ्या ठिकाणी (व रमति) आपण रममाण व्हा.

हृदयाचे बळ व मनाचा सकल्प ही एकाच कार्याला लावार्ची लागतात, म्हणजे त्या योगाने प्रत्येक कार्य उत्तम रीतीने पूर्ण होते. याप्रमाणे हृदय व मन याच्या ठिकाणाचा भाव एकत्र होऊन सर्वांच्या अतःकरणात स्नेहपूर्ण भाव वसू लागेल, तर त्या लोकांतील एकजातित्वामुळे, विलक्षण सघनाक्ति उत्पन्न होईल. तात्पर्य मनाचे सकल्प शुभ व पवित्र असावेत म्हणजे मनुष्याची उन्नति होतेच होते, इतकेच नव्हे तर राष्ट्रायत्वाचे अथवा एकजाती यत्तेचे बळही त्याने वाढवे ज्या राष्ट्रात निरनिराळ्या जातीत मेहुर्मीकलह सुरू असतात त्या लोकांनी हा उपदेश सदैव लक्षात ठेवावा जातीजातीतील परस्पर झगडे नाहीसे करण्याचा एकच उपाय आहे व तो उपाय म्हणजे प्रत्येकाने आपल्या मनात शुभ सकल्प धारण करणे हाच होय. अन्य उपायानी हे शक्य नाहीसे होणे शक्य नाही, मनामध्ये शुभसकल्प येण्यास

आण्यापिण्याच्या आवश्यक पदार्थाचा विचार करणे भाग आहे. त्यासंबंधी खालील मंत्र पहा—

मनसे चेतसे धिय आकृतये उत चित्तये ।
मर्त्यै श्रुताय वक्षसे विधेम हविषा ययम् ॥

अथर्व० ६।४१।१

(मनसे) मनासाठी, (चेतसे) ज्ञानासाठी, (धिये) धारणाशक्तीसाठी, (आकृतये) संकल्पासाठी व चित्तासाठी, (मर्त्यै) भक्तिकरिती, (श्रुताय) श्रवणशक्तीप्रतीत्यर्थ, (वक्षसे) दृष्टीसाठी, (ययं) आम्ही (हविषा विधेम) अज्ञादिद्वारा उन्नतिचा उपाय करतो. अन्न वर्गरेचें सेवन अशा प्रकारे केले पाहिजे की, ज्यानें मन, ज्ञान, बुद्धि, संकल्प, भक्ति, चित्त, श्रवण, दर्शन इत्यादि इंद्रिये निरोगी, बलवान् व स्वमामध्यानें युक्त भरी व्हावीत. ज्यानें शक्ति क्षीण होईल असें कोणतेही पार्थ करूं नये.

अग्निना तेजसा यशुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।
वानेंद्रो बलेनैद्राय दधुरिन्द्रियम् ॥

यजु० २०।८०॥

“अग्निदेव हे तेजाबरोबरच दृष्टि देतात, सरस्वती हे प्राणशक्तीबरोबरच वीर्य देते, इन्द्र (इन्द्राय) जीवात्म्याला वाणी व बलयुक्त इंद्रियशक्ति अर्पण करतो.” या मंत्रांत सरस्वती जीवनशक्तिबरोबरच वीर्य देते असे सांगितले आहे. सरस्वती शब्द हा विद्येच्या संस्कृतीचा वाचक शब्द आहे. अग्नि शब्द धन व प्रण शक्तीचे वाचक आहेत. विद्येनें

पाठ ३ रा.

या पुस्तकाच्या प्रथम पाठांत एक मंत्र घेऊन त्याचे प्राचीन व अर्वाचीन भाष्यकारांनी केलेले भिन्न भिन्न अर्थ दिले आहेत. त्या अर्थामध्ये जी भिन्नता आहे ती परस्परविरोधी आहे की परस्परविरोधी नाही, या गोष्टीचा आतां विचार करूं.

वेदमंत्रांचे जितके अर्थ संभवनीय आहेत तितके सर्व आपल्या भाष्यांत दिले आहेत असें कोणीच भाष्यकार म्हणत नाही. किरयेकांनीं कांहीं अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला असेल तर किरयेकांनीं तसा प्रयत्न केला नसल्याचाही संभव आहे. कारण, वेदांची अगाधता व गंभीरता अर्थाच्या दृष्टीनेच आहे व त्यांच्या खोलीचा पार कोणासही लागणें शक्य नाही, असेच सर्व भाष्यकार मानतात. त्यामुळे सर्व भाष्ये हां संक्षेपांतच केलीं जातात.

भाष्यकारांची दृष्टी ही भिन्न भिन्न असते, कोणाचीं भाष्ये आध्यात्मिक दृष्टीनें केलेलीं, कोणी आधिभौतिक दृष्टीनें केलेलीं, तर इतर कांहींनीं अन्य दृष्टीनीं केलेलीं आहेत. परंतु त्यावरून असें सिद्ध होत नाही कीं, एकांनें केलेल्या अर्थानें खंडन दुसऱ्यांनें केलेलें आहे. एक दृष्टि मुख्य मानून अन्य दृष्टींना भाष्यकार गौण मानित असतात.

वैयक्तिक उन्नतीच्या विचाराच्या घेळीं आध्यात्मिक दृष्टीला प्राधान्य, सामाजिक व राष्ट्रीय उन्नतीच्या विचारप्रसंगां आधिभौतिक दृष्टीला प्राधान्य, तर जगाच्या उन्नतिच्या प्रसंगां आधिदैविक दृष्टीला प्राधान्य दिलेलें असतें. चास्तविक पाहतां यरील तीन्ही गोष्टींना त्या त्या परिस्थिति । महत्त्व असतेंच; परंतु प्रत्येक मंत्रातील तिन्ही अर्थांची फोड करूं काम असतें, म्हणून एक विशेष दृष्टि राखून त्या दृष्टीनें भाष्यकार हे संक्षेपांत अर्थ करित असतात. जर ते एकेका मंत्राचे अनंत अर्थ करित मुदले तर एखादा मोठा ग्रंथ होईल कीं त्याचा अर्थान्य करणेंही शक्य होईल.

वेदमंत्रांचे अनेक अर्थ होण्याचें मूळ कारणवरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. आतां पूर्वेक “ चत्वारि शृंग्वा ” या मंत्रासंबंधी योंसे लिहिजे अवश्य आहे. त्याचे कांहीं अर्थ पूर्वी दिले आहेत व कांहीं दिलेले नाहींत; कारण या मंत्राचे भाषासी १०।१५ अर्थ होऊं शकतात, श्री० सायणाचार्यांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे कीं “ या सूक्ताच्या पांच देवता असल्यानें प्रत्येक मंत्राचे पांच पांच अर्थ होतात, परंतु येथें एकच अर्थ दिला आहे. याकांच अर्थ घाबरांना विचार केला असतां सहज समजून येण्याजोगे आहेत. ”

“ यद्यपि सूक्तमग्निःसूर्यादिपंचदेवताकत्वात्
पंचत्राऽयं मंत्रो व्याख्येयस्तथापि.....”

सूर्यस्य प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते ।

..... एवं त्ववादिपक्षेऽपि याज्यम् ॥ ”

श्रु० सा० भा० ४।५८।३

या सूक्ताच्या अग्नि, सूर्य, आपू, गो, घृत या पांच देवता असल्यानें हा मंत्र पाच प्रकारानें अर्थ केला जाण्यास योग्य आहे. तथापि येथें सूर्यपर व्याख्या केली जात आहे. ‘याप्रमाणेच आपू आदि श्रु. श्रु. श्रु. अर्थयोजना करावी.

यावरून भाष्यकारांचा सावधानता स्पष्टपणे दिसून येतो. अनेक अर्थ भाष्य असून व त्या अर्थांचें ज्ञान असूनही विस्तारमयास्तव त्यांनीं मौन स्वीकारलें आहे. वरील मंत्रातील पांच देवतासंबंधीं एवढेंच सांगायलाच आहे कीं, अग्नि, सूर्य, आदि पांच देवतांचे प्रत्येकीं तीन तीन याप्रमाणे पंधरा अर्थ तर निश्चितच आहेत; याशिवाय भिन्न अर्थ परिस्थित्यनुरूप होतील ते निरा-
लेश. भाष्यकार हे उत्तम लेखक आपले तरी कोठपर्यंत अर्थ देत राहतील ? तथापि त्यांनीं जे अर्थ दिले आहेत तेच अधिक आहेत, असें भक्तिकव्या
कोश्या रचिल्या लोकांना घाटाचें व श्यांच्या अर्थातील सुस्पष्टता व सुसंब-
द्धता ही त्यांना न समजतां काल्पनिक विरोध मात्र त्यांच्या रचिल्या दिसावा
हे मोठे आश्चर्य आहे !!

'चत्वारिंशद्गंगा' मंत्राच्या पूर्वी दिलेल्या अर्थांमध्ये श्री० सायणा-
 चार्यांकृत जो अर्थ दिलेला आहे तो आभ्यात्मिक दृष्ट्या आहे, परंतु तो जी-
 वात्मपर अथवा परमात्मपर असाही लावता येतो. आरण्यकांतील विषय
 देखील अभ्यासपर असल्याने सायणाचार्यांनी जो अर्थ केला आहे तो बरो-
 बरच आहे. आरण्यकांतील शंकरांनी मंत्र याप्रमाणे अभ्यासभावाच्या प्रतिपा-
 दनार्थ घेतले गेले आहेत. सायणाचार्यांचा अर्थांत प्रणवाचा भाव मुख्य आहे.
 प्रणवाचा अर्थ " शुद्ध " असा आहे. हा अर्थ स्वीकारून महामुनी पंतज-
 लींनी शब्दशास्त्रपर अर्थात व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या अर्थ केला आहे. तोच
 अर्थ श्री० स्वा० दयानंद सरस्वतींनी यजुर्वेदांत घेतला आहे. अर्थात हा
 अर्थही बरोबर असावा अनुसरून ठीक आहे. बरोबर मंत्राची " उगति "
 देवता ही " यज्ञ व ज्ञान " यांची द्योतक आहे. श्री० यास्काचार्यांनी जो
 यज्ञपर अर्थ गोपयमाद्यंशांत केला आहे तो अग्नि देवतेचा भाव मनांत
 आणूनच केला असल्याने तो चुकीचा आहे असे म्हणता येणार नाही. यज्ञ
 च ज्ञान या दोहोंच्या मिश्रफारनेच सनातन धर्म बनतो. ज्ञानकांड व कर्मकांड
 रूचे धर्माचा भाव म्हणतात. श्री० स्वा० दयानंदांनी ऋग्वेदाचा अर्थ
 केला आहे तो तरा तरा मानता येईल? अर्थात पूर्वी दिलेले सर्व
 अर्थ ही साहजिक असून जे अनेक भिन्न अर्थ पूर्वीच कथनानुसार होणे संभवनीय
 असतील ते सर्व " चत्वारिंशद्गंगा " या मंत्राचे अर्थ परस्पर विरुद्ध
 अथवा ओढून त्राणून आणलेले आहेत असे मानण्याचे कारण नाही. आप्त
 व दुराप्त सोढून विचार केल्यास बरोबर मंत्राचे सर्व अर्थ बरोबर आहेत,
 असेच दिसून येईल.

मंत्रात पंतजलि आदि ऋषिमुनींनी वेदांचे हस्त आसल्याहून अधिक
 माहीत होते. ते ऋषींही अर्थांची ओढाताण करायलाचे नाहीत किंवा
 विरोधी अर्थही लिहायलाचे नाहीत. त्यांच्या अर्थांवरूनच आम्ही वैदिक
 अर्थांची झाली जाणली पाडिले. त्यांच्या भिन्न भिन्न अर्थांमध्ये जी " सूक्ष्म
 च गुप्त एकता " आहे तीच वैदिक दार्ताची द्योतक आहे. मंदग अथवा

संघन करण्यापूर्वी प्रमेकानें हा वैदिक शैलीचें ज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न करावा; नंतर संघन करण्यास त्यांना वाटेल तितका वेळ आहेच; पण आगडांस खात्री आहे कीं वैदिक शैलीचें ज्ञान झालें कीं संघन करण्याचा प्रसंगच येणार नाही. सध्यां जें कांहीं संघनमंडनपर वाटाय होत आहे तें सर्व धिक्कारपुक्त भावनेनेच लिहिलें आहे. वैदिक शैलीचें ज्ञान झाल्यानंतर जर कोठें विरोध दिसून आला तरच संघनाचा प्रसंग येणार.

आतां वाचक असें विचारतील कीं एकाच मंत्राचे विविध अर्थ हे प्रमाण कसे मानतां येतील? एकाच वाक्याचे विविध अर्थ होणेंतरी शक्य आहे काय? याचें उत्तर असें कीं वेदमंत्रांचे मुख्य दोन विभाग आहेत,

(१) पद्विष्या विभागांत स्पष्ट अर्थाचे सर्व मंत्र येतात. जसे— “ गां मा हिंसी; ” गायीची हिंसा करूं नका. (यजु० १३।४२) असा मंत्र आहे. जरी या मंत्रांत “ गी ” शब्दाचे इंद्रिय, घाणी, गाय, भूमि, इत्यादि अनेक अर्थ आहेत व गौ हा मुख्य शब्दाचे अनेक अर्थ होत असल्याने मंत्राचेही अनेक अर्थ होण्याचा संभव आहे, तथापि येंथें मंत्राचें सांगणें स्पष्ट आहे, त्यांत कोठेंही शंकेला अवकाश नाही. अशा स्पष्ट अर्थाच्या मंत्रांना “ अपरोक्षविषयक मंत्र ” म्ह० स्पष्टार्थक मंत्र असें नांव आहे.

(२) दुसऱ्या विभागांतलीं मंत्रांत गुप्त संकेतानें विशेष तीक्ष्ण सांगि-
तलेल्या अमतात. मंत्राच्या शब्दांद्वल स्पष्टपणें कोणताही अर्थ निष्पन्न होत नाही, परंतु सर्व अर्थ मंत्रांतलीं शब्दांत गुप्त असतो. अशा मंत्रांना “ परोक्ष-
-विषयक-मंत्र ” म्ह० गुप्त मंत्र म्हणतात. याचें उत्तम उदाहरण “ चत्वारि शृंगा० ” हा मंत्र होय. याचा अर्थ खालीं दिस्याप्रमाणें—

“ चार सिंगें, तीन पाय, दोन शिरें घेतात हात याला आहेत.
तीन प्रकारांनीं बांधला गेलेला. सिंचन करणारा व शब्द करणारा
मदान् देव मनुष्यांमध्यें प्रविष्ट होयां.”

जरील मंत्राचा हा शब्दनाम अर्थ झाला, पण यावरून बोध काय होतो?

कोणाचे हात, कोणाचे दोळे, कोणाचे पाय, कोडे बांधलेला, कशाचे सिंचन करतो, कसला शब्द करतो, हा कोणाहून मोठा आहे व हा मनुष्यांत कशा प्रकारे असतो याचा येथे कांहींच पत्ता लागत नाही. याचे इंग्रजी भाषांतर खालीलप्रमाणे केले जाते—

मि० ग्रिफिथ साहेब यांचे भाषांतर असे करतात—

Four are his horns, three are the feet that bear him, his heads are two, his hands are seven in number. Bound with a triple bond, the Steer roars loudly. The mighty God entered into mortals. (Mr Griffith's Rig veda 4. 58. 3.)

वर दिलेल्या शब्दशः अर्थाप्रमाणेच या इंग्रजी उताऱ्याचा अर्थ आहे. वृषभ शब्दाचा अर्थ यांत Steer (बैल) असा केलेला आहे व स्वासंबंधी मतभेद होण्याचा संभव आहे. परंतु Steer (बैल) शब्दाचा कोणताही अर्थ केला तरी त्यावरून विशेष असा कसलाच बोध होत नाही. ज्या मंत्रांत शब्दाच्या अर्थावरून प्रत्यक्ष बोध कांहींच होत नाही त्या मंत्रांना 'परोक्षविषयक मंत्र' म्हणतात. अशांना Enigma, riddle, puzzle म्हणजे गूढ कथन, संकेतकथन, असं म्हणतात. सर्व परोक्षविषयक मंत्रांची ही स्थिति आहे. या मंत्रांचे लक्षण असे आहे की या मंत्रांच्या शब्दांवरून कोणताही अर्थ आपण होऊन स्पष्टपणे व्यक्त होत नसतो व बाहेरचे अंध्याहून शब्द घेतल्याखेरीज यांचा अर्थ करणे कधीही शक्य नसतं म्हणून याचा विचार विशेष शीताने करणे जरूर आहे.

पाठ ४ था

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन्

पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् ।

वैश्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्नितः पातु दुरितादयद्यात् ॥

यजु० ४।१५ ॥

“ माझे मन, आयुष्य, प्राण, आत्मा, चक्षु, कर्ण इत्यादि पुनः मला प्राप्त झाले आहेत. (तनूपा;) शरीराचा रक्षक, सर्व जनांचे हित करणारा आत्मा पापांपासून आमचा बचाव करो. ”

निजप्याच्या वेळी मन आदींकरून सर्व इंद्रिये लीन झालेलीं होतीं, व प्राण मात्र जागृत होता. त्याच्या कार्यांचे ज्ञानही आम्हांला नव्हते. त्या सर्व शक्ति काळच्याप्रमाणेच आज पुनः मला प्राप्त झाल्या आहेत. हा आत्म्याच्या शक्तीचा किती आश्चर्यकारक प्रभाव आहे. तीच आत्मशक्ति पापांपासून आमचा बचाव करो. ज्याप्रमाणे निद्रानंतर संपूर्ण इंद्रिये पूर्वीप्रमाणेच प्राप्त होतात, तशीच महानिद्रेच्या (नूच्या) नंतरही नेत्र, कर्ण वगैरे संपूर्ण शक्ति आपणांस पुनः प्राप्त होतात. महानिद्रेच्या म्हणजे मृत्यूच्या पश्चात् पुनः जन्म प्राप्त होऊन संपूर्ण शक्तीची पुनः असे शरीर पुनःच मिळते. याप्रमाणे या मंत्रात निद्रेच्या वर्णनावरोधर महानिद्रेच्या नंतर होणाऱ्या स्थितीचे वर्णन संकेतरूपाने केले आहे. हीच पुनर्जन्माची कल्पना होय.

यज्जाप्रतो दूरमुदैति दीधं तदु सुप्तस्य तथैवेति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिषसंकरूपमस्तु ॥

यजु० ३४।१

(यत्) जे (जाप्रतः) जागृतावस्थेत (दूरं उदैति) दूर दूर जाते, व सुप्तावस्थेतही तसेच (एति) जास असते, (तत्) ते (दूरंगमं) दूरवर जाणारे (ज्योतिषां ज्योतिः) ज्योतीनाही ज्योतिरूप (एकं) असे

(यस्मिन्) ज्या मनाच्या ठिकाणी ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, तारपयं सर्व वेद (रथनाभौ भारा इव) रथाच्या चाकाच्या नाभीच्या ठिकाणी असणाऱ्या भान्वाप्रमाणे (प्रतिष्ठिता.) स्थिर झालेले आहेत, सर्व मनांचे चित्त (यस्मिन्) ज्याच्या ठिकाणी (ओत) ओतप्रोत भरलेले आहे ते माझे मन शुभसकल्पमय बनो.

मनाच्या आत सपूर्ण वेद व सर्व शास्त्रे, तसच इतर सर्व ज्ञान ओतप्रोत भरून राहिले आहे, अर्थात् ज्ञानी मनुष्याच्या मनात हे सर्व ज्ञान असते मनाची शक्ति अशी आहे की त्याद्वारे हे सर्व ज्ञान राहू शकते. सर्व ज्ञानाचे लोक मनानेच मनन करतात अशा प्रकारचे हे शक्तिशाली मन नेहमी शुभ विचारानी युक्त बनो.

सुदारधिरस्थानिय यन्मनुष्याघ्रेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठ तन्मे मन शिवसकल्पमस्तु ॥

यजु० वा० स० ३४।६

“ज्याप्रमाणे (सु-सारथि) उत्तम सारथी (अश्वान्) घोडे हाकतो त्याप्रमाणे (यत्) जे (मनुष्यान्) मनुष्याच्या हृदयस्वरूपी अश्वाना (अभीशुभि) लगामाच्या द्वारे चालविते, व जे (हृत्प्रतिष्ठ) हृदयात राहत, जे (अजिर) अजर व (जविष्ठ) वेगवान आहे ते माझे मन उत्तम शुभसकल्पानी युक्त होवो.”

रथाचा सारथि ज्याप्रमाणे घोडे चालवितो त्याप्रमाणे हे मन हृदयाला चालवित असते म्हणून मनाच्या ठिकाणी शुभ सकल्प पाहिलेत, नाहीतर ते हृदयाला कोठल्या खड्ड्यात नेऊन टाकील याचा याग लागणार नाही हृदयात राहणाऱ्या या मनाच्या गति अनंत आहेत. अशा प्रकारचे शक्तिशाली मन नेहमी शुभसकल्पाने युक्त असणे हेच उचित आहे; तरी या उपदेशाप्रमाणे प्रयोगाने आपले मन शुभसकल्पयुक्त कराव व उन्नति प्राप्त करून घ्यावी पणदीच वाचकांना प्राथना आहे

घातस्यास त्वाचा आत्मपर अर्थ पुढील प्रमाणे होईल.

“ (जागृतावस्था, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या हीं ज्याचीं) चार शिगें आहेत, (सत्व, रज व तम हे ज्याचे) तीन पाय आहेत, (चित् व अचित् हीं ज्याचीं) दोन शिरें आहेत व (सत्ता, कल्पना, आनंद, महत्त्व, प्रजनन, तेज व सत्य हे ज्याचे) सात हात आहेत जो (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या) तीन शरीरांनीं बांधला गेला आहे, जो (अभौतिक—आत्मिक बलाचें) सिंचन करतो, जो (स्फुरणशब्द) करतो असा (हा आत्मा) महान् देव मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट होतो.

याचें पुनः स्पष्टीकरण.— आत्म्याची शक्ति जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या या चार अवस्थांतून बाहेर येऊन कार्य करित असते; ज्याप्रमाणें पैलाची शक्ति शिगांमधून येऊन कार्य करते; आत्म्याचे पाय सत्व, रज, तम रूपा प्रकृतीच्या ठिकाणीं ठेवलेले आहेत, आत्म्याचे दोन मुख्य भाग आहेत; चित् नांवाचा भाग प्राण्यामध्ये चेतनारूपानें दिसून येतो व अचित् नांवाचा भाग वृक्षादि स्थावर पदार्थांच्या ठिकाणीं दिसून येतो; सत्ता, कल्पना इत्यादि सात शक्तींच्या योगानें आत्मा शरीरांत कार्य करित असतो; हा आत्मा स्थूल, सूक्ष्म व कारण नांवाच्या तीन शरीरांनीं बद्ध झालेला आहे; तो आत्मिक बळ देतो; हृदयामध्ये स्फुरणरूपी गुप्त शब्दाची प्रेरणा करता; आत्माच मोठा देव आहे तो सर्व मनुष्यामध्ये येऊन कार्य करतो, अर्थात् स्वतंत्रपणें तो आपले भाव स्पष्ट करतो, सामान्य मनुष्यांत आत्मा परतंत्र असल्यासारखा राहतो; त्याची ती परतंत्रता दूर करावी व त्याला त्याचें कार्य करण्यास समर्थ करावें.

हें परीक्ष मंत्राचें तात्पर्य “ आत्मिक दृष्टीनें ” आहे. याप्रमाणेंच अन्य दृष्टीनेंही अर्थ करावेत. अन्य गणांचा विचार केल्यास अन्य अर्थ वाचकांना आपोआप समजू लागतील. म्हणून अन्य गणांपासून होणारे सांकेतिक अर्थ समजावे म्हणून अन्य गण खाली दिले आहेत—

२ यज्ञ-गण

(१) प्रह्ला, पितृ, भूत, देव, यज्ञ (२) अध्यात्म, अधिभूत, अधिदैव
(३) अकर्म व कर्म (४) सप्त होता गण (५) विचार, उच्चार, आचार (६) सुफलता (७) प्रेरणेचा शब्द (८) यज्ञ- (सूचना-यांत भूतयज्ञांत, नरयज्ञ अंतर्भूत आहे.)

३ मंत्र-गण

(१) ऋक्, यजुः, साम व अथर्व (२) प्रथम, मध्यम व उच्च स्वर (३) परोक्ष व अपरोक्ष विषय (४) सात छंद (५) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित (६) ज्ञान (७) शब्द (८) मंत्र.

४ शब्द-गण

(१) नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात (२) भूत, भविष्य व वर्तमान (३) नित्य व कार्य (४) सात विभक्ती (५) छाती, कंठ व शिर (६) ज्ञान (७) वचनत्व (८) शब्द.

५ सूर्य-गण

(१) चार दिशा (२) प्रभात, माध्यान्ह व सायंकाळ (३) प्रकाश व अंधार (४) सात प्रकारच्या रंगांचे सात किरण (५) पृथिवी, अंतरिक्ष व आकाश (६) प्रकाश (७) गर्तीचा शब्द (८) सूर्य.

६ काल-गण

(१) भूत, भविष्य, वर्तमान, अ-काल (२) उष्णता, घृष्टि, सर्दी (३) आदि व अंत (४) सात ऋतु (५) प्रातःकाळ, मध्यंदिन व सायंकाळ (६) आयु (७) प्रेरणेचा शब्द (८) काल अथवा समय

७ धर्म-गण

(१) धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (२) ज्ञान, कर्म, भक्ति (३) अभ्युदय व निःश्रेयस् (४) धन्दा, दया, संतुष्टता, क्रिया, मेधा, वित्तिका व शांति (५) स्तुति, प्रार्थना व उपासना (६) उत्कर्षाची प्रेरणा करणारा शब्द (७) धर्म

असेच कांहीं अन्य गण आहेत परंतु ते सर्व देण्याला येथे स्थळ नाही. हे गण पूर्वोक्त मंत्रांत रिकाम्या जागात घसवून त्यापासून कसे पूर्ण अर्थ होतात ते वाचकाना दिसून येईल. ज्या वाचकाना वेदाचा अभ्यास करावयाचा असेल त्यांना एवढाच प्रार्थना आहे की त्यानीं ते शब्द लिहून प्रत्येक प्रकारचा अर्थ कागदावर लिहावा. तसेच पूर्वी आध्यात्मिक अर्थांचे स्पष्टीकरण जसे लिहून दाखविले आहे त्याप्रमाणे प्रत्येक अर्थांचे स्पष्टीकरण लिहावे, तसेच अन्य गणाचा समग्र करून इतर अर्थही लिहावेत. केवळ एकदांच वाचून कार्य होणार नाही, वेदाचा गूढ अर्थांच्या ज्ञानाचे आविष्करण करण्याची रीति याप्रमाणे सोपी करण्याचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे असे.

पूर्वोक्त दिलेल्या गणाचा व जे वेदामध्ये लिहिलेले नाहीत अशा सर्व गणाचा विचार करून, तसेच प्राज्ञगंधर्वांचे वचनांच्या भावरीय भावांचे अनुसंधान राखून व सर्व भाष्यकारांच्या सर्व अर्थांचे परिशीलन करून नंतरच सर्व गणांचे आविष्करण करता येण्याचा व त्याची एकदर सध्या यंगरे उरवितो देण्याचा सभव आहे. कारण कांहीं ठिकाणी दातपथादि प्राज्ञगंधर्वांत हे गण दिले आहेत, कांहीं ठिकाणीं नुसता उल्लेख मात्र आहे जर कधीं काळीं सर्व गणांचे संशोधन करून त्यांचे स्वरूप निश्चित व शुद्ध करतां आले तरच अशा प्रकारच्या कूटमंत्रांचा अर्थ निश्चित रीतिनें करतां येईल.

या सर्व विवेचनायकरून वाचकाना दिसून आलेच असेल की अशा प्रकारचे हे कूटमंत्र विशेष (दीर्घां) कुशलतेन घनबळेचे आहेत त्यांना हे कूट मंत्र समजण्याची पात्रता व बुद्धि नसते व जे अशा प्रकारच्या कूट-

दौलीका अनभिज्ञ असतात तेच लोक वेद हे गांधदळपणाचे घेतक
असे म्हणत असतात. पण ज्यांस एकदां धर्षिपरंपरा कळली त्यांस मुंशीं
गूढ आशय स्पष्ट होत जातो.

०३३३०६६६०

पाठ ६ वा.

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमा विवेश ।

कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥

अथर्व० ३१२१।७॥

(कः) कोणी (इदं) हें (कस्म) कोणाला (अदात्) दिलें आहे?
(कामः कामाय अदात्) इच्छेनें इच्छेला दिलें आहे. (कामः दाता)
इच्छा हीच देणारी आहे व इच्छा हीच (कामः प्रतिग्रहीता) घेणारी आहे.
(कामः समुद्रं आविवेश) इच्छा ही या भवसमुद्रांत प्रवेश करते. हे
(काम) इच्छे! (कामेन त्वा प्रति गृह्णामि) इच्छापूर्वक मी तुझा स्वकार
करतो, कारण (एतत् ते) हें सर्व तुझेच आहे.

इच्छेनेंच सर्व कांहीं केलेलें आहे व तिनेंच सर्व कांहीं कराविलें आहे.
दाता व याचक हे इच्छेमुळेच होतात; कोणी समुद्रयात्रा करतात किंवा
कोणी दुसऱ्या स्थानीं जातात त्यालाही कारण इच्छाच. यामुळे सर्व
सृष्टि कामावर म्हणजे इच्छेवर चाललेली आहे.

कामस्तदग्रे समचर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

स काम कामेन वृद्धता सयोनी रायस्पोपं यजमानाय धेहि ॥

अ० १९।२।१

(अग्रे) आरंभीं (कामः) इच्छा (समचर्तत) होती; कामना होती;
साच मनाचें (प्रथमं रेतः) पहिलें बीज (आसीत्) होय. हे काम! (सः)

तो तूं (बृहता कामेनृ) मोठ्या इच्छेसहित (सयोनः) एका स्थानीं
उपन्न झालेल्या (रामः पौषं) धनाच्या पुष्टिसाठी (यजमानाय) सत्कर्म
करणान्यासाठी (धेहि) स्वतः ला धारण कर.

मनाचे पहिले वीर्य इच्छाशक्ती अर्थात् काम होय. जगाच्या प्रारंभो ही
इच्छाशक्ति होती. या इच्छाशक्तीच्या प्रेरणेनेच जग उत्पन्न झाले. मनुष्याने
या इच्छाशक्तीला उपयोगांत आणून आपली उन्नति करून घ्यावी.

त्वं काम सहसासि प्रतिष्ठितो विभुर्विभावा सख आ सग्रीयते।
त्वमुग्रः पूतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेही ॥

अथर्व० १२।५२।२

हे कामा, तूं (सहसा) बळाबरोबर (प्रतिष्ठितः असि) प्रतिष्ठित
झाला आहेस, हे (सखे) मित्रा, तूं (सखीयते) मित्राप्रमाणे आचरण
करणान्याना (विभुः विभावा) समर्थ व प्रभावशाली आहेस. तूं (पूत-
नासु) संग्रामांत (उग्रः) उग्र (सासहिः) विजयी असतोस. म्हणून
(यजमानाय) प्रशस्त कर्म करणाऱ्यांना (सहः ओजः) स्फूर्ति आणि बल दे.

कामांत अर्थात् इच्छाशक्तीच्या ठिकाणी अत्यंत सामर्थ्य आहे. इच्छा-
शक्तीनेच मनुष्य समर्थ, प्रभावी, दूर, उग्र, विजयी व उरसाही बनतो. म्हणून
प्रत्येक मनुष्याने योग्य रीतिने इच्छाशक्तीचा उपयोग करून घरील गुण
आपल्या आंगी वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

जगाच्या प्रारंभो परमात्म्याची प्रबळ इच्छाशक्ति स्फुरण पावती झाली.
य त्या शक्तीमुळे हे जग निर्माण झाले. मनुष्यामध्ये ही असा सन्नेही अनुत्
शक्तिशालिनी इच्छाशक्ति आहे. ही इच्छाशक्ती अधिक बलवान केली असता
अशक्य कर्मेही शक्य व सुगम होतात. म्हणून प्रत्येकाने आपली इच्छा-
शक्ति प्रबळ बनवून महात पुरुषार्थी व्हावे व आदर्श पुरुष बनावे.

धृद्धयाग्निः समिध्यते धृद्धया ह्यते ह्यिः ।

धृद्धां भगस्य नृथनि वचसा वेदयामसि ॥ ऋ० १०।१५१।१
(धृद्धया अग्निः समिध्यते) धृद्धाशक्तीने अग्नि प्रदीप्त केला जातो.

अद्वेनेंच हवन सामभीचे (हूयते) इवन केलें जातें. (भगस्य मूर्धनि)
पेश्वयांच्या शिरायरच (वचसा वेदयामसि) आम्ही सर्व अद्वेला गौरवयुक्त
भाषणानें प्रशंसित करतो,

अद्वा असेल तरच मनुष्य कांहीं कर्तव्य करूं शकेल. अद्वेशिवाय मनुष्य
कांहींही करण्यास योग्य बनत नाही. अद्वेच्या ठिकाणीं अद्भुत पल आहे.
अद्वावान् मनुष्य अद्वेच्या जोरावर अद्भुत पुरुषार्थ करूं शकतो. म्हणून
मन अद्वासुक्त बनवायें.

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।

प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५।१२

हे अद्वा देवी ! (ददतः प्रियं) अद्वेनें दान देणाऱ्यांचें कल्याण कर.
(दिदासतः) अद्वेनें देण्याची इच्छा करणाऱ्यांचें प्रिय कर. (भोजेषु
यज्वसु) अद्वेनें भोग व यज्ञ करणाऱ्यांचें कल्याण कर. (हृदं मे) मला
(उदितं कृधि) सर्व प्रकारच्या उदयानें पूर्ण कर.

अद्वाभक्तीनें पुरुषार्थ, दान व कर्म करणाऱ्यांना यश प्राप्त होतें व त्यांचे
सर्व भ्रमही सफल होतात.

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुप्रेषु चक्रिरे ।

एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ऋ० १०।१५।१३

(यथा) ज्याप्रमाणें देवांनीं देखाळ (उप्रेषु असु-रेषु) शूर असु-र
अर्थात् प्राण अर्पण करणाऱ्यांच्या ठिकाणीं (अद्वां चक्रिरे) अद्वा ठेवली
होती, त्याप्रमाणें भोग भोगणारे व यज्ञ करणारे जे (अस्माकं उदितं कृधि)
आम्हीं सर्व त्या आमचा उदय कर.

विद्वानांनीं वीरांवर व वीरांनीं विद्वानांवर अद्वा ठेवावी. शूर क्षत्रिय हे
भोगणारे व ज्ञानी हे यज्ञ करणारे असतात. त्यांची परस्परांवर अद्वा पाहिजे
म्हणजे सर्वांचेच कल्याण होतें. द्राक्ष्यण क्षत्रियांचें याप्रमाणें परस्पर संघटन
शास्त्रास राष्ट्रांमध्ये विळक्षण सामर्थ्य उत्पन्न होतें. अर्थात् अद्वेनेंच राष्ट्रीय
व जातीय उन्नतिही होऊ शकते.

पाठ ७ वा

देव शब्दाचा अर्थ

वैदिक भाषेत ' देव ' शब्दाचा अर्थ अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. सर्वांहून व्यापक व सर्वांहून कठीण अशी कल्पना देव शब्दाच्या द्वारे दृष्टाविली जाते. ज्ञानपर्यंत देव शब्दाचा अर्थ पूर्ण रीतीने समजत नाही तोपर्यंत वेदांचे पठन पाठन करणे निरुपयोगी इतकंच नव्हे अपितु प्रसंगी भ्रामक होवे असे समजण्यास हरकत नाही. म्हणून देव शब्दाचा थोडासा विचार या पाठात केला आहे.

“ सर्वे नामे धातुपासून बनलेली आहेत, ” असे निवृत्तकारांचे एकमताने म्हणणे आहे व काही व्याकरणकर्तेही या वाचतात त्यांच्या म्हणण्यास पाठिया देतात.

“ धातु व प्रत्यय ” मिळून संस्कृत भाषेतील नामे, क्रियापदे, विशेषणे इत्यादि बनत असतात; काहीना उपसर्ग लागतात व काहीना लागत नाहीत म्हणून शब्दांचे प्रकार खालीलप्रमाणे समजण्यांत येतात.

$$\text{शब्द} = \left[\frac{\text{उपसर्ग} + \text{धातु} + \text{प्रत्यय}}{\text{लिङ्ग} + \text{पचन} + \text{विभक्ति}} \right] = \text{शब्दाचा अर्थ}$$

येथे देव शब्दाचा विचार करतांना त्याला उपसर्ग नाही. ' दिव् ' धातूला ' अ ' प्रत्यय लागून देव शब्द बनतो. पचनाने एक, दोन किंवा दोन्हीहून जास्त पसंतीचा बोध होतो व विभक्त्याने त्या शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशी संबंध स्पष्ट होतो. लिङ्गाच्या मुळे वैदिक भाषेतील काय अथवा संस्कृत भाषेतील काय अर्थांमध्ये फारसा फरक पडत नाही. जसे—

(पुर्विङ्ग)	(स्त्रीलिङ्ग)	(नपुंसकलिङ्ग)
देवः	देवी, देवता	देवतं

लेखः	पत्रिका	पत्रं
मोक्षः	मुक्तिः	कैवल्यं
वेदः	धृतिः	ज्ञानं
वाराः	वनिता	कलत्रं
सवः	स्तुतिः	स्तोत्रं

जरी कांहीं ठिकाणीं रूढीच्या योगानें लिंगभेदामुळें अर्थभेद होतात तथापि प्रारंभीच्या अवस्थेंत हा भेदभाव दिसत नाहीं. त्यामुळें वेदांमध्ये परमात्म्याला तिन्ही लिंगी शब्द आहेत. प्रकृत स्थळीं "देव, देवता व दैवतं" या तिन्ही शब्दांनीं एकच अर्थ व्यक्त होतो हीच गोष्ट येथें सांगाय-
पाची आहे. अन्य शब्दांत अर्थभेद सांगतांही येतो परंतु या देव शब्दापुरता तरी कौणताच अर्थभेद आढ येत नाहीं. असो. पूर्वेक्त प्रकाराप्रमाणें देव शब्दाचा खालीलप्रमाणें अर्थ होतो-

$$\text{देवः} = \left[\frac{\text{उपसर्ग} + \text{दिक्} + \text{अ}}{\text{लिंग} + \text{वचन} + \text{विभक्ति}} \right] = \text{देव शब्दाचा अर्थ}$$

गणिताच्या परिभाषेंत देव शब्दाचा याप्रमाणें अर्थ आहे. या शब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं 'दिक्' धातूचा अर्थ काय होतो तें पाहूं-

'दिक्, धातूचे अर्थ- (१) ढोडा करणें, मैदानी खेळ खेळणें, (२) विजिगीषा-विजय प्राप्तिची इच्छा करणें; (३) व्यवहार-व्यापार व्यवहार करणें, (४) धृति-प्रकाशित होणें; (५) स्तुति-प्रशंसा करणें; (६) मोद - आनंदित होणें, (७) मद् - संतुष्ट होणें; (८) स्वप्न - उत्तम निद्रा प्राप्त करणें; (९) कौति - प्रीति करणें; (१०) गति - हालचाल करणें; (११) दान - देणें; असे ११ अर्थ आहेत. हेच देव शब्दांत अर्थ आहेत असे समजावें.

अर्थात् (१) मर्दानी खेळ खेळण्याची प्रवृत्ति, (२) विजयप्राप्तीची इच्छा, (३) ध्यादार व्यवहार उत्तम प्रकारे करण्याचे चातुर्य, (४) तेजस्वी बनण्याचा स्वभाव, (५) प्रशसनीय कर्मे करणे व स्तुत्य बनणे, (६) आनंदवृत्तीन राहणे, (७) सनुष्टता राखणे, (८) उत्तम विभ्रान्ति प्राप्त करून घेणे, (९) प्रेम करणे, (१०) हालचाल करणे, (११) परोपकार करणे हे देव शब्दाचे धावर्थ आहेत

देवार्ची ही बरील लक्षणें होत. जर कोणास देव बनावयाचे असेल तर त्याने उक्त गुण आपल्या आंगां वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

सतपथात सांगितले आहे की—

विद्वांसो हि देवा ॥ शत० ३ । ७ । ३ । १०

“ देव विद्वान् आहेत, ” ज्ञान प्राप्त करून घेणे हे देवांचे लक्षण आहे

देवतांसमधीं विचार करतांना मनुष्यांतील ज्या अतर्गत देवता, तसेच पृथ्वी, आप, तेज, सूर्य, चंद्र, वायु इत्यादि पाह्य सृष्टीतील जे देव आहेत, त्यांना देव असे सर्वेच एक मताने मानतात, म्हणून यासमधीं अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही

मनुष्यसमाजांतील देवतागण माक्षणक्षत्रियादि आहेत व पाह्य सृष्टीत अग्नि, वायु, विद्युत्, सूर्य, इत्यादि आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. आतां व्यक्तीच्या ठिकाणी कोणकोणते देव आहेत ते पाहू श्री० सायणाचार्य लिहितात—

(१) देधा. गमनवन्तो, व्यवहरन्तो वा इन्द्रियसंश्रकाः ।

श्री० सायणभाष्य १ । १६४ । ३२

(२) देवाः द्योतनादेवाश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि ॥

ईश उ० शांकरभाष्य ॥ मं ४॥ यजु० अ० ४०।४।

‘देव अर्थात् सर्वे व्यवहाराना साधनभूत व प्रकाशक अशीं इन्द्रिये’ असे सामान्य सायणाचार्यांनी सांगितले आहे ही इन्द्रियच व्यक्तीच्या आतील

देव होत. व्यक्तिमध्ये इंद्रिये, समाजांत ज्ञानी मनुष्य व जगामध्ये अन्यादि पदार्थ हे देव आहेत ही गोष्ट येथे सिद्ध झाली, आता यांचीं लक्षणें कशीं साधूं आहेत तें पाहूं—

(१) व्यक्तींतील देव— इंद्रियांची खेळाकडे प्रवृत्ति असते. इंद्रियांच्या योगानें विजय प्राप्त करून घेतां येतो. शरीराचे सर्व व्यवहार इंद्रियद्वाराच होत असतात; इंद्रिये तेजस्वरूपी आहेत, त्यांची शक्ति प्रशंसनीय आहे; आनंद व संतोष हीं इंद्रियांमुळेच प्राप्त होतात. इंद्रियांना विश्रांतीची व निद्रेची आवश्यकता असते. इंद्रियद्वाराच प्रेम केलें जातें, सर्व हालचाल इंद्रियांच्या द्वारेच होते, तसेंच परोपकारही इंद्रियांच्या सहाय्यानेच करता येतो.

(२) राष्ट्रांतील देव— ज्ञानी, शूर, न्यापारी व कारागीर हीं राष्ट्र-पुरुपाचीं इंद्रिये होत. यांची मदांनी खेळाकडे प्रवृत्ति असते. यांच्या मुळेच राष्ट्राला विजय प्राप्त होतो. राष्ट्राचे सर्व व्यवहार यांच्यामुळेच चालत असतात; हे तेजस्वी असतात; यांची शक्ति प्रशंसनीय असते, राष्ट्रांमध्ये आनंद व सुख प्रस्थापित करण्याला हेंच साधनीभूत असतात. हे गाढ निद्रेचा अनुभव घेऊं शकतात; परस्पर प्रेम व्यवहार करतात व सर्व राष्ट्रीय चळवळ यांच्यामुळेच होत असते. हे परोपकारी असतात.

(३) जगांतील देव— अग्नि, वायु, विद्युत्, सूर्य हे सर्व जगाचा संपूर्ण व्यवहार घडवून आणण्याच्या कार्यां सहाय्य करीत असतात. यांच्यामुळेच मनुष्यादि प्राणी आपआपले व्यवहार करूं शकतात.

याप्रमाणें तीन ठिकाणच्या देवांची स्थिति आहे. आतां एक उदाहरण घेऊन वर केलेले अर्थ सुसंगत आहेत किंवा नाहींत तें पाहूं—

नैनद् देवा आप्नुवन् ॥ यजु० ४०।४

“(देवाः) देव (पुनश्च) या प्रज्ञाला (न आप्नुवन्) प्राप्त करूं शकत नाहींत ” असा याचा शब्दसंज्ञा अर्थ आहे. वरील तीन दृष्टींनीं याचा अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें होतो. (१) इंद्रियांना मज्जाची प्राप्ति होऊं नसत

नाहीं. (२) विद्वान्, धूर, व्यापारी व कारागीर यांना ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं (३) अग्नि, वायु, सूर्य यांना ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं. वरील ब्रह्म-वेदातील मंत्रांचा हा सरळ अर्थ आहे. यावर कांहीं विचारतील कीं, या अर्थाला कांहीं प्रमाणें आहेत कीं काय ? त्यांच्याकरितां उपनिषदांत प्रमाणें दिलीं आहेत तीं आता पहा—

(१) केनोपनिषदाच्या पहिल्या खंडांत " इन्द्रिय द्वारा ब्रह्मज्ञान होत नाहीं व (२) तिसऱ्या खंडात अग्नि व वायूही त्याला जाणू शकत नाहींत, असें सांगितलें आहे. अर्थात् यजुर्वेदांतोळ उक्त मंत्राच्या एका तुकड्याची स्फाट्या संपूर्ण केनोपनिषद् ही होय ' नैनदेवा आप्नुवन् ' या मंत्रातील ' देव ' शब्दाच्या दोन अर्थांचें भाष्य याप्रमाणें केनोपनिषदांत आहे

(२) आतां विद्वान् असा जो देव शब्दाचा अर्थ राहिला त्याचा अर्थ छांदोग्य उपनिषद् प्र० ७।१ मध्य पहावयास मिळतो नारद मुनि भगवान् सनत्कुमारांकडे जाऊन म्हणतात कीं " मी चाही वद, इतिहास, पुराणें सर्वे काहीं शिकला, परंतु मला ब्रह्मज्ञान झालें नाहीं " शब्दाचें ज्ञान झालें परंतु आम्रानुभव मिळाला नाहीं हेंच याचें तात्पर्य होय. मोठमोठे पंडित वेदादि शास्त्रांवर उत्तम शास्त्रार्थ करू शकतात, ब्रह्माचे गुण ही सांगू शकतात, परंतु तीं सर्वे शब्दाची बटबट होते त्याच्या सर्वे व्याख्यांना पोळळ-पणा असतो म्हणून त्यांना स्वतः काहींच अनुभव नसतो साक्षरेच्या गोडीच वर्णन पाठ करणें निराळें व तिच्या गोडीची चव घेणें निराळें साखरेच्या वर्णनाप्रमाणें वेदांमायें परमात्म्याचें वर्णन आहे परंतु त्याचा अनुभव मात्र बागाच्या अनुष्ठानानच प्राप्त होतो जोंपर्यंत योगसाधन केल जाणार नाहीं तोंपर्यंत शब्दांच्या वाच्यफल बटबट्टीपासून कोंणताही लभ्यांश नाहीं. म्हणून स्वतः वेदांनीच सांगितल जाई कीं—

यस्तात्र वेदं किमुचा करिष्यति ॥ ऋ० १। १६५। ३९.

" जो त्या ब्रह्माला जाणत नाहीं, त्याला मंत्राचा काय उपयोग होणार ? " अर्थात् परमात्म्याचा अनुभव केवळ मंत्राच्या ज्ञानानें होणार नाहीं. मंत्रांचें

ज्ञान हे एक साधन अवश्य आहे; परंतु केवळ मंत्रांचा अर्थ समजणे पूर्ववैच पुरेसे नाही असे सांगण्याचा या मंत्रांचा आशय आहे.

असो. याप्रमाणे देव शब्दाचे तीन अर्थ घेऊन स्वतः उपनिषद्कारांनी वेदाची व्याख्या केलेली आहे. म्हणून वरील अर्थ परोचर आहेत. आतां यांचे फालितार्थ पहा—

वैदिक शब्द	आध्यात्मिक अर्थ	आधिभौतिक अर्थ	आधिदैविक अर्थ
	ध्यर्थातील देव	राष्ट्रांतील देव	जगांतील देव.
१ देव	इंद्रिये (पंचज्ञाने- द्रिये, पंच कर्मेन्द्रिये)	विद्वान् (ज्ञानी, शूर, व्यापारी, कारागार)	अग्नि, विद्युत्, आयु, मरुत्, आदि
२ देवलोक देवसभा	इंद्रिय स्थान इंद्रियगण, इंद्रिय- ग्राम, मस्तिष्क.	विद्वानांचे स्थान विद्वत्परिषद्, आमं- त्रण, परिषद्, सभा.	अग्नि आदींचे स्थान देवतांचा समूह
३ दिव्य	इंद्रियसंबंधी	विद्वानांसंबंधी	अग्नि आदि संबंधी.
४ स्वर्ग सु-वर्ग	उत्तम इंद्रियांचा वर्ग	उत्तम विद्वानांचा संघ.	अग्नि आदि देवतांचा उत्तम वर्ग

(उत्तमवर्ग)

याप्रकारे उक्त अर्थांचा फालितार्थ आहे. हे अर्थ लक्षांत ठेऊन वेदांचा अर्थ करावयास पाहिजे. देवांची सभा जशी नरीरांत आहे तशीच ती राष्ट्रांत व जगांत ही आहे. कोणत्याहि ठिकाणी देवांच्या राज्यांत राक्षसांचे राज्य होऊं देतां उपयोगी नाही. विशेषतः आपली इंद्रिये उत्तम संस्कारांनी सुसंस्कृत बनवावी व त्यांना खरे देव बनवावे.

ज्या देवता वेदांमध्ये आल्या आहेत त्यांचा तीव्ही ठिकाणचा अर्थ पाहून नंतर वेदाचा गूढार्थ जाणण्याचा प्रयत्न करावा; तरच वेदाच्या सत्य ज्ञानाचा प्रकाश अंतःकरणांत पडेल व मानव जातीच्या कल्याणाचा सत्य मार्ग ज्ञात होईल. विद्वाने वाचक या दृष्टीने विचार करतील अशी आशा आहे.

पाठ ८ वा

धर्मां देवा यजमाना वायुगोषा उपासते ।

धर्मां हृदयपयाकृत्या धर्दया विन्दते वसु ॥ क्र० १०।१५।१४

(देवाः यजमानाः) दिव्य यजमान (धर्मां) धर्देप्रत प्राप्त होतठ
(वायु-गोषाः) प्राणानें सुरक्षित होणारे प्राणायामाभ्यासी योगी धर्देनेच
उपासना करितात. (हृदयपया आकृत्या) हृदयाच्या उच्च भावनेने (धर्मां)
धर्दा प्राप्त होते व धर्देनेच (वसु विन्दते) धन प्राप्त होतें.

सर्व लोक धर्देमुळेच सत्कर्म करूं शकतात. योगी लोक प्राणायामानें
आत्मशुद्धि करून धर्देने उपासना करितात. धर्दा ही कांहीं येथें प्राप्त होत
नसते, तर ती हृदयाच्या एका विशेष भावनेपासून उत्पन्न होते. धर्देनेच
सर्व पुरुषार्थ सफल व शुफल होतात. म्हणून आपल्या वैयक्तिक व जातीय
उन्नतिसाठीं प्रत्येकांने आपली धर्दा वाढवाची.

धर्मां प्रातर्हवामहे धर्मां मध्यंदिनं परि ।

धर्मां सूर्यस्य निघ्नृचि धर्दे धर्दापयेह नः ॥ क्र० १०।१५।१५

प्रातःकाळीं धर्देने कर्म करतो, तसेच माध्याह्नीं व सूर्याच्या (निघ्नृचि)
अस्ताच्या वेळीं देखील धर्देने भक्ति करतो. हे धर्दे ! आम्हां सर्वांना तूं
धर्दायुक्त कर.

धर्दा, विश्वास, मनाचा निश्चय व चित्ताची एकी साधनी यांनीं मनुष्य
मोठमोठे पुरुषार्थ करित असतो. धर्देशिवाय मनुष्यकांहीं करूं शकत नाहीं.
उपाप्रमाणे धर्माच्या ठिकाणच्या धर्देने मनुष्य मोठमोठी धर्मकृत्ये करित
असतो. त्याचप्रमाणे सर्व अन्य व्यवसाय देखील मनुष्य धर्देनेच करित
असतो. याप्रमाणे सर्व ठिकाणां धर्देचा अधिकार चालतो. धर्दा ही एक
मोठी शक्ति आहे. ही धर्दा मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होवो व मनुष्य तिच्या
द्वारे नेहमीं सत्कार्ये करित राहो.

मनुष्याच्या ठिकाणीं कितीही शक्ति, बुद्धि तसेच अन्य प्रकारचे सामर्थ्य
असल व एक धर्दा जर त्याच्या ठिकाणीं नसली तर त्याचे अन्य सद्गुण हे

आपापले कार्ये उत्तम प्रकारे करण्यास समर्थ होत नाहीत. अर्थात् भ्रष्टाचाराने अन्य सद्गुणांचे सामर्थ्य कमी होते व भ्रष्टाचारातून आपले सामर्थ्य वाढत असते. यासाठी नुसत्या धार्मिक चावतातच नव्हे तर इतर हरेक गोष्टीतही मनुष्याने भ्रष्टाचार कृतकार्य होऊन यश मिळवावे.

म्हणून प्रत्येकांनी आपल्या अंतःकरणांत भ्रष्टाभक्तीचा विकास होऊ द्यावा. तसेच जे जे सरकारी कारवायांचे असेल ते भ्रष्टाचार होऊन उत्तम प्रकारे करण्याचा अभ्यास करावा. ज्याच्या अंतःकरणांत भ्रष्टा नसेल तो तिला प्रयत्नांनी आपल्या ठिकाणी उत्पन्न करू शकेल.

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्यतीं ब्रह्मजुतामृषिपुताम् ॥

प्रथितां ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे हुषं ॥२॥ अथर्व० ६।१०८

(महं) मी (प्रथमां) पहिली, (ब्रह्मण्यतीं) ज्ञानयुक्त, (ब्रह्मजुतां)

ज्ञानी लोकांकडून सेवित, (ऋषिपुतां) ऋषींकडून सविली गेलेली, (ब्रह्मचारिभिः प्रथितां) ब्रह्मचार्यांकडून पान केली गेलेली जी (मेधां) धारणायुक्त बुद्धि तिला (देवानां अवसे) देवांच्या-इंद्रियांच्या व ज्ञानी लोकांच्या-रक्षणार्थ (हुषं) प्राप्त करून घेतो.

ज्या प्रकारच्या धारणाबुद्धीची प्रशंसा सब विद्वान लोक करीत असतात, अशा प्रकारची धारणाबुद्धि आरण आपल्या ठिकाणी वाढवावी. धारणायुक्त बुद्धीलाच मेधा असे नांव आहे. जिच्या यागाने मनांत ज्ञान आदिदुरून धारण केलं जातं त्या शक्तीचें नांव मेधा होय. ही मेधाशक्ति जितकी प्रबल होईल तितकी मनुष्याच्या ठिकाणी बुद्धीची चिन्ताळता दिसून येईल म्हणून प्रत्येकांनी आपल्या ठिकाणी धारणाशक्ति वाढवावी.

यां मेधामृभयो विदुर्यां मेधामसुरा विदुः ॥

ऋषयो भद्रां मेधां यां विदुस्तां मरुत्या घेशयामसि ॥३॥ अ० ६।१०८

(यां मेधां) ज्या मेधाशक्तीला (ऋभवः विदुः) ज्ञानी लोक जाण-

तात, ज्या (मेधां) बुद्धीला (असुराः विदुः) असुर जाणतात, (यां भद्रां मेधां) ज्या कल्याणमय बुद्धीला ऋषि जाणतात (तां मयि आवेशया-

मसि) त्या श्रेष्ठ बुद्धीला माझ्या ठिकाणी स्थापन करतो.

सर्व ज्ञानी लोकांच्या ठिकाणी ज्या धारणाशक्तीचा अनुभव पहावयास मिळतो ती प्रत्येकानें प्राप्त करून घेतली पाहिजे.

यामृपयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः ।

तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कृणु ॥ ४ ॥ अ० ६ । १०८

हे अग्ने ! (या मेधा) ज्या मेधाबुद्धीला (मेधाविनः भूतकृतः) ज्ञानी व पुरुषार्थी (विदुः) जाणते झाले त्या मेधा बुद्धीने (मेधाविन मा कृणु) मला बुद्धिमान कर

ज्ञानी ऋषींची बुद्धि सूक्ष्म विचार करण्यास समर्थ असते त्याप्रमाणें आपली बुद्धि करण्याचा यत्न करावा.

मेधां सायं मेधां प्रातर्मेधां मध्यंदिनं परि ।

मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेशयामहे ॥ अथर्व० ६ । १०८ । ५

(साय) सायकाळी, (प्रात) प्रात काळी व (मध्यदिनं) माझ्याह्नी (सूर्यस्य रश्मिभिः) सूर्यकिरणें व (वचसा) वाचाशक्ति याच्यावरोबरच (मेधा) मेधा नावाच्या धारणावती बुद्धीला आम्ही धारण करतो

मेधाबुद्धीच्या वृद्धयर्थे प्रत्येकानें सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं प्रयत्न करावा. दक्षतेनें प्रयत्न केल्यास तिची वृद्धि करतां येते.

—०—

पाठ ९ वा

इयं या परमेष्ठिनी वाग्देवी दहसंशिता ।

यथेय ससृजे घोरं तथैव शातिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९ । ९ । ३

(या इय) जी ही (दहसंशिता) ज्ञानान्तीक्ष्ण बनली आहे, (परमेष्ठिनी वाग्देवी) जी परमात्म्याशीं संबंध राखणारी आहे, (यया) तिच्या योगानें (घोरं ससृजे) भयकर प्रसंग उत्पन्न होतात (तया एव) त्याच पाणीनें (न शाति अस्तु) आम्हाला शांति प्राप्त होवो

५ इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वा ब्रह्मसंशितम् ।

येनैव ससृजे घोरं तेनैव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।४
(इदं) हैं जें (ब्रह्मसंशितं) ज्ञानानें तीक्ष्ण बनलें, (परमेष्ठिनं) पर-
मात्म्याशीं संबंध ठेवणारें (मनः) मन आहे व ज्याच्यापासून (घोरं)
भयंकर परिणाम होतात अशा त्या मनाच्या योगानेंच आम्हांला शांति
प्राप्त होतो.

आमच्या ठिकाणीं मन आहे; तें आत्म्याच्या शक्तीनें यें कार्य करीत
असतें. मनाच्या दुःखयोगानें फारच भयंकर दुःखपरिणाम होतात; परंतु तेंच
मन जर आपल्या ताब्यांत ठेवतां आलें तर त्या योगानें आपली उन्नति
होते. म्हणून मनामध्ये कधीही वाईट विचार आणू नयेत. मनामध्ये नेहमीं
चांगले व पोषक असे विचार आणून श्रेष्ठ बनण्याचा यत्न प्रत्येकांनें करावा.

पाठ १० वा.

इमानि यानि पंचेंद्रियाणि मनःपष्ठानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।
यैरेव ससृजे घोरं तैरेव शांतिरस्तु नः ॥ अथर्व० १९।९।५

जां (पंच-इंद्रियाणि) पांच ज्ञानेंद्रियें (मनःपष्ठानि च) व ज्यांत मन
सहायें इंद्रिय आहे, (ब्रह्म-संशितानि) ज्ञानानें जां तीक्ष्ण बनून (हृदि)
हृदयांत राहतात, ज्यांच्यापासून (घोरं) घोर परिणाम देखील होतात,
त्यांच्यापासून ही आम्हांला शांति प्राप्त होयो.

मन व इंद्रियें हीं जर बद्दलीं तर मनुष्याला किती संकटांत व आपत्तीं
तं टाकतात हें प्रसिद्धच आहे. तींच जर त्याच्या आधीन राहतील तर त्याची
चांगलीच उन्नति होते. म्हणून त्यांना स्वाधीन ठेवून व त्यांचा चांगला
योग करून शांति प्राप्त करून घ्यावी.

मा मां प्राणो हासीन्मो अपानोऽवहाय परा गात् ।

अथर्व० १६।४।३

प्राण मला (मा उ हासीत्) न सोडोत व अपानही मला (अवहाय)
सोडून (मा परागत्) वृद्ध न जावो. प्राण व अपान हे दोन्हीही माझ्या
ठिकाणां चांगले यलवान वनून राहोत

अजैष्वाद्यासनामाद्या भूमानागसो वयम् । अथर्व० १६।६।१
(भय अजैष्म) आज आम्ही जिकून आणले आहे; आज आम्ही (अस-
नाम) धन प्राप्त करून आणले आहे. (वयं) आम्ही (अनागसः)
पापरहित (अभूय) झाले आहोत.

(१) विजय संपादन करणे (२) धनादि भोग प्राप्त करणे व
(३) निष्पाप वनणे या तीन गोष्टी आयुष्पथ आहेत.

मन आदिकरून संपूर्ण शक्तीची पूर उपदेशानुसार उन्नति करून घेत-
ल्यास आपला विजय सर्वथ होईल म्हणून आपल्या सर्वांगि उन्नतिसाठीं
प्रत्येकाने पुरष धं करावा. यासंबंधी खालील सूक्त पहा—

वाङ्म आसन्नसो प्राणश्चक्षुर्दृशोः श्रोत्रे कर्णयोः ॥

अपलिताः फेशा अशोणा दन्ता बहु बाहोर्वल्गम् ॥ १ ॥

ऊर्वोरोजो जघधीर्जयः पादयोः प्रणिष्ठा ॥

अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टः ॥ २ ॥

तन्नातन्वा मे सहे दतः सयमायुरशीय ॥

स्वोन्नं मे सोद् पृष्टः पृणस्य पयमानः स्वर्गे ॥ ३ ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ॥

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यजेन बोधय ॥

आयुः प्राणं प्रजां पशान् कोर्ते यजमानं च वर्धय ॥ ५ ॥

अथर्व० कां० १९ सू० ६० । ६१ । ६२ । ६३

माझ्या (भातन्) सुखांत आयुष्यसमाप्ति पर्यंत अस्त्रलित वक्तृत्वशक्ति
राहो, नाकामध्ये प्राणशक्ति संचार करित राहो, डोळ्यांची पाहण्याची
शक्ति दानून राहो, कानांची ध्वन्यशक्ति उत्तम राहो, (अपलिताः डेशाः)

कैस शुभ्र न होवोत, (अरोगाः दग्धा) दांत मलिन न होवोत, घाहूंच्या टिकणी प्रचंड सामर्थ्य राहो, माझ्या मांड्यांमध्येही (भोजः) शक्ति राहो, जांघांमध्ये वेग राहो, पायांच्या टिकणी स्थिर व दृढता असो. माझे सर्व अवयव (अरिष्टानि) दृष्टपुष्ट होवोत, माझा आत्मा नेहमी उत्साहपूर्ण असो, (तनूः) शरीराचे सर्व अवयव उत्तम स्थितीत राहोत. (दतः) आम्हांस दृढपणाच्या शत्रूचा (सहे) प्रतिहार करण्याचें सामर्थ्य आमच्या आंगां राहो, तसेच मला (सर्व आयुः) पूर्ण आयुष्य प्राप्त होवो. आयुष्याच्या समाप्तिपर्यंत माझे सर्व अवयव दृष्टपुष्ट रहावेत, मला (रशेनं) सुख प्राप्त व्हावें, (पुरु) बहुत पूर्णत्व प्राप्त व्हावें, व मी शुद्ध वनून (स्वर्गं) स्वर्गांत अर्थात् उत्तम लोकांत प्रसन्नतेने रहावें.

(प्रियं) मला ब्राह्मण, शशिय, वैश्य व शूद्र या सर्वांमध्ये प्रिय कर; सर्व (पश्यतः) पद्मजांमध्ये मी प्रिय व्हावें अर्थात् मी लोकमान्य बनवें.

हे (ब्रह्मणश्चरते) ज्ञानाच्या प्रभो ! (उत्तिष्ठ) उठ व (यज्ञेन) सत्कर्मांच्या द्वारे (देवान् वेधय) विद्वानांमध्ये जागृति उत्पन्न कर. तसेच, आयुष्य, जीवन, संतति, पशुपालन, कीर्ति व सत्कर्म करणाऱ्यांचें बल इतक्या गोष्टी वाढव.

या सूनाच्या मंत्रांत मनुष्याच्या अभ्युदयानें स्वरूप उत्तम शीतीने चर्णिले आहे. (१) प्रथमतः आपली शारीरिक व मानसिक उन्नति उत्तम प्रकारे करावी. ज्याचें शरीर कमजोर, मन निर्बल व बुद्धि क्षीण असेल त्याच्या हातून परोपकाराचा पुरपाथही उत्तम प्रकारे होणे शक्य नाही. म्हणून सर्वांच्या अगोदर वैयक्तिक उन्नति साधली पाहिजे. (२) त्यानंतर दीर्घायुष्य प्राप्त करून घेण्यासाठी मानसिक व आत्मिक समता प्राप्त केली पाहिजे. या समतेनेच मनुष्य लोकोपयोगी महत्कार्य करण्यास योग्य बनतो. समतेचा भाव स्थिर राहणार नाही तर तो मनुष्य सार्वजनिक काम करण्यास असमर्थ होतो. मानसिक समता व स्थिरता थापवून शारीरिक आरोग्य व दीर्घायुष्यही प्राप्त होते अल्पायु व अस्थिर चित्ताच्या मनुष्य

जन्तेसाठीं कसे काम करूं शकणार ? ४०।५० वर्षेपर्यंत तर मनुष्य अनुभव प्राप्त करून घेत असतो व पुढील आयुष्यांत त्यानें तो अनुभव लोकांना घाबऱ्याचा असतो. जो मनुष्य अल्पायु होतो तो अनुभव प्राप्त करून घेण्याच्या वयांतच मरतो, त्यामुळे त्याच्यापासून जन्तेच्या हिताचें कोणतेंही कार्य होणें अशक्य होतें. म्हणून पुरुषार्थी मनुष्यानें आपल्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक उन्नतिबरोबरच वीर्चीसु घनण्याचा यत्न करावा. (३) अशा प्रकारें योग्यता प्राप्त करून घेतल्यावर तो जन्तेच्या हितार्थ काम करूं शकतो व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांना उपयोगी असें महत्कार्य करून त्यांचें प्रेम संपादन करूं शकतो. तात्पर्य सर्व लोकांना हितकर असा पुरुषार्थ करूं लागल्यास सर्व जन्ताही त्याच्यावर प्रेम करूं लागते व तो लोकप्रिय होतो. (४) असा बेळीं त्याचें कार्य केवळ लोकाराधन कारणे एवढेंच नसून लोकांना त्यांचें कर्तव्य पार पाडण्यास योग्य उपदेश करणें हेंही अमर्ते.

असो ! अशा प्रकारें मनुष्याची क्रमाक्रमानें उन्नति होत असते. हा मानवी उदयाच्या स्वरूपाचा उपदेश या सूक्तांचा विचार करण्यानें तात्कांत प्राप्त होतो तो त्यांनीं ध्यानांत धरून त्याप्रमाणें उन्नति करून घ्यावी.

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्ध्यायेम देवहितं यदायुः ॥

श्लो १।८२।८

आम्ही कानांनीं (भद्रं) कल्याणमय उपदेशाच ऐकावा, (अक्षभिः) डोळ्यांनीं कल्याणकारक दृश्येच पहावीत. हे (यजत्राः देवाः) यजन करणाऱ्या देवांनीं स्थिर अंगांनीं तुष्टु (तनूभिः) अशा शरीरांनीं (तुष्टु-वांसः) श्रेष्ठराची प्रशंसा करीत (देवहितं आयुः) देवांचें हित करण्यासाठीं आपले आयुष्य (ध्यायेम) खर्च करावें. शरीराच्या सर्व अवयवांनीं श्रेष्ठोची सेवा व सत्कार करीत, तसेंच संपूर्ण श्रेष्ठ कर्तव्ये करीत आम्ही पूर्ण आयुष्य प्राप्त करावें. या मंत्रांत कर्ण व नेत्र यांचा उल्लेख आहे, तथापि इतर सर्व

अवयवांसबधी असाच निश्चय करावयाचा असतो. अर्थात् आपल्या इरपूक अवयवानें शुभ कर्म करण्याची प्रतिज्ञा या वेळीं केली पाहिजे व दक्षतेनें सर्व व्ययहार करून वर केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण केली पाहिजे, शरीराच्या प्रत्येक अवयवानें याप्रमाणें शुभ कर्म करण्याची दक्षता जे याळगतील, तेच उच्चत होतील

वर सांगितल्याप्रमाणें कर्म करण्यानें मनुष्य कृतकृत्य बनतो प्रत्येक अवयवास शुभ कर्म करण्यास प्रवृत्त केल्यास उन्नति होते व अशुभ कर्माकडे प्रवृत्त केल्यास अवनति होते, हा नियम ध्यानात धरून वर्तन झाल्यास मनुष्याची सर्वकाळ उन्नतिच होत राहिल.

सप्त स्वसूररुपीर्वावशानो विद्वान्मध्य उज्जभारा दशो कम् ।
अतर्येमे अंतरिक्षे पुराजा इच्छन्वद्विमविदत्पूणस्य ॥

क्र० १०।५।५

(वावशान विद्वान्) इद्रियें वश राखणा-या ज्ञानी लोकानी (क दशे) भानदाच्या दर्शनासाठीं (मध्य.) असृताहून (अरुपी) तेजस्वी अशा (सप्त स्वसू) सात बहिणी-सात इद्रियें (उत् जभार) वर घेतलीं आहेत, व (पुराजाः) प्रथम जन्मलेला जीवात्मा (अतरिक्षे) अत करणाच्या (अत) मध्यभागीं (येमे) नियमन करित असतो जो उन्नतीची इच्छा करित असतो तो (पूणस्य वधिं) पोषणकर्त्याचा आश्रय (आविदत्) प्राप्त करित असतो

सयमी विद्वान् भानदप्राप्त्यर्थे आत्मशक्तीच्या योगानें सातही इद्रियाना उन्नतीच्या मार्गावर नेत असतात ज्यानें पूर्वी देखील अनेकवार जन्म घेतले आहेत, असा हा जीवात्मा आपल्या अत करणाच्या द्वारे सर्वांचे नियमन करित असतो, अशा प्रकारचा आत्मसयमी मनुष्य ज्याप्रकारच्या उन्नतीची इच्छा करतो, तशी उन्नति ईश्वराच्या सहाय्यानें त्याला प्राप्त होतें. नाक, जीभ, डोळे, कान, त्वचा, मन व बुद्धि या सात आत्म्याच्या बहिणी होत, याच्या सयमनानें उन्नति व असयमनानें अधोगति होते

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमरयामी सभासदः।

अधिस्तस्मात्प्रमुंचति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥२॥ अ० ३।२९

(यमस्य) नियम पालन करणाच्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य षोडशं) अज्ञादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असता तो (अविः) रक्षक होतो व तो (शिति+पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद खरोखर राजेच होत. ते प्रजेपासून धनधान्यादि उत्पन्नाचा सोळावा भाग राजासाठी घेऊन फाटतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला जाणारा करच प्रजेचे संरक्षण करतो; अर्थ व हा कर घेऊन राजा सर्व प्रजेचे रक्षण करीत असता व राष्ट्रामधील धारणशक्ति वाढवितो. उत्पन्नाचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपाने देणे जरूर असते.

सर्वान्कामान् पूरयत्यामघन्प्रभवन्भवन्।

आकृतिप्रोऽविदंत्तः शितिपान्नोप द्रयति ॥२॥ अथर्व० ३।२९

पूर्वोक्त कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (अविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपद्रयति) नाश होऊ देत नाही. परंतु (आकृति-प्रः) संकल्प पूर्ण करणारा होऊन व (आभवन्, प्रभवन्, भवन्) विजयी, प्रभावी आणि वृद्धिधुक्त बनून सर्व इच्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपाने दिला असता तो प्रभावशाही बनून प्रजेचे नाशपासून रक्षण करीत असतो.

ता दि ध्रेष्टवर्चसा राजाना दीर्घधुत्तमा ।

ता सत्पती क्रतावृध क्रतायाना जने जने ॥ क्र० ५। ६५। २

(ता) ते वीर (राजानौ) राजे, (ध्रेष्टवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घधुत्तमा) अत्यंत शाही, (सत्पती) उत्तम पालन करणारे, (क्रता-

सृष्टी) सत्य व सरळपणा यांच्यासह वाढणारे (जने जने) प्रत्येक सघात (कृतायात्री) सत्याचे रक्षक आहेत राजे लोकांच्या भागी अशा प्रकारचे गुण असणे अवश्य आहे

यदजः प्रथमं संयभूय स ह तत् स्वराज्यमियाय ।

यस्मान्नान्यत् परमरित भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथम) सयभूय अगोदर (यत्) जेव्हा (सयभूय) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हा (स ह) तोच (स्वराज्य) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो, (यस्मात्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरे काहीही (पर) श्रेष्ठ (भूत न अस्ति) झालेलं नाही

वेदांच्या ह्या मंत्रात स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे या मंत्रातील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे यातील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालना देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणे, चालणे, नेणे, हालचाल करणे" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागा जातो, जो नतो व आपली उन्नति व्हावी अशाप्रहल चळवळ करतो, जो दुसऱ्याचा नेता बनून त्याची उन्नति व्हावी अशाप्रहल सटपट करतो त्याला "अज" असे म्हणत व

या मंत्रातील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खाली दिलेहया मंत्राने अधिक स्पष्ट होतो जसे—

आ यद् दामोयच्छक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाठये यतेमहि स्वगाय्ये ॥ ऋ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रता राखण ज्यातो! अथात् ज्याच्या डिमणी विशेष-भाव नाही असे सज्जनही! (इयच्छक्षसौ) उशाची दृष्टि विनाळ झालेली आहे अशा सज्जनाने! तुझी सर्व तसेच (वयं) आम्ही सर्व (सूरयः) विद्वान् मिळून (व्यचिष्टे) विस्तृत तसच (बहुपाठये) अनेकांच्या मदतीने

पाठ ११ वा

यद्राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमरयामी सभासदः।
अविस्तस्मात्प्रमुंचति दत्तः शितिपात् स्वधा ॥१॥ अ० ३।२९

(यमस्य) नियम पालन करणाच्या राजाचे (अमी सभासदः राजानः) हे सभासद राजे (इष्टा-पूर्तस्य षोडशं) अद्यादि भोगाचा सोळावा भाग (विभजन्ते) विभक्त करतात. हा सोळावा भाग (दत्तः) दिला गेला असता तो (अविः) रक्षक होतो व तो (शिति+पात्) हानीपासून मुक्त करतो व (स्वधा) आपले धारण पोषण करतो.

राजसभेचे सभासद सरोसर राजेच होत, ते भजेपासून धनदास्यादि उत्पन्नाचा सोळावा भाग राजासाठी वेगळा काढतात. हा सोळावा भाग लोक राजाला कर म्हणून देतात; हा दिला त्राणारा करच प्रजेचें संरक्षण करतो; अर्थ न हा कर घेऊन राजा सर्व प्रजेचें रक्षण करील असतो व राष्ट्रांमधील धारणशक्ती वाढवितो. उत्पन्नाचा सोळावा हिस्सा राजाला कररूपानें देणें जरूर असतें.

सर्वाङ्कामान् पूरयत्याभवन्प्रभवन्भवन्।

आकृतिप्रोऽविदंत्तः शितिपात्रोप द्रयति ॥२॥ अ० अर्ध० ३।२९

पूर्वोक्त कर (दत्तः) दिला गेलेला राजा (अविः) रक्षणकर्ता बनून (शितिपात्) हानीपासून (न उपदस्यति) नाश होऊं देत नाही. परंतु (आकृति-प्रः) संकल्प पूर्ण करणारा होऊन व (अभवन्, प्रभवन्, भवन्) विजयी, प्रभावी आणि वृद्धिपुक्त बनून सर्व इच्छांना (पूरयति) पूर्ण करतो.

राजाला सोळावा भाग कर रूपानें दिला असता तो प्रभावशाली बनून प्रजेचें नाशपासून रक्षण करील असतो.

ता हि धेष्टवर्चसा राजाना दीर्घधुत्तमा ।

ता सत्पती क्रतायुध क्रतायाना जने जने ॥ अ० ५ । ६५ । २

(ता) ते दोन (राजानो) राजे, (धेष्टवर्चसा) अत्यंत तेजस्वी, (दीर्घधुत्तमा) अत्यंत ज्ञानी, (सत्पती) उत्तम पालन करणारे, (क्रता-

चूथी) सत्य व सरळपणा यांच्यासह घाटणारे (जने जने) प्रत्येक संघांत (भ्रतावांनी) सत्याचे रक्षक आहेत. राजे लोकांच्या आंगां अशा प्रकारचे गुण असणे अवश्य आहे.

यदजः प्रथमं संबभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय ।

यस्मान्नान्यत् परमस्ति भूतम् ॥ अ० १०।७।३१ ॥

(अजः) हालचाल करणारा (प्रथमं) सर्वांहून अगोदर (यत्) जेव्हां (संबभूव) एकत्र होऊन प्रकट होतो (तत्) तेव्हां (सः ह) तोच (स्वराज्यं) स्वराज्य (इयाय) प्राप्त करतो; (यस्मान्) ज्या स्वराज्याहून (अन्यत्) दुसरे कांहींही (परं) श्रेष्ठ (भूतं न अस्ति) झालेलं नाही.

वेदाच्या ह्या मंत्रांत स्वराज्याचा महिमा वर्णन केलेला आहे. या मंत्रांतील प्रत्येक शब्द विचार करण्याजोगा आहे. यांतील "अज" शब्द "हालचाल करणारा, नेता, संचालक, चालना देणारा" इत्यादि भाव दर्शवितो. "अज्" धातूपासून हा शब्द झालेला आहे व त्या धातूचा अर्थ "जाणे, चालणे, नेणे, हालचाल करणे" इत्यादि आहेत. अर्थात् जो अग्रभागां जातो, जो नेता व आपली उन्नति व्हावी अशाचदृष्टीने चळवळ करतो, जो दुसऱ्यांचा नेता वनून त्यांची उन्नति व्हावी अशाचदृष्टीने खटपट करतो त्याला "अज" असे म्हणतात.

या मंत्रांतील "स्वराज्य" शब्दाचा अर्थ खाली दिलेल्या मंत्राने अधिक स्पष्ट होतो. जसे—

आ यद् वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुवारये यतेमहि रवगाज्ये ॥ अ० ५।६६।६

(मित्र) हे मित्रता राखण ज्ञानी! अर्थात् ज्यांच्या ठिकाणीं शिरोध-
भाव नाही असे सज्जनही! (इयचक्षसो) ज्यांची दृष्टि विस्तार झालेली
आहे अशा सज्जनांना! तुम्हां सर्व तसेच (वयं) आम्ही सर्व (सूरयः)
विद्वान् मिच्छन् (व्यचिष्टे) विस्तृत तसेच (बहुवारये) अनेकांच्या मदतीने

ज्याचें पालन होतें अशा (स्वराज्ये) स्वराज्यांत (आयतेमहि) स्वराज्यध्यवस्था ठीक चालावी म्हणून प्रयत्न करूंया.

स्वराज्यासाठी (१) भिन्नदृष्टीचे लोक, (२) विस्तृत दृष्टीचे लोक (३) ज्ञानी लोक असे तीन प्रकारचे लोक योग्य असतात. अर्थात् (१) आपसांत कलह करणारे, (२) संकुचित दृष्टीचे व (३) अज्ञानी लोक स्वराज्यास अपाय होत.

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निःशशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ।

श्रु० १।८०।१

हे (शविष्ठ वज्रिन्) बलवान् शस्त्रधारी ! याप्रमाणें (मदे सोमे हि) आनंदकारक शांतिबंधक सोमाचेंही (ब्रह्मा) ज्ञानी (इत्) निःसंशय (वर्धनं चकार) संबर्धन करतात. तूं (ओजसा) सामर्थ्याच्या जोरावर (पृथिव्याः अहिं) पृथ्वीच्या किंवा भूमीच्या शत्रूला (निः शशा) दंड कर; व (स्वराज्यं) स्वराज्याची (अनु अर्चन्) योग्य पूजा करणारा हो.

ज्ञानी लोकांनीं सुविचाराचें संबर्धन करावें, शस्त्रधारी व बलवान शत्रूंच प्रतिकार करावा व सर्वांनीं मिळून स्वराज्याचें महत्त्व बाड्याचें असें वरीक मंत्राचें तात्पर्य आहे.

पाठ१२ वा

न वा उ देवाः क्षुधमिक्षधं ददुरुताऽशितमुप गच्छन्ति मृत्युषः ।
उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्युताऽपूणन्मडितारं न विन्दते ॥

श्रु० १०।११७।१

(देवाः) देवांनीं गरिबांसाठींच (क्षुधे इत्) भूक नामक (धधं ददुः) भूख द्यावा आहे, असे (न वा उ) निश्चयानें म्हणता येत नाही, कारण (अशितं वा) भोजन करणाऱ्यांच्या जबळ देखीक (मृत्युषः) उपवास-प्राप्त) भूख पोहोचतात. (उतो) निश्चयानें (पूणतः रयिः) दान देणा-

न्याचें धन (न उप दस्यति) नाश होत नाहीं, (उत) परन्तु (अष्ट-
णन्) दान न देणाऱ्यांना कोणीही (मर्दितारं) सुख देणारा मित्र (न
विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

धनिक लोकही मरतात, व गरीबही पुष्कळ धष्टपुष्ट असतात; वा-
करितां गरीब लोक कष्ट भोगण्याकरितांच निर्माण झाले आहेत असें म्हणजे
जुकीचें आहे. धनवान् लोकांनीं गरीबानां दान व सहायता देऊन त्यांनां
सुखी करावें. दान व परोपकार करण्यानें धनवानांचें धन नाश पावत नाहीं,
तर तें वाढतें. दानी मनुष्यास सुख व शांति देणारे मित्र पुष्कळ मिळतात
परंतु दुसन्यांना सहाय न करणारास सुख देणारा मित्र कोणीच सांपडत
नाहीं. ह्याकरितां परोपकार करणें प्रत्येकास उचित आहे.

य आध्याय चक्रमानाय पितृवोऽन्नवान्सन् रफितायोप जग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोऽतो चित्स मर्दितारं न विन्दते ॥

ऋ० १०।११७।३

(यः अन्नवान् सन्) जो अन्न जवळ ठेवून घेऊन (पितृः चक्रमानाय)

अन्नाची इच्छा करणाऱ्या (रफिताय) वाईट स्थितीत पडलेल्या (उप-
जग्मुषे) जवळ आलेल्या (आध्याय) गरिबांसाठीं आपलें (मनः) मन
(स्थिरं कृणुते) कठोर करतो. अर्थात् त्याला अन्न देत नाहीं (उत) व
त्याच्या (पुरः सेवते) समोर स्वतः अन्न खातो, (चित्स सः) निश्चय-
पूर्वक त्याला (मर्दितारं) सुख देणारा मित्र (न विन्दते) प्राप्त होत नाहीं.

दरवाजावर आलेल्या गरीब मनुष्यालाही जो सहाय्य करीत नाहीं, पण स्वतः
अन्नाचा उपभोग करतो, तो खरोखर मोठा स्वार्थी होय. याकरितां त्याला
सुख देणारा मित्र मिळत नाहीं व नंतर त्याला पश्चात्तापांत पडावें लागतें.
स इन्द्रो जो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय ।

अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीपु कृणुते सखायम् ॥ ऋ० १०।११७।३

(यः) जो (कृशाय) दुर्बल, कृश (अन्न-कामाय चरते) व अन्ना-
च्या इच्छेनें भ्रमण करणाऱ्यास (गृहवे) घरोघर जाऊन भीक मागणाऱ्या
याचकास (ददाति) अन्न देतो, (सः इत् भोजः) लोच खरें भोजन
करतो. (अस्मै) ह्या दात्यापार्शीं (याम-हूतौ) योग्य समयीं दान कर-

मविष्यकालच्या मोठ्या लांब मार्गावर दृष्टि ठेवून दानास जो खरोखर
भाडे भशा मनुष्याला दान घावें. ऋ० १०।११७।५॥

मोघमंत्रं विन्दते अप्रचेताः सत्यं प्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी ॥
यः) जो धनवान् असून सुद्धां (अर्थ-मण) श्रेष्ठ मन असणाऱ्यांना
पुष्यति) सहाय करीत नाही. व (नो सखायं) आपल्या मित्रांनाही
र करीत नाही. तो (केवल भादी) केवळ एखाच खाणारा (के-
) केवळ पापरूप (भवति) होतो. (सत्यं प्रवीमि) मी खरें
तों कीं, तो (अप्रचेताः) दुष्टबुद्धि (अर्थ मोघ विन्दते) अर्थ शून्य
करतो, त्याचें अर्थ खरें अर्थ नव्हे; तर (स इत्) तें अन्न निश्चयानें
य वधः) त्याचा नाश करतें. ऋ० १०। ११७। ६ ॥

त्यांचा भोग वाढला म्हणजे त्यांचाही नाश होतो. याकरितां सज्जनांना
य सहाय करावें. दुसऱ्यांना दान न देतां जो स्वतः भोग भोगतो त्याचें
खरें अन्न नसून ते त्याच्या नाशाचा हेतु आहे. याकरितां दान केल्या-
अन्नाचा उपभोग करावा.

कृपञ्चित्पाल आशितं कृणोति यद्गन्धानमप वृंक्ते चरित्रैः ।
वदन्प्रह्लाडयदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभि प्यात् ॥
(कृपन् इत्) शेती करीत करीत (फालः) नांगराचा फाल (आशितं
ति) भोजनच तयार करतो जसा (यन्) चालणारा (चरित्रैः)
नीं (अश्वानं अपवृंक्ते) मार्ग समाप्त करतो. (वदन् प्रह्ला) उपदेश
गारा झाली (व-वदतः) गल्प बसणाऱ्यांपेक्षां (वनीयान्) श्रेष्ठ
१. त्याचप्रमाणे (पृणन् अपिः) दाता मित्र (अपृणन्तं) अश्या
णापेक्षां (अभि स्यात्) श्रेष्ठ आहे. ऋ० १०।११७।७

पुरव र्थी शेतकरी धान्य उपभू करतो व पुरुषार्थानिच मनुष्य एका
नापारून दुसऱ्या स्थानास पोचतो. उल्लतीसाठी उपदेश न करणाऱ्या
प्यापेक्षां उपदेश करणारा श्रेष्ठ व दान न करणाऱ्यापेक्षां योग्य रीतिनें
करणारा श्रेष्ठ आहे.